

„FÉL ÉVSZÁZAD TEREPEN”

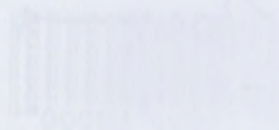

TANULMÁNYKÖTET TORMA ISTVÁN TISZTELETÉRE
70. SZÜLETÉSNAPIJA ALKALMÁBÓL

„Fél évszázad terepen”

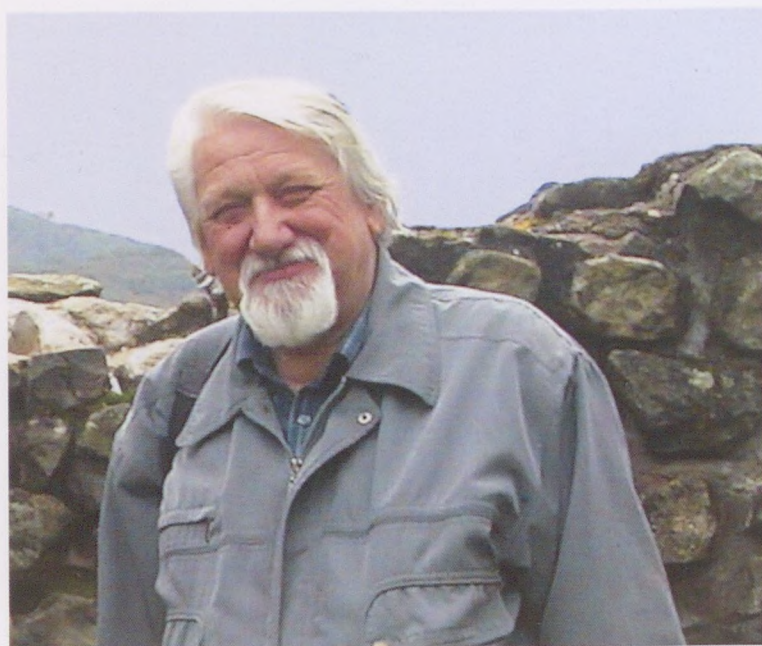

MTAK

Budapest 2011

"magnus basileus B1"

Tommaso L'Espresso

430713

5.

„FÉL ÉVSZÁZAD TEREPEN”

Tanulmánykötet Torma István tiszteletére
70. születésnapja alkalmából

Szerkesztette:

Kővári Klára és Miklós Zsuzsa

MTAK

0 00003 44027 8

Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete

Budapest 2011

A kötet megjelenését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTAK

KC-101.484

Kővári, Klára : "Fél évszázad
terepen" : tanulmánykötet
Torma István tiszteletére 70.
születésnapja alkalmából
201204049

Technikai szerkesztők:

Dinnyés István és Kvassay Judit

Illusztrációk:

Fazekas Fanni, Ősi Sándor és Réti Zsolt

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
KÖNYVTÁRA

A borítón:

Bernecebaráti-Templom-hegy

(Fotó: Miklós Zsuzsa)

Torma István fotója: Mándli Gyula

ISBN 978-963-9911-27-7

© Szerzők, MTA Régészeti Intézete és Archaeolingua Alapítvány

201204049

Nyomdai előkészítés:

Archaeolingua Alapítvány

Felelős kiadó: Jerem Erzsébet

Borítóterv: Miklós Zsuzsa és Hős Gergely

Nyomdai kivitelezés:

Prime Rate Kft

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Torma István szakirodalmi munkássága (1964–2009)	9
Tabula Gratulatoria	15
BONDÁR MÁRIA	
Torma István, a topográfus	17
MAKKAY JÁNOS	
Hetven évből ötven terepjáráson	21
K. NÉMETH ANDRÁS	
A középkori Tolna megye egyházi topográfiájának módszertani tapasztalatai	35
KÓVÁRI KLÁRA	
A váci topográfiai kötet az elmúlt másfél évtized tükrében	43
RÁCZ TIBOR ÁKOS – TARI EDIT	
Topográfiai kutatások Vecsésen. Árpád-kori települési formák régészeti terebbejárások és feltárások alapján	53
BATIZI ZOLTÁN	
Dél-Hont középkori településeinek topográfiája	77
VIZI MÁRTA	
Terebbejárások Decs-Ete mezőváros (Tolna megye) területén	87
ZATYKÓ CSILLA	
Lelőhely és település kapcsolata a középkori Nagyszakácsiban	101
PUSZTAI TAMÁS	
Elpusztult középkori településeink terepi megismeréséhez	109
BENKŐ ELEK	
Via regis – via gregis. Középkori utak a Pilisben	115
MIKLÓS ZSUZSA	
A régészeti topográfia és a légi fotózás kapcsolata	121
CZAJLIK ZOLTÁN	
A légi fényképezés szerepe a temetkezések régészeti topográfiai kutatásában	131
ISTVÁNOVITS ESZTER	
A nagyberuházásokat megelőző régészeti kutatások néhány tanulsága Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében	141

BELÉNYESY KÁROLY – HONTI SZILVIA

- Struktúrák, modellek, stratégia a nyomvonalas beruházásokat megelőző régészeti kutatásban. Régészeti tapasztalatok az M7 autópálya Balatonszárszó-Ordacsehi szakaszán 151

FEKETE J. CSABA

- A régészeti lelőhelyek nyilvántartásának jogtörténete, alkalmazott módszerei és korszerű térinformatikai lehetőségei 161

SZALONTAI CSABA

- A terepbejárások és az örökségvédelmi hatástanulmányok megbízhatóságáról a feltárási adatok tükrében 173

REMÉNYI LÁSZLÓ – STIBRÁNYI MÁTÉ

- Régészeti topográfia: ugyanaz másként 189

KALICZ NÁNDOR

- Réz kori agyagpecsétlők a Kárpát-medencében 199

MÜLLER RÓBERT

- Keménysevizsgálatok a Várvölgy-Nagy-Lázhegy-i késő bronzkori eszközökön 211

ILON GÁBOR

- Az urnamezős kor bronz depói és szórvány bronzai a Bakonyban és vidékén. A hajdani pápai járás topográfiai munkálataira emlékezve 225

MARÁZ BORBÁLA

- Budapest késő LaTène-kori településtörténeti képe 243

ZSIDI PAULA

- Módszerek és eredmények az aquincumi topográfia kutatásában 261

DINNYÉS ISTVÁN

- A kvád és a szarmata településterület viszonya a császárkorban Pest megye ÉK-i részén 279

KOVÁCS LÁSZLÓ

- Egy-egy apró 10. és 11. századi temetőmaradvány: Gyomaendrőd-Kádár-tanya, Gyomaendrőd-Ugari-dűlő I 287

MESTERHÁZY KÁROLY

- Lelőhelyek A – Z-ig 303

VÉGH ANDRÁS

- Kutak, vízművek. Kiegészítés Buda város középkori helyrajzához 327

GERE LÁSZLÓ – MIKLÓS ZSUZSA

- Dombóvár-Gólyavár 333

- Rövidítésjegyzék 345

KÖSZÖNTŐ ÉS KÖSZÖNŐ ELŐSZÓ

BÁLINT CSANÁD – JANKOVICH-BÉSÁN DÉNES – KOVÁCS LÁSZLÓ

Kedves Pista!

Emlékszel? Már hogyan emlékeznél: Laci, Dénes meg én közel azonos időben kerültünk az MTA Régészeti Intézetébe. Akkoriban a Magyarország Régészeti Topográfiája volt az Intézet „zászlóshajója”, melynek minden terhe a Te válladon nyugodott. (Nyugodott?!). Minden újoncnak részben, vagy teljes munkaidőben, ilyen vagy olyan módon ki kellett belőle vennie a részét, következésképpen mi is a szárnyaid alá kerültünk. Ám hogy hamarosan máig tartó barátság alakult ki közöttünk, az az intézeti munkától független volt. Mi négyen a magyar társadalom négyféle rétegéből jöttünk, de egyformán gondolkodtunk a szakmáról, a munkáról, a világ dolgairól. Fiatalságunkból és alkatunkból fakadóan sok-sok humoros, vidám történet esett a két szomszédos földszinti szobában.

A „topinak” nemcsak minden gyakorlati munkáját irányítottad a hivatalos vezető, Patek Erzsébet mellett, hanem magának az *egésznek* jelentetted a lelkét. Örömmel és nagy elszánással, a vállalkozást ellenzőkkel szembeni makacs kitartással szervezted, irányítottad a csapatot és vettél részt ténylegesen is a terepbejárásokon, valamint a raktárakban, adattárakban végzett munkában. Nem véletlenül tekintenek Téged a magyar régészeti topográfia „atyjának”; a megjelent 10 kötet mindegyikében volt valamilyen szereped s ez alól nem jelent kivételt az előkészületben levő tizenegyedik sem, úgyhogy nem lennénk meglepve, ha a méltán elvárható tizenkettedik is a Te közreműködéseddel készülne el. Minden energiádat egy sokak által kárhozottatott (ha nem éppen lenézett), csapatmunkát jelentő, hosszú távú projektbe fektetted, amiről kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy nem kecsegtet csillogó előmenetellel. Hallatlan tapasztalatra tettél szert, bármely korszakba tartozó leletnek meg tudod mondani a korát, és ismered föl biztonsággal az új- és modern kori tárgyakat, netán hamisítványokat. Ma is gyakran megesik, hogy az ország legtávolabbi zugából visznek Hozzád körömnnyi cserépeket, hogy segítsd meghatározni a korukat. Azt viszont már csak kevesen látták-látják, hogy a kéziratok lektorálását, szerkesztését milyen hallatlan pontossággal végzed, olykor tizenvalahány oldalon keresztül sorolva a típushibákat.

Miközben mindenkinek elismerését vívtad ki, az úgy alakult ki, hogy szerénységednek, igazságosságodnak és korrektségednek köszönhetően nem lett és nincsen ellenséged, rosszakaród. Saci lányod nem véletlenül ment jogi pályára: először Tőled tanulhatta meg a szabályokat betartó és betartató gondolkodást, az ügyintézés menetét. Mi is sokat és sokfélét tanultunk Tőled, amiért – meg hát az egész barátságunkért – itt is köszönetet mondunk. Egy tanításod: hányszor, de hányszor hallottuk Tőled, amikor valamilyen nehéz vagy éppen kényes ügy elintézésének lehetséges módjáról beszéltünk, amihez szükségesek lettek volna az előzmények: „van papír róla?”. És bizony, hosszú ideig nem volt...

Ez a kötet a 70. születésnapodon a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében tartott egész napos konferencia előadásait tartalmazza. Van benne személyes hangú baráti visszaemlékezés, új tudományos eredmény, jövőre vonatkozó terv – és ez mind Neked szóló köszöntés is!

Isten éltesen még sokáig, jó erőben, egészségben, eredményes munkálkodásban – ezt kívánjuk baráti szeretettel!

TORMA ISTVÁN SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA (1964–2009)

Összeállította: K. Németh András

1964

Az MTA Régészeti Kutató Csoport munkatársainak irodalmi tevékenysége. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 15 (1964) 105–109.

1965

NÉMETH Péter – TORMA István: A romándi későbronzkori raktárlelet. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 4 (1965) 59–90.

1966

CASTIGLIONE László – TORMA István: A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutató Csoportjának munkájáról. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 19 (1966) 87–109.

A Kutató Csoport irodalmi munkássága. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 19 (1966) 105–109.

1969

ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István: Veszprém megye régészeti topográfiája. II. A veszprémi járás. Szerk. Éri István. Bp. 1969. (Magyarország régészeti topográfiája 2.)

A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményeiről. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8 (1969) 75–82.

Adatok a badeni (péceli) kultúra bolerázi csoportjának magyarországi elterjedéséhez. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 8 (1969) 91–108.

1971

Neolitische Siedlung und Gräberfeld, kupferzeitliche Siedlung, bronzzeitliche Siedlung in Pári-Altacker (Vorbericht). Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2 (1971) 27–34.

Das Gräberfeld von Szakály aus der mittleren Bronzezeit (Bericht). Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 2 (1971) 35–44.

DRAVECZKY Balázs: Somogy megye régészeti képeskönyve. Kaposvár 1970. [Recenzió.] *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 339–340.

Památky Archeologické LX (1969). [Recenzió.] *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 435–437.

1972

DAX Margit – ÉRI István – MITHAY Sándor – PALÁGYI Szilvia – TORMA István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és a zirci járás. Szerk. Torma István. Bp. 1972. (Magyarország régészeti topográfiája 4.)

A kispostagi kultúra telepe Balatongyörökön. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 11 (1972) 15–34.

Die Tierstatuetten der Boleráz-Gruppe von Pilismarót, Basaharc. In: Idole, prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen des Naturhistorischen Museums. Neue Folge 7 (1972) 24–26.

Frühbronzezeitliche befestigte Siedlung in Tokod-Leshegy (Bericht). Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 3 (1972) 73–77.

Az ezeréves Esztergom. Település hírnökei az őskorból. Komárom Megyei Dolgozók Lapja 1972. jan. 30.

1973

Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Ed. Bohuslav Chropovský. Bratislava 1973, 483–512.

Die Tierstatuetten der Boleráz-Gruppe von Pilismarót, Basaharc. In: Prähistorische Idolkunst. Kultbilder und Opfergaben aus Ungarn. Ausstellung des Ungarischen Nationalmuseums Budapest in Verbindung mit der Prähistorischen Staatssammlung im Münchner Stadtmuseum. Ausstellungskataloge der Prähistorischen Staatssammlung, Bd. 1. Hrsg. von Hans-Jörg Kellner. München 1973, 24–26.

1975

A földrajzi nevek gyűjtése és a régészet. Tallózás a „Zala megye földrajzi nevei”-ben. Magyar Nyelv 71 (1975) 448–453.

1976

Ein Grab der transdanubischen inkrustierten Keramik aus Esztergom. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 6 (1976) 25–37.

J. BANNER – I. BÓNA: Mittelbronzezeitliche Tell-Siedlung bei Békés. FontesArchHung 1974. [Recenzió.] Archaeologiai Értesítő 103 (1976) 308–309.

1977

Rézkori telep Páriban. Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 6–7 (1975–1976) [1977] 29–59.

Archeologischeszkaja topografija Vengrii. Szovjetszkaja Arheologija 4 (1977) 174–182.

1978

A balatonakali bronzkori sír. Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 13 (1978) 15–25.

Régészeti adatok a néphagyományban és a történeti mondákban. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához. III. Mítosz és történelem. Szerk. Hoppál Mihály – Istvánovits Márton. Bp. 1978, 148–154.

Ein Gräberfeld aus der Bronzezeit in Nordtransdanubien. Forschungen für Ur- und Frühgeschichte 10 (1978) 32–34.

1979

HORVÁTH István – H. KELEMEN Márta – TORMA István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergomi és dorogi járás. Szerk. Torma István. Bp. 1979. (Magyarország régészeti topográfiája 5.)

Helynévazonosító tár az MTA Régészeti Intézetében. Névtani Értesítő 2 (1979) 71–75.

Archaeological data in popular traditions and historical legends. In: Előmunkálatok a magyarság néprajzához. III/1. Myth and history. A symposium. Ed. Mihály Hoppál. Bp. 1979, 30–31.

1980

További szövegközlések Pesty Frigyes helynévtárából. Névtani Értesítő 4 (1980) 72–76.

Die neolithische und kupferzeitliche Besiedlung des Komitats Veszprém (Ungarn). In: Ur-geschichtliche Besiedlung in ihrer Beziehung zur natürlichen Umwelt. Hrsg. Friedrich Schlette. Halle 1980, 129–138. (Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle–Wittenberg 6 (L 15))

1981

- A földrajzi nevek és a régészet. In: Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai (Veszprém, 1980. szeptember 22–24.). Szerk. Hajdú Mihály – Rác Endre. Bp. 1981, 207–209. (Magyar Nyelvtudományi Közlemények 160.)
- Az érdi Kutyavár. *Studia Comitatus* 9 (1980) [1981] 251–266.
- Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (komitat Tolna). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 245–256.
- Stelle eines Grabes in Balatonakali aus der Bronzezeit Transdanubiens. Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977 Budapest-Velem. Hrsg. von Nándor Kalicz und Rózsa Kalicz-Schreiber. Bp. 1981, 209. (Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Beiheft 2.)

1982

- ECSEDY István – KOVÁCS László – MARÁZ Borbála – TORMA István: Békés megye régészeti topográfiája. IV/1. A szeghalmi járás. Szerk. Torma István. Bp. 1982. (Magyarország régészeti topográfiája 6.)
- GAÁL Attila – TORMA István: Szekszárd, Bérei Balogh Ádám Múzeum. I. Bp. 1982. (Tájak–Korok–Múzeumok Kiskönyvtára 115.)
- Bronzezeitliche Gräber aus Nyergesujfalu (Komitat Komárom) – Angaben zur Frühphase der inkrustierten Keramik in Nordtransdanubien. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 10–11 (1980–81) [1982] 59–69. old., 351–354. t.

1984

- Hidvégi Lajos: Pusztabokrok. Adatok Cegléd és környéke településtörténetéhez a régészeti, történeti források és a földrajzi nevek alapján. Kiegészítette és sajtó alá rendezte TORMA István. Cegléd 1984.
- Bernece és Baráti a középkorban. *Studia Comitatus* 23 (1984) 211–221.
- Római kori kőbánya Budakalász határában. In: Iparrégészeti és archaeometriai kutatások Magyarországon. Veszprém, 1982. augusztus 9–11. Szerk. Gömöri János. Veszprém 1984, 39–49.

1986

- DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – LOVAG Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TOPÁL Judit – TORMA István: Pest megye régészeti topográfiája. XIII/1. A budai és szentendrei járás. Szerk. Torma István. Bp. 1986. (Magyarország régészeti topográfiája 7.)

1991

- Régészeti topográfiai kutatások Vác környékén. *Studia Comitatus* 21 (1991) 5–26.
- Examples of continuity and discontinuity in the Settlement History of the Vác Area. *Antaeus* 19–20 (1990–1991) [1991] 159–168.

1993

- DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – KVASZAY Judit – MIKLÓS Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TORMA István: Pest megye régészeti topográfiája. XIII/2. A szobi és a váci járás. Szerk. Torma István. Bp. 1993. (Magyarország régészeti topográfiája 9.)
- Guruntyi, Házigrány, Istenlejt, Nacsagrom és Nacsapáreg. *Névtani Értesítő* 15 (1993) 300–302.

1994

- A Tragor Ignác Múzeum Közleményei. [Recenzió.] *Honismeret* 22 (1994) 3. sz. 121–122.
- Néhány verőcei és szokolyai földrajzi névről. Guruntyi, Istenlejt, Házigrány, Nacsagrom és Nacsapáreg. *Börzsönyvidék* 2 (1994) 247–250.

Római kori kőbánya Budakalász határában. In: Megszólalnak a kövek. Budakalász története 1990-ig. Szerk. Kátai Ferenc. Bp. 1994, 119–127.

Veszprém megye az újkőkorban és a rézkorban (Településtörténeti vázlat). Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 19–20 (1993–1994) [1994] 63–68.

1996

A tokodi csoport és a dunántúli mészbetétes kerámia nyergesújfalui temetője. Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 43–52.

Die Stadt Vác (Waitzen) im Mittelalter. ActaArchHung 48 (1996) 389–411.

1997

A tamási vár története. In: Az 50 éves tamási Béri Balogh Ádám Gimnázium jubileumi évkönyve 1947–1997. Összeáll. a gimnázium tantestülete. Tamási 1997, 93–103.

Harangos-kút (A kútba rejtett harangok mondája helyneveinkben). In: Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. II. Szerk. B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály. Bp. 1997, 274–284. (Magyar Nyelvtudományi Közlemények 209.)

1998

JANKOVICH B. Dénes – MEDGYESI Pál – NIKOLIN Edit – SZATMÁRI Imre – TORMA István: Békés megye régészeti topográfiája. IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. 1–2. Szerk. Torma István. Bp. 1998. (Magyarország régészeti topográfiája 10.)

DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – MIKLÓS Zsuzsa – TORMA István: Mutatvány a Galgamente régészeti topográfiájából: Galgamácsa topográfiája. In: Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére. Szerk. Asztalos Tamás. Aszód 1998, 113–147. (Aszódi Múzeumi Füzetek 48.)

1999

Leányvár. Névtani Értesítő 21 (1999) 168–175.

2000

Papp István: A Tamási járás évszázadai. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta TORMA ISTVÁN. Tamási 2000.

2001

A honfoglalástól 1686-ig. TORMA István közreműködésével szerk. Zsoldos Attila. Bp. 2001. (Pest megye monográfiája. I/2.)

K. NÉMETH András – TORMA István: Az őskortól a honfoglalásig. Válogatás a régészeti irodalomból. In: Regöly – régen. Szemelvények Regöly múltjából. Szerk. Torma István. Regöly 2001, 43–49.

Volt-e a baracsi Kisszentmiklóson honfoglaláskori sír? Aprócska jegyzet a majdani honfoglalás kori kataszterhez. Jósza András Múzeum Évkönyve 43 (2001) 241–248.

2004

Wosinsky Mór, Tolna megye régésze. Honismeret 32 (2004) 4. sz. 5–9.

Tamási és társai. A Tamási nevéről folyó vita margójára. Tamási Táj 2 (2004) 12. sz. 4.

2005

Wosinsky Mór bronzkori és vaskori kutatásai. In: Wosinsky Mór „...a jeles pap, a kitűnő férfiú, a nagy tudós...” 1854–1907. Szerk. Gaál Attila. Szekszárd 2005, 83–102.

Addig jár... Visszatért Tamásiba a takácscéh korsója. Tamási Táj 3 (2005) 6. sz. 4.

Középkori szántóföldmaradványok a tamási erdőben. In: Tamási kalendárium 2006. Szerk.: Örményi János. [Tamási 2005] 92–94.

2006

A tamási vár története. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Bp. 2006, 281–290.
Bonyhád és környéke az őskorban és a népvándorlás korban. In: Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgységi konferencián (2005. november 26.). Szerk. László János – Szóts Zoltán. Bonyhád 2006, 7–26.
Újkőkori telep és temetkezések Páriban. In: Tamási kalendárium 2007. Szerk.: Örményi János. [Tamási 2006] 46–48.

2007

A kezdetektől a honfoglalásig: Pest megye régészeti emlékei. Torma István közreműködésével szerk. Fancsalszky Gábor. Bp. 2007. (Pest megye monográfiája I/1.)
Háromezer éves település Miklósváron és temető a Várhegyen. In: Tamási kalendárium 2008. Szerk.: Örményi János. [Tamási 2007] 118–120.

2008

A dorombosi bronzkori földvár. In: Tamási kalendárium 2009. Szerk.: Örményi János. [Tamási 2008] 28–30.

2009

Tamási környéke helységneveinek eredete és alakulása. In: Tamási kalendárium 2010. Szerk.: Örményi János. [Tamási 2009] 15–17.

Kéziratok

A Koppány- és Kaposvölgy őskori települései. Egyetemi szakdolgozat. ELTE. Kézirat 1964.
A veszprémi járás őskori lelőhelyei. Doktori disszertáció. ELTE. Kézirat 1966.
Régészeti topográfia a Német Szövetségi Köztársaságban. Előadás a Régészeti Intézetben 1966. (MNM Régészeti Könyvtár, D 300)
Topográfia és településtörténet. Kézirat 1974.

Életrajzok, interjúk

Torma István. In: Alkotások és pályaképvázlatok egy Tolna megyei tudományos és művészeti lexikonhoz. Szerk. Marton Zsuzsa – Vadas Ferenc. Szekszárd 1990, 188.
Kántor Miklós: Torma István. Tamási Tükör 1992. febr. (I. évf. 1. sz.) 3.
Tóth Ferenc: Négyszáz helyen lehetne ásni: dr. Torma István régész hatvanon túl sem fog unatkozni. Tolnai Népiújság 2000. dec. 19. (XI. évf. 296. sz.) 3.
Torma István dr. In: Tamási tabló. Életrajzok Tamásiból. Szerk. Csapóné Gyarmati Irén – Miskolczi Zoltánné. Tamási 2006, 144–145.

Ásatási jelentések

- Kalicz Nándor – Torma István: Balatongyörök-Becemajor. *Archaeologiai Értesítő* 92 (1965) 229.
- Kalicz Nándor – Torma István: Letenye-Szentkeresztomb. *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 292.
- Kalicz Nándor – Torma István: Balatongyörök-Becemajor. *Régészeti Füzetek* 20 (1967) 8.
- Regöly-Fűzfás. *Régészeti Füzetek* 20 (1967) 22.
- Pilismarót-Basaharc. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968) 128.
- Regöly-Fűzfás. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968) 128.
- Tamási-Schlachthof. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968) 129.
- Kalicz Nándor – Torma István: Balatongyörök-Becemajor. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 97–98.
- Pilismarót-Basaharc. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 125–126.
- Regöly-Fűzfás. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 127–129.
- Tamási-Schlachthof. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 133.
- Pilismarót-Basaharc. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 2 (1971) old?
- Pilismarót-Basaharc. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 4 (1973) 181–182.
- Pilismarót-Basaharc. *Archaeologiai Értesítő* 100 (1973) 260.
- Pilismarót-Basaharc. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 5 (1974/75) 202.

TABULA GRATULATORIA

Asztalos István
Asztalos Tamás
B. Kiss Zsuzsanna
Bálint Csanád
Bánffy Eszter
Batizi Zoltán
Békefi András
Belényesy Károly
Benkő Elek
Benkhard Lilla
Béres Mária
Bertók Gábor
Beszédes József
Bezczky Árpád
Biczó Piroska
Bihari József
Bodó Sándor
Bondár Mária
Czajlik Zoltán
Czene András
Csajka Ferenc
Csányi Marietta
Csontos Katalin
Darányi László
Darázs Beatrix
Dax Margit
Dinnyés István
Dobosi Viola
Ecsedy István
Egey Tibor
Endrődi Anna
Ernyey Katalin
Fancsalszky Gábor
Feld István
Fodor István
Frankovics Tibor
Gaál Attila
Gabler Dénes
Gál Erika
Gáspár Dorottya
Gecsényi Lajos
Gere László
Gömöri János
Gróf Péter
Gróh Dániel
Gulyás Imre
H. Simon Katalin
Hála József

Hatházi Gábor
Hellebrandt Magdolna
Holl Imre
Holport Ágnes
Homoki-Nagy István
Honti Szilvia
Horváth Friderika
Horváth István
Horváth Lajos
Horváth László
Horváth László András
Horváth Tünde
Ilon Gábor
Istvánovits Eszter
Jankovich-Bésán Dénes
Jerem Erzsébet
Gyöngyössy Márton
K. Németh András
Kádas Tibor
Kalicz Nándor
Kelemen Márta
Kemenczei Tibor
Kisfaludi Júlia
Kiss Viktória
Klaniczay Péter
Kocsis László
Korondán Zoltán
Kovács Gyöngyi
Kovács László
Kovács Tibor
Kovalovszki Júlia
Kővári Klára
Kulcsár Gabriella
Kvassay Judit
Laszlovszky József
Lázár Sarolta
Magyar Kálmán
Makkay János
Maráz Borbála
Marosi Ernő
Maróti Éva
Marton Tibor
Mattyasovszky Zsuzsanna
Medgyesy Pál
Mekli Mihály
Melis Katalin
Mende Balázs Gusztáv
Merényi Armandné

Mesterházy Károly
 Miklós Gergely
 Miklós Zsuzsa
 Molnár Erzsébet
 Molnár Lajos
 Moró Ferenc
 Müller Róbert
 Nagy Imre
 Nagy Margit
 Németh Péter
 Nováki Gyula
 Oross Krisztián
 Orosz Kriszta
 Oszás Anett
 Ottományi Katalin
 Ósi Sándor
 Palágyi Szilvia
 Paszternák István
 Patay Pál
 Pető Mária
 Pusztai Tamás
 Rácz Tibor Ákos
 Raczky Pál
 Rajna András
 Redő Ferenc
 Reményi László
 Réti Zsolt
 Romhányi Beatrix
 Serlegi Gábor
 Simon László
 Solti Judit
 Somlósi Éva
 Soós Sándor
 Sópajti László
 Stibrányi Máté
 Sümegi Pál
 Szabó János József
 Szabó Miklós
 Szalontai Csaba
 Szathmáry Gézáné

Szathmáry Ildikó
 Szatmári Imre
 Székely György
 Szentpéteri József
 Szőke Béla Miklós
 Szőke Mátyás
 † Szőnyi Eszter
 T. Bíró Katalin
 Takács Miklós
 Tari Edit
 Tárnoki Judit
 Terei György
 Teszári Károly
 Tettamanti Sarolta
 Tolnai Gergely
 Tomka Péter
 Topál Judit
 Tóth Endre
 Török László
 Tringli István
 Újlakiné Pongrácz Zsuzsanna
 V. Székely György
 Vaday Andrea
 Valter Ilona
 Vándor László
 Varga Lajos
 Végh András
 Vida Tivadar
 Virág Zsuzsanna
 Virágos Gábor
 Visy Zsolt
 Vizi Márta
 Vörös István
 Wolf Mária
 Wollák Katalin
 Zalai-Gaál István
 Zatykó Csilla
 Zomborka Márta
 Zsidi Paula

TORMA ISTVÁN, A TOPOGRÁFUS

BONDÁR MÁRIA

Ha a régészekről megkérdezzük, mi jut eszükbe Torma Istvánról, a válasz mindenki számára egyértelmű: a régészeti topográfia. Torma István egész életműve egyenlő azzal a heroikus munkával (szervezés, előkészítés, terepmunka, a szerzők összefogása, csapatépítés, majd a kötetek írása, szerkesztése), amely a Magyarország Régészeti Topográfiája sorozat megjelent köteteiben testesül meg.

Torma István 1940. december 16-án született Tamásiban. Egyetemi tanulmányait az ELTE régészet-történelem szakán folytatta, 1964-ben diplomázott.

Már az egyetemi szakdolgozatát már topográfiai témából írta: Tolna megye nyugati felének terepbejárással felfedezett őskori lelőhelyeit dolgozta fel. Első és – négy évtizeden át – egyetlen munkahelye a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete volt, ahol 1964-ben gyakornokként ismerkedhetett meg az akkoriban elkezdett, az egész ország területét szisztematikusan feltérképezni szándékozó, a régészeti lelőhelyeket felkutató nagyszabású munkával: a topográfiával. Torma István az elmúlt negyven év alatt végigment a tudományos és hivatali előmenetel lépcsőfokain. A gyakornokból, későbbi tudományos segédmunkatársból, illetve tudományos munkatársból 1975-től (35 évesen) a Topográfiai csoport vezetője lett. Patek Erzsébettől vette át a stafétabotot. Bökönyi Sándor igazgatósága idején team-vezetőként, majd 1994-től 2003-ig, nyugdíjazásáig osztályvezetőként látta el a Topográfiai Osztály és Adattár irányítását. 1998-ban megszerezte a PhD fokozatot.

1975 és 2003 között számos hallgató, gyakornok tanulta a terepmunka és a topográfiai adatgyűjtés különböző területeinek specifikumait Torma Istvántól, köztük én is. (17 évig dolgoztam a topográfiai irodalmi adatgyűjtés nagyon sok régész kollégát és egyetemi hallgatót foglalkoztató szervezésén.)

Mint minden úttörő vállalkozás, a topográfia sem volt mentes a bírálatoktól, a nyílt szakmai támadásoktól, más alkalmakkor a pénzügyi feltételek hiánya miatt visszaszorított, csaknem ellehetetlenített feltételrendszerrel. Torma István konok kitartásának, vasfegyelmének és szorgalmának köszönhető, hogy a sorozat eljutott a 10. kötetig. E tíz vaskos kötetből hétnek társszerzője,¹ ötnek szerkesztője² is volt egyszemélyben, a 10. kötettől kezdve pedig – Gerevich László után – a sorozat szerkesztője is. Akadémiai díjjal is jutalmazták e nagy vállalkozás 5., akadémiai nívódíjjal a 9. kötetének szerzőit.

A sok embert mozgató terep- és adatgyűjtő munka jelentős gyűjteményekkel gyarapította az MTA Régészeti Intézetének Adattárát. Torma István a topográfiai munkákat segítő adatgyűjtések jobb áttekinthetősége miatt nagyon korán felismerte a számítógép jelentőségét, és az elsők között tanulta meg a használatát is. Ennek köszönhetően a hagyományos (papír alapú) archívumok mellett az Intézet adattárában nagy számítógépes adatbázisok tartalmazzák a régészeti topográfiához elengedhetetlenül szükséges múzeumi és terepen gyűjtött információkat.

Torma István mindemellett széles látókörű, nagy olvasottsággal rendelkező kutató is, aki a topográfiai munka mellett 68 egyéb publikációval is gazdagította a szakirodalmat.

A késő rézkori bolerázi csoport magyarországi lelőhelyeinek összegyűjtésével és feldolgozásával korszakos munkát alkotott.³ Mindmáig nagy idézettséget tudhat magáénak a bolerázi időszakot követő lelethorizont elkülönítése is.⁴ Hasonlóképpen fontos munkái a bronzkori kisapostagi

¹ MRT 2; MRT 4; MRT 5; MRT 6; MRT 7; MRT 9; MRT 10.

² MRT 4; MRT 5; MRT 6; MRT 7; MRT 9.

³ TORMA 1969; TORMA 1973.

⁴ TORMA 1977.

csoporttal és a dunántúli mészbetétes kerámia kultúrával,⁵ vagy a késő bronzkorral⁶ foglalkozó tanulmányai. Műveinek sorát a topográfiai munkákhoz kapcsolódó módszertani, településtörténeti és névtani témájú dolgozatai gyarapítják.⁷

Torma István ásatásokat is végzett. A bolerázi csoportnak a Kárpát-medencében mindmáig kiemelkedő jelentőségű, egyedüli temetőjének feltárását vezette 1967–1972 között Pilismarót-Basaharcon. Jelenleg a temető közlését készíti elő e sorok szerzőjével közös munkaként. Torma István Pári-Altackeren neolit, rézkori és bronzkori telepet,⁸ Tokod-Leshegyen kora bronzkori erődített telepet,⁹ Nyergesújfalun mészbetétes temetőt,¹⁰ Szakályon ugyancsak mészbetétes temetőt,¹¹ Esztergomban mészbetétes sírt¹² tárt fel, amelyeket publikált is.

Torma István a tudományos közéletben is jelentős funkciókat töltött be: évekig tagja volt a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottságának, elnöke az Ásatási Bizottságnak. A régészet nemzetközi rangú szakfolyóiratának, az *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum* szerkesztő bizottságának is hosszú időn át tagja volt.

Nyugdíjba vonulása után nagy energiákat fektetett abba, hogy a közreműködésével létrejött topográfiai adatbázisok közkinccsé válhassanak. 2006 óta ismét a hagyományos topográfiai munkákat folytatja szerzőtársai, Dinnyés István, Kővári Klára, Kvassay Judit, Miklós Zsuzsa és Tettamanti Sarolta közreműködésével. Szerzőként és szerkesztőként a Pest megyei régészeti topográfia újabb – korábban pénzügyi okok miatt félbe maradt – kötetén, a volt aszódi és gödöllői járás településeinek régészeti feldolgozását irányítja. A kötet kézírata 2011 végére készül el.

Torma István 2010. december 16-án lesz hetven éves. Életműve, a régészet iránti sokoldalú elkötelezettsége, szakmai alázata példamutató a kortársak és a következő nemzedékek számára is.

Irodalom

NÉMETH – TORMA 1965

NÉMETH Péter – TORMA István: A romándi későbronzkori raktárlelet (Der spätbronzezeitliche Depotfund von Románd). VMMK 4 (1965) 59–90.

TORMA 1969

TORMA István: Adatok a badeni (péceli) kultúra bolerázi csoportjának magyarországi elterjedéséhez. (Beiträge zur Verbreitung der Boleráz-Gruppe der Badener Kultur in Ungarn) VMMK 8 (1969) 91–108.

TORMA 1969a

TORMA István: A veszprém megyei topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményeiről. (Der vorgeschichtliche Ergebnisse der Archäologischen Topographie auf dem Gebiet des Komitates Veszprém) VMMK 8 (1969) 75–81.

TORMA 1971

TORMA, István: Neolithische Siedlung und Gräberfeld, kupferzeitliche Siedlung, bronzzeitliche Siedlung in Pári-Altacker. MittArchInst 2 (1971) 27–34.

TORMA 1971a

TORMA, István: Das Gräberfeld von Szakály aus der mittleren Bronzezeit. MittArchInst 2 (1971) 35–44.

⁵ TORMA 1972; TORMA 1976; TORMA 1978; TORMA 1982; TORMA 1996.

⁶ NÉMETH – TORMA 1965.

⁷ TORMA 1969a; TORMA 1977a; TORMA 1980; TORMA 1980a; TORMA 1981; TORMA 1981a; TORMA 1991; TORMA 1998.

⁸ Előzetes közlése: TORMA 1971; a rézkori telep feldolgozása: TORMA 1977. A neolit részét Zalai-Gaál István közölte.

⁹ TORMA 1972a.

¹⁰ TORMA 1982; TORMA 1996.

¹¹ TORMA 1971a.

¹² TORMA 1976.

- TORMA 1972 TORMA István: A kisapostagi kultúra telepe Balatonyörökön. (Eine Siedlung der Kisapostag-Kultur in Balatonyörök) VMMK 11 (1972) 15–39.
- TORMA 1972a TORMA István: Frühbronzezeitliche befestigte Siedlung in Tokod–Leshegy. MittArchInst 3 (1972) 73–77.
- TORMA 1973 TORMA István: Die Boleráz-Gruppe in Ungarn. In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava 1973, 483–512.
- TORMA 1976 TORMA István: Ein Grab der Transdanubischen inkrustierten Keramik aus Esztergom. MittArchInst 6 (1976) 25–37.
- TORMA 1977 TORMA István: Rézkori telep Páriban. (Kupferzeitliche Siedlung von Pári) BÁMÉ 6–7 (1975–1976) 29–59.
- TORMA 1977a TORMA István: Archeologieszskaja topografija Vengrii. Szovjetszkaja Arheologija 4 (1977) 174–182.
- TORMA 1978 TORMA István: A balatonakali bronzkori sír. (Das bronzezeitliche Grab in Balatonakali) VMMK 13 (1978) 15–26.
- TORMA 1980 TORMA István: Az érdi Kutjavár. (Die Kutjavár (Hundeburg) von Érd) StudCom 9 (1980) 251–266.
- TORMA 1980a TORMA István: Die neolithische und kupferzeitliche Besiedlung des Komitats Veszprém (Ungarn). Wissenschaftliche Beiträge der Martin Luther Universität Halle. Wittenberg 1980: 6. 129–138.
- TORMA 1981 TORMA István: Mittelalterliche Ackerfeld-Spuren im Wald von Tamási (Kom. Tolna). ActaArchHung 33 (1981) 245–256.
- TORMA 1982 TORMA István: Bronzezeitliche Gräber aus Nyergesújfalu (Komitat Komárom) – Angaben zur Frühphase der inkrustierten Keramik in Nordtransdanubien. MittArchInst 10–11 (1980–1981) [1982] 59–69.
- TORMA 1991 TORMA István: Régészeti topográfiai kutatások Vác környékén. (Archäologisch topographische Forschungen in der Umgebung von Vác) StudCom 21 (1991) 5–26.
- TORMA 1996 TORMA István: A tokodi csoport és a dunántúli mészbetétes kerámia nyergesújfalui temetője. (Ein Gräberfeld der Bronzezeit in Nordtransdanubien (Nyergesújfalu-Viskosa) Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 43–52.
- TORMA 1998 TORMA István – DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – MIKLÓS Zsuzsa: Mutatvány a Galga-mente régészeti topográfiájából: Galgamácsa. In: Negyven éves az aszódi múzeum. Egy múzeum szolgálatában. Tanulmányok Asztalos István tiszteletére. Aszód 1998, 113–147.

HETVEN ÉVBŐL ÖTVEN TEREPIJÁRÁSON

MAKKAY JÁNOS

Ez a rövid írás abból a tételből indul ki, hogy a legszélesebb értelemben vett régészeti emlékek, összefoglaló nevükön régiségek (tárgyi leletek + jelenségek) vizsgálata három fő tényező ismeretén (lehetőleg pontos meghatározásán) alapul: elterjedés (*distributio*), időrendi helyzet (*chronologia*) és funkció vagy leletfajta (*functio*).¹ Nem egyenrangúak, hiszen a funkció fennállása függhet az időrendi helyzettől (bizonyos funkciók a kronológia és az elterjedés pontos ismeretében kizárhatók: például egy paleolit-kori íróvessző Amerikában). Egyes esetekben még a *chronologia* is függhet a területtől (előemberi-ősemberi leletek előkerülése Amerikában szintén eleve kizárt, görög vagy római eredetű tárgy ugyanott valószínűtlen).

Az időrend viszonylagosságát (és benne a viszonylagos = relatív időrend fontosságát) már Rómer Flóris felismerte: „Valamint a földtanban sem szükséges, hogy mindegyik kőzetnek vagy egyes üledékek egymásutáni előjöttét, vagy azon abszolút időszakot kimutassuk, melyben egyik vagy másik, fölötte vagy alatta levő rétegek közt előfordul, hanem annak viszonylagos meghatározása is elégséges ott, ahol [idő]mértékeink úgy is elenyésznek.” Sőt, a területi időrendi sajátosság érvei is olvashatók nála: „nem kell, hogy a korszakokat jellemző rétegek ugyanazon sorban és kiterjedésben mindenütt a föld fölületén kifejlődve látszassanak, hanem a képződés különfélesége, vagy a hozzávaló juthatás szerint, nagy hézagok mutatkoznak; úgy az emberi-nem kifejlődési történetében is előfordulnak ilyen hiányok vagy látszólagos ugrások. Azért nem kell gondolni, hogy ezen említett beosztás [ti. a Dreiperiodensystem] szakai minden nemzetnél egyenlő időben, és ugyanazon rendben fejlődtek légyen, vagy szükségképen előforduljanak; ...”²

Ha ebből a szempontból vesszük, akkor a lelőhely ismerete és pontossága szinte minden más sajátosságnál és feltételnél is fontosabb lehet. Különös szerepet kap itt az – amit már szintén pontosan látott Rómer Flóris –, hogy tudniillik „nemcsak nálunk, de a külföldön is a régészeti leletek nem a rendszeresen kereső, buvárkodó régészek, hanem többnyire a földműveléssel foglalkozó gazdák és cselédjeik, vagy az építéseknel az alapokat ásó munkások kezeibe kerülnek.”³ Más szempontból nézve a tudományos állítás egyik kritériuma az, hogy nyilvánosan lehet ellenőrizni; esetünkben a lelőhelyet és az időrendet (a funkció megállapítása és ellenőrzése a modern archaeologia egészen új ágazatának számít). A lelőhely ellenőrzése a részletes adatösszesítés után elvégzett terepijárás és/vagy a hitelesítő ásatás. (Lásd erről az alább a Neandervölgyről elmondandókat.)

A felfedezés és az ellenőrzés egyik formája tehát a terepijárás, majd az ásatás. Az egyik különbség közöttük az, hogy a terepijárás mint kísérlet (váltakozó sikerrel ugyan, de) megismételhető. Az ásatás viszont olyan kísérlet, amely az adott területen nem ismételtető meg, hanem csak egyetlen egyszer végezhető el, mert az ásatás maga elpusztítja az objektumot (a jelenséget; viszont megőrzi, de összefüggéseiből kiszakítja a tárgyat). Ebben a tényben található meg az archaeologia egyedi jellege más kísérleti tudományokkal szemben (ahol a kísérlet megismételhető, még a geológia bizonyos eseteiben is). Fogalmazhatunk úgy is, hogy normális esetben a lelőhely már az előkerüléskor és az előkerüléssel adott és (az előkerüléskor) pontosan meghatározható, az időrend és a funkció viszont ritka kivételektől eltekintve a – későbbi – tudományos elemzés tárgya. Főleg az időrendi helyzet megállapítása, amely kétségen kívül az archaeologia legbonyolultabb része (lehet). Kivéve például, ha a tárgyra rá van írva a készítési ideje, és maga az írás olvasható. A további tudományos vizsgálatok (társadalmi szerep és hasonló, mint például a családok, törzsek, nemzetek, fajok és

¹ Ez a kategória foglalja magába az egykori használat mellett magának az előkerült emlékeknek a jellegét: fém vagy nem fém, agyag vagy más anyag, embercsont vagy állatcsont (netalán csonteszköz), és így tovább. A neandervölgyi csontokat először például barlangi medve csontjainak vélték. Az ötvenes évek elején pedig az egyik dunapentelei sírban előkerült sertés csontvázát tévének (Vajda László közlése 1952-ben).

² RÓMER 1866, 4.

³ RÓMER 1866, 103.

nyelvek története, vándorlások és hasonlók) már nem tartoznak e tényezők közé. Ezek a vizsgálatok a régi és igen régi idők esetében többnyire hipotézisek, vagy még gyakrabban spekulációk.

A lelőhely elsődleges velejárója a régiség mint olyan fogalmának, éppen úgy, mint ahogyan az állampolgárság vagy a születési hely kijár és adott az újszülöttnak: lelőhely (előkerülési/megtalálási hely) nélküli régiség nem létezik, legfeljebb nem ismerjük (mert nem rögzítették pontosan). Hasonlóan ahhoz, amikor valakinek nem jegyzi fel – nem őrzik meg – a születési idejét és helyét (vagy földbe került régiségek esetében találóbbról hasonlalt az elhalálozás napját).⁴ A szórványos (lelőhely nélküli = ismeretlen lelőhelyű) régiség csak tárgyak esetében fordulhat elő, jelenségnél ez a hiány alighanem csak nagyon ritkán képzelhető el (bár nem lehetetlen: valaki látott valahol valamilyen régészeti jelenséget, de nem rögzítette a helyet).⁵ Az időrend ennél valamivel szűkebb (szigorúbb) kategória, és ismereteink jelenlegi szintjén még nem is minden tárgy esetében állapítható meg (ezek az egyelőre keltezhetetlen – vagy olyanoknak feltűnő – leletek és jelenségek).

Ilyen régés-régi – és itt csak nagyon röviden összefoglalt – régészeti alapelvek tudatában és ismeretében⁶ elhinné-e akármelyik régész-őstörténész azt, ami a *neandervölgyi ember* maradványaival a 19–20. században történt? A pontos és precíz németeknél! Nagyon röviden a száraz tények:

Düsseldorftól 13 kilométerre, keletre nyílik a Düssel patak helyenként 60 m mély völgye, keskenyen bevágódva a mészkősziklákba. Egy Joachim Neander nevű prédikátorról nevezték el (1650–1680), aki oda vonult vissza, hogy megírja vasárnapi prédikációit. Ennek a hajdan kies völgynek (amiből a 20. század közepére autórongs-lerakóhely lett, de ma már védett terület és kedvelt kirándulóhely) a déli falában nyílt hajdan egy barlang, neve a kisebbik Feldhofer Höhle vagy Feldhofer Kirche volt. Ebben 1856 nyarán mészkőkitermelés során két munkás emberi csontokat talált. A munka úgy folyt, hogy felülről áttörték a barlang tetejét és az évezredes kitöltési rétegeket kilapátolták a völgybe. Ennek során bukkantak rá egy csontvázra, de először még nem szenteltek neki figyelmet. Az egész a semmibe vészett volna, ha a bánya tulajdonosa, Wilhelm Beckershoff nem járt volna éppen arra. Megparancsolta a munkásoknak, hogy szedjék össze a csontokat. Azok engedelmeskedtek, és a meredek völgyfalon még le is ereszkedtek, hogy a már ledobált csontokat is összeszedjék. Beckershoff azt hitte, hogy egy barlangi medve maradványai kerültek elő. A koponyatető mellett összesen 16 további csontdarab maradt meg, egy részükön a szerszámok okozta sérülésekkel, törésekkel. Felfigyelt a csontokra a társtulajdonos, Friedrich Wilhelm Pieper, és értesítette Johann Carl Fuhlrott tanítót a közeli Elberfeldben. Ezzel a neandervölgyi ember maradványai elindultak tudományos pályafutásuk ismert – még ma sem véget ért – útján.

⁴ Nem ismerjük például Kisléghi Nagy Gyula – a 19–20. század fordulójának neves régésze – halálának még megközelítő időpontját sem.

⁵ Párhuzamnak vagy példának hozom fel azt, hogyan járt Mályusz Elemér a Batthyány-levéltár egy oklevelével: „Másolataim közül egynek eltűnését [a II. világháborúban a szovjet hódítás pusztításai során] sajnálom különösen. Erre joggal vonatkozhat a pótolhatatlan elnevezés. Valószínűleg a Batthyány-levéltárból való, s valamelyik főúr ítéletlevele, amelyet familiárisaival mint bírótársakkal adott ki. Hasonlóra sohasem akadtam, de tudtommal mások sem. ... Keltére egyáltalán nem emlékezem s nem biztos, hogy a Zsigmond-korból való. Lehet, hogy csak fontossága miatt helyeztem azon kori másolataim közé. Keltét, tárgyát, levéltári jelzetét külön is feljegyeztem oly helyen, mely biztosnak látszott. A Mátyás Emlékkönyvben megjelent dolgozatom különnyomatába, melyet Barta István egy évvel korábban [később?] azzal vitt magával Berlinbe, hogy megmutatja Farkas Gyulának, az Ungarische Jahrbücher szerkesztőjének. Akkor úgy látszott, hogy egy teljes másolat és az adatszerű utalás elég a végleges megörökítéshez. Ki tudja, talán még kezébe kerül valakinek az eredeti oklevél, s akkor a most oly nélkülözött leírás adatszerűen ismert lesz.” MÁLYUSZ Elemér: A Zsigmondkori oklevéltárról. Századok 116:5, 1982, 937. – Lehet, hogy az alább tárgyalandó béndekpusztai ólomlemezek eltűnését-megsemmisülését is az okozta, hogy kezdettől különleges figyelmet szenteltek nekik, és nem a szokványos múzeumi-nyilvántartási utat járták be velük?

⁶ A hazai régészetben legalább Rómer Flóris óta tudjuk idehaza, hogy a lelőhely pontos rögzítése milyen fontos: „Fő dolog az, hogy a körülmények, mennyire csak lehet, kimerítőleg feljegyeztessenek. Azért szükséges említenünk, mikép jöttünk a lelőhely tudomására, vannak-e vele népi hagyományok összekötve, mi a népszáján fenforgó neve, volt-e máskor maga, vagy legközelebbi vidéke, és milyen eredménnyel felásva. Továbbá *fekvését pontosan kell meghatározni, oly természeti körülmények által, mely nem hamar változik, vagy olyan emberi művek által, melyek nehezen távolíthatók, és szembetűnők.*” RÓMER 1866, 105.

Közben azonban az első években mulatságos magyarázatok születtek. Volt egy bonni anatómus (bizonyos Mayer), aki a napóleoni háborúkban elpusztult kozák katona csontjaira gondolt. Mások hajdani [rég]i keltának, vagy egy [nem tudni miért?] hollandusnak vélték, a koponya fura formája miatt pedig egy gyengeelméjű vagy egy angolkóros maradványainak.⁷ Sőt, a legelső tudósítás, amely Wuppertalban jelent meg a *Barmer Bürgerblatt* című napilap 1856. szeptember 9-i számának az első oldalán, azt írta, hogy minden jel szerint egy olyan laposfejű ember csontjai kerültek elő, mint amilyenek manapság az amerikai indiánok. Elképzelhetőnek vélte azonban azt is, hogy egy közép-európai ősnép fiának a maradványairól van szó, vagy csak egy (magával Attilával?) vonuló keleti horda tagjáról.⁸

A csontok világhírré tettek szert, és időről-időre tudósok fel is keresték a lelőhelyet. Így például a nagy angol geológus Charles Lyell is, magának Fuhlrottnek a társaságában 1860-ban (ő készítette egyébként az egyetlen használható metszetet a hajdani sziklaüregről⁹). Ennek ellenére 1900 táján már senki sem tudta, hol is volt valaha a völgyben a híres barlang. A kőbányászat is ludas volt ebben, de a pontos fekvés ismerete nélkül nem is lehetett hitelesítő munkákat kezdeni. Mivel a barlang csaknem teljesen elpusztult a kőkitermelés során, legalább azokban a lelapátolt rétegekben, amelyeket lassan befedett a lehulló kőtörmelék. Mai szemmel nézve alig hihető, hogy a felfedezést követő évtizedekben semmiféle régészeti vagy geológiai kutatást nem végeztek a Neandervölgyben. Sőt, 1890-ben a Düssel északi falának másik barlangjában egy újabb csontvázat is találtak, de rétegződését nem vizsgálták meg. Csak egy rövid anatómiai vizsgálat áll rendelkezésre róla, mert a maradványok a második világháborúban eltűntek. Ebből sejthető, hogy szintén egy neandervölgyi típusú ember csontjai voltak.¹⁰ Ezeknek a csontoknak nem volt szerencséje a tudományos vizsgálatokban.

Bár a 20. század elején felmerült, hogy a lelőhelyen hitelesítő kutatásokat kellene végezni, *megfelelően pontos terepadatok hiányában* ilyenekre nem került sor. Egészen 1983–1985-ig, amikor a hírneves kölni paleolit-kutató, Gerhard Bosinski vezetésével végeztek hitelesítő vizsgálatokat. Ezeknek sikerült ugyan pontosítani a lelőhely tágabb körzetét, de munkálataikat azzal zárták, hogy a hajdan a csontokat tartalmazó barlangi agyagot a kisebbik Feldhofer Grotte-ból már 1856-ban teljesen eltávolították és el is hordták. A Neandertal-aktákat ezzel lezárták, de a lelőhely immáron védettséget kapott.¹¹

Végül két makacs fiatal kutató, Ralf W. Schmitz és Jürgen Thissen (mindketten a Tübingeni Egyetemről) 1997–2000-ben pontos helyszíni szemlék után megtalálták a völgy mélyén a hajdan a barlangból kilapátolt agyagot, benne mintegy hetven olyan csontdarabbal, amelyek az 1856-os csontvázhoz tartoznak (néhány darab illik a korábbi töredékekhez, például az arckoponyához). Sőt, előkerült egy felkarcsont (illetve két töredéke), amely egy másik neandervölgyi típusú csontvázhoz tartozik.¹² A kis barlangban tehát legalább két egyént temettek el.

Az *egyik*, a kutatást megnehezítő *körülmény*, ha (1) nem ismerjük a lelőhelyet, sőt a rétegződést sem. A *másik* körülmény, ha (kötelező múzeumi elhelyezés ellenére!!!) éppen a múzeumban (vagy még az oda kerülés előtt!) *elkallódik vagy elpusztul a lelet* (2). Erre a másodikra vegyünk egy hazai példát.

A példa előtt azonban említsük meg, hogy az örökségvédelmi törvény 2006-ban – és feltehetően még 2010-ben is – hatályos megfogalmazásában a *régészeti lelőhely* definíciója az MTA Régészeti Bizottsága szerint a következő: „régészeti lelőhelynek csak az a terület minősül, amely földrajzilag egyértelműen meghatározható, és egyszersmind a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal nyilvántartásában is szerepel. Ebből az következik, hogy a még nem lokalizált és nyilvántartásban

⁷ BOLUS – SCHMITZ 2006, 22–25; FACCHINI 2006, 12–15. A neandervölgyi leletekre legutóbb magyar nyelven KORDOS László: A genetika közbeszól – félreléptek őseink? *História* 32:5, 2010, 2–5.

⁸ AUFFERMANN – ORSCHIEDT 2002, 11, és az újságcikk ábrája.

⁹ BOLUS – SCHMITZ 2006, 29.

¹⁰ BOLUS – SCHMITZ 2006, 30–31.

¹¹ BOLUS – SCHMITZ 2006, 30–31.

¹² BOLUS – SCHMITZ 2006, 38–39.

nem szereplő régészeti örökség ingó és ingatlan elemei [tehát a tárgyi emlékek, mint ingó elemek, és a jelenségek-építmények, mint ingatlan elemek], illetve azok saját együtteseinek előfordulási helyei jogi értelemben nem tekinthetők lelőhelyeknek.”¹³ Törvényi szintre emelt ostobaság: Attila rejtőzködő sírja egyelőre nem védhető lelőhely. A kisebbik Feldhofer Grotte pedig egy ilyen törvény alapján soha nem volt régészeti lelőhely! [El is pusztították!] Kíváncsi lennék, hogy az említett bizottság elnöke, előterjesztője és titkára annak idején vett-e valamiféle részt ennek az ostoba törvénynek a kidolgozásában, megfogalmazásában, elfogadásában, előterjesztésében. *Remélem, hogy nem.* De egy ilyesféle törvény esetében mégis csak képviselte valaki az Akadémiát?! Nem tudok rá választ adni, hogyan.

Korábban már elég súlyos kifogásokat emeltem az ELTE Régészettudományi Intézet személyi állományára épített bizottság(ok) tevékenységével kapcsolatban a KÖSz létrehozásának folyamatában.¹⁴ Most, a nyomorult és tudományos alapokon ítélve primitív KÖSz teljesen megérdemelt szétverése után álláspontomat semmiben nem változtatja meg Raczkó Pál legutóbb közölt véleménye, miszerint statisztikáim pusztán *tendenciózus beállítások* lettek volna.¹⁵ Statisztikáim az autópálya-brigádok tudományos közleményei alapján készültek, a szerzők között a t. Régészeti Bizottság tagjaival, úgyhogy én e statisztikákat a Régészeti Bizottság tagjaira való tekintettel hiteles adatoknak tekintem. Úgy remélem, hogy Tóth József polgári polgármester – a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat egykori alelnöke – soron következő büntetőjogi eljárásában akár fény is derülhet e „tendenciózus” beállítások igazi mivoltára. Lehet, hogy még a Hortobágy szélén engedély nélkül elvégzett kurgánásatásra, sőt akár a Csőszhalom birtokviszonyaira is. Hiszen „régészek, környezetvédők, autópálya-építők és a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat között *különleges együttműködés* jött létre az M3-as autópálya egyik tervezett pihenőhelyével kapcsolatban, Polgár-Ferenci-hát neolitikus lelőhelyén.”¹⁶ Szívesen olvastunk volna arról, milyen is a különleges együttműködés archaeológusok és önkormányzatok (polgármesterek) között, például annak a fényében, hogy 2010. nyara óta viaszszorulóban van a régészetre telepedett maffia.¹⁷

Ami pedig a KÖSz úgynevezett tudományos tevékenységét illeti, a felszámolását követő események – elsősorban a NÖK (Nemzeti Örökségvédelmi Központ) minapi megalakulása a Nemzeti Múzeumban – korábban kifejtett aggodalmaimat bizonyította. L. Simon László (és a NeFMi helyettes államtitkára) jelentette be, hogy a Nemzeti Erőforrás Minisztériuma „ellenőrzési főosztálya megvizsgálta a KÖSz elmúlt három évének működését, a vizsgálat ... a KÖSz gazdálkodásában, számvitelében számos szabálytalanságot tárt fel, a KÖSz tervezett bevételeit és kiadásait gyanúsán alultervezettnek találták; kiderült, a szervezetet ellenőrző grémiumban a feltárásokban érintett alvállalkozók is helyet kaphattak.” A KÖSz nem tett eleget kötelezettségének, hogy a közbeszerzésekkel kapcsolatos információkat tegye nyilvánossá. A leletek védelme és biztonságos őrzése sem volt megfelelő. Ezek eddig a *különleges együttműködés* kereteibe tartoznak. A megállapítás folytatása már a tudomány elárulása: „A KÖSz sokszor pályakezdő régészeket alkalmazott: így fordulhatott elő, hogy a dabasi feltárás meddőhányójából kerültek elő később értékes leletek, egyebek között velencei aranyérmék.”¹⁸ Feltételezem, hogy az úgynevezett gépi humuszosítás áldozatai lettek ezek az aranypénzek, de az is lehet, hogy óvatlan munkáskezek hajították ki a kis

¹³ SZABÓ – RACZKY – ZSIDI 2006, 243.

¹⁴ A részletekre MAKKAY 2007, 89–113.

¹⁵ RACZKY 2007, 9.

¹⁶ RACZKY 2007, 11., az én kiemelésem.

¹⁷ A kifejezés a Magyar Hírlap 2010. október 12-i száma után, p.1. – Az említett kurgánfeltárást a Hajdúnánás és Tiszavasvári határán még talán álló Lyukas-halomban érdemi forrásokkal nem rendelkezem, csak az elmúlt években innen-onnan kapott hírekből következtettem. Az *egyetlen hiteles beszámoló* erős bolygatásról, tekintélyes rész elhordásáról, folyamatosan rablott állapotról, 2003 utáni további csönkulásról, mesterségesen feltároló metszetfalról, a déli oldal nagymértékű bolygatásáról írt: BARCZI Attila – HORVÁTH Tünde – JOÓ Katalin – CSANÁDY Attila – DANI János: Egy alföldi kunhalom feltárása. In: Táj kutatás – Tájökológia, szerk. Csorba Péter – Fazekas István. Debrecen 2008, 299. A cikk ismeretét Horváth Tünde dr.-nak köszönöm.

¹⁸ Magyar Nemzet 2010. szeptember 9, 14. Magyar Hírlap 2010. szeptember 9, 16.

csomagba rejtett pénzkincset. Az ilyesmi ásatáson elkerülhetetlen,¹⁹ de a humuszt mégsem vastag rétegekben kell géppel, hatalmas porfelhőben letakarítani.

Raczky tett egy gesztust a Régészeti Topográfia korábbi módszertani tapasztalatai felé,²⁰ én azonban ezt az előzmények és a későbbiek következtében nem tekintem komoly dolognak. Összességében nézve, Raczky ezt a tanulmányát taktikailag és stratégiaileg rosszul időzítette (tudományos minőségéről nincs szándékomban nyilatkozni). A KÖSz-törvény ismeretében ítélve, elstetett például a következő megállapítás: „ha a Nemzeti Autópálya ZRt és jogutódja, a Nemzeti Infrastruktúra Fejlesztő ZRt bizonyos fenntartásokkal kezelte a magyar múzeumok néhány szervezeti egységének – bizonyos szempontból – verseny nélküli, időnkint ultimátumszerű árképzését.”²¹ Tehát az árképzésnél van a kutya elásva, nem pedig a KÖSz most következő átképzésénél.

Az viszont kétségtelen tény, hogy a három kiváló bizottsági szakértő egyik új javaslata így hangzik: „égető szükség volna a régészeti leletanyag új, országos nyilvántartási rendszerére, olyan egységes adatbázisra, amelyben a régészeti örökség *ingó elemei* [itt értettem meg a francia *l'art mobilier* fogalmát] valóban jól és könnyen áttekinthetők lennének, hiszen csak ebben az esetben beszélhetünk a nemzeti kulturális örökség megfelelő védelméről.”²²

Kedves Hölgyeim és Uraim! Az MTA tevékeny vagy akár passzív gondnoksága alatt éppen ezekben az években sikerült szétverni (megszüntetni) egy évtizedek óta készülő egységes adatbázist (az MTA RI-ben), és most a kitűnő MTA Régészeti Bizottság egy másik, immáron egységes és jól áttekinthető adatbázis és nyilvántartási rendszer létrehozását szorgalmazza. A régészeti intézeti adatbázis már évekkel ezelőtt 17 múzeumból legalább 250 ezer leltári tételt tartalmazott elektronikusan rögzítve (amelyek könnyűszerrel átültethetők más elektronikus rendszerre), és a legfontosabb folyóiratok anyagán kívül még számos kisebb-nagyobb nyomtatott munka – sok-sok monográfia! – régészeti lelőhelyekre vonatkozó adatait.²³ Nem is beszélve a RI fotókartonjainak adathalmazáról, éppen olyan ősi kartonokon, amilyeneket tudomásom szerint több vidéki múzeumban is rendszeresen feldolgoznak elektronikusan. (Például Jóna András saját kezűleg készített rajzos-szöveges kartonjait.) Hadd ne hozzak további példákat, kollégáink pontosan ismerik a részleteket. Továbbá a Kárpát-medence közigazgatási egységeinek (városainak-faluinak) szerintem bámulatosan pontos két- vagy háromnyelvű teljes névlistáját, amelynek sok ezernyi kartonján hosszú évek óta egyetlen hibát sem sikerült találnom. Újból el óhajtja a t. bizottság e munkákat kezdeni? Javaslom, hogy ha igen, akkor irányításukkal nehogyan önmagát, hanem Torma Istvánt bízza meg.

* * *

Folytatva tehát a hazai példával, Pusztai Rezső két ásatási jelentéséből pusztán annyit lehet megtudni a *Hács-béndékepusztai* régészeti eseményekről, hogy egy 5. századi gót temető következetesen

¹⁹ A kréta-szigeti Mallia melletti kis szigeten Khrüszolakkoszban (szó szerint ‘aranygödörben’) talált méhecske vagy darázs-alakú aranysüngőt (és több más aranytárgyat) például állítólag az ásatási hányón találta meg az ásatás helyszínét meglátogató régész – évekkel később. A tárgyra magyarul (a közelebbi körülmények említése nélkül): SINCLAIR Hood: A minószi Kréta. Budapest, 1983, 106, 117 és 171, valamint a 70. kép. Az 1920-as évek francia feltárásai találtak egy nagy sírépületet, teljesen kifosztva. S. Hood szerint lehetséges, hogy az 1892-ben a British Museumba került úgynevezett *éginai kincs* valójában innen származik. A Kr. e. második évezred közepe tájáról származó áginai kincs a malliai királyi család temetkezőhelyéhez tartozhatott. Az éginai kincsre és rokonaira legújabb J. Lesley Fitton (ed. by): The Aegina treasure. Aegean Bronze Age jewellery and a mystery revisited. London, 2009. C. Reinholdt: Der frühbronzezeitliche Schmuckhortfund von Kap Kolonna. Ägina und die Ägäis im Goldzeitalter des 3. Jahrtausends v. Chr. Wien, 2008., és K. Demakopoulou (ed. by): The Aidonia treasure. Seals and jewellery of the Aegean Late Bronze Age. Athens, 1996.

²⁰ RACZKY 2007, 7.

²¹ RACZKY 2007, 10.

²² SZABÓ – RACZKY – ZSIDI 2006, 244. Az én kiemelésem.

²³ Torma István szíves közlése 2010 augusztusában.

bányászgatott-rabolgatott gazdag mellékletű sírjairól volt szó. A legalább 1934 óta tartó földhordás (és leletek után turkáló helyiek: *Herumwühlen schatzsuchender Ortsan-sässiger*²⁴) miatt jórészt elpusztított temető mellékletei között *feliratos ólomlemez-töredékek* is voltak.²⁵ Ezeket nem feltárás hozta napfényre, hanem Pusztai Rezső már a felszínen szedte össze. Három, akkor nagyjából még ép, összehajtogatott ólomlap, illetve darabjaik megmaradtak. A kaposvári múzeum akkori igazgatója, a költő Takács Gyula valamilyen feljegyzéseket készített a szétrombolt sírokról, majd értesítette a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségét. Csalog József fel is kereste a lelőhelyet. Kiszállásáról semmit sem tudunk és mára már elkallódott Takács Gyula [térképes?] bejelentése is. Két másik súlyosbító körülmény is kapcsolódik tehát e leletek sorsához: (3) *hiányos – vagy nem is létezik – a nyilvántartás* (azaz dokumentáció). Egy negyedik (4) *a műkincs-kereskedelem*: az 1934–1944. között talált b sír arany ékszereit [és további összevásárolt és begyűjtött tárgyakat; *nb.* Kiss Attila szövege ennél a résznél nem világos] a jóakarátú falusi találók csak úgy átadták egy Will nevű mérnöknek, aki azt ígérte, hogy a tárgyakat átadja a Nemzeti Múzeumnak.²⁶ Természetesen nem adta át és 1944-ben feltehetően magával vitte őket külföldre. [Azt nem tudjuk, hogy 1934–1944 között hol és kinél voltak ezek az aranyak.] Ott akár valamilyen magángyűjteménybe is kerülhettek, esetleg beolvasztották őket, vagy jobb esetben múzeumba jutottak (amely máig rejtegetné őket?). Ez az (5) *ötödik körülmény, a többé már nem dokumentálható teljes elkallódás*.

Látható, hogy a béndekpusztai leleteket sújtotta mindaz a szomorú esemény, amely csak kártékonyan befolyásolhatja valamely régészeti tárgy vagy együttes [itt egy egész temető] hitelességét. – Kivételes helyzet: pontosan ismerjük a közben teljesen elpusztított lelőhelyet, de nem annak helyszíni részleteit (térkép, a sírok és a sírgödrök adatai, tárgyjegyzék). Amit ezekről a kérdésekről ma tudunk (Kiss Attila 1995-ös tanulmányából), azt Pusztai Rezsőnek az 1956-ban Salamon Ágnes önjelölt germán írástörténész számára összeállított tudósítása alapján ismerjük.²⁷

Miért történt jóvátehetetlen kár ebben a kérdésben?

A *Codex Argenteus* (az Ezüst Biblia) egy hatodik századi kézirat, amely – szintén kalandos történetek után²⁸ – jelenleg az Uppsalai Egyetemi Könyvtárban (Carolina Rediviva Bibliotheca) van. Ez tartalmazza Ulfila (Wulfila) gót püspök negyedik század közepi gót nyelvű bibliafordítását, amely görög eredeti alapján készült, a latin fordítások figyelembe vételével.²⁹ Az eredeti 336 fólió közül 188 maradt fenn (beleszámítva a nemrég – 1970-ben – megtalált speyeri töredéket), melyek tartalmazzák a négy evangélium nagy részét. A fordítás ariánus szellemben készült, feltehetően éppen a Dunántúl ama részén, ahol Hács-Béndekpuszta is van, vagy talán már a Dunától délre, Moesia Inferiorban, ahová *Constantius* császár idején – 348 előtt – Ulfila püspök valahonnan a mai Somogyból-Tolnából-Baranyából népével együtt átvándorolt.

Magát az uppsalai ezüst kódexet Ravennában vagy Bresciában 520 táján írta két írnok arany és ezüst tintával a feltehetően Fenékpusztán született Nagy Theoderik számára. Abban a műhelyben, amelynek főnöke egy bizonyos Viliaric nevű gót férfiú volt. 300 év múlva Nagy Károly tanítómesterének, Alcuinnak a tanítványa, Szent Ludger vitte Itáliából, Monte Cassinoból

²⁴ KISS 1995, 276.

²⁵ Hács-Béndekpuszta: ArchÉrt 83 (1956) 100. és ArchÉrt 84 (1957) 87.

²⁶ Hosszú évekkel ezelőtt összeállítottam egy ugyancsak népvándorlás kori arany fibula hajdani kalandos útját – műkereskedők és ékszerészek során keresztül – a találótól a Nemzeti Múzeumig: tanulságos lista. MRT 4/2, 89–90.

²⁷ KISS 1995, 275.

²⁸ MAKKAY 2005, 126–127.

²⁹ Wulfila püspök 306-ban vagy 307-ben született és harminc éves lehetett, amikor püspök lett, mégpedig a dunántúli Gothia keresztényeinek püspöke. De már ezt megelőzően 324 és 327 között *lector* volt (pannoniai iskolában?) és hozzákezdett a bibliafordításához. Püspökségének hetedik évében Wulfila és közössége üldöztetés miatt kénytelen volt elhagyni a dunántúli Gothiát, és átköltözni Moesia Inferiorba. E. A. EBBINGHAUS: Some remarks on the life of Bishop Wulfila. *General Linguistics* 32:2-3, 1992, 97–101. – Az olvasóktól elnézést kérek azért, hogy a béndekpusztai esettel foglalkozó korábbi írásaimban Wulfila püspök életrajzi adatait pontatlanul adtam meg.

Werdenbe, az általa alapított monostorba. Onnan II. Rudolf vitette Prágába, majd a harmincéves háborúban a svédek hurcolták Svédországba.

Nos, rengeteg bonyodalom után a kilencvenes évekre kiderült, hogy a béndekpusztai ólomlemez felirata az említett evangéliumok részleteit tartalmazzák. Tartalmazták. Fél évszázaddal korábban lejegyezve (azaz ólomtáblákba vésve), mint a meglévő uppsalai biblia. Alkalmanként annál legalább másfél évszázaddal korábbi germán (gót) nyelvállapotot mutatva. A darabok jelentősége a germán nyelvtörténet szempontjából alapvető (lenne). Mire mindez kiderült, botrányos dolgok történtek:

- a. Évekig-évtizedekig törvénytelenül romboltak egy régészeti emléket, egy temetőt.
- b. Az előkerült leletek egy részét (az ólomlemezeket) évtizedekig magánbirtokban tartották.
- c. Amennyiben ezt még meg lehet állapítani, minden hatályos törvényt felrúgva, a lemezeket soha nem vették múzeumi nyilvántartásba, be sem leltározták őket.
- d. Elmulasztották a sürgős konzerválást és restaurálást, ami miatt az ólomlemezek porladni kezdtek. Vagy mára már teljesen el is porladtak. Ezt nem tudjuk, mert a lemezeknek nyoma sincs.
- e. Semmibe vették a régészeti leletek múzeumi elhelyezésére vonatkozó mindenkorai törvényeket.

f. Rossz és tudatlan amatőröket vontak be a tudományos feldolgozásba, majd az első 'tudományos' publikáció szerzői (Salamon Ágnes és Székely Dániel) is amatőrök voltak, 'szakértelmükkel' nem kis mértékben kompromittálva a hazai tudományosságot.

g. Egy kerek évtizedig figyelmen kívül hagyták komoly külföldi kutatók érdeklődését. A kérdés nagy tekintélyű nemzetközi szakértője, E. A. Ebbinghaus tíz éven át több levelet is intézett az MTA-hoz és az Akadémia tagjaihoz, de soha választ nem kapott rájuk. Kétségtelennek kell tartani, hogy az akadémia inkriminált tagja az a Harmatta János volt, aki Ebbinghaus három cikkének (1989, 1991, 1992) és feltehetően leveleinek ismeretében hirtelenül ismét foglalkozni kezdett az ólomlemezekkel, és 1996-ban megírta azt, amit fél évtizeddel korábban Ebbinghaus.³⁰ Úgy színlelve, mintha Ebbinghaus cikkeit nem ismerte volna.

h. Végül, de nem utolsó sorban, a halmozott gondatlanságok következtében a három ólomlap, illetve soha nem restaurált maradékaik azóta kallódnak. Vagy elvesztek. Vagy elporladtak. Vagy ott lapulnak valamely hagyatékban. Ami tény: a méltán világhírnévre igényt tartó leletek ma nem találhatók meg sem az illetékes kaposvári, sem a Nemzeti Múzeum leltári anyagában. Múzeumi leltárban soha schol nem is szerepeltek! Pedig ellenkező esetben már arra lehetett volna készülni, hogy a Rippl Rónai Múzeumban egymás mellett állítják ki az Ezüst Bibliát és a béndekpusztai Wulfil-ólomtáblákat, néhány ravennai gót régiség társaságában.³¹ Ezt megúsztuk!

Ezek a pontok nyilvánvalóan nem mindenben érintik a múzeumba – azaz bármilyen közgyűjteménybe – került régészeti leletek megőrzését (restaurálását és konzerválását), igen hosszú időre, elméletileg örökre. Hanem inkább csak a régészeti lelőhelyek összességének pontos és lehetőség szerinti teljes felderítését, megismerését, rögzítését és nyilvántartását (*x. a lelőhely*). Illetve a valaha múzeumba jutott – és ott még megtalálható – régészeti leletek teljes jegyzékét rajzokkal-fényképekkel (*y. a leletek*) és a hozzájuk tartozó mindenféle iratok (*z. a dokumentáció*) feltárását és pontos listáját. Nos, pontosan azokat a kategóriákat, amelyek az MRT évtizedes munkájának a középpontjában állottak. Egy negyedik kategória – az esetleges *publikációk és tudományos irodalom* – összegyűjtése már egy másik részleg, a könyvtárak egyik feladata lehetne, jóllehet az MTA RI topográfiai adataira a múzeumi leltári tételekre és a publikációkra vonatkozólag is bőséggel készített kartonokat.

Hozhatunk a magyar régészet közelmúltjából mindegyik kategóriára rossz, sőt elrettentő példákat.

³⁰ Ezek részleteire lásd MAKKAY 2005, 124–131, és már korábban MAKKAY 1998, 90–91., a 184. jegyzet.

³¹ Világszennazáció lehetett volna például egy uppsalai-kaposvári kiállítás *A codex és az ólomlemez* címmel. Megnyitotta volna akár a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat valamelyik kitűnő potentátja.

A *z*-dokumentációk esetében például szintén nehezen hihető, de tény, hogy az 1952 és 1961 között feltárt budakalászi késő rézkori temető 436 sírjával mik történtek meg az elmúlt fél évszázad viszonylag már rendezett múzeumi-tudományos körülményei között (benne nyilván a világhírűvé vált, bizonyára a külföldön legjobban ismert agyag kocsimodellel együtt):

1. A leletegyüttes számos viszontagságon ment át (the find assemblage suffered many hardships). Ezeknek a viszontagságoknak a mibenléte nem derül ki.

2. A dokumentáció szétszóródott (the documentation became dispersed).

3. A temető eredeti térképe elveszett: the original plan of the cemetery had been lost.

4. Bizonyos mértékig a Ferenczy Károly Múzeumban őrzött síregyüttesek összekeveredtek [egymással, avagy más lelőhelyek leleteivel?]. The grave assemblages housed in the Ferenczy Károly Museum had become mixed up to some extent.³²

Ennyi és nem több.

Az *y*-kategória – csellengő, kallódó avagy elveszett leletek (tehát nagyjából a béndekpusztai ólmok esete!) – ügyében nemrég olvastam, hogy az egyik autópályás lelőhelyen kiásott hatezer éves agyagkürt ügyében (amely ma is szól) „tizenöt éve nem sikerült elérni, hogy az ásató vagy bárki, akit ezzel megbíz, akár egy háromsoros leírással egy fényképet adjon közre a világ egyik legrégebbi hangszeréről. Ma senki sem tud róla – remélem, még megvan egy raktár mélyén valahol.”³³ Azóta a kétségen kívül jelentős késést szenvedett sajátos kürtügy rendeződött. Mint Aszt Ágnes kedves felvilágosításából tudom, maga a lelőhely sem titok: Mosonszentmiklós-Pálmajor lelőhelyen került elő 1993-ban, az I. felület 316. objektumában, az M1 autópálya építését megelőző ásatások során, ráadásul működőképes állapotban. 36 cm hosszú, két felfüggesztésre szolgáló bütyökfüllet. Mégpedig egy kerek gödörben, alighanem áldozógödörben, a Balaton-Lasinja időszak 8 edényével együtt.³⁴

A harmadik kategóriát illetően – *x*-a lelőhely – a legmulatságosabb esettel négy évtizede találkoztam, és főszereplője a már említett Csalog József.³⁵

Csalog szentesi múzeumigazgató korában valamilyen oknál fogva Szarvason járt (feltehetően az akkoriban múzeumba került szappanosi leletek megtekintésére), és megsejmelte a Botanikus-kert északi részén és attól északra fekvő Kovács-halmot, ősrégi – Rómer Flóris-kori – archaeológiai ásatások színhelyét. Úgy találta, hogy a helyet érdemes lenne újabb ásatással megkutatni, gondolom főleg a felszínen talált tiszai cserepek miatt. Kovalovszki Júliától megtudta (aki Békéscsabán dolgozott, és 1956-ban ásatást végzett Szarvason, a Décsi őszölőben³⁶), hogy Békésszentandrás községi tanácsa 1956-ban 2000 Ft-ot utalt ki őskori ásatás folytatására, de a tanács által ajánlott lelőhely – amelyet nem ismerünk – „nem bizonyult régészeti lelőhelynek”. Csalog tehát úgy döntött, hogy a Szarvas határában lévő Kovács-halmon végez ásatást. Valószínűleg bürokratikus okok miatt azonban mind jelentéseiben, mind későbbi ásatási beszámolóiban³⁷ úgy tüntette fel, hogy a

³² The Copper Age cemetery of Budakalász, ed. by M. BONDÁR and P. RACZKY. Budapest. 2009, [p. 7]. A gyengécske előszót (Preface) eddig olvastam el, lehet, hogy más viszontagságok is megtörténtek a temető sírjaival?

³³ BÁNFFY Eszter: Kösz, ennyi volt. Magyar Narancs 2010. július 8.

³⁴ Aszt Ágnes szíves levele, 2010. szeptember 25, további adatokkal. Az ásatásra vonatkozó jelentés: FIGLER András: Mosonszentmiklós-Pálmajor, RégFüz I/47. Budapest 1996, 18–19. A darab hasonló korú párhuzama Aszt Ágnes szerint Császártöltésen került elő a bodrogkeresztúri kultúra együttesében, vö. KNIPL István: Újabb leletek a császártöltési határban. In: Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján. Szerk. Bende Livia – Lőrinczy Gábor. Szentes 2009. 145–147. A mosonszentmiklói darabot Egry Ildikó készíti elő publikálásra. Megköszönöm Aszt Ágnes szíves felvilágosításait.

³⁵ A százkét éve született (1908–1978; a napra pontos adatokat az emlékkötet nem tartalmazza: Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján, szerk. Bende Livia és Lőrinczy Gábor. Szentes 2009.) kitűnő archaeológus ásatási és egyéb tevékenységére vonatkozó érdekes adatokat találni a kelebiai bronzkori urnatemető ama dokumentációjában, amelyet a MNM Adattára őriz. Ezek nem olvashatók a Zalotay Elemér által írt beszámolóban: Kelebiai bronzkori temető. RégFüz I/6. Budapest, 1957.

³⁶ MRT 8. 378., 8/1. Kovács-halom. A 24. jegyzet, további irodalommal.

³⁷ MRT 8. 378., a 25. jegyzet.

lelőhely Békésszentandrás község közigazgatási területén van, mint *Körösön túli rész*. A valóság ezzel szemben az, hogy ez a szarvasi Botanikus kerttől közvetlenül északra fekvő terület még 1964. január 1-én – tehát a járási átrendezések után – is Mezőtúr város közigazgatási területéhez tartozott (például országgyűlési választások alkalmával), de természetesen a békésszentandrás átvágás óta Szarvas gazdasági és kulturális vonzáskörébe esett. A lelőhely ugyanis – ha a szappanosi nagy, észak felé nyitott nagy Körös-meandert tekintjük – mind Szarvasról, mind Békésszentandrásról nézve a Körös (mai Holt- vagy Szappanosi) medrén túl van, tehát a nagy meander belsejében, amely hajdan csak Mezőtúr felé volt nyitott és járható (ma a békésszentandrás átvágáson komp közlekedik, éppen a Kovács-halom, tehát a Botanikus-kert közelében).

Hosszú ideig kellett törni a fejünket, mire erre a névhamisításra rájöttünk, de végeredményben az ásatás helyszíne mégis tévesen került be a régészeti irodalomba.³⁸ A kérdést csak a topográfiai munkák során, számos terepjárás és helyszíni szemle alapján és után sikerült tisztázni.

* * *

Még megsaccolni sem merem, hány ilyesféle félreértés, leletpusztulás, dokumentum-hiány és hasonlók rejtőzhetnek régóta és mindmáig a magyar régészeti kutatás tárházaiban. Meggyőződésem, hogy elsősorban monográfiák készítése közben nagyon sok régi és fiatalabb kolléga szembekerült ilyesféle tényekkel.

Egyébként éppen a szarvasi terepmunkák kezdetének idején figyeltem fel arra – és értettem meg sok mindent! –, hogy a Magyarország Régészeti Topográfiája 1. kötetének³⁹ latin sorozatcíme csinos genitivusszal jelent meg: *Publicationes Instituti Archaeologici Academiae Scientiarum Hungaricae*. Megemlítettem a dolgot Gerevich László igazgatónak, magának a tudós szerkesztőnek, Bakay Kornélnek és néhány más kollégának, de vagy nem fogták fel a kérdés jelentőségét, vagy nem is érdekelte őket. Gondoltam azonban, hogy úgysí kijavítják, hiszen a Régészeti KCS-nak ókori részlege is van, olyan latin epigráfiai kiválóságokkal, mint Mócsy András. A 2. kötetben azonban maradt *Archaeologii*.⁴⁰ Ekkor már komolyabban kezdtem agitálni: nem gondoljátok, hogy egy olyan intézetben, ahol nem is egy kolléga Alföldi András tanítványa volt, ilyesmi nem fordulhat elő? Eredménytelenül, mert a harmadik és negyedik kötetben is *-gii* van.⁴¹ Akkoriban csaknem minden nap együtt ebédeltünk Gerevich-csel és szinte állandó téma lett ez a genitivus. Nem egyszer kérdezte: gondolod, komoly és fontos dolog ez? Érdemes egy-két betűért változtatni a sorozatcímen? és hasonlók.

Végre az ötödik kötetnél azután sikerült megkapnom a hiányzó *-t*.⁴² Egyúttal megértettem, hogy az MRT terepmunkái és belső kiegészítő nyilvántartó munkálatai a Régészeti Intézet vezető kutatói közül senkit soha nem érdekeltek komolyan. Sajnálom, de azt kell mondanom, hogy húsz kerek esztendőn át ez volt az általános tapasztalatom. Erről még most is remek történeteket tudnék előadni.

Az ünnepelt Torma István véleménye szerint a topográfiai munkákért évtizedek során egyedül felelős Régészeti Intézet alapító levelében 1958–1959-ből a Magyarország Régészeti Topográfiája *explicit*e nem szerepel a fő feladatok között.⁴³ Én magam az Intézet megalapítását megelőző időkben

³⁸ RégFüz I/9. Budapest 1958, 10, illetve KALICZ – MAKKAY 1989, 154, no. 337: Szarvas, nördlich des botanischen Gartens.

³⁹ MRT 1. köt. Szerk. Sági Károly. Nem mellékes, hogy a szerkesztő Sági Károly maga is ókorász volt.

⁴⁰ MRT 2. köt. Budapest 1969.

⁴¹ MRT 3. köt. Budapest 1970.

⁴² MAKKAY János: Hogyan lettek a blakokból románok. Budapest, 1997, 41–42. TÖRÖK 2002, 22–23. foglalkozik ugyan a Magyarország Régészeti Topográfiája köteteinek történetével, de ezt a körülményt nem említi.

⁴³ Torma István szóbeli közlése 2010 augusztusában. Némileg ellenkező állásponton van TÖRÖK 2002, 22–23, és 16, a 8. jegyzet: Centralized recording of excavations and archaeological finds in Hungary (egy 1956. szeptember 3-i MTA-előterjesztés szerint). Jankovich Dénes legutóbbi írása ebben a kérdésben nem foglalt állást: JANKOVICH 2010.

(1957 őszétől, majd 1959. április 1-től 1959. december 15-ig⁴⁴) hivatalosan ugyan nem, de belülről vettem részt az előkészítést kísérő beszélgetésekben. Élénken emlékszem azokra a napokra, amikor Bognár-Kutzián Ida végezte ásatásait Sáradsadányban (hajdanában Sára és Zsadány, maga a lelőhely Zsadányban van),⁴⁵ Patek Erzsébet pedig Alsóbereckiben.⁴⁶ A közös szálláshely Zsadányban volt, ahonnan Patek Erzsébet az éppen akkor (1958. szeptember 15-én?) megalakult RI autójával (egy második világháborús átalakított amerikai Wipponnal) járt ki a határon fekvő Alsóbereckibe. Késő délután és esténként hosszú beszélgetések folytak, különösen Patek Erzsébet és Balás Vilmos (Vili bácsi) között. Biztosra veszem, hogy az egyik téma az volt, hogyan lehetne pontosan térképre vinni P. E. akkor készülő kandidátusi értekezésének – Az urnasíros kultúra a Dunántúlon⁴⁷ – a lelőhelyeit. Véleményem szerint ez az egyik magyarázata annak, hogy a RI által vezérelt – először Patek Erzsébet által irányított – topográfiai munkák miért éppen Veszprém megyében kezdődtek el (és egy félig kész pótkötettel a minap be is fejeződtek). Torma István (született 1940) tehát ezekben a legkorábbi előkészületekben még nem vehetett részt. Viszont 1964-től az ő vállaira hárult minden teher és felelősség, egészen a 2000-es évek közepéig. Különösen attól kezdve, hogy valamikor 1973–1974 körül ő váltotta fel Patek Erzsébetet a topográfiai részleg vezetésében.

Ha össze kellene foglalnom azoknak az éveknek a tanulságait, amelyekben az MRT kereteiben dolgoztam a RI-ben 1973 és 1989 között, akkor röviden azt mondanám, hogy a RI vezetése (és az MTA) számára a topográfia csak akkor volt fontos, amikor a különböző évi jelentésekben az első helyen, az első pontban tüntették fel a topográfia eredményeit. Éppen úgy vonatkozik ez Gerevich László korszakára, mint Bökönyi Sándoréra. Jól bizonyítja állításomat a Szarvasi kötet (MRT 8.) készítésének és megjelentetésének menetrendje. Röviden:

A terepmunkák 1974. április 8-án kezdődtek el (nem számítva most a Bakay Kornél vezetésével korábban végzett terepjárásokat, amelyek olyan hányavetiek voltak, hogy adataikat és leleteiket nem tudtuk használni). Már az első évi jelentésben kilátásba helyeztem, hogy a nyomdakész kötet kézírata 1980. március 17-re elkészül (tehát hat évvel azután, hogy az 1974. évi döntés megszületett).⁴⁸ 1980. március 17-én reggel át is nyújtottam a kész kéziratot (ötször nyolc kötetet) Gerevich László igazgatónak. Kerek egy esztendeig nem történt semmi, majd 1981. március 17-én kiemelttem a kéziratot G. L. ablak melletti szekrényéből, leporoltam, és kértem, hogy hamarosan lektoráltassa. Kérésemnek sok hatása nem volt, mert a lektorálások csak 1983. december 20. és 1984. június 20. között történtek meg. A lektorok kiváló emberek voltak, és napra pontosan betartották a két és fél éves késéssel megadott határidőket (Ecsedy István, Kemenczei Tibor, Maráz Borbála, Bóna István, Dienes István, Parádi Nándor).

Az Akadémiai Kiadóval a kiadási szerződést viszont ismét csak két év múlva, 1986 októberében kötötték meg. Az első korrektúra 1988. június 28–augusztus 20. között volt, a második 1988. december 1–31. között. A mutatókat Jankovich Dénes 1989. március 24–május 15. között készítette el. A kötet végül 1989. december hatodikán – Mikulás napján – jelent meg. Közben Bökönyi Sándor jóvoltából át kellett esni a szerzők egyike által követelt – és Bökönyi által minden erővel támogatott – arányosabb honorárium-elosztás undorító folyamatán, amelynek bizonyító eljárását Torma Istvánnak kellett elvégeznie.⁴⁹ Megjegyzem, hogy az általam benyújtott kimutatással teljesen egyező eredményre jutott. Bökönyi az intézeti tervmunkák közül melleleg kizárólag csak a topográfiai kötet esetében érvényesítette azt a korábbi akadémiai rendelkezést, amely intézeti tervmunkák esetében a honorárium felét az Intézet pénztárába fizettette be (emlékezetem szerint ebből az összegből a Gazdasági Hivatal dolgozói kaptak jutalmat; annak a gazdasági részlegnek a

⁴⁴ Amikor Fülep Ferenc határozott követelésére elbocsájtottak az Intézetben kapott szerződéses alkalmazásomból.

⁴⁵ RégFüz I/11. Budapest 1959, 26–27.

⁴⁶ RégFüz I/11. Budapest 1959, 14.

⁴⁷ Azonos címmel a kandidátusi értekezés tézisei. Budapest, 1963, 9 p. Német nyelven megjelent: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest, 1968. TÖRÖK 2002, 29. szerint 1969. Szerintem 1968.

⁴⁸ Néhány részletre MAKKAY János in: MRT 8, 9–10. Közben annyi módosítás történt, hogy az 1974-ben kitűzött hatalmas területet (a szarvasi és békési járás együtt) módosítani kellett a szarvasi járásra.

⁴⁹ Ő erről bizonyára többet tudna mondani.

tagjai, amely részleg minden lehetséges apró módon akadályozta a topográfiai munkák végzését). Itt most nem részletezem, hogyan sikerült elérni a Kiadónál, hogy a kötet borítójára mégis a kondorosi Árpád-kori kereszt (az esztergomi kincstár egyik pompás darabja!) fényképe kerüljön. Meg kell jegyeznem, hogy a méter pontossággal felderített lelőhelyen tervezett hitelesítő ásatást (adatközlőink, és főleg az, aki megtalálta a keresztet, állították, hogy a csontváz fele még ott volt – van? – a csatorna falában) az Intézet vezetése Kalicz Nándor – a RI egykori MSzMP-titkára – javaslatára nem engedélyezte.⁵⁰ Sokak feltevése ellenére nem egyházellenes állásfoglalást tételezek fel.

Ha keveset tudunk az MRT indításáról, akkor nyugodtan mondhatjuk, hogy még kevesebbet a végéről: egyszerűen megszűnt, kimúlt, véget ért. Gondoljunk bele: a magyar régészet valaha is létezett legnagyobb közös vállalkozása kórházi vizsgálat és gyászjelentés nélkül ért véget. Torma István szóbeli közléséből ismerem, hogy a MRT topográfia munkálatainak beszüntetéséről hivatalos döntés *pro forma* nem született. Ezt a tényt – a kötetek folyamatos megjelenésének elmaradását és a terepmunkák gyakorlati szünetelését – képtelen voltam megértetni azzal az Andrew Sherrattal, aki az MRT nagy tisztelője volt, és a két békési kötet adatai alapján végezte a közös angol-magyar ásatásokat.⁵¹

104–105 tervezett kötetből megjelent tehát 10. Legutóbb Jankovich B. Dénes vizsgálta meg a régészeti topográfia helyzetét és jövőjét, és arról tudósít, hogy a RI keretében készült további kötet (az aszódi és a gödöllői járás) kézírata befejezés előtt áll. Készülőben van egy további Békés megyei kötet is (Gyula és Sarkad, 2092 lelőhellyel).⁵² Az általa felsorolt további tervek (Szentés határa, Hódmezővásárhely folytatása, Kunszentmárton) komolyságában én nem hiszek, nem is beszélve a Fejér megyei munkálatokról.⁵³ Azért nem hiszek, mert pontosan tudom, hogy a tervezett kötetek közül mindmáig kizárólag csak azok készültek el és jelentek meg, amelyek munkálatai a RI irányításával – és pénzügyi támogatásával! – folytak. Ne nehezteljenek meg a megyei múzeumok, de mindmáig – a Békés megyei múzeumok és a Pest megyei múzeumok igazgatósága – kivételével egyik sem vette igazán komolyan a topográfiai munkálatokat. Az MRT terepbejárásai leálltak, a megyei múzeumok sem képesek saját erejükből ilyen célú projekteket lebonyolítani.⁵⁴ Szerintem nem is akarnak. Jóllehet állítólag már elkészült Veszprém megye felének újrájárása, viszont a szisztematikus lelőhely-térképezés projektje (Herma = Heritage Mapping) nem kapott pályázati támogatást.⁵⁵ Nemakarásnak nyögés a vége! Erről én akkor győződtem meg először, amikor 1966-ban (1967-ben?) a RI-ben részt vettem a veszprémi topográfiai kutatásokat lezáró vitaülésen, ahol a budapesti és vidéki múzeumokból részt vevő kutatók vállvetve fejtették ki a topográfiai munkák kivihetetlen és felesleges voltát. Élénken emlékezetemben van a néhai Csalog Zsolt cinikus kritikája! Amennyiben az erről beszámoló cikk nem így látta a kérdést,⁵⁶ akkor nem állított igazat.

Van végül egy javaslatom (amelyet fentebb már megkockáztattam): ha a t. Régészeti Bizottság ismét el akarja kezdeni a régészeti adatgyűjtést, akkor irányításával ne önmagát, hanem Torma Istvánt bízza meg. Másképpen soha nem lesz belőle semmi!

⁵⁰ A részletekre MRT 8. 365–367. A döntésről annak idején Gerevich László tájékoztattott, írásos dokumentum nem készült.

⁵¹ MAKKAY János: Andrew Sherratt 1946. május 8 – 2006. február 24. BMMK 28 (2006) 11–16.

⁵² JANKOVICH 2010, 885.

⁵³ Pontosán emlékszem arra, hogy 1974-ben – és talán még egy-két évig – a RI topográfiai költségvetéséből évi 100 ezer forintot biztosítottunk a Fejér megyei Múzeumoknak topográfiai munkálatokra, de ezt az összeget a gorsiumi ásatásokra használták fel.

⁵⁴ JANKOVICH 2010, 890.

⁵⁵ JANKOVICH 2010, 892.

⁵⁶ Anonym: A „Veszprém megye régészeti topográfiája, a keszthelyi és tapolcai járás” c. munka vitája. VMMK 5 (1966) 381–391.

* * *

Írásom végére két régi krónikás helyet idézek fel, és azokból vennék ehhez a reménybeli eljövendő munkához Torma Istvánnak is biztatást. Az egyik szerint I. Endre király (sírhelye a legelső topográfiai kötetekben szereplő Tihanyban) és Béla herceg (sírhelye Tolnában, Torma megyéjében Szekszárdon) a magyar uralkodók szokásos bőkezűségével a bodajki csata után a megvert és éhező némettség megsegítésére *küldött a császárnak ötven óriás termetű vizát, kétezer oldal szalonnát, ezer hatalmas bikát, kenyérből pedig többet, mint amennyit magukkal bírtak vinni. Küldött juhokat és ökröket is, valamint bort fölös mennyiségben: oves et boves et vini copiam supereffluentem*. Mindent valóban bőségesen, sőt még németek sem lehettek ennyire éhesek és szomjasak.

A vizák nyilván a Vizafogónál kerültek ki a Dunából, a szalonnák pedig talán a borral együtt Tolnából, közelebről Tamásiból jöhettek. Ahonnan Pista még a hetvenes évek elején egy fél táblát hozott Sopronba a Burgstallra, mikor meglátogatott bennünket. Azóta sem ettem olyan finom füstölt szalonnát. Tekintve, hogy Endre király Tihanyt építtette, Béla király meg különösen otthon volt Tolnában, a bort illetően nemcsak szekszárdi fehérre, hanem tihanyi vörösre is következtetni lehet.

Nos, azt kívánom Torma Istvánnak, hogy törje csak figyelmesen tovább a fejét a régészeti topográfia rejtelsein. Közben falatozza azokat az utólérhetetlenül finom tamási szalonnákat, és iszogasson hozzá fröccsöket savanyú borból. Tamási füstölt szalonnához először arra a savanyú borra gondoltam – *vinum asperum* – amit néhány évvel a vazulfi Endre és Béla menekülése előtt Szent István király ajánlott fiának, Imre hercegnek az Intelmek bevezetésében: *Itt az idő, hogy többé ne puba kásával étessenek, ... hanem itassanak meg olykor savanyú [vagy karcos] borral, mely értelmet figyelmessé teszi*.⁵⁷

Nem korcsosodó avarság borozgatásáról van itt szó, hanem az értelmet figyelmessé tevő borról! Még akkor is, ha csak olyasféle lehetett ez az Imre hercegnek ajánlott savanyú ital, mint amit Jósza András és Hermann Ottó annak idején a Csaronda-ér mellett egy juhásznál iszogattott: jó féle *luhi vízzel* vegyített nyíri vinkó.⁵⁸

Hogy pontosabban tudjuk, miről is van szó a nyíri vinkó esetében, folyamodjunk Vörösmarty Mihályhoz. Aki először 1845 májusában Deák Ferenc társaságában indult el Zsibóra a beteg Wesselényi Miklós meglátogatására, és útközben néhány napot időztek Nyírtéten Bónis Sámuel (1810-1879) házában.⁵⁹ Bónis bizonyítani akarta vendégeinek, hogy a Nyírségben nemcsak “rabvallató” vinkó terem, és vendégeinek kétféle bort kínált: tolcsvait (ahol szőlői voltak), és egy kancsó nyíri homokit. Vörösmarty megkóstolta az utóbbit, és kijelentette: Víznek zavaros, bornak gyöngye.⁶⁰ Most aztán törhetjük a fejünket, hogy mikor Árpád fejedelem vitézei (*Ond, Ketel és Turzol*) pogány szokás szerint lovat vágtak és nagy áldomást csaptak (*more paganismo occiso equo pinguiissimo magnum aldamas fecerunt*) Tarcál hegyén, vittek-e magukkal maradék tarcali bort a soron következő nyíri lakomára és áldomásra, egy *magnum convivium*-ra valahol Tas közelében.

Én magam egy ilyen ünnepi alkalommal mégsem karcos homoki vinkót kívánok Torma Pistának. Hanem valamiféle olyan italt, amit Szent István király kínálhatott a hozzá látogató Szent Günthernek, méghozzá nagybőjtben, amikor frissen illatozó, a bőjthöz illő sült pávával vendégelte

⁵⁷ SRH II. 620.: Iam tempus adest, in quo tibi non semper pultium mollitie, ... sed interdum asperitas tribuenda vini est, que tuam intelligentiam ad ea, que precipio, redat attentam.. Árpád-kori legendák és intelmek. Szentek a magyar középkorból I., szerk. Érszegi Géza. Budapest. 1999. 48. – Mivel a magyar nyelv fanyar bort nem ismer, bátorodom savanyú vagy karcos bornak értelmezni.

⁵⁸ Barangolás Németországba és össze-vissza. Azt nem sikerült kinyomoznom, mi volt ez a *luhi víz*.

⁵⁹ Kossuth Lajos Bónis Sámuelre bízta a Szent Korona menekítését.

⁶⁰ KATONA Béla: Vörösmarty Mihály Szabolcsban és Szatmárban. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle 34:3. 1999, 370.

meg.⁶¹ Hozzá Szerémit? Pannonhalmit? Küküllőit? Tarcalit? Ménesi vörös aszut? Szekszárdit? Tényleg, Pista, áruld el, milyen bor ajánlható a sült pávához?!

Így azután még inkább munkálkodhatsz majd a topográfia újraindításán.

Irodalom

- AUFFERMANN – ORSCHIEDT 2002 AUFFERMANN, Bärbel – Orschiedt, Jörg: Die Neandertaler. Eine Spurensuche. Stuttgart 2002.
- BOLUS – SCHMITZ 2006 BOLUS, Michael – SCHMITZ, Ralf W.: Der Neandertaler. Ostfildern 2006.
- FACCHINI 2006 FACCHINI, Fiorenzo: Die Ursprünge der Menschheit. Milano 2006.
- JANKOVICH 2010 JANKOVICH B. Dénes: A régészeti topográfia helyzete és jövője. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. I–II. Bp. 2010. 885–894.
- KALICZ – MAKKAY 1989 KALICZ Nándor – MAKKAY János: Die Linienbandkeramik in der Grossen Ungarischen Tiefebene. Bp. 1989.
- KISS 1995 KISS, Attila: Das germanische Gräberfeld von Hács-Bédekpusztá (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. ActaAntHung 36 (1995) 275–342.
- KLEBERG 1984 KLEBERG, Tönnies: Codex Argenteus. The Silver Bible at Uppsala. Uppsala 1984.
- MAKKAY 1998 MAKKAY János: Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete. Bp. 1998.
- MAKKAY 2005 MAKKAY János: A székelyek. Bp. 2005.
- MAKKAY 2007 MAKKAY János: Második kislexikon a Nagylexikonról és a lexikongyártókról. Bp. 2007.
- RACZKY 2007 RACZKY Pál: Az autópálya-régészet helyzete Magyarországon. ArchÉrt 132 (2007) 9.
- RÓMER 1866 RÓMER Flóris: Műrégészeti kalauz különös tekintettel Magyarországra. I. rész. Őskori műrégészet. Pest 1866.
- SZABÓ – RACZKY – ZSIDI 2006 SZABÓ Miklós – RACZKY Pál – ZSIDI Paula: Az MTA Régészeti Bizottságának szakmai javaslatai. ArchÉrt 131 (2006) 243–245.
- TÖRÖK 2002 TÖRÖK László: The Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences: the first forty-one years. Antaeus 25 (2002) 15–61.

⁶¹ SZEGFÜ László: Megjegyzések Thonuzoba históriájához. Századok 116:5. (1982) 1076., további irodalommal. Ritka csemege volt, Horatius írta róla, (Serm. II:2.23–31): *rara avis, quia veneat auro*. A páva ritka madár, aranyért adják, húsa a tyúkénál nem jobb, csak a külseje csal meg, ezért inkább pávát kérsz. Mégsem a tollat eszed, főtten nincs rajta e dísz már.

A KÖZÉPKORI TOLNA MEGYE EGYHÁZI TOPOGRÁFIÁJÁNAK MÓDSZERTANI TAPASZTALATAI

K. NÉMETH ANDRÁS

Kulcsszavak: régészeti topográfia, egyházi topográfia, terepbejárás, középkori templomok, Tolna megye, módszertan

Keywords: archaeological topography, ecclesiastic topography, field survey, medieval churches, County Tolna, methodology

Schlüsselwörter: archäologische Topographie, Topographie der Kirche, Geländebegehung, mittelalterliche Kirchen, Komitat Tolna, Methodologie

A főként középkoros régészek által művelt egyházi topográfiának több, legalább egy megye nagyságú területre kiterjedő feldolgozása készült már el hazánkban.¹ Ezek a művek közösek abban, hogy kiterjedt anyaggyűjtés eredményeképpen több száz, többnyire elpusztult falusi templom okleveles adatait, újkori említéseit, topográfiai azonosítását és esetenként régészeti jellemzőit teszik közzé, ugyanakkor – s ez igaz a szerző hasonló témájú doktori disszertációjára is² – vajmi kevés szót szentelnek a kutatás módszertani körülményeinek. Ez a tanulmány – amely a középkori Tolna megyei templomok összegyűjtésének ötletét számomra felvető, most 70 esztendő Torma István előtt kíván tisztelegni – ennek a hiánynak az enyhítésére szeretne kísérletet tenni, a nevezett megye példáján keresztül, amely egyben az ünnevelt szűkebb pátriája is.

Munkám nem vállalkozhat arra, hogy a templomokra vonatkozó forrásokat és azok hasznosíthatóságát ismertesse, hiszen az egyházi topográfia főbb, hagyományos forráscsoportjait (hazai és vatikáni írott források; térképek; helynevek; stb.) többen is elemezték már.³

A középkori Tolna megye templomainak felkutatását 1997-ben kezdtem el. Három mai megye 139 településének határában összesen 322 egyházi intézményre találtam adatokat, amelyek valaha 283 középkori településén álltak.⁴ (1. ábra) Mindez azt is jelenti, hogy a vizsgált térségben egy-egy jelenlegi település közigazgatási határában átlagosan valamivel több, mint két középkori egyházas hely kereshető. Az egyházas és a templom nélküli települések arányáról elmondható, hogy Tolna megyében a név szerint ismert települések több mint felében (52 %-ában) állt templom.

Az elpusztult egyházak felkutatása végett 1997-től végzek célzott terepbejárásokat. Ennek során a regölyi főesperesség egyházait feldolgozó szakdolgozatomhoz Tamási tágabb környékén újra azonosítottam négy templomhelyet, a Torma István által az 1960-as évek elején azonosított faluhelyek közül négyen belül megtaláltam a korábban ismeretlen egyházak helyét is, néhány templomos falut pedig egyházuk helyének pontos azonosítása nélkül lokalizáltam. Célzott terepbejárásaimat 2002 óta Tolna megye teljes területére kiterjesztve egyedül vagy leggyakoribb kísérőm, Ódor János Gábor társaságában még abban az évben kilenc, 2003-ban 15, 2004-ben öt, 2005-ben nyolc, 2006-ban három, 2007-ben nyolc, 2008-ban 23, 2009-ben egy, 2010-ben három, 2011-ben pedig tizenkét templom és a hozzájuk tartozó falu helyét azonosítottam, ezeken kívül pedig további néhány egyházas falu helyét is bejártam, a templomok megtalálása nélkül.

¹ Részletesen ld.: K. NÉMETH 2010a.

² K. NÉMETH 2006, 21–22.

³ PL. TARI 2000, 204–209; M. ARADI 2007, 18–21, 35–38.

⁴ Az itt közölt térkép a 2006-ban megvédett doktori disszertációhoz készült. A számok a dolgozat adattári tételeit jelölik.

1. ábra: A középkori Tolna megye templomai.

(K. Németh András tervei alapján készítette a Meridián Mérnöki Iroda Kft.)

Az általam az utóbbi bő évtizedben elsőként bejárt vagy újra azonosított 100 lelőhely kevés kivétellel szántóföldön fekvő falusi templomhely. A kivételek legnagyobb csoportját, egy híján tucatnyi lelőhelyet a temetőkhöz fekvő elpusztult templomok jelentik. Főleg a megye nyugati szélén több, egymással határos mai település (Kánya, Magyaróvár, Tengőd, Lápafő, Várang, Értény, továbbá: Kisgyálán, Köblény, Murga, Oroszló, Sárpilis) temetőjében található a falvak középkori temploma. Ezek a templomok a 18. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szerint ekkor még jórészt álltak, ezért is maradhatott körülöttük folyamatos a temetkezés a török korban is.

A terepbejárásokon alkalmazott – extenzív célzatú és szisztematikus – módszernek a „célzott” terepbejárás munkanevet adtam, hiszen az extenzív terepbejárás követelményeivel ellentétben nem volt lehetőségem a megtelepedésre alkalmas összes helyet bejárni, hanem csupán a különféle forrásokban említett, és többnyire valamilyen helynévi forma alapján több-kevesebb pontossággal

behatárolt területen igyekeztem azonosítani az elpusztult települést, majd ennek sikere esetén a templomát is.⁵ Ennek hatásfoka – hozzátéve, hogy néha a terepbejárás megismétlésére kényszerültem – jónak mondható, hiszen főleg néhány olyan faluhelyen nem sikerült csak azonosítanom a templomot, ahol ez vélhetőleg nem módszerem egyszemélyes jellegéből adódott.

Terepbejárásaim célja elsősorban a templomhelyek lokalizálása, állapotuk rögzítése volt, így sajnos nem minden esetben sikerült a hozzájuk tartozó faluhely kiterjedését pontosan meghatározni. Utóbbinak oka csak részben az időhiány, legalább ilyen súllyal esik latba, hogy a templomokat markáns terepi maradványaik miatt még olyan megfigyelési viszonyok között – pl. álló kukoricában, vagy poros vetésben – is sikerült felderíteni, amikor egy átlagos telep esetében a terepbejárás megismétlésére lett volna szükség a megfelelő adatok megszerzéséhez. A templomos falvak helyéről kezdetben nagy mennyiségű – szinte minden jellegzetes – kerámiadarabot összegyűjtöttem, később átlagosan csak néhány darabos mintával is megelégedtem. A templomok faltájából igyekeztem téglafajtánként – hiszen néha nem csak egyféle méretű téglából készültek, az egységes méretű középkori téglák mellett pedig gyakorta római téglatöredékeket is felhasználtak – legalább egy ép (vagy minél több mérhető dimenzióval rendelkező) téglát begyűjteni, ha kő is volt a felszínen, akkor ezekből fajtánként egy-egy kisebb darabot szintén összeszedtem. Idomtéglat sehol, kvádert és faragott követ sajnos mindössze egy-egy helyen találtam.

A többnyire vélhetőleg egyutcás elrendezésű késő középkori falvakat a változatos domborzati adottságú – az alföldi jellegű Mezőföldről és Sárköztől kezdve a dombsági jellegű Völgysegen és Hegyháton át a Mecsek előhegységének számító Szekszárdi-dombságot is magába foglaló – Tolna megyében általában vízparti, enyhébb domboldalakon találjuk, a templomot pedig ezeken belül leginkább a magasabb kiemelkedések valamelyikén. (2. ábra)

Terepbejárásaim bizonyága szerint általánosnak mondható a templomoknak a település központjában, esetleg annak szélén – de mindenképpen kiemelkedő helyen – való fekvése. Középkori leletanyaggal, házhelyekkel körül nem vett templomhely a tárgyalt területről eddig alig ismert. Nyilvánvalóan nem számít önálló lelőhelynek Hidas-Malom-dűlő temploma, amely a patakkal párhuzamosan húzódó falu feletti dombon, attól elkülönülve kb. 100 méterre állt.⁶ Olyan templom, amely körül közvetlenül nem található település, mindössze egyetlen van, ám ennek sem településtörténeti, hanem földrajzi okai vannak. Hada falu rotundája a Duna árteréből erőteljesen kiemelkedő, meredek falú fennsík szélén (valószínűleg római őrtorony helyén) épült fel, míg a falu a lejtő aljában, tehát „légvonalban” közel, de a terepadottságok miatt jelentős szintkülönbséggel helyezkedett el.⁷

Kőben szegény vidékről lévén szó, a templomok helyén szinte mindig több téglát találunk, mint követ. (3. ábra) Kővön és téglán kívül mindössze egyetlen helyen találtam más jellegű építőanyagot: a Tamási határában fekvő Szentmárton templomának helyén igen kevés téglatörmelék mellett nagyobb mennyiségű paticsdarab is előkerült. Itt joggal gondolhatunk a későbbi írott forrásokból ismert fonott-tapasztott szerkezetre, „sövénytemplomra” is. A fatemplomokra – amelyekből forrásaink kettőt említenek a megyében – itt nem térek ki részletesebben, hiszen a terepbejárás módszerével ezek nem kutathatók. Az építőanyagok kapcsán meg kell jegyezni, hogy felismerhető, másodlagos római építőanyagot több mint kéttucatnyi templom helyén találtam. Különösen sok ilyen templom található – nem meglepő módon – a heténypusztai és a felsőleperdi római belső erődök közelében.

A templomok környezetében néha sikerül terepen is igazolni egyéb kőépület – elsősorban bizonyára nemesi kúria vagy plébániaépület – helyét. Gyapán a templomtól északnyugatra,⁸ Anyán pedig tőle nyugatra azonosítottak kúriát, míg Györkén a templomtól közvetlenül délre feküdt a

⁵ Vö. JANKOVICH 1993, 7–9.

⁶ Hidas, Malom-dűlő. RKM 1998 (Bp. 2001.) 151, Ódor János Gábor jelentése.

⁷ Legújabbán K. NÉMETH 2003, 7–9.

⁸ Medina, Sziget. RKM 2002 (Bp. 2004.) 251–252. A szerző nélkül hivatkozott jelentések a szerző munkái.

2. ábra: Szakcs-Varnyasi-dűlő: a középkori templom elhelyezkedése a patakparti dombvonulaton.
(Fotó: K. Németh András)

3. ábra: Gyulaj-Vörösegyházi-kereszt: a középkori templom kiszántott építőanyaga az útmenti kereszt tövébe összehordva. (Fotó: K. Németh András)

falú „legrangosabb” épülete.⁹ Hidas-Kirchhofäckeren, a nagy méretű templom közelében egy másik, hasonlóan nagy kiterjedésű törmelékes foltot lokalizáltunk, amelynek rendeltetése egyelőre kérdéses.¹⁰

Megfigyeléseim szerint Tolna megyében egy templom nélküli falú lakója a késő középkorban átlagosan 3–4 kilométert kényszerült megtenni a legközelebbi templomig, bár ilyen távolságon belül általában több templomos hely is elérhető volt. A plébánia-hálózatot egyéb tényezők mellett a földrajzi adottságok természetesen elsősorban befolyásolták. Így pl. nem kell különösebben jó szem ahhoz, hogy feltűnjön: a napjainkban is létező gyulai erdőt szinte körbeveszik a templomok, mert az állandó vizek hiánya miatt legfeljebb csak az erdő szélén alakultak ki települések. Az erdő északi részén illetve tőle északra fekvő Kosba-Szemcse-Kónyi plébániavonaltól északra sűrűn találunk egyházakat, míg tőlük délre a viszonylag nagy távolságnak tekinthető 7–8 kilométerre tűnnek csak fel újabb templomos helyek, a Töl – Biród – Tah – Taba – Somogy vonalon. A templomhálózat egyenlenségeinek másik – ma már gyakran nehezen igazolható – okozói a birtokviszonyok lehettek. A Szob határában egymástól mindössze kb. 100 méterre fekvő, patakkal elválasztott két Árpád-kori templomos falú közelségét nehéz lenne túlszárnyalni,¹¹ de megyénkben is előfordulnak egymástól kb. egy kilométerre fekvő – igaz, nem bizonyítottan egykorú – templomok. A Völgségi-patak keleti felén emelkedő, bonyhádi Óhegyen fekvő Iván falú lábánál, tőle kb. 500 méterre, a patak másik oldalán, a síkságon feküdt (Fülöp-) Szerdahely temploma,¹² Ozora-Köcsöge (Kecső) és Ozora-Dorogi-dűlő (Dorog) temploma pedig két párhuzamos, egymástól kb. 1,5 km-re futó patak egymás felé eső oldalán feküdt, egymástól kb. 1200 méterre.¹³

Véletlenül, terepbejárás közben magamtól nem találtam templomokat, ennek ellenére vannak olyan templomok, amelyek előkerülésére nem számítottam, hiszen létüket semmiféle adat – beleértve az újkori forrásokat és a korai régészeti feljegyzéseket – nem örököltette meg. Ezek viszonylag kis számban fordulnak elő, hiszen a jelenleg ismert 322 egyházi épület közül mindössze 16 került elő teljesen váratlan módon, ez a kb. 5 %-os arány tehát elhanyagolhatónak mondható. Ilyen lelőhelyekre a dolog természetéből fakadóan nem saját terepbejárásaim során botlottam bele, hanem jellemzően két forrásból származnak. Ide tartoznak elsősorban a légi fotókon váratlanul felbukkanó templomok (Szakcs-Varnyasi-dűlő, Dalmand-Petőfi u., Dalmand-Felsőleperd-puszt),¹⁴ másrészt pedig néhány, jó szemű helybeli emberek által jelzett épület. Ezek közül talán legkülönösebb a földrajzi nevek gyűjteményében sem szereplő, a belterület közepén, a falú temploma mellett, nyilvánvaló maradványokkal rendelkező, pusztulófélben lévő varsádi egyház. A középkori Varsád templomát Pesty Frigyes romokat emlegető leírása alapján sokáig Varsád-Kisvarsád-dűlőben kerestem (hiába, csak a falut és egy ismeretlen korú csontvázas temetőt találtam), mígnem a mai evangélikus templom mögött fekvő, a jelenlegi temetőnek is helyet adó Templom-domb leszakadt löszfalában fel nem fedeztem egy középkori templom alapozásának folyamatosan pusztuló metszetét.¹⁵ (4. ábra)

Az írott forrásokban nem szereplő elpusztult egyházak „megtalálhatóságát” befolyásolhatja egy gyakran figyelmen kívül hagyott szempont. A templomromokat, templomhelyeket a helyi hagyomány nem mindenhol tartotta fenn egyforma alapossággal. Az újkorban a környék többi falujánál később betelepített vidékeken kevesebb adatot találunk, amelynek oka abban kereshető, hogy míg a 18. század elején a középkori egyházak többnyire még látható maradványokkal rendelkeztek, addig a 19. századra már általában elhordták a romokat, a helynévhasználat

⁹ MIKLÓS 2002, 30–31, 33–34.

¹⁰ Hidas határa. RKM 2008 (Bp. 2009.) 198.

¹¹ MRT 9. 26/36, 38. lh.

¹² Bonyhád-Óhegy. RKM 2007 (Bp. 2008.) 37; Bonyhád-Jung-major (Köles-földek). RKM 2003 (Bp. 2004.) 167. K. Németh András és Ódor János Gábor jelentései.

¹³ Tamási-Kecsege-puszt, Köcsöge. RKM 2000 (Bp. 2003.) 216, Miklós Zsuzsa jelentése; Ozora-Dorogi-dűlő. RKM 2008 (Bp. 2009.) 242.

¹⁴ Legújabb: K. NÉMETH – SZABÓ 2010; MIKLÓS 2010, 865–868.

¹⁵ Varsád-Templom-domb. RKM 2008 (Bp. 2009.) 309.

4. ábra: Varsád-Templomdomb: középkori templom falcsontja a pusztuló löszfalban.
(Fotó: K. Németh András)

folytonossága az észlelhető templomromok fennállása óta megszakadt. Megyénkben mindössze két, 19. századi eredetű falu van. Fácánkert határából nem ismert templomra utaló dűlőnév vagy hagyomány, Szedres külterületén pedig csak nemrég került elő az első templom.¹⁶ Utóbbi a példa arra, hogy ha nem is nagy számban, de bizonyára akadnak még rejtve maradt templomok.

A módszertan általános ismertetése után szeretnék bemutatni néhány, kifejezetten a középkori templomok topográfiai kutatásával kapcsolatos kérdést.

Meglepőnek tűnhet, hogy egymás közvetlen szomszédosaiként találhatunk azonos elnevezésű, templomcíméből képzett nevű falvakat. A pápai tizedjegyzékben szereplő két Szentmárton falu dűlőnevek alapján megfeleltethető egy-egy, Tamási és Nagyszokoly határában fekvő faluhellyel (bár az egyik temploma nem azonosított), amelyek ugyanannak a pataknek a partján egymástól légvonalban négy kilométerre feküdtek. Ez a jelenség összefügghet Szabó János Győzőnek az egri püspökség kapcsán tett megfigyelésével, amely szerint szomszédos falvak nem ritkán azonos védőszentet választottak.¹⁷

A templomok—illetve tágabban a középkori falvak—terepen történő azonosítását értelemszerűen a nevét fenntartó dűlőnevek környékén szokás megkísérelni. Megesik azonban, hogy a dűlőnév nem a falu belterületét, hanem csupán határának kiterjedését jelzi. Így pl. a középkori Taba emlékét a Szakály határában fekvő Kistavapuszta őrizte meg. Ennek ellenére a falu nem a puszta közvetlen közelében, a Pankai-ér északi felén feküdt, hanem a patak déli oldalán, a szomszédos Gyulaj

¹⁶ Szedres határa. RKM 2005 (Bp. 2006.) 315. K. Németh András és Ódor János Gábor jelentése.

¹⁷ SZABÓ 1984, 74.

határában.¹⁸ A templomokra vonatkozó különböző források különféle nehézségű azonosítást is jelentenek, különösen, ha csupán egyetlen adatunk van az épületre. Így pl. méltán gondolhatnánk, hogy a régi térképeket elég georeferálni, majd a kapott koordináták alapján kisétálni a terepre. A kéziratos térképek esetenként több száz méteres pontatlanságán túl a táj gyökeres megváltozása is néha szinte megoldhatatlan nehézséget jelent. A régi Akalacs templomának a 18. század végén és a 19. század elején még álló romjai voltak és még az 1960-as években is történt helyszínelés a helyén. Ennek ellenére közel tíz év és többszöri nekirugaszkodás kellett azonosításához, hiszen a nagyüzemi mezőgazdaság előretörésével helyén előbb gyümölcsöst alakítottak ki – megszüntetve a kis szőlőparcellákat –, majd ennek pusztulása után fenyőerdőt telepítettek a helyére. Így hiába volt olyan helyi adatközlő, aki fél évszázaddal korábban még járt a lelőhelyen, a táj átalakítása miatt nem tudott nyomra vezetni, csak a sokszori, megismételt terepbejárás hozott eredményt.¹⁹

Hasonlóan sokáig nem volt támpontom az egyik Dorog nevű falu azonosításához, hiszen a helyét őrző dűlőnevek több kilométer hosszan, több patak völgyben is széthúzódnak. Végül – mivel egy 19. század végi adatgyűjtés megőrizte a templomhely akkori tulajdonosainak névsorát – telekkönyvi adatok segítségével sikerült a lokalizálás. Az első katonai felmérésen jól látható, hogy a középkori templommal átellenben létesült a falu nevét megőrző Dorogi-csárda, márpedig ismert, hogy a törökök kiűzése után az egymástól távol fekvő, újraterelített falvak közti utak mentén létrejött fogadók gyakran nem teljesen lakatlan területen, hanem az elpusztult települések helyén jöttek létre (nem ritkán a csárda épületébe a templom maradványait is belefoglalták).²⁰ Ezen túlmenően, ha korábban is figyelembe vettem volna, hogy a Dorogi-dűlőt keresztezi a középkori nyomvonalon haladó, Tamásiból Ozorára vezető dűlőút, akkor korábban is azonosíthattam volna a templomot.²¹

Végezetül fontos megemlíteni, hogy oda kell figyelni a korábbi szakirodalomban az építőanyag alapján rómainak mondott épületekre, mert nem egy esetben kiderülhet, hogy valójában középkori templomról van szó: pl. a másodlagosan felhasznált római kövek alapján Csalog József az ábrahámí ciszterci apátságot római castellum maradványainak tartotta.²²

Irodalom

CSIFFÁRY 2003	CSIFFÁRY Gergely: Utak és csárdák. In: VIGA Gyula – HOLLÓ Szilvia Andrea – CS. SCHWALM Edit (szerk.): Vándorutak – Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Bp. 2003. 59–63.
JANKOVICH 1993	JANKOVICH B. Dénes: A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban. Bp. 1993. (Régészeti továbbképző füzetek 4.)
K. NÉMETH 2003	K. NÉMETH András: „Mostan helyét az eke hasítja és a szél fojdogálja.” Középkori templomok Paks környékén (Mutatvány egy készülő megyei összefoglalásból). Paksi Múzeumi Füzetek 3 (2003) 3–41.
K. NÉMETH 2006	K. NÉMETH András: A középkori Tolna megye templomai. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE. Bp. 2006.

¹⁸ Gyulaj határa. RKM 2008 (Bp. 2009.) 191–192.

¹⁹ Paks határa. RKM 2009 (Bp. 2010.) 304.

²⁰ Erre legutóbb: CSIFFÁRY 2003, 61.

²¹ A templomos helyek és az úthálózat összefüggéseire legutóbb: STIBRÁNYI 2008.

²² K. NÉMETH 2010b, 119.

- K. NÉMETH 2010a K. NÉMETH András: A középkori Magyarország egyházi topográfiai kutatása. Kutatástörténeti áttekintés. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. BENKŐ Elek – KOVÁCS Gyöngyi. Bp. 2010. 271–287.
- K. NÉMETH 2010b K. NÉMETH András: Dombóvár határának középkori története. In: Városunk Dombóvár a kezdetektől napjainkig. Szerk. Pap Norbert. Dombóvár 2010. 102–124.
- K. NÉMETH – SZABÓ 2010 K. NÉMETH András – SZABÓ Máté: A légifotózás újabb eredményei a Tolna megyei középkori templomkutatásban. WMMÉ 32 (2010) 357–370.
- MIKLÓS 2002 MIKLÓS Zsuzsa: A légifotózás szerepe a templomkutatásban. Két Tolna megyei templom kutatása. Műemlékvédelem 46 (2002) 1. sz. 30–35.
- MIKLÓS 2010 MIKLÓS Zsuzsa: A légifotózás szerepe a középkori régészetben. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. BENKŐ Elek – KOVÁCS Gyöngyi. Bp. 2010. 853–870.
- M. ARADI 2007 M. ARADI Csilla: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE. Bp. 2007.
- STIBRÁNYI 2008 STIBRÁNYI Máté: A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. Alba Regia 37 (2008) 189–196.
- SZABÓ 1984 SZABÓ János Győző: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk. Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös 1984. 21–89.
- SZATMÁRI 2007 SZATMÁRI Imre: Békés megye középkori templomai. Békéscsaba 2007.
- TARI 2000 TARI Edit: Pest megye középkori templomai. Szentendre 2000. (StudCom 27.)

A VÁCI TOPOGRÁFIAI KÖTET AZ ELMÚLT MÁSFÉL ÉVTIZED TÜKRÉBEN

KÖVÁRI KLÁRA

Kulcsszavak: MRT 9. kötet, új lelőhelyek, feltárások a 2. sz. főút új nyomvonalán

Keywords: MRT 9, new sites, excavations along Road 2

Schlüsselwörter: MRT Band 9, neue Fundorte, Ausgrabungen an der Spurlinie der 2 Fernstraße

A Magyarország Régészeti Topográfiája sorozat 9. kötetét, a Pest megye váci és szobi járását tárgyaló kéziratot 1992. március 31-én zártuk le, a kötet 1993-ban jelent meg. A mű szerzői gárdáját Dinnyés István, Kővári Klára, Kvassay Judit, Miklós Zsuzsa, Tettamanti Sarolta, Torma István alkotta, a szerkesztője Torma István volt.¹ A kötet területén a terepbejárások oroszlánrészét 1973-tól Miklós Zsuzsa végezte, 1981-től bekapcsolódott a terepi munkákba Kővári Klára és Torma István. A könyv 38 település lelőhelyeit tárgyalja, összesen 1089 azonosítható lelőhely szerepel benne, ami 1,26 lelőhely/km² lelőhelysűrűséget jelent.² A lelőhelyek települések szerinti megoszlása a következő:

Lelőhelyek települések szerinti száma MRT 9. kötet			
1. Alsógöd	13	20. Nógrádverőce	35
2. Bernecebaráti	20	21. Órszentmiklós	37
3. Csomád	10	22. Penc	39
4. Csóvár	24	23. Perőcsény	34
5. Dunakeszi	27	24. Püspökszilágy	36
6. Erdőkertes	4	25. Rád	52
7. Felsőgöd	6	26. Szob	44
8. Fót	21	27. Szokolya	28
9. Ipolydamásd	16	28. Sződ	35
10. Ipolytölgyes	23	29. Sződliget	12
11. Kemence	37	30. Tésa	10
12. Kismaros	8	31. Vác	145
13. Kisnémedi	15	32. Vácbotyán	32
14. Kosd	45	33. Vácduka	8
15. Kóspallag	9	34. Váchartyán	41
16. Letkés	23	35. Vácrátót	34
17. Márianosztra	30	36. Vámosmikola	34
18. Nagybörzsöny	34	37. Veresegyház	44
19. Nagymaros	49	38. Zebegény	17

Az alábbiakban azt szeretném röviden megvizsgálni, hogy a kézirat lezárása óta eltelt több mint másfél évtizedben hogyan igazolódtak munkánk eredményei. Ezzel kapcsolatban két fő kérdés merülhet fel:

1. Milyen eredményt hoztak a kötet által érintett területen azok a feltárások, amelyek nagyberuházáshoz kapcsolódtak?

¹ MRT 9.

² TORMA 1993, 11.

2. Hány új lelőhelyet ismertünk meg a kötetben szereplőkhöz képest, és milyen körülmények között váltak ismertté ezek a lelőhelyek? Ezzel esetleg választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy miért nem sikerült ezeket (vagy egy részüket) lokalizálni a topográfiai terepbejárások során.

1. A 2. sz. főút Budapest–Vác közötti, településeket elkerülő új nyomvonalán (M2) 1994–1996-ban végeztünk feltárásokat. Sajnos nem volt lehetőségünk az építést megelőző terepbejárások elvégzésére, az ásatási helyszínek kijelölésénél a váci topográfiai kötetre támaszkodhattunk. 1994–1995-ben a Vácot és Sződligetet K felől megkerülő, mintegy 16 km hosszú szakaszon 7 lelőhelyen dolgoztunk. 1994 tavaszán a feltárásokkal párhuzamosan az útépités is elkezdődött, ezért folyamatosan figyeltük a nyomvonal humuszosását, ill. a bevágásokkal érintett helyeken kutatóárokakat ástunk. Új lelőhely azonban sem a humuszosláskor, sem a kutatóárokokkal megvizsgált területeken nem került elő.

Vizsgáljuk meg az ásatási eredményeket északról délkelet felé haladva.

A lelőhelyek közül ötöt átvágott a nyomvonal, kettő a közvetlen közelében helyezkedett el. (1. ábra) A nyomvonal É-i végén a 31/63. lelőhelyen a topográfiai terepbejárásakor csupán néhány Árpád-kori cserepet sikerült kis területen gyűjteni.³ Hasonlóan gyenge intenzitásúnak mutatkozott a 31/60. és a 31/84. sz. lelőhely, amelyek az új utat a 12. sz. főúttal összekötő, leágazó szakaszra estek. Az előbbin pár jellegtelen középkori cserepet eredményezett a terepbejárás,⁴ az utóbbiról kb. 15 m átmérőjű területről néhány szilánk és egy vakarószerű eszköz volt ismert.⁵ 1995-ben a 31/60. és 31/63. lelőhelyen húzott kutatóáraink negatívak lettek, régészeti objektumot nem találtunk, csupán néhány szórványos középkori cserep került elő. A 31/84. lelőhelyen Kulcsár Valéria néhány árkot és gödröt tárt fel, az árokban pattintott kőeszközök, egy késő bronzkori edény töredéke és XIV–XV. századi cserepek voltak. Az ásató valószínűnek tartja, hogy a feltételezhetően középkori, vízelvezető árokba másodlagosan, a domb tetejéről lemosódva kerültek a leletek.⁶

A 31/42. lelőhely szintén a nyomvonal 12. főút felé leágazó szakasza mellett helyezkedik el. A terepbejárás középső rézkori, bolerázi és hatvani kultúras leleteket hozott.⁷ Az útépités kapcsán végzett humuszosláskor észleltük, hogy a lelőhely ebbe az irányba tovább terjed. A megelőző feltárásakor 3 árokból álló, kétperiódusú árokrendszer bontakozott ki, az árok betöltésében túlnyomórészt bolerázi, kisebb számban lengyeli cserepek voltak. (2. ábra) Az árok között, ill. többségében azoktól DNy-ra a lengyeli kultúra és a bolerázi csoport gödreit bontottuk ki.⁸ Az árokrendszer részlete a feltárás után készült légi fotón is kirajzolódott. (3. ábra)

Az Alsó-Csipkés dűlőben a nyomvonal két, egymással szemben levő lelőhely között húzódik. A 31/43. lelőhelyről több korszak (vonaldíszes kerámia, lengyeli kultúra, legkorábbi bolerázi csoport, urnasíros kultúra, kvád, késő avar, Árpád-kor, késő középkor) anyagát ismertük.⁹ A 31/44. lelőhelyen kérdőjelesen a lengyeli kultúrához tartozó vagy kora rézkori cserepek, valószínűleg bronzkori töredékek, valamint X–XIII. századi kerámia került elő.¹⁰ 1995-ben Simon László a nyomvonalon késő avar temető megközelítőleg 100 sírján kívül középső rézkori, késő bronzkori, kvád és Árpád-kori települési objektumokat tárt fel.¹¹ Szórványosan újkőkori (vonaldíszes) kerámia is előfordult.¹² A nagyobb mennyiségben előkerült pattintott kőanyag Dobosi Viola meghatározása szerint fiatalabb felső paleolit korú (epigravetti) településhez tartozik.¹³ Bár a feltárt terület közelebb

³ MRT 9. 483. Miklós Zsuzsa terepbejárása 1982-ben.

⁴ MRT 9. 483. Miklós Zsuzsa terepbejárása 1982-ben.

⁵ MRT 9. 487. Gyombola Gábor gyűjtése.

⁶ RégFüz I/49, 120–121.

⁷ MRT 9. 478.

⁸ RégFüz I/49, 29–30.

⁹ MRT 9. 478.

¹⁰ MRT 9. 478–479.

¹¹ RégFüz I/49, 78.

¹² Az őskori leletanyagot Kulcsár Gabriella dolgozta fel: kézirat a VTM Adattárában.

¹³ Kézirat a VTM Adattárában.

1. ábra: A 2. sz. főút Vácot elkerülő szakasza a lelőhelyekkel. Rajz: Egyed Endre.

2. ábra: Vác-Szék-hegy, 31/42. lh. Őskori árokrendszer.
Miklós Zsuzsa légi felvétele a feltárás alatt, 1995.

3. ábra: Vác-Szék-hegy, 31/42. lh. Őskori árokrendszer. Miklós Zsuzsa légi fotója 1996.

esik a 44. lelőhelyhez, a leletanyag korok szerinti összetétele alapján indokoltabb, hogy a 43. lelőhely részének tartsuk.

A Csörögi-réti igen nagy kiterjedésű, a topográfiai terepbejárás alapján rendkívül intenzív 31/39. lelőhelyen az újkőkortól a késő középkorig terjedő időszak leletanyagáról tudtunk.¹⁴ Kulcsár

¹⁴ MRT 9. 476–477.

Valéria 1994-es feltárásának legfontosabb eredménye az, hogy az újkőkori, rézkori, avar kori és Árpád-kori telepészleteken kívül előkerült egy császárkori (kvád) település 151 objektuma.¹⁵ A szarmata-kvád településterület érintkezési zónájába eső lelőhely anyagának feldolgozása közelebb vihet az izgalmas etnikai kérdések megoldásához.¹⁶

Szödliget határában a nyomvonallal átvágott 29/8. lelőhelyen mintegy 50 × 80 m nagyságú területen csak néhány jellegtelen őskori cserepet sikerült gyűjteni 1976-ban.¹⁷ Ugyanitt 1994–95-ben Kulcsár Valéria 40 szarmata sírt és néhány kvád gödröt tárt fel.¹⁸

Ettől D-re a 29/4. lelőhelyen késő bronzkori (csekei csoport), szarmata és késő avar kerámiát eredményezett az 1976. évi terepbejárás.¹⁹ Tettamanti Sarolta 1994. évi feltárásakor kiderült, hogy a lelőhely jelentős mértékben elpusztult az erózió és a mezőgazdasági művelés következtében. A 8. századra keltezhető néhány feltárt ároknak és gödörnek csak a legalsó részét lehetett már megfigyelni. Szórványosan pár késő bronzkori, 2–3. századi és egy késő középkori cserép került elő.²⁰

Összegzésként a következők állapíthatók meg:

Új lelőhelyről a nyomvonal ezen szakaszán nem szereztünk tudomást. Két esetben (31/42., 31/43.) tapasztaltuk a lelőhely nagyságának változását, bővülését. Öt esetben (29/4, 29/8, 31/42, 31/43, 31/84.) új korszakok leletanyaga is jelentkezett. Két lelőhelyen (29/8, 31/43.) sikerült temetőt is feltárni, egy lelőhelyen (31/42.) nagyméretű körárok került elő.

2. Az alábbi táblázat az 1992 után megismert, új lelőhelyek adatait tartalmazza

Új lelőhelyek 1992–2010				
Lelőhely neve, száma ²¹	Előkerülés ideje, gyűjtő, ásató	Előkerülés körülményei	Korszak	Irodalom
Bernecebaráti 2/21–22. lh.	Gyombola Gábor gyűjtése	terepbejárás	őskori kőeszközök	VTM Adattára 1653. (A lh. még lokalizálandó)
Bernecebaráti-Kinszki-akácos 2/23. lh.	Bezeczky Árpád gyűjtése 1995-ben	vízmosásban	késő bronzkori cserepek	VTM Adattára leltározatlan
Bernecebaráti-Görbe-szőlők 2/24. lh.	Bezeczky Árpád gyűjtése 1995-ben	oszlogödör ásásakor	késő bronzkori cserép	VTM Adattára leltározatlan
Bernecebaráti-Csitári földek 2/25. lh.	Bezeczky Árpád gyűjtése 1995-ben	tölgytelepítéskor	kőpenge	VTM Adattára leltározatlan
Bernecebaráti-Madách u. (Felszabadulás u.) 26. 2/26. lh.	Gyenes Zoltán gyűjtése 2005-ben	pince ásásakor	urnasíros cserepek	VTM Adattára leltározatlan
Bernecebaráti-Szentszög 2/27. lh.	Gyenes Zoltán gyűjtése 2007-ben	támfal elbontásakor	neolit táltörredék	VTM Adattára leltározatlan

¹⁵ RégFüz I/48, 60.

¹⁶ KULCSÁR 1997, 374–375.

¹⁷ MRT 9. 374.

¹⁸ RégFüz I/48, 58.; I/49, 70; Kulcsár 1997, 375–376.

¹⁹ MRT 9. 374.

²⁰ RégFüz I/48, 70–71.

²¹ Az MRT 9. kötet számozását követve.

Új lelőhelyek 1992–2010				
Lelőhely neve, száma ²¹	Előkerülés ideje, gyűjtő, ásató	Előkerülés körülményei	Korszak	Irodalom
Dunakeszi-Nádas	1995: M. Virág Zsuzsanna 2000: Horváth L. András	megelőző feltárás megelőző feltárás	középső rézkor (Furchenstich kerámia), badeni kultúra, kelta	RégFüz I/49 (1997) 10. RKM 2000 (Bp. 2003.) 129–130.
Dunakeszi-Székes-dűlő	2000: Horváth L. András–Szilas Gábor–Endródi Anna–Horváth M. Attila 2004: Korom Anita–Reményi László	megelőző feltárás megelőző és szondázó feltárás	dunántúli vonaldíszes ker. kult., ludanicei csoport, protobolerázi csoport, kora bronzkor, késő halomsíros – korai urnasíros kultúra, kelta, szarmata, Árpád-kor	HORVÁTH – SZILAS – ENDRÓDI – HORVÁTH 2003, 5–18. RKM 2004 (Bp. 2005.) 209–210.
Dunakeszi-Úr-rét 5/28. lh.	1993: Kővári Klára–Miklós Zsuzsa	terepbejárás, telefonkábel árok	bronzkori cserepek	VTM Adattára 1732.
Dunakeszi-322. sz. út 5/29. lh.	2001: Kővári Klára–Tettamanti Sarolta	út nyomvonalán folytatott megelőző feltárás	újkőkori, rézkori, szarmata, késő avar kori település; szarmata sírok	RKM 2001 (Bp. 2003.) 158–159.
Fót-Alag 8/22. lh.	1995: Kulcsár Valéria	M2 autóút nyomvonalán megelőző feltárás	kvád település	RégFüz I/49 (1997) 63–64.
Ipolytölgyes-Petőfi u. 47. sz. előtt 10/24. lh.	2001: Kővári Klára	leletmentés közműárok	ismeretlen korú csontváz	VTM Adattára 2255.
Kemence-Király-kút 11/38. lh.	Bezeczky Árpád gyűjtése 1995-ben	útbevágásból	rézkori cserép	VTM Adattára leltározatlan
Kismaros-Árpád u., Kárász u., Szabadság u. 12/9. lh. (= Nógrádverőce, 20/2. lh. É-i irányú bővülése)	1997: Kővári Klára terepbejárás	gázárok	újkőkori, középső rézkori, bronzkori, kvád cserepek	VTM Adattára 2143.
Kismaros-Kossuth u. 26. sz. előtt 12/10. lh.	1997: Tettamanti Sarolta terepbejárás	gázárok	késő bronzkori? cserép	VTM Adattára 2143.
Kosd-Kosdi-patak mellett 0189/7, 8, 60, 61. hrsz. 14/46. lh.	2006: Kővári Klára	terepbejárás	középső rézkori, népvándorlás kori, Árpád-kori, XVII–XVIII. sz. cserepek	RKM 2006 (Bp. 2007.) 220.
Kóspallag-Béke u. 19. 15/10. lh.	1998: Kővári Klára–Torma István	helyszínelés; a tulajdonos által gödör ásáskor talált lelet	XIII. sz-i fazék	VTM Adattára 2021.

Új lelőhelyek 1992–2010				
Lelőhely neve, száma ²¹	Előkerülés ideje, gyűjtő, ásató	Előkerülés körülményei	Korszak	Irodalom
Letskés-Sport utca 16/24. lh.	1997: Kővári Klára	közműárkok helyszínelése	újkőkori cserepek	VTM Adattára 2143.
Letskés-Széppatak- puszta 045/1, 042 hrsz. 16/25. lh.	2002: Kővári Klára	leletmentés	lengyeli kultúra (ház, gödör)	RKM 2002 (Bp. 2004.) 233–234.
Nagybörzsöny-Kovács- patak völgye 18/35. lh.	2005: Solt Péter geológus	gyűjtés földút bevágásából	Kyjatice kultúra cserepei	VTM Adattára 2470.
Nagybörzsöny-Kisirtás- puszta 18/36. lh.	1996: Nováki Gyula gyűjtése	felszínről	késő bronzkori cserep	VTM Adattára leltározatlan
Nagybörzsöny-Magyar- hegy alja 18/37. lh.	2008, 2010: Kóka István gyűjtése	Börzsönyi-patak oldalából	késő lengyeli cserepek	VTM Adattára leltározatlan
Nagymaros-12. sz. főút mellett 19/50. lh.	1997: Tettamanti Sarolta	terepbejárás, kertből	nép-vándorlás kori? kora Árpád- kori? cserep	VTM Adattára 2143.
Nógrádverőce- Magyarkút 1286/5. hrsz. 20/36. lh.	2000: Kővári Klára–Torma István	helyszíni bejárás, sávalapok	Árpád-kor, késő középkor	VTM Adattára 2190.
Nógrádverőce-Zombori u. 20. 20/37. lh.	2000: Kővári Klára	helyszíni bejárás, sávalapok	középkori cserepek	VTM Adattára 2169.
Nógrádverőce- Királykői-dűlő 20/38. lh.	2001: Kővári Klára–Torma István	terepbejárás	kora vaskori cserepek	VTM Adattára 2263.
Nógrádverőce-Görbe u. 7. 20/39. lh.	2000: Kővári Klára	helyszínelés	Árpád-kori cserepek	VTM Adattára 2190.
Őrszentmiklós-határ- dűlő 017/24. hrsz. 21/38. lh.	2004: Kővári Klára	terepbejárás	kvád cserepek	RKM 2004 (Bp. 2005.) 262.
Perőcsény 23/35. lh.	1994: Miklós Zsuzsa	terepbejárás	Kyjatice-kultúra (?) cserepei	VTM Adattára leltározatlan
Perőcsény-Haraszti- dűlő 23/36. lh.	1997: Kővári Klára	terepbejárás	őskori, Árpád-kori cserepek	VTM Adattára 2144.
Szokolya-Sárgarigó u. 14/a. 27/29. lh.	1999: Kővári Klára– Torma István	helyszíni bejárás, sávalapok	lengyeli cserepek	VTM Adattára 2294.
Szokolya-Királyrét 27/30. lh.	?	gyűjtés	orsógomb	VTM Adattára 2336
Szokolya-Királyrét 27/31. lh.	?	gyűjtés	emberi alsó állkapocs	VTM Adattára 2336.
Sződ-Nevelek-dűlő 28/36. lh.	1995: Dinnyés István	M2 autót nyomvonalán megelőző feltárás	Árpád-kori település	RégFüz I/49 (1997) 98.

Új lelőhelyek 1992–2010				
Lelőhely neve, száma ²¹	Előkerülés ideje, gyűjtő, ásató	Előkerülés körülményei	Korszak	Irodalom
Szódliget-Csörögi-dűlő I.	2009: Stibrányi Máté	terepbejárás	avar kori település	KÖH-nyilvántartás
Szódliget-Csörögi-dűlő II.	2009: Stibrányi Máté	terepbejárás	népvándorlás kor (avar?) település	KÖH-nyilvántartás
Vác-Szent Mihály hegy 31/104. lh.	1992: Kővári Klára	terepbejárás	Árpád-kori cserepek	VTM Adattára 1727.
Vác-Gombás 31/105. lh.	Miklós Zsuzsa	terepbejárás	újkőkori, rézkori, kvád? XI–XII. sz-i cserepek	VTM Adattára leltározatlan
Vác-Homok-dűlő (Domb u. 6.) 31/106. lh.	1996: Kővári Klára	leletmentés	ismeretlen korú csontváz	VTM Adattára 1943.
Vác-Gombási út 31/107. lh.	2004: Tettamanti Sarolta	helyszínelés	Árpád-kor, késő középkor	VTM Adattára 2409.
Vác-Kőhíd u. 31/108. lh.	2004: Virágos Gábor 2005: Kővári Klára	terepbejárás szakfelügyelet	bronzkori, kelta cserepek	VTM adattára 2457, 2463. .
Vác-Földvály tér 31/109. lh.	2004: Tettamanti Sarolta	szakfelügyelet	őskori? cserepek	VTM Adattára 2426.
Vác-Papvölgy-dűlő 31/110. lh.	2004: Tettamanti Sarolta	szakfelügyelet	Árpád-kor	VTM Adattára 1970.
Vác-Naszály 31/111. lh.	1997: Miklós Zsuzsa	terepbejárás	XVII–XVIII. sz-i cserepek	VTM Adattára 1955.
Vácduka 05/11. hrsz. 33/9. lh.	2000: Kővári Klára	szakfelügyelet, lakóház sávalapokkal	Árpád-kori település nyomok	RKM 2000 (Bp. 2003.) 225–226.
Vácduka 33/10. lh.	2004: Virágos Gábor	állapotfelmérő bejárás	kelta, Árpád-kori cserepek	VTM Adattára 2464.
Vácrátót-Táncsics u., Malom u. 35/35. lh.	2003, 2005: Kővári Klára terepbejárása	házépítésnél	kora Árpád-kori, késő középkori cserepek	VTM Adattára 2467.
Vámosmikola-Hegyes-hegy alatt 36/35. lh.	Darányi László gyűjtése	gyűjtés	késő bronzkori (?) cserép	VTM Adattára leltározatlan

Az összegyűjtött adatok szerint 1992–2010 között 49 új lelőhelyről szereztünk tudomást.

A legtöbb, szám szerint 17 (Bernecebaráti 2/26, 27. lh., Ipolytölgyes 10/24. lh., Kismaros 12/9, 10. lh., Kóspallag 15/10. lh., Letkés 16/24. lh., Nagymaros 19/50. lh., Nógrádverőce 20/36, 37, 39. lh., Vác 31/106–110. lh., Vácrátót 34/35. lh.) belterületre esik, ahol a terepbejárás csak korlátozott eredményt hozhat, sokszor lehetetlen is. Itt elsősorban építkezések alkalmával, közműárkok ásásakor lehet számítani leletek előkerülésére. A mi új belterületi lelőhelyeinken is sávalapok vagy pince ásásakor, közművek fektetésénél és egyéb földmunkánál (támfal elbontása, gödörásás) bukkantak leletekre.

Műveletlen területeken végzett földmunkáknak köszönhető Dunakeszin az 5/28, Letkésen a 16/25. lelőhely felfedezése. Az előbbi telefonkábél árok bejárásával találtuk meg, míg Letkésen lakóépülethez kapcsolódó tűzvíz tároló ásásakor bolygatták meg a lengyeli kultúra lakóházát. A települések terjeszkedése is eredményezheti az ismert lelőhelyek bővülését, sőt új lelőhely előkerülését. Ez történt Vácdukán, ahol a község D-i szélénél kijelölt új lakóterületen, alapozásnál dokumentáltunk Árpád-kori településnyomokat. (33/9. lh.)

16 új lelőhely a Börzsönyben található, nagyobb részük erdőben, növényzettel fedett területen (Bernecebaráti 2/21, 22, 23., 24, 25. lh, Kemence 11/38. lh., Nagyborzsöny 18/35, 36, 37. lh., Szokolya 27/29, 30, 31. lh., Vámosmikola 36/35. lh.). Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy mennyire fontos a kapcsolattartás a terepen rendszeresen mozgó, a régészet iránt érdeklődő erdészekkel, természetvédelmi felügyelőkkel, geológusokkal. Nekik köszönhetők ugyanis a sokszor nehezen megközelíthető helyekről, pl. frissen dózerolt erdei útról, vízmosásból, patakmeder oldalából gyűjtött leletek. Elsősorban Bezeczky Árpád és Darányi László természetvédelmi őr nevét kell megemlíteni, hozzájuk fűződik a bernecebaráti 23–25. számú, a kemencei 38. számú és a vámosmikolai 35. számú lelőhelyek megtalálása. Solt Péter geológus Nagyborzsöny határában, a Kovács-patak melletti földút bevágásából gyűjtött késő bronzkori cserepeket (18/35. lh.). A váci múzeumban ásatási technikusként dolgozó Kóka István kirándulása során ugyancsak Nagyborzsöny határában a Börzsönyi-patak leszakadó partoldalában figyelt meg késő lengyeli cserepeket tartalmazó vörös, paticsos réteget. (18/37. lh.) Nógrádverőce-Magyarkúton és Szokolyán erdős területen épülő hétvégi házak sávalapjaiból tudunk leleteket kisedni (20/36, 27/29. lh.). Nógrádverőce-Királykői-dűlőben az erdő szélén levő Ifjúsági tábor területén közműárokkal megbolygatott cserepek jeleztek az új, 20/38. sz. lelőhelyet.

Öt, a váci topográfiai kötetben nem szereplő lelőhely hatástanulmány készítését megelőző bejárásakor vált ismertté (Kosd 14/46, Órszentmiklós 21/38, Sződliget-Csörögi-dűlő I–II, Vácduka 33/10. lh.). Terepbejárásakor találtuk meg a váci 104. és 105. lelőhelyet is. Öt új lelőhely került elő a nagyberuházásokat megelőző feltárások alatt. (Dunakeszi-Nádas, Dunakeszi-Székes-dűlő, Dunakeszi 5/29, Fót 8/22, Sződ 28/36. lh.)

Irodalom

HORVÁTH – SZILAS – ENDRÓDI – HORVÁTH 2003 KULCSÁR 1997 TORMA 1993	HORVÁTH László András–SZILAS Gábor – ENDRÓDI Anna – HORVÁTH M. Attila: Előzetes jelentés a Dunakeszi, Székes-dűlőn végzett őskori telepásatásról. – Vorbericht über die Ausgrabung der urzeitlichen Siedlungen von Dunakeszi. RKM 2000 (Bp. 2003.) 5–17. KULCSÁR Valéria: Császárkori telepásatások a 2. számú főút új nyomvonalában (Előzetes jelentés) Pest Megyei Múzeumi Füzetek 4. (Szentendre, 1997) 374–377. TORMA István: Bevezetés. In: MRT 9. 7–17.

TOPOGRÁFIAI KUTATÁSOK VECSÉSEN. ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSI FORMÁK RÉGÉSZETI TEREPBEJÁRÁSOK ÉS FELTÁRÁSOK ALAPJÁN

RÁCZ TIBOR ÁKOS – TARI EDIT

Kulcsszavak: Vecsés, terepbejárás, Árpád-kor, települési formák

Keywords: Vecsés, field survey, Árpadian Age, settlement types

Schlüsselwörter: Vecsés, Geländebegehung, Árpádenzeit, Siedlungsformen

Bevezető

1786. június 14-én tette közzé II. Grassalkovich Antal herceg Vecsés telepítési hirdetményét, melyben ötven házhelyet jelölt ki a pesti országút mellett új betelepülők számára. Ezzel az eseménnyel indul újra a Pest megyei Vecsés története, melynek területe a hódoltság idején elnéptelenedett és az újratelepítés idejére elpusztásodott. A házhelyek mellé portánként száznyolcvan négyszögöl földterületet is kiosztott, melyen a túlnyomó többségében német telepesek meghonosították a káposztatermesztést. A budapesti agglomerációhoz tartozó, 2001-ben várossá avatott település ismertsége a köztudatban nem történeti jellegű, hanem a káposztatermesztés hagyományához, valamint a Liszt Ferenc repülőtérhez kapcsolódik. Mit tudunk hát a 18. század előtti Vecsésről?

A település vezetése a kilencvenes évek végén fontosnak tartotta, hogy kutatásokat kezdeményezzen a község múltjának megismerésére. Vecsés középkori templomának szondázó ásatását követően keresték meg a ceglédi Kossuth Múzeumot egy, a település területén folytatandó régészeti feltárás igényével. Mivel Vecsés régészeti lelőhelyei jobbára ismeretlenek voltak, és a vonatkozó történeti adatok is rendkívül szűkösek, a régészeti lelőhelyek felderítése tűnt a lehető legfontosabb feladatnak. Javaslatunkra így nem egy sebtében kijelölt terület feltárását, hanem régészeti topográfiai kutatás keretében elvégzendő terepbejárást rendeltek meg. A település önkormányzata fedezte az említett szondázó ásatás és a terepbejárások teljes költségét.

A 3616 hektárra kiterjedő teljes közigazgatási terület extenzív terepbejárására egy őszi és egy tavaszi szezonban, 1997. október-novemberben és 1998. március-áprilisában került sor. A terepbejárást a Pest Megyei Múzeumok régészeinek összefogásával hét régész és egy régész technikus végezte.¹ A leletanyag a ceglédi Kossuth Múzeumba került.

A terepbejárásokat követő években sorra indultak Vecsés közigazgatási területén a nagy felületekre kiterjedő, infrastrukturális beruházásokhoz, nyomvonalas létesítményekhez kapcsolódó, megelőző régészeti feltárások, amelyek során maximálisan hasznosítani lehetett a felszíni leletgyűjtések eredményeit. A település déli peremén, a Budai Nagy Antal utca mellett létesített lakópark megelőző feltárása során több mint másfél hektáros területen kerültek elő császárkori és Árpád-kori telepjelenségek.² A település külterületén halad át az M0 autópálya-nyomvonal délkeleti szakasza, valamint a 4. sz. elkerülő főút, összesen nyolc különböző lelőhelyet érintve, melyeket 2003–2004-ben, egy nagyszabású ásatási projekt keretein belül tártunk fel.³ 1999-ben és 2006-ban

¹ Szakmai vezető: Dr. Tari Edit (Cegléd), munkatársak: Dinnyés István (Cegléd), Kővári Klára (Vác), Dr. Kulcsár Valéria (Aszód), Dr. Simon László (Nagykőrös), Dr. Tettamanti Sarolta (Vác), Dr. Alexander Szimonyenko (Kijev, U), valamint Tóth Ferenc technikus (Vác). TARI 1998.

² Tari Edit ásatása. RKM 2001, 292.

³ TARI 2006; TARI 2010.

a Tiszaújváros–Százhalombatta közötti MOL terméktávvezeték bővítése előtt további lelőhelyeken végeztünk kutatásokat.⁴

Az M0 autópálya-nyomvonal által érintett lelőhelyek Árpád-kori emlékanyagának kiértékelése lehetőséget nyújtott az Árpád-kori telepnyomok szerkezeti sajátosságainak vizsgálatára.⁵ Az elemzés természetesen csak a beruházásokkal érintett felületekre terjedhetett ki. Ezzel szemben a felszíni leletgyűjtések Vecsés teljes külterületéről szolgáltatott adatokat, ugyanis a munkálatok során a teljesség igényével gyűjtöttük össze a régészeti lelőhelyeket. A leletanyag kronológiai besorolása lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk a különböző korszakokba sorolható lelőhelyek kiterjedését, intenzitását, egymáshoz való viszonyát, az egykori településhálózatba való beágyazódásukat. A terepbejárások Árpád-kori leleteinek elemzésével ugyanakkor kontroll vizsgálatot is végezhetünk: mennyiben lehet összeegyeztetni a feltárások adataiból rekonstruált települési struktúrákat a terepbejárások alapján rajzolható megtelepedési modellel? Szem előtt kell tartanunk, hogy más-más típusú adatokat szolgáltat egy nagyfelületű megelőző régészeti feltárás és egy terepbejárás, és eltérő a forrásértéke az előkerülő emlékanyagnak is. A terepbejárásokra épülő topográfiai vizsgálatoknak nélkülözniük kell a konkrét régészeti objektumokból, valamint az ezek alapján összeállított lelőhelytérképekből lesűrhető következtetéseket, és a felszíni leletanyagra, esetenként tájrégészeti elemekre kell hagyatkozniuk. Míg egy feltáráson régészeti jelenségekhez, stratigráfiai egységekhez köthetők a leletek, a terepbejárásból származó anyag utólagos bolygatások – elsősorban mezőgazdasági művelés – hatására került megtalálási helyére. A kerámiaanyag apróra töredezett darabokból áll, kivételes a nagyobb méretű töredék, így formai elemzésük szinte lehetetlen. A kétféle típusú kutatás esetében a közös kiindulási alapot mégis a kerámiaanyag jelentheti, különösen annak statisztikai jellegű kiértékelése: a darabszám jelzi egy lelőhely intenzitását, az edénytípusok változatossága egy település kerámia eszközkészletének gazdagságára utal.

Vecsés régészeti terepbejárása

A terepbejárás előkészítése során a csekély számú múzeumi adattári és okleveles anyagot gyűjtöttük össze, valamint – ahol lehetséges volt – beszereztük a legfrissebb 10.000-es léptékű EOY térképeket. A terepmunka során rendszerint 3–4 régész volt egy időben jelen. A terepbejárások szakmai vezetője minden nap a helyszínen tartózkodott, és ő vezette a jegyzőkönyveket, a lelőhely leírásokat, a dokumentációt. A lelőhelyek elnevezésénél az MRT kötetei voltak az iránymutatóak, a talált lelőhelyek sorszámot kaptak, így a dűlőnevenkénti elnevezés adta kavarodási lehetőséget, ismétlődést ki lehetett küszöbölni.⁶ A terepbejárás a közigazgatási határon belül, a 3616 hektáros külterületen folyt. A város beépített belterületén nem tudtunk feltérképezni lelőhelyeket, így a teljes területnek mintegy 60 %-át tudtuk bejárni. A házak építése során, vagy csatornázáskor nem történtek bejelentések régészeti jelenségek előkerüléséről. Ennek ellenére egyértelműen megállapítható, hogy a város alatt is találhatóak lelőhelyek, mivel egy részük behúzódik a város lakóépületei alá (2. ábra). Azokban az esetekben, amikor a lelőhely átnyúlt a közigazgatási határon (pl. Üllő felé), ott igyekeztünk a másik oldalt is lehatárolni.⁷

⁴ Dinnyés István, Patay Róbert, Rácz Tibor Ákos, Szabó Géza, Tari Edit ásatásai. RKM 1999, 326–329; RKM 2006, 420–422.

⁵ RÁCZ 2010; RÁCZ megj. a.

⁶ Az MTA Régészeti Intézetének vezetésével a ceglédi múzeum gyűjtőterületén (a nagykáti járásban) is elkészült a hetvenes-nyolcvanas években egy nagyobb terület (Farmos, Tápiószéle, Tápiószentmárton stb.) régészeti terepbejárása, ahol szintén ezt a számozási metódust követték, így logikus volt a múzeum más gyűjtőterületein is ragaszkodni a jól bevált és egységes szisztémához.

⁷ Kivételt képzett ez alól a vecsési 46. lelőhely, amelynek a közigazgatási határ túloldalán olyan hatalmas kiterjedését találtuk, hogy a lehatárolására nem vállalkozhattunk. Ez lett később az üllői 5. lelőhely. Ez felveti azt a kérdést is, hogy a hasonló lelőhelyek esetében melyik település sorszámozását kell követni? Esetünkben a Vecsés 46 = Üllő 5. lelőhely elnevezés állt elő.

A régészeti szakirodalomban nem csak a Magyar Régészeti Topográfia kötetei közismertek, hanem a terepbejárás módszertanát is alaposan kidolgozták.⁸ Alapvetéseivel egyetértve a vecsési munkálatok is hasonló módon zajlottak. Átlagosan 10–50 méteres sávokat befogva, a terepalakulathoz igazodva, egymással párhuzamosan, de cikk-cakkban haladva jártuk be a felszínt. Az első lelet előkerülésekor a lelőhely lehatárolására koncentráltunk, azután folytattuk az aznapra tervezett terület további átfésülését. Minden rendelkezésünkre álló területen kétszer végigmentünk, az őszi és a tavaszi szezonban. Ha megszűntek a felszíni előfordulások, még azonos korszak esetében is külön lelőhelynek vettük fel az újra meginduló leletek helyszínét. Így a 30–50 méteres lelet nélküli területek esetében már lehatároltuk a lelőhelyeket, és a szomszéd, még ha oly közeli lelőhely is, külön számot kapott. Csak a természetes alakzatokat kezeltük elválasztóként (vízmosások, egykori patakmedrek stb.). Igyekeztünk tartózkodni a hatalmas, tagolatlan, több kilométeres lelőhelyek megrajzolásától. Két szomszédos lelőhelyet, ha a leletanyag és a domborzat ezt lehetővé teszi, később is össze lehet vonni. Ekkor még nem volt általános a GPS-ek használata, így minden észrevételt a 10.000-es léptékű EOVS térképen rögzítettünk (pl. lelőhelyen belüli régészeti korszakok előfordulása, kiterjedése, felszín hozzáférhetetlensége, stb.).

A szántóföldek régészeti terepbejárását leghatékonyabban nem szántás után, hanem eső után megszikkadt felszínen lehet elvégezni. Közismert tény, hogy legcélravezetőbb az őszi és a tavaszi időszak erre a munkára, így mi is ezt követtük. A terep sajnos nem ígérkezett könnyűnek, mivel több ipari terület, műveletlen, felgazosodott táblák, kellemetlen szagú káposztatorzsás földek is tarkították a területet. Számos terület homokos, futóhomokos, bár mezőgazdaságilag művelt, sokszor keskeny parcellákra tagolt terület volt, más-más kultúrnövénnyel bevetve. A növénytakaró és az őszi betakarítás miatt választott őszi szezonban sem sikerült kivárni a kukorica szárlevágását. Miután a termést leszedték, a helyenként 2 m magas növény lábbon maradt még februárban is. Akkor mélyszántással beforgatták, s az ettől szemetessé vált felszínen még nehezebb volt a leletek észrevétele, mint korábban. Az ősszel bejárt területeket újra végiglátogattuk tavasszal, ellenőriztük az adatokat, vagy bővítettük azokat. Ismételt terepbejárás esetén előfordulhat, hogy más-más korú leletek dominálnak a lelőhelyen. A frissen mélyszántott, vagy boronált táblákban szinte lehetetlen megtalálni a felszíni leleteket, de azért a 'szükség törvényt bont' elv alapján néha mi is rákényszerültünk, sovány eredménnyel. A lucerna földeket is próbáltuk bejárni, a növénytakaró ellenére időnként meglepő sikerrel. Frissen kikelt vetésben is igen eredményesen tudtunk dolgozni, és a növényzet sem sérült, hiszen a gabona képes túlélni a járkálással okozott sérülést. Bizonyos területek nehezen hozzáférhetőek voltak, külön tervezést kívánt egy-egy nagyobb tábla megközelítése, vagy olyan akadályok (vízzel teli, széles csatorna, kerítés) leküzdése, melyeket a térkép nem, vagy nem egyértelműen jelölt.

Vecsés közigazgatási területének Árpád-kori régészeti topográfiája

A felszíni leletgyűjtések során azonosított 115 vecsési lelőhely kevesebb, mint fele, 45 tartalmazott Árpád-kori emlékanyagot. Csak további kutatások dönthetik el, hogy ez a magasnak mondható Árpád-kori lelőhely szám egyedi, vagy sajátosan jellemző a délkelet Pest megyei régióra. Összehasonlításképpen, a szintén Pest megyéhez tartozó egykori váci és szobi járásban egy középkori falu területén átlagban 5–6 Árpád-kori telepnyomot találtak a topográfiai munkálatok során.⁹ A mienkhez hasonló természetföldrajzi adottságokkal rendelkező vidékeken ez az arány azonban reális. Cegléd környékén, 10 km-es sugarú körben 13–15 templomos helyet sikerült azonosítani, egymástól átlagosan 3 km távolságra.¹⁰ A volt békési és békéscsabai járások összesen 1806 régészeti

⁸ JANKOVICH 1993. A Magyar Régész Szövetség által készített Régészeti Kézikönyvben Jankovich B. Dénes friss összefoglalója a törvényi háttért is részletesen elemzi: JANKOVICH 2011, 7–12.

⁹ TORMA 1991, 18.

¹⁰ TARI 1995, 144.

lelőhelyének 49,5 %-án, 893 lelőhelyen találtak Árpád-kori emlékeket.¹¹ Ha a lelőhelyek számát megosztjuk a területre lokalizált 55 Árpád-kori falu közt, a békési átlag 16 lelőhely körül alakul. Logikusan adódik a következtetés, hogy a mai Vecsés külterületén egykor több középkori falu osztozott.

Az írott forrásokban 1318-ban, majd 1323-ban tűnik fel Vecsés neve *Weberch* alakban.¹² 1345-ben említik a Mindenszentek tiszteletére épült templomát.¹³ A 16. századi összeírásokban lakossága gyér és egyre fogyatkozik.¹⁴ 1996-ban ásatással sikerült azonosítani a középkori templom maradványait, illetve a templom körüli temető néhány Árpád-kori sírját.¹⁵ A történeti-régészeti irodalom egy másik pusztatemplomot is lokalizált az általunk vizsgált területre. *Holm* (Halom) falu 1323-ban jelenik meg írott forrásban, de 1440 után már nem szerepel többet.¹⁶ A 16. században pusztaként említik a török összeírások, réjtét Üllő falu lakosai kaszálják, állataikat is ott legeltetik.¹⁷ Templomának területén régészeti kutatás nem folyt, helyét ma kisebb kiemelkedés jelöli.

A lelőhelyek és a két középkori egyházas hely együttes térképi ábrázolásával vizsgálhatjuk meg, hogyan viszonyulnak a felszíni bejárások során nyert adatok az írott forrásokból ismert templomokhoz. Az Árpád-kori és késő középkori lelőhelyek egyértelműen Vecséstől délre sűrűsödnek (2. ábra). Az Árpád-kor gazdasági-társadalmi viszonyait hűen tükrözik a korszak települései, melyek a lakóépítmények gyakori pusztulása, költöztetése miatt folyamatos átalakulás alatt álltak. A térképen megjelenített telepnyomokat tehát nem szabad állóképként felfognunk, számuk és kiterjedésük nem volt állandó. Időbeli tovább bontásuk korai, középső és kései időszakra jóval árnyaltabb képet nyújthat az egykori települések dinamikájáról (3. ábra). Datálásuk a terepbejárásokon talált kerámiaanyag vizsgálata alapján történt.¹⁸ Ahhoz, hogy a telepnyomoknak a korabeli településhálózatban betöltött szerepét precízebben meghatározhassuk, további szempontként a lelőhelyek intenzitását is figyelembe kell venni (4. ábra).¹⁹ Térképeinken X-szel tüntettük fel a szórvány kerámiatöredékek helyét. Ezek az egy, ritkábban három–öt cseréppel jellemezhető, kiterjedéssel nem rendelkező helyszínek is lelőhely-sorszámot kaptak már a bejárások során, de nem minősíthetők lelőhelynek.²⁰ Bizonytalan, hogy ezekben az esetekben a cserepek hogyan kerültek megtalálási helyükre, valószínűleg a folyamatos művelésből, szántásból adódó „leletvándorlással” kell számolnunk.²¹ Tíz darabszám alatt a lelőhelyek kiterjedését sokkal inkább az egyéb korszakba sorolható leletanyag határozta meg.²² Többperiódusú lelőhelyeken, még

¹¹ MRT 10, 25.

¹² ÁMF IV., 563.

¹³ BARTFAI 1938, 289. reg.; BAKÁCS 1982, 589. reg.

¹⁴ KÁLDY-NAGY 1985, 699–700.

¹⁵ TARI 1997; TARI 2000, 165.

¹⁶ CSÁNKI 1890, I. 28; ÁMF IV. 520. A helynévi anyagban a *Halomegyháza* névalak őrizi emlékét és ez a névadás a 13–15. századok folyamán elpusztásodott településekre jellemző. KRISTÓ 1983.

¹⁷ KÁLDY-NAGY 1985, 289, 673.

¹⁸ Jelen tanulmánynak nem célja a kerámia eszközkészlet aprólékos ismertetése, részben terjedelmi okokból, részben azért, mert a terepbejárások során kevés olyan darabot találtunk, melyek publikálása indokolt (6–8. ábrák). Komoly nehézséget okozott a kora és középső Árpád-kori anyag elválasztása, ez sokszor nem is volt lehetséges.

¹⁹ A lelőhelyek intenzitását a leletek darabszáma alapján mérhetjük le. A vizsgálat értékét csökkentő, hogy sok esetben már a helyszínen történt selejtezés, illetve, hogy eleve nem minden töredéket gyűjtöttek be. A számszerű adatok mégis nagyjából tükrözik a valós arányokat, hiszen a szelekció mindvégig azonos szempontok alapján történt, pl. a jellegzetes, az átlagtól különböző töredékek, főleg peremek és díszített oldaltöredékek kiválasztása.

²⁰ Az Árpád-korra a Vecsés 70x. (1 cserép), Vecsés 76x. (3 cserép) és Vecsés 81x. (1 cserép) keltezhető.

²¹ A terepbejárások során a figyelemre méltó területet eltérő jelöléssel újrarándónak tüntettük fel. Néhány esetben a következő tavaszi szezonban sem sikerült megnyugtatóan tisztázni a lelőhely meglétét vagy hiányát. A 2001. évi örökségvédelmi törvény már ismeri a „régészeti érdekű terület” fogalmát, amely az ilyen helyszínekre vonatkoztatható. Beruházás esetén itt megfigyelést és nem feltárást indokolt végezni.

²² Tíznel kevesebb Árpád-kori kerámiatöredék került elő a következő lelőhelyeken: Vecsés 4–5, Vecsés 14, Vecsés 23, Vecsés 25, Vecsés 28, Vecsés 31–32, Vecsés 41, Vecsés 58, Vecsés 65, Vecsés 68, Vecsés 82, Vecsés 88, Vecsés 92–94, Vecsés 10., Vecsés 102–103, Vecsés 110–111.

nagyszámú Árpád-kori cserép esetén is bizonytalan a vizsgált korszakhoz tartozó felület kiterjedése. A tízes darabszám fölötti lelőhelyeket azonban már nagyobb súllyal lehet figyelembe venni a települési kép megrajzolásában. Terepbejárási adatok elégtelenek ahhoz, hogy egy-egy település belső szerkezetét maradéktalanul megismerjük, de a leletek koncentrációjára nagy valószínűséggel rajzolja ki az egykori falvak magját, illetve periferiáját. A II. József kori ún. I. katonai felmérés térképe a vízszabályozás előtti domborzati viszonyok rekonstrukciójához használható fel (5. ábra). Nélkülöznünk kell a helynévi anyag alapján levonható tanulságokat, mivel ezek összegyűjtése Vecsésen nem történt meg. *Halom* pusztája és *Wetsys* pusztája nevét azonban megőrizte a katonai felmérés térképe, továbbá jelöli az egykori templomok helyét is. A terepbejárás eredményeit összegző táblázat (1. ábra) és az Árpád-kori lelőhelyek térképi ábrázolásai (2–5. ábrák) alapján körvonalazni lehet Vecsés közigazgatási területének Árpád-kori topográfiáját.²³

A terepbejárásokból lesűrítendő adatokat kiegészíthetjük a feltárások eredményeivel, de ezek nem minden esetben állnak összhangban egymással, azaz a felszínről gyűjtött cserepek sok esetben máshol vonják meg a lelőhelyek határát, mint az utólagos feltárások.²⁴ Vecsés 4. lelőhely terepbejárási anyagából hat töredéket keltezhetünk a kora, vagy középső Árpád-korra, a szkíta és szarmata cserepek száma viszont meghaladta az ötszázat. Az M0-ás feltárások 2004-ben mindössze egy szórvány Kálmán dénárt eredményeztek ebből a korszakból, a feltehetően létező kevés Árpád-kori települési objektum tehát a nyomvonalon kívülre esett. Vecsés 34., 36. és 83. lelőhelyek egymás közelében helyezkednek el és az Árpád-kor második felére keltezhetők. Vecsés 34. lelőhelyen egy kivételével (7. ábra 3.) az összes cserép a fehér anyagcsoportba tartozott (7. ábra 4.). Vecsés 36. lelőhely terepbejárások során azonosított kiterjedése és datálása megegyezik a későbbiekben végzett feltárások eredményeivel.²⁵ Kerámiaanyaga a 12. század második felére – 13. századra keltezhető (7. ábra 5–6.). A terepbejárások során fele-fele arányban fordultak itt elő a fehérre és a vörösbarnára égő kerámiatöredékek. Az utóbbiak relatíve magas száma miatt számolhatunk azzal, hogy a lelőhelyet már a 12. században is lakták. A vörös-barna peremtöredékek (megvastagodó, legömbölyített peremek) közt azonban szép számmal találtunk olyanokat, melyek párhuzamai inkább 13. századi együttesekből ismertek. Vecsés 83. lelőhelyen a leletek mintegy harmada volt Árpád-kori és ezek a délkeleti részen, Vecsés 34. és 36. lelőhelyek közelében sűrűsödtek. A kerámiaanyagot a 13. századra keltezhetjük (8. ábra 1–3.). Az M0-ás autópálya feltárásai során a lelőhelyen mégsem találtunk Árpád-kori emlékeket.²⁶ Vecsés 4. és Vecsés 83. lelőhelyek esetében az Árpád-kori emlékek tehát jóval kisebb területen koncentráálódtak, mint az egyéb korszakok leletei alapján megrajzolt kiterjedés. A fordított szituációra is van azonban példa: Vecsés 54. lelőhelyen a terepbejárások nem eredményeztek Árpád-kori cserepeket, de az M0-ás feltárások során kisebb Árpád-kori teleprészletet tártunk fel itt.²⁷ Az adatok közti eltérés talán arra vezethető vissza, hogy a lelőhelyen mindössze egy alkalommal történt felszíni gyűjtés. Vecsés 92. lelőhelyet leletei miatt érdemes megemlíteni: a terepbejárásokból két összetartozó, szürke, korongolt, erősen grafitos anyagú, jól égetett kerámiatöredék került elő (8. ábra 4.). A peremtöredék kihajló, legömbölyített, alul csúcsosodó. Az M0-ás feltárások több ezer Árpád-kori kerámiatöredéke közt mindössze egy-két hasonló darabot találtunk. Fenti példák figyelmeztetnek arra, hogy a terepbejárási adatok alapján levont topográfiai következtetéseket bizonyos fokú óvatossággal kell kezelni, és lehetőség szerint ki kell egészíteni a feltárások adataival.

Az Árpád-kor első harmadában Vecsés közigazgatási területéről csekély intenzitású, egyenetlenül szórt megtelepedési nyomokról vannak adataink. Igen sok lelőhelyen az Árpád-kor folyamán végig bizonyítható a megtelepedés (például Vecsés 1, 2, 40, 49, 67. lelőhelyeken), de

²³ Térképeinket Érdi Benedek készítette, a kerámiaanyagot Molnár Dávid fotózta, a rajzolásukat és a lelettáblák szerkesztését Jakucs János végezte el. Munkájukért fogadják köszönetünket!

²⁴ Fenti probléma a nagyfelületű megelőző feltárások értékelése során került napirendre: JANKOVICH 2010, 888–889; RÁCZ 2010, 70–71.

²⁵ Nagy Andrea ásatása. RKM 2004, 412; RÁCZ 2010, 75–76.

²⁶ Patay Róbert és RÁCZ Tibor Ákos ásatása. RKM 2004, 417.

²⁷ Kulcsár Valéria ásatása. RKM 2004, 414.

ezek intenzitásában nem mutatható ki számottevő különbség a kontinuitás nélküli kora Árpád-kori lelőhelyekhez képest (Vecsés 107., 109.). E két utóbbi lelőhely kerámiaanyaga jellegében azonos, tehát korban is biztosan közel álltak egymáshoz. Térbeli távolságuk miatt viszont különálló egységnek számítanak. A legtöbb korai jellegű cserép Vecsés 49. lelőhelyről származott. Az egyszerűen kihajló peremek, hullámos és egyenes vonalköteggel, fogaskerék mintával díszített cserepek mellett kevés a 13. századra és késő középkorra datálható kerámia. Vecsés 40. lelőhely szintén az Árpád-kor teljes időszakában lakott volt. A kora Árpád-kori idősokra utalnak az előbbihez hasonló peremkiképzés és díszítések mellett a bevagdosásokkal díszített oldaltöredékek (7. ábra 7–8.). Vecsés 53. lelőhelyen előkerült egy vöröses narancssárgára égett fazéktöredék, melynek párhuzamai Ecser 6. lelőhelyen, illetve Veszprém megye kora Árpád-kori emlékanyagában találhatók meg.²⁸ Vecsés 93. lelőhelyről egy vörösre égett, csillámos anyagú, bordás nyakú edény peremtöredéke került elő (8. ábra 5.). Az egyenes, legömbölyített perem alatt két kiugró borda figyelhető meg. A lelőhelyről ezen kívül csak egy jellegtelen, szürke oldaltöredék származott.

Az Árpád-kor második harmadától kezdődően a telepnyomok már egymás közelében sűrűsödtek, két nagyobb települési egységet alkotva. A feltérképezett lelőhelyek közül Vecsés 1. lelőhely bizonyult a legintenzívebbnek. Területén helyezkedik el Vecsés középkori temploma, amely a feltárás alapján korábban bizonyult a település első írásos említésénél.²⁹ A felszíni leletgyűjtések során kora (6. ábra 2.), középső (6. ábra 1., 3–4.) és késő (6. ábra 5–8.) Árpád-kori leletek is előkerültek, de míg a korai és a középső időszakot mintegy huszonöt cserép képviseli, a kései időszakot ennek a tízszerese. A leletek intenzitása alapján egy koncentrált települési struktúrát tételezhetünk fel, melyet a 13–14. századokban népesítettek be nagyobb létszámban. A kettős tagolású peremmel, és bekarcolt csigavonalas díszítéssel jellemezhető fehér fazekak mellett a vörösre égő anyagú fazekak többféle peremkiképzése is változatos összetételű eszközkészletre utal. A terület késő középkori lakottságát bizonyítják a szögletes kályhaszemek, lábasok, hornyolt díszű és mázas fazéktöredékek. A leletanyag intenzitását jelzi, hogy bár a felszíni gyűjtések során elsősorban a peremeket és díszített töredékeket gyűjtötték össze, az Árpád-kori töredékek száma még így is 304 darab. A kevésbé intenzív, de szintén az Árpád-kor egésze alatt lakott Vecsés 2. lelőhely kerámiaanyaga hasonló összetételű: legnagyobb mennyiségben a fehér anyagcsoport van jelen. Előkerült egy vörös földfestékkel sávosan díszített, bézs palack/kancsótöredék is. A két lelőhely közt jól látható, leletmentes, egykor talán vízjárta mélyedés húzódott. Megfigyeléseink szerint nem tűnt valószínűnek, hogy itt út lett volna. A közvetlen közelben további megtelepedésre utaló nyomok kerültek elő: Vecsés 7. lelőhely középső és késő Árpád-kori leletanyaggal jellemezhető (7. ábra 1–2.), Vecsés 40. és 49. lelőhelyeken, mint azt korábban láttuk, mindhárom korszak megtalálható. Ugyanehhez a települési egységhez sorolható Vecsés 88. lelőhely, illetve Vecsés 90. lelőhely is. Vecsés 10. lelőhelyen túlsúlyban van a fehér kerámia: az 50 töredékből 48 volt ehhez a csoporthoz sorolható. Részben Vecsés 10. lelőhely területén zajlott le az említett lakópark ásatása, ahol 12 Árpád-kori, földbe mélyített építmény is előkerült.

Az Árpád-kori lelőhelyek hasonló csoportosulását figyelhetjük meg *Holm* falu templomának környezetében is. A lelőhelyek egymással érintkezve egy nagyobb, összefüggő tömböt alkotnak (Vecsés 12, 33, 67–68, 97–98. stb.). Leletanyaguk lefedi az Árpád-kor egészét és a késő középkorba is belenyúlik. Az M0 autópálya feltárásai során is kutatott Vecsés 67. lelőhelyen mindhárom korszakból származtak leletek. A kora Árpád-korból egyszerűen kihajló, tagolatlan peremek, hullámos és egyenes vonalköteggel díszített oldaltöredékek, a középső Árpád-korból tagolt peremek és egyszerű bekarcolással díszített oldaltöredékek kerültek elő. A 13. századra a jó minőségű fehér és vörös kerámia utalt. A feltárások alapján a templom környezetében inkább a középső és késő Árpád-kori objektumok csoportosultak.

A két nagyobb települési egység az írott forrásokból is ismert két egyházas településnek feleltethető meg. A templomok környezetében viszonylag nagy felületen, de nem egyenletes

²⁸ TAKÁCS 1996, 334, 340.

²⁹ TARI 1997, 98.

sűrűségben jelentkeztek a megtelepedés nyomai. A települési egységek belső tagoltsága részben a kor sajátos földhasználati rendjére, másrészt a természetföldrajzi viszonyokra vezethető vissza. Vecsés 1. lelőhely felszíne jelenleg is az egykori vízmosásokkal és vízjárta helyekkel tagolt. Az I. katonai felmérés térképe jól szemlélteti, hogyan határozhatta meg az árterek és szárazulatok viszonya a települési képet (5. ábra). A centrumhoz (templom) közeledve egyre intenzívebbek a megtelepedés nyomai (4. ábra). A leletanyag korok szerinti megoszlása mennyiségi ugrást jelez a 13. században. Ez elsősorban az anyagi kultúra (mindenekelőtt a kerámiaművesség) átalakulását jelzi, de utalhat a népességszám növekedésére is. A késő középkori kerámiaanyag szintén a pusztatemplomok környezetében sűrűsödik. A településhálózat az Árpád-kor folyamán jelentős átalakulásokat ment át: a szórt telepnyomokból a társadalmi-gazdasági átalakulások következtében létrejött a nagyobb lélekszámú, stabil falvak hálózata. A vecsési terepbejárás adatok is ezt az átalakulási folyamatot szemléltetik.

Irodalom

- BAKÁCS 1982 BAKÁCS István: Iratok Pest megye történetéhez. Oklevél-regeszták 1002–1437. Budapest 1982.
- BÁRTFAI 1938 BÁRTFAI SZABÓ László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest 1938.
- CSÁNKI 1890 CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. Budapest 1890.
- JANKOVICH 1993 JANKOVICH B. Dénes: A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban. Régészeti Továbbképző Füzetek 4. Szerk. T. Dobosi Viola. Budapest 1993.
- JANKOVICH 2010 JANKOVICH B. Dénes: A régészeti topográfia helyzete és jövője (The Condition and Future of Archaeological Topography). In.: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary). Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010. 885–894.
- JANKOVICH 2011 JANKOVICH B. Dénes: Régészeti megfigyelés. In: Régészeti Kézikönyv. Kiad. a Magyar Régész Szövetség. Főszerk. Müller Róbert. Budapest 2011. 7–12.
- KÁLDY-NAGY 1985 KÁLDY-NAGY Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Budapest 1985.
- KRISTÓ 1983 KRISTÓ Gyula: Az –egyház(a) utótagú helynevekről. In: Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest 1983. 450–455.
- RÁCZ 2010 RÁCZ Tibor Ákos: Árpád-kori települések szerkezetének sajátosságai Pest megyében. Kutatások az M0-s autópálya és a 4-es számú elkerülő főút nyomvonalában. (Characteristics of the Structure of Árpadian-era Settlements. Investigations Along the Line Followed by the M0 Motorway and the Highway 4 Bypass). In.: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary). Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010. 69–79.
- RÁCZ 2010 megj. a. RÁCZ Tibor Ákos: Árpád-kori emlékek az M0-s autópálya és a 4. számú főút nyomvonalán. Megjelenés alatt.

- TAKÁCS 1996 TAKÁCS Miklós: Veszprém megye 10–11. századi kerámiája (Die Keramik des 10–11. Jahrhunderts im Komitat Veszprém). Pápai Múzeumi Értesítő 6 (1996) 329–351.
- TARI 1995 TARI Edit: Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén. Cegléd 1995.
- TARI 1997 TARI Edit: Vecsés Árpád-kori temploma. Vecsési Kalendárium 1997, 96–100.
- TARI 1998 TARI Edit: Vecsés régészeti terepbejárásának jegyzőkönyve. Ceglédi Kossuth Múzeum Adattára 5291-01.
- TARI 2000 TARI Edit: Pest megye középkori templomai. (Medieval Churches in Pest County). StudCom 27 (2000)
- TARI 2006 Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006. Szerk. Tari E. Szentendre 2006.
- TARI 2010 TARI Edit: Régészeti feltárások az M0-s autópálya és az új 4-es számú elkerülő főút nyomvonalán. Módszerek és ásatási tanulságok (Archaeological Excavations Along the Line of the M0 Motorway and the New Highway 4 Bypass. Methods and Lessons). In.: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon (Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary). Szerk.: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010. 895–906.
- TORMA 1991 TORMA István: Régészeti topográfiai kutatások Vác környékén (Archäologisch topografische Forschungen in der Umgebung von Vác). StudCom 21 (1991) 5–26.

1. ábra: Adattár: Vecsés közigazgatási területének régészeti lelőhelyei. (Készítette Erdi Benedek)

I. Lelelőhely száma	II. Bejárás időpontjai	III. Lelelőhely kiterjedése	IV. Művelési ág/Felszín	V. Azonosított korszakok	VI. Összes kerámia darabszám	VII. Árpád-kori kerámia jellemzése (datálás/ darabszám, edénytípus)	VIII. Késő középkori kerámia darabszám	IX. Egyéb korszak kerámia darabszám	X. Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 1.	1997. 10. 21. 1998. 03. 16.	162.191 m ²	szántó, kukorica, parlag	szarmata kor, Árpád-kor, késő középkor	1004	kora Árpád-kor: 19 fazék: 18 (2 perem) tál: 1 (perem –oldal– fenék) középső Árpád-kor: 6 fazék: 4 (1 perem) bogrács 2 (perem) késő Árpád-kor: 279 fazék: 270 (67 perem; 23 fenék) fedő: 3 (2 perem, 1 gomb) bogrács: 1 (perem) palack: 1 (perem) pohár: 4 (fenék)	45	652	középkori templom ásatása, 1986
Vecsés 2.	1997. 10. 21.	58.820 m ²	őszi gabona, lucerna, friss szántás	szarmata kor, Árpád-kor, késő középkor	209	kora vagy/és középső Árpád-kor: 11 fazék: 11 késő Árpád-kor: 82 fazék: 81 (12 perem; 5 fenék) palack/kancsó: 1 (oldal)	8	108	x
Vecsés 3.	1998. 03. 30.	x	tárcsázott	szarmata kor	1	x	x	1	x
Vecsés 4.	1997. 10. 22. 1998. 03. 17. 1998. 04. 07.	358.621 m ²	lucerna, kukorica, friss szántás	őskor? szkíta kor, szarmata kor, Árpád-kor	536	kora vagy/és középső Árpád-kor: 6 fazék: 6	x	530	1999: MOL vezeték 2003–2004: M0-ás autópálya 2006: MOL vezeték
Vecsés 5.	1997. 10. 22. 1998. 03. 19.	2.832 m ²	homok fűtta rét	népvánd. kor, Árpád-kor	11	késő Árpád-kor (13–14. század): 2 fazék: 2	x	9	x
Vecsés 6x.	1997. 10. 22.	x	lucerna	népvánd. kor	1	x	x	1	x
Vecsés 7.	1997. 10. 22.	151.944 m ²	kukorica, lucerna, tők, friss szántás	szarmata kor, Árpád-kor	86	középső Árpád-kor: 33 fazék: 33 (1 perem, 5 fenék) késő Árpád-kor: 46 fazék: 43 (7 perem, 3 fenék) bogrács: 3 (perem)	x	7	x
Vecsés 7a.	1998. 03. 17.	x	?	ismeretlen	3	x	x	3	x
Vecsés 8.	1997. 10. 22.	3.807 m ²	gaz, lucerna	őskor	3	x	x	3	x

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Lelőhely száma	Bejárás időpontjai	Lelőhely kiterjedése	Művelési ág/Felszín	Azonosított korszakok	Összes kerámia darabszám	Árpád-kori kerámia jellemzése (datálás/ darabszám, edénytípus)	Késő középkori kerámia darabszám	Egyéb korszak kerámia darabszám	Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 9x.	1997. 10. 22.	x	?	őskor	1	x	x	1	x
Vecsés 10.	1997. 10. 23. 1998. 04. 02.	24.219 m ²	homokos mélyszántás	szarmata kor, Árpád-kor	63	késő Árpád-kor: 51 fazék: 51 (1 perem, 5 fenék)	x	12	2001: Vecsés Lakópark feltárása
Vecsés 11x.	1997. 10. 23.	2.203 m ²	kukorica	szarmata kor	1	x	x	1	x
Vecsés 12.	1997. 10. 23. 1998. 03. 20.	ld. Vecsés 67. lelőhelynél	őszi vetés, legelő, szántás	őskor, szarmata kor, Árpád-kor	159	kora vagy/és középső Árpád-kor: 7 fazék: 7 (1 perem) késő Árpád-kor (13–14. század): 11 fazék: 11	x	141	x
Vecsés 13.	1997. 10. 23. 1998. 03. 10.	ld. Vecsés 67. lelőhelynél	homokos őszi vetés	őskor, szarmata kor	64	x	x	64	x
Vecsés 14.	1997. 10. 23. 1998. 03. 19. 1998. 03. 24.	113.879 m ²	homokos őszi vetés, szántás	őskor, szarmata kor, Árpád-kor	262	késő Árpád-kor (13–14. század): 4 fazék: 3 (1 perem) palack/kancsó: 1 (oldal)	x	258	x
Vecsés 15.	1997. 10. 24. 1998. 03. 24.	22.687 m ²	szántott, boronált	őskor, szarmata kor	44	x	x	44	x
Vecsés 16.	1997. 10. 24.	3.290 m ²	szántott	szarmata kor	12	x	x	12	x
Vecsés 17.	1997. 10. 24. 1998. 03. 24. 1998. 04. 24.	14.030 m ²	szántott, boronált	szarmata kor	11	x	x	11	x
Vecsés 18.	1997. 10. 24. 1998. 03. 24.	156.607 m ²	krumpliföld, szántó	őskor, szarmata kor, avar kor	92	x	x	92	x
Vecsés 18a.	1998. 03. 24.	ld. Vecsés 18. lelőhelynél	krumpliföld, szántó	őskor, szarmata kor	9	x	x	9	x
Vecsés 19.	1997. 10. 24. 1998. 03. 24.	11.995 m ²	futóhomok, szemét	őskor, szarmata kor	25	x	x	25	x
Vecsés 20.	1997. 10. 24.	16.312 m ²	boronált	szarmata kor	4	x	x	4	x
Vecsés 21.	1997. 10. 12. 1997. 11. 12. 1998. 03. 24.	15.151 m ²	őszi vetés, futóhomok	őskor, szarmata kor, újkor	87	x	x	87	x
Vecsés 22.	1997. 10. 24.	2.424 m ²	őszi vetés, futóhomok	őskor, szarmata kor	2	x	x	2	x

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Lelőhely száma	Bejárás időpontjai	Lelőhely kiterjedése	Művelési ág/Felszín	Azonosított korszakok	Összes kerámia darabszám	Árpád-kori kerámia jellemzése (datálás/ darabszám, edénytípus)	Késő középkori kerámia darabszám	Egyéb korszak kerámia	Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 23.	1997. 10. 27. 1998. 03. 24.	56.481 m ²	tarló, lucerna, tők	őskor, avar kor, Árpád-kor	87	késő Árpád-kor: 2 fazék: 2	x	85	x
Vecsés 24x.	1997. 10. 27. 1998. 03. 20.	x	őszi kalászos	szarmata kor	1	x	x	1	x
Vecsés 25.	1997. 10. 27. 1998. 03. 24.	16.242 m ²	őszi kalászos, tarló	szarmata kor, népvánd. kor, Árpád-kor	7	késő Árpád-kor (13–14. század): 2 fazék: 1 kancsó: 1	x	5	x
Vecsés 26.	1997. 10. 27. 1997. 11. 12. 1998. 03. 23.	45.697 m ²	őszi kalászos, tarló	őskor, szarmata kor	17	x	x	17	x
Vecsés 27.	1997. 10. 27. 1998. 03. 23.	x	őszi kalászos	késő középkor	2	x	2	x	x
Vecsés 28.	1997. 10. 27. 1997. 11. 12. 1998. 03. 23.	24.934 m ²	őszi kalászos, szántó	szarmata kor, népvánd. kor, Árpád-kor	14	kora vagy/és középső Árpád-kor: 6 fazék: 6 (1 perem)	x	8	x
Vecsés 29x.	1997. 10. 28. 1997. 11. 12. 1998. 03. 24.	1.556 m ²	őszi vetés	őskor	3	x	x	3	x
Vecsés 30x.	1997. 10. 28. 1997. 11. 12. 1998. 03. 24.	x	őszi vetés	őskor	2	x	x	2	x
Vecsés 31.	1997. 10. 28. 1998. 03. 24. 1998. 04. 14.	69.861 m ²	tarló, tők, tavaszi búza	őskor, szarmata kor, avar kor, Árpád-kor	112	késő Árpád-kor: 2 fazék: 2 (1 fenék)	x	110	x
Vecsés 32.	1997. 10. 28. 1998. 03. 24. 1998. 04. 14.	43.042 m ²	tarló, tavaszi búza	szarmata kor, Árpád-kor, újkor	42	kora Árpád-kor: 1 fazék: 1 késő Árpád-kor: 3 fazék: 3 (1 perem)	x	38	x

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Lelőhely száma	Bejárás időpontjai	Lelőhely kiterjedése	Művelési ág/Felszín	Azonosított korszakok	Összes kerámia darabszám	Árpád-kori kerámia jellemzése (datálás/ darabszám, edénytípus)	Késő középkori kerámia darabszám	Egyéb korszak kerámia darabszám	Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 33.	1997. 10. 28. 1998. 03. 20.	ld. Vecsés 67. lelőhelynél!	őszi szántás, fiatal vetés	szarmata kor, Árpád-kor	185	kora vagy/és középső Árpád-kor: 8 fazék: 8 (1 perem, 1 fenék) késő Árpád-kor: 8 fazék: 7 (1 fenék) bogrács: 1 (perem)	x	169	1999: MOL vezetékek
Vecsés 34.	1997. 10. 28. 1998. 03. 25.	13.723 m ²	tarló	őskor, Árpád-kor	46	késő Árpád-kor: 43 fazék: 43 (9 perem, 2 fenék)	x	3	x
Vecsés 35x.	1997. 10. 28.	x	szántó	szarmata kor	1	x	x	1	x
Vecsés 36.	1997. 10. 28. 1998. 03. 20.	35.270 m ²	tarló, tavaszi búza	Árpád-kor	64	középső és késő Árpád-kor: 64 fazék: 62 (7 perem, 6 fenék) bogrács: 2 (perem)	x	x	2004: M0-ás autópálya
Vecsés 37.	1997. 10. 29. 1998. 04. 02.	36.380 m ²	tarló, szántó, kukorica	őskor, szarmata kor, avar kor	46	x	x	46	x
Vecsés 38.	1997. 10. 29.	2.292 m ²	kukorica	őskor	3	x	x	3	x
Vecsés 39.	1997. 10. 29.	3.258 m ²	kukorica	őskor	8	x	x	8	x
Vecsés 40.	1997. 10. 29. 1997. 11. 07. 1998. 04. 02.	119.007 m ²	tarló, gaz, lucerna, szántó	szarmata kor, szarmata kor, Árpád-kor	78	kora vagy/és középső Árpád-kor: 36 fazék: 36 (3 perem) késő Árpád-kor: 23 fazék: 23 (2 perem, 5 fenék)	x	19	x
Vecsés 41.	1997. 10. 29. 1997. 11. 07. 1998. 04. 02.	200.146 m ²	gaz, szántó, friss vetés	szarmata kor, Árpád-kor	278	késő Árpád-kor: 6 fazék: 6 (1 perem)	x	272	x
Vecsés 42x.	1997. 10. 29.	x	tárcsázott	ismeretlen, szarmata kor	2	x	x	2	x
Vecsés 43.	1997. 10. 30. 1998. 03. 30. 1998. 03. 31.	127.961 m ²	tárcsázott, friss vetés	őskor, szarmata kor	69	x	x	69	x
Vecsés 44.	1997. 10. 30. 1998. 03. 31.	18.146 m ²	őszi kalászos	őskor, szarmata kor	24	x	x	24	x
Vecsés 45.	1997. 10. 30. 1998. 03. 31.	9.627 m ²	szántó	őskor, szarmata kor	4	x	x	4	x

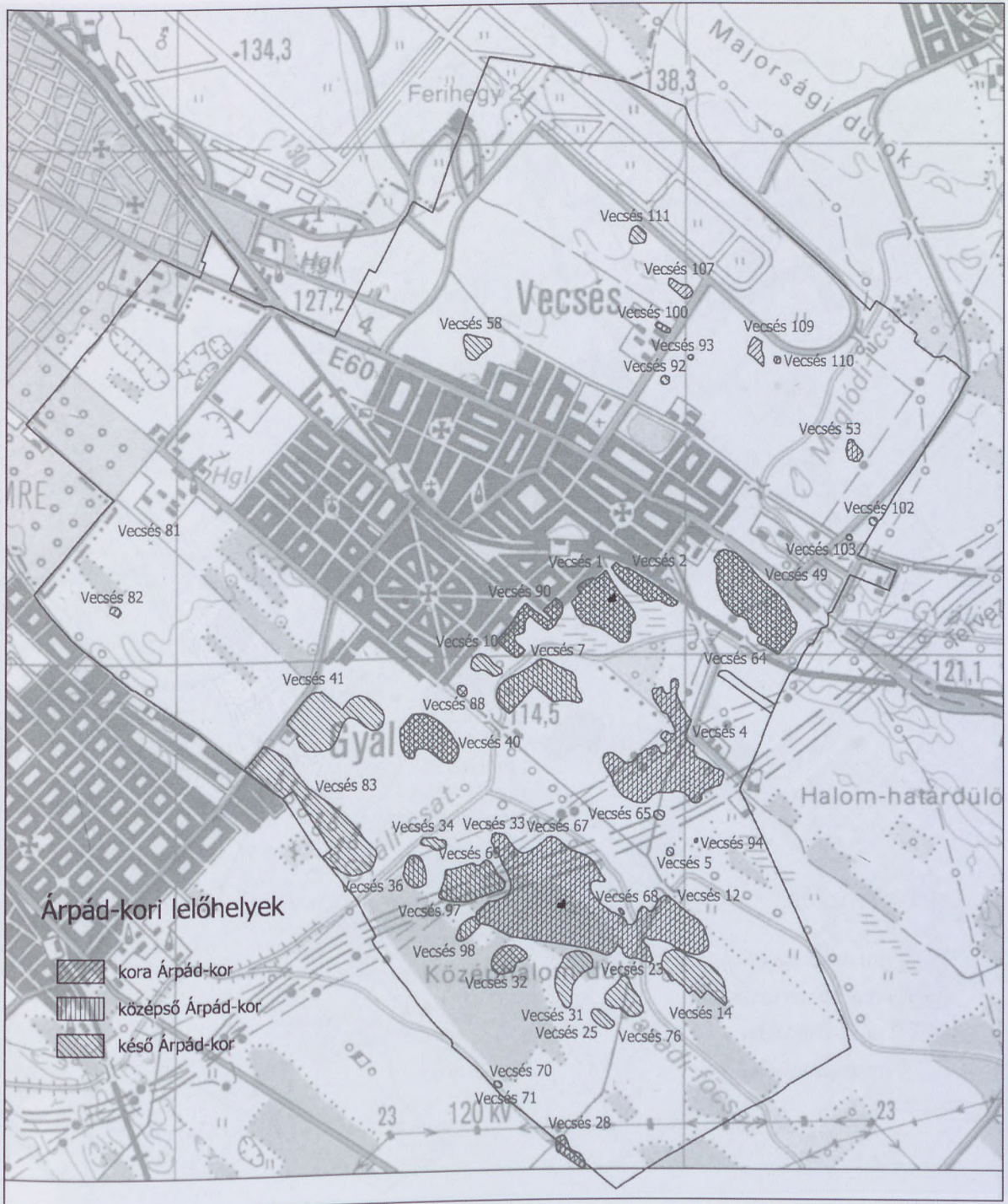
I. Lelőhely száma	II. Bejárás időpontjai	III. Lelőhely kiterjedése	IV. Művelési ág/Felszín	V. Azonosított korszakok	VI. Összes kerámia darabszám	VII. Árpád-kori kerámia jellemzése (datalás/ darabszám, edénytípus)	VIII. Késő középkori kerámia darabszám	IX. Egyéb korszak kerámia darabszám	X. Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 46.	1997. 10. 31. 1998. 03. 26. 1998. 03. 27. 1998. 03. 30.	227.371 m ²	őszi vetés, lucerna, mélyszántás	szarmata kor	403	x	x	403	x
Vecsés 47.	1997. 10. 31. 1998. 03. 30.	33.000 m ²	őszi vetés, lucerna	szarmata kor, késő középkor	45	x	7	38	x
Vecsés 48.	1997. 10. 31. 1998. 03. 30.	6.851 m ²	lucerna	szarmata kor	7	x	x	7	x
Vecsés 49.	1997. 11. 04. 1998. 03. 25.	261.465 m ²	szántó, gaz, káposzta	szarmata kor, Árpád-kor, késő középkor	479	kora vagy/és középső Árpád-kor: 54 fazék: 54 (5 perem, 2 fenék) késő Árpád-kor: 25 fazék: 22 (7 perem, 4 fenék) fedő: 1 (perem) palack: 1 (fenék) kancsó: 1 (fűl)	12	388	x
Vecsés 50.	1997. 11. 04. 1998. 03. 26.	ld. Vecsés 51. lelőhelynél!	tárcsázott, szántó	őskor	2	x	x	2	x
Vecsés 51.	1997. 11. 04. 1997. 11. 05. 1998. 03. 26.	64.682 m ²	tárcsázott, szántó	őskor, szarmata kor, avar kor	63	x	x	63	2004: M0-ás autópálya
Vecsés 52.	1997. 11. 04. 1998. 03. 26.	10.685 m ²	boronált, szántó	őskor, szarmata kor	29	x	x	29	x
Vecsés 53.	1997. 11. 04. 1997. 11. 05. 1998. 04. 24.	15.143 m ²	vetés, szántó	őskor, szarmata kor, avar kor, Árpád-kor	156	kora vagy/és középső Árpád-kor: 17 fazék: 16 (1 fenék) bogrács: 1 (perem)	x	139	x
Vecsés 54.	1997. 11. 05.	52.463 m ²	boronált, gaz, kukorica	őskor, szarmata kor, népvánd. kor	42	x	x	42	2004: M0-ás autópálya
Vecsés 55.	1997. 11. 05. 1998. 04. 07. 1998. 04. 21. 1998. 04. 22.	123.062 m ²	műveletlen, gaz, tők	őskor, szarmata kor	188	x	x	188	2004: M0-ás autópálya

I. Lelőhely száma	II. Bejárás időpontjai	III. Lelőhely kiterjedése	IV. Művelési ág/Felszín	V. Azonosított korszakok	VI. Összes kerámia darabszám	VII. Árpád-kori kerámia jellemzése (datálás/ darabszám, edénytípus)	VIII. Késő középkori kerámia darabszám	IX. Egyéb korszak kerámia darabszám	X. Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 56.	1997. 11. 05. 1998. 03. 27. 1998. 04. 07. 1998. 04. 23. 1998. 04. 24.	33.403 m ²	szántott, gaz	őskor, szarmata kor	240	x	x	240	x
Vecsés 57.	1997. 11. 06. 1998. 03. 26.	44.621 m ²	szemét, kukorica	szarmata kor	12	x	x	12	x
Vecsés 58.	1997. 11. 06. 1998. 03. 26.	30.209 m ²	lucerna	szarmata kor, Árpád-kor	22	késő Árpád-kor: 2 fazék: 2 (1 fenék)	x	20	x
Vecsés 59x.	1997. 11. 07. 1998. 04. 01.	x	őszai kalászos	szarmata kor	1	x	x	1	x
Vecsés 60.	1997. 11. 11. 1998. 04. 07.	42.577 m ²	őszai vetés	szarmata kor, késő középkor	12	x	8	4	x
Vecsés 61x.	1997. 11. 11. 1998. 04. 07.	x	tarló	őskor, szarmata kor	6	x	x	6	x
Vecsés 62x.	1997. 11. 11. 1998. 04. 23.	1.578 m ²	műveletlen, szemét	szarmata kor, késő középkor	5	x	1	4	x
Vecsés 63.	1997. 11. 12.	11.198 m ²	őszai vetés, erdő	őskor, népvánd. kor	11	x	x	11	x
Vecsés 64.	1998. 03. 17.	33.536 m ²	legelő	népvánd. kor, Árpád-kor	30-40	leletanyag nem tanulmányozható	x	?	x
Vecsés 65.	1998. 03. 17.	4.940 m ²	mélyszántás	szarmata kor, Árpád-kor	7	késő Árpád-kor: 2 fazék: 2	x	5	x
Vecsés 66.	1998. 03. 17. 1998. 04. 07.	13.774 m ²	mélyszántás	őskor, szarmata kor, népvánd. kor	22	x	x	22	x
Vecsés 67.	1998. 03. 19. 1998. 03. 20. 1998. 04. 20.	878.819 m ²	őszai kalászos, mélyszántás	szkíta kor, szarmata kor, Árpád-kor, késő középkor	605	kora Árpád-kor: 27 fazék: 27 (3 perem, 1 fenék) középső Árpád-kor: 5 fazék: 5 (1 perem) késő Árpád-kor: 18 fazék: 18 (2 perem)	3	552	2003-2004: M0-ás autópálya 2006: MOL vezetékek

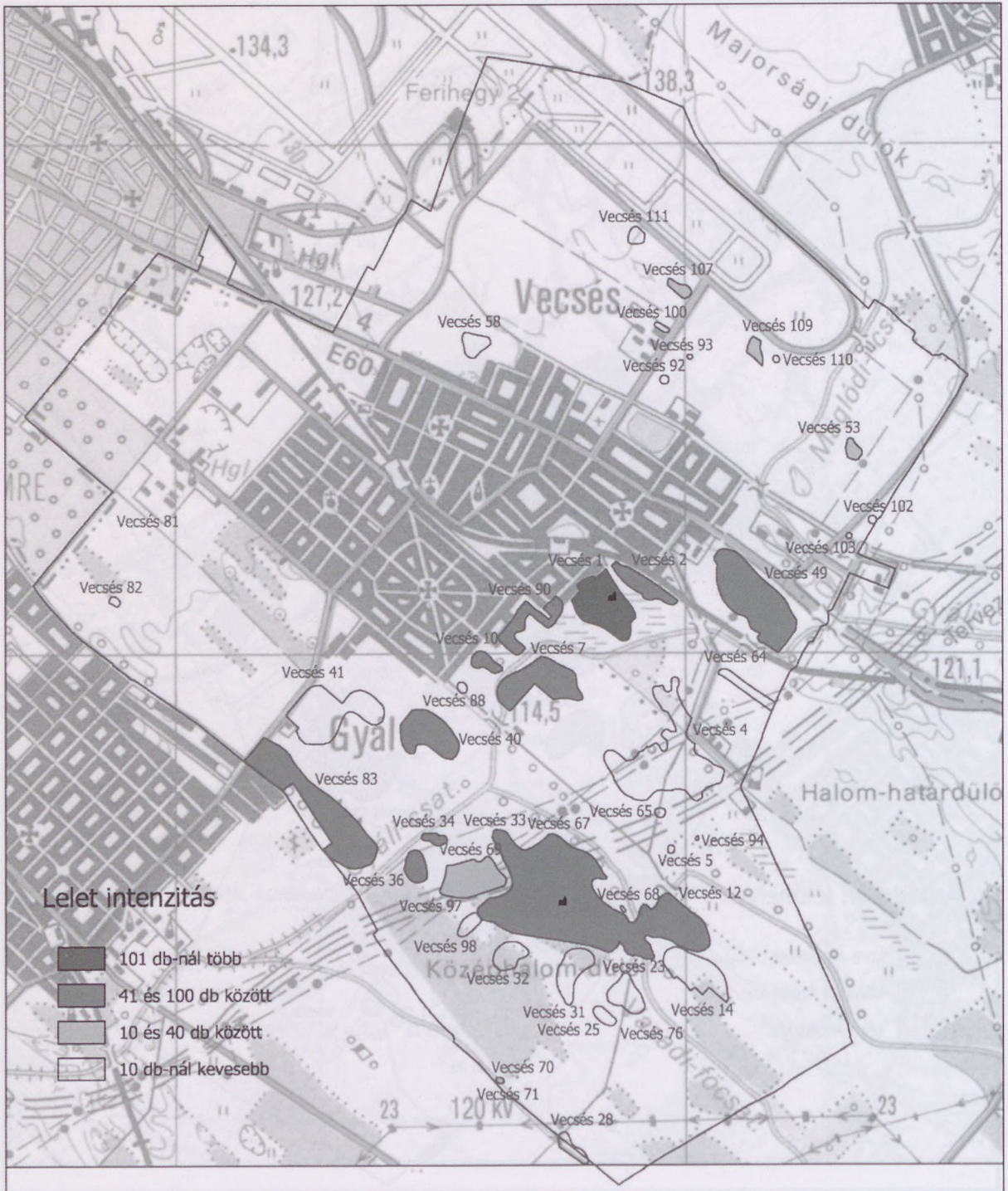
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Lelőhely száma	Bejárás időpontjai	Lelőhely kiterjedése	Művelési ág/Felszín	Azonosított korszakok	Összes kerámia darabszám	Árpád-kori kerámia jellemzése (datálás/ darabszám, edénytípus)	Késő kerámia darabszám	Egyéb korszak kerámia darabszám	Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 68.	1998. 03. 20.	1.197 m ²	?	szarmata kor, Árpád-kor	3	kora vagy/és középső Árpád-kor: 1 fazék: 1 (fenék)	x	2	x
Vecsés 69.	1998. 03. 20. 1998. 04. 20.	ld. Vecsés 97. lelőhelynél!	mélyszántás	Árpád-kor, késő középkor	28	késő Árpád-kor és késő középkor: 28 fazék: 28 (4 perem, 2 fenék)	x	x	1999: MOL vezetékek 2006: MOL vezetékek
Vecsés 70x.	1998. 03. 23. 1998. 04. 24.	x	homokfűvás	Árpád-kor	1	kora vagy/és középső Árpád-kor: 1 fazék: 1	x	x	x
Vecsés 71.	1998. 03. 23. 1998. 04. 24.	2.425 m ²	legelő, mélyszántás	Árpád-kor	11	késő Árpád-kor: 11 fazék: 11	x	x	x
Vecsés 72x.	1998. 03. 23.	x	szántó	szarmata kor	1	x	x	1	x
Vecsés 73.	1998. 03. 23.	722 m ²	szántó	szarmata kor, késő középkor	4	x	2	2	x
Vecsés 74.	1998. 03. 23.	12.234 m ²	őszi kalászos	szarmata kor	81	x	x	81	x
Vecsés 75.	1998. 03. 24.	18.463 m ²	mélyszántás	őskor, szarmata kor	83	x	x	83	x
Vecsés 76x.	1998. 03. 24. 1998. 04. 24.	x	gaz	Árpád-kor	3	késő Árpád-kor: 3 fazék: 3 (1 fenék)	x	x	x
Vecsés 77.	1998. 03. 25. 1998. 04. 20.	ld. Vecsés 97. lelőhelynél!	őszi vetés, nyárfa mélyszántás	őskor, szarmata kor, késő középkor	42	x	31	x	2006: MOL vezetékek
Vecsés 78.	1998. 03. 30. 1998. 04. 22.	1.979 m ²	tarló, fű	szarmata kor	4	x	x	4	x
Vecsés 79.	1998. 03. 31.	10.140 m ²	őszi vetés	szarmata kor	24	x	x	24	x
Vecsés 80x.	1998. 03. 31.	x	őszi kalászos	szarmata kor	1	x	x	1	x
Vecsés 81x.	1998. 03. 31.	x	őszi kalászos	Árpád-kor	1	késő Árpád-kor: 1 fazék: 1	x	x	x
Vecsés 82.	1998. 03. 31. 1998. 04. 01.	4.669 m ²	őszi kalászos	szarmata kor, Árpád-kor	12	korai vagy/és középső Árpád-kor: 2 fazék: 2	x	10	x
Vecsés 83.	1998. 04. 01.	296.693 m ²	őszi kalászos	őskor, szarmata kor, avar kor, Árpád-kor	277	késő Árpád-kor: 87 fazék: 84 (10 perem, 6 fenék) bogrács: 3 (perem)	x	190	2004: M0-ás autópálya
Vecsés 84.	1998. 04. 01.	41.800 m ²	vetés	őskor, szarmata kor	19	x	x	19	x

I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Lelőhely száma	Bejárás időpontjai	Lelőhely kiterjedése	Művelési ág/Felszín	Azonosított korszakok	Összes kerámia darabszám	Árpád-kori kerámia jellemzése (datálás/ darabszám, edénytípus)	Késő középkori kerámia darabszám	Egyéb korszak kerámia darabszám	Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 85.	1998. 04. 02. 1998. 04. 15.	1.099 m ²	vetés	őskor, avar kor	8	x	x	8	x
Vecsés 86.	1998. 04. 02.	6.033 m ²	mélyszántás	szarmata kor	6	x	x	6	x
Vecsés 87.	1998. 04. 02.	15.137 m ²	mélyszántás	szarmata kor, késő középkor	8	x	4	4	x
Vecsés 88.	1998. 04. 02. 1998. 04. 15.	5.183 m ²	kukorica, mélyszántás	szarmata kor, Árpád-kor	10	kora Árpád-kor: 4 fazék: 4 késő Árpád-kor vagy/és késő középkor: 3 fazék: 3	x	3	x
Vecsés 89.	1998. 04. 02.	3.337 m ²	mélyszántás	szarmata kor	6	x	x	6	2001: Vecsés Lakópark feltárása
Vecsés 90.	1998. 04. 02. 1998. 04. 15.	78.601 m ²	káposzta, kukorica, tarló	szarmata kor, Árpád-kor	302	kora vagy/és középső Árpád-kor: 13 fazék: 13 (1 perem) késő Árpád-kor: 38 fazék: 37 (7 perem, 3 fenék) szilke: 1 (perem)	x	251	x
Vecsés 91.	1998. 04. 07.	1.106 m ²	őszi vetés	szarmata kor	3	x	x	3	x
Vecsés 92.	1998. 04. 07.	3.769 m ²	őszi vetés	Árpád-kor	2	késő Árpád-kor vagy/és késő középkor: 2 fazék: 2 (1 perem)	x	x	x
Vecsés 93.	1998. 04. 07. 1998. 04. 23.	1.312 m ²	tarló, friss vetés	szarmata kor, Árpád-kor	4	kora Árpád-kor: 2 fazék: 1 bordás nyakú edény: 1 (perem)	x	2	x
Vecsés 94.	1998. 04. 07.	677 m ²	őszi kalászos	őskor, Árpád-kor	6	kora vagy/és középső Árpád-kor: 4 fazék: 4	x	2	x
Vecsés 95.	1998. 04. 14.	1.413 m ²	tavaszi búza	szarmata kor	4	x	x	4	x
Vecsés 96.	1998. 04. 14.	2.938 m ²	tavaszi búza	szarmata kor	2	x	x	2	x
Vecsés 97.	1998. 04. 14.	116.457 m ²	mélyszántás	Árpád-kor	2	középső vagy/és késő Árpád-kor: 2 fazék: 2	x	x	1999: MOL vezetékek 2006: MOL vezetékek 2008: próba-átadás
Vecsés 98.	1998. 04. 14.	ld. Vecsés 67. leelőhelynél!	nyárfás, mélyszántás	Árpád-kor, késő középkor	4	középső vagy/és késő Árpád-kor: 3 fazék: 3	1	x	2004: M0-ás autópálya

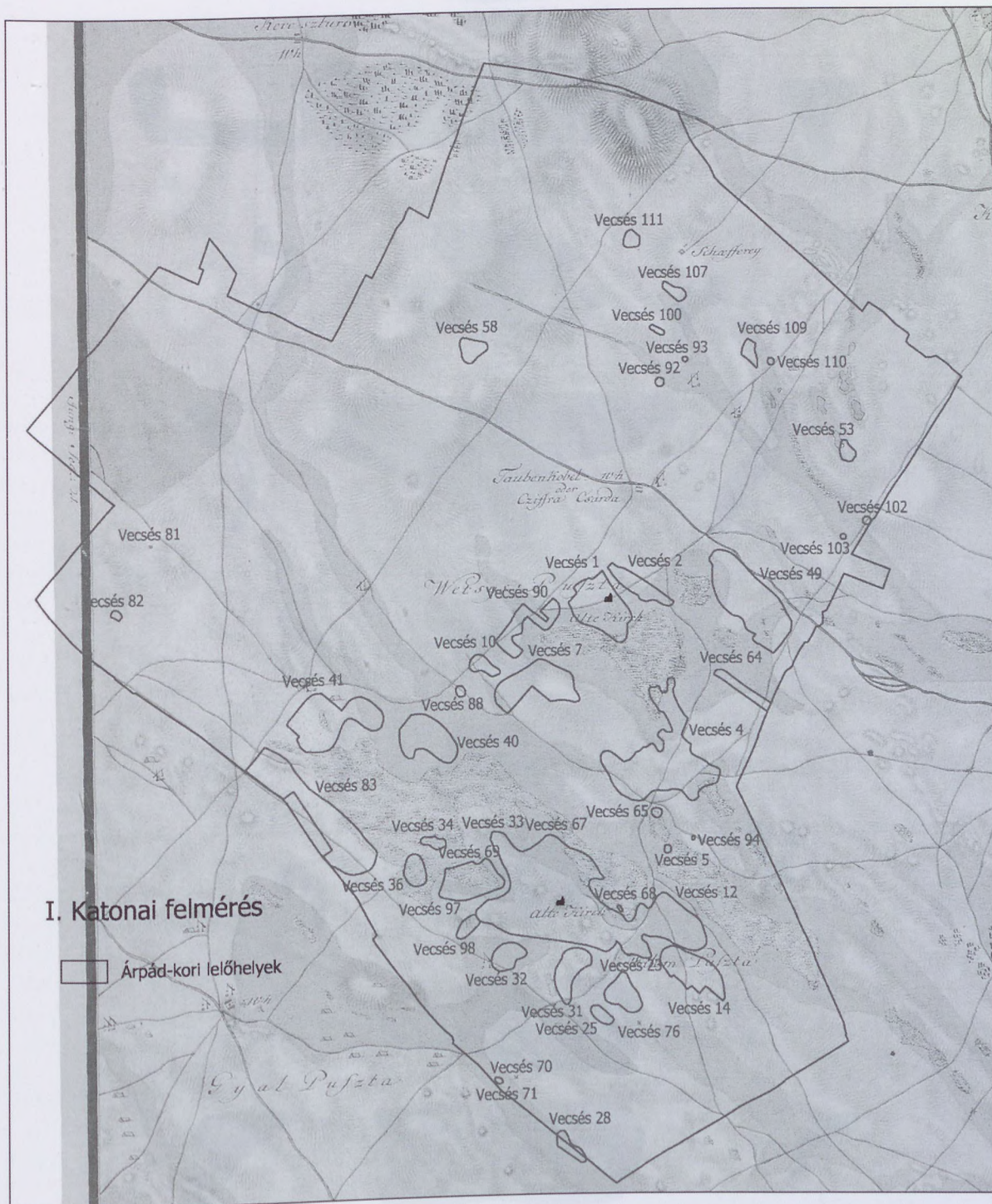
I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.
Lelőhely száma	Bejárás időpontjai	Lelőhely kiterjedése	Művelési ág/Felszín	Azonosított korszakok	Összes kerámia darabszám	Árpád-kori kerámia jellemzése (datálás/ darabszám, edénytípus)	Késő középkori kerámia darabszám	Egyéb korszak kerámia darabszám	Egyéb kutatás(ok)
Vecsés 99.	1998. 04. 15.	4.799 m ²	tavaszi vetés	szarmata kor, késő középkor	17	x	2	15	2001: Vecsés Lakópark feltárása
Vecsés 100.	1998. 04. 16.	5.007 m ²	kavicsos talaj	szarmata kor, Árpád-kor	5	kora vagy/és középső Árpád-kor: 1 fazék: 1	x	4	x
Vecsés 101x.	1998. 04. 16.	x	kavicsos talaj	őskor	1	x	x	1	x
Vecsés 102.	1998. 04. 17.	3.141 m ²	homokos talaj	szarmata kor, Árpád-kor	3	késő Árpád-kor: 2 fazék: 2	x	1	x
Vecsés 103.	1998. 04. 17.	1.577 m ²	?	Árpád-kor, késő középkor	3	késő Árpád-kor vagy/és késő középkor: 3 fazék: 3 (2 perem)	x	x	x
Vecsés 104.	1998. 04. 17.	1.703 m ²	?	szarmata kor	2	x	x	2	x
Vecsés 105.	1998. 04. 21.	3.623 m ²	szántó	szarmata kor, késő középkor	8	x	3	5	x
Vecsés 106x.	1998. 04. 22.	x	tavaszi vetés	szarmata kor	1	x	x	1	x
Vecsés 107.	1998. 04. 23.	15.045 m ²	szántó	szarmata kor, népvánd. kor, Árpád-kor	33	kora Árpád-kor: 28 fazék: 28 (1 fenék)	x	5	x
Vecsés 108.	1998. 04. 23.	879 m ²	repce	őskor, szarmata kor	3	x	x	3	x
Vecsés 109.	1998. 04. 23.	17.040 m ²	repce	szarmata kor, Árpád-kor	45	kora Árpád-kor: 29 fazék: 29 (1 fenék)	x	16	x
Vecsés 110.	1998. 04. 23.	2.303 m ²	repce	Árpád-kor	4	kora vagy/és középső Árpád-kor: 4 fazék: 4	x	x	x
Vecsés 111.	1998. 04. 24.	14.170 m ²	repce	avar kor, Árpád-kor	108	késő Árpád-kor: 3 fazék: 3 (1 fenék)	x	105	x
Vecsés 112x.	1998. 04. 24.	x	?	késő középkor	2	x	2	x	x
Vecsés 113.	1998. 04. 22.	19.168 m ²	?	őskor, szarmata	3	x	x	3	2004: M0-ás autópálya

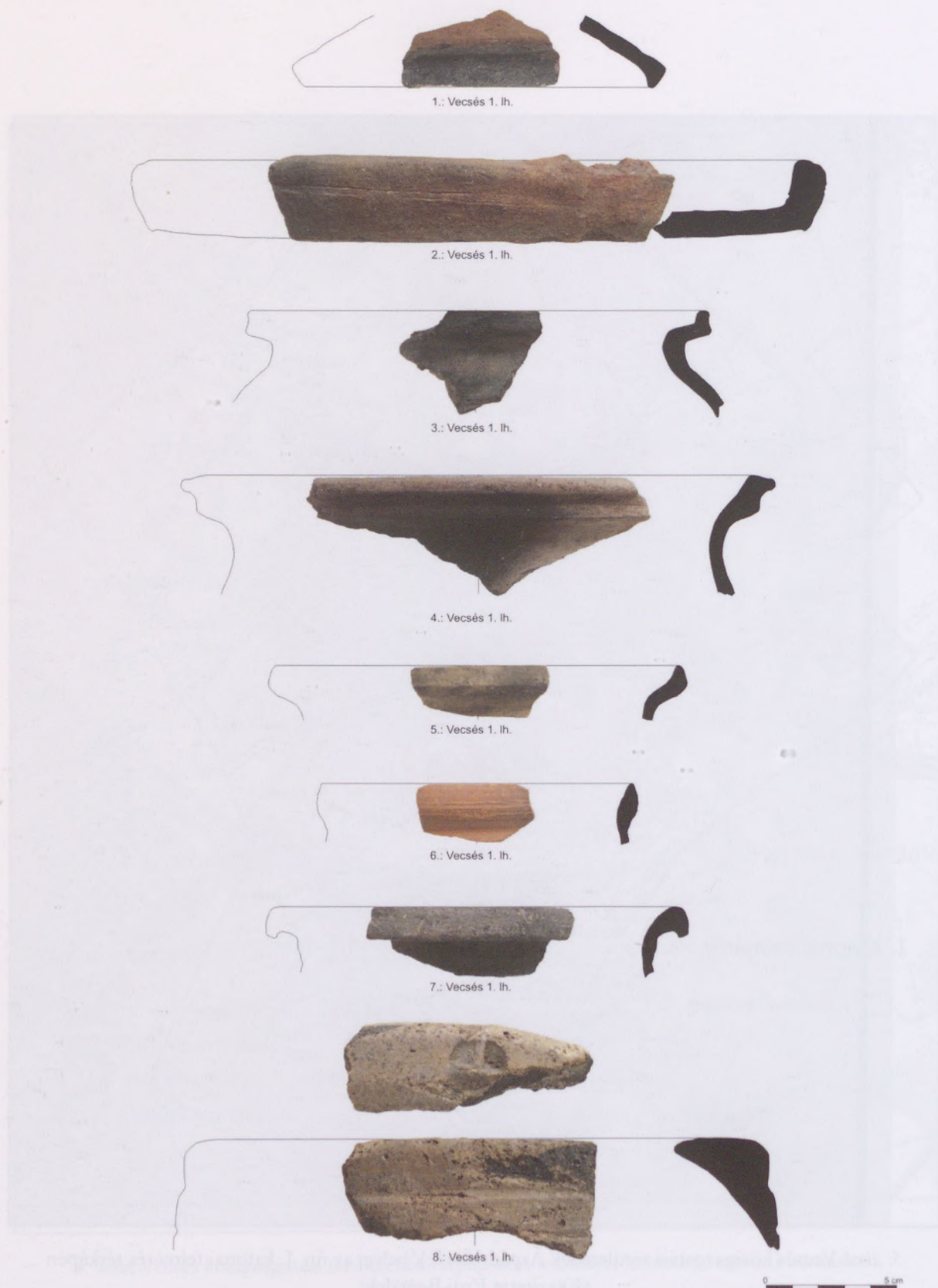
3. ábra: Vecsés közigazgatási területének Árpád-kori lelőhelyei kronológiai bontásban.
(Készítette Érdi Benedek)

4. ábra: Vecsés közigazgatási területének Árpád-kori lelőhelyei intenzitás szerinti bontásban.
(Készítette Érdi Benedek)

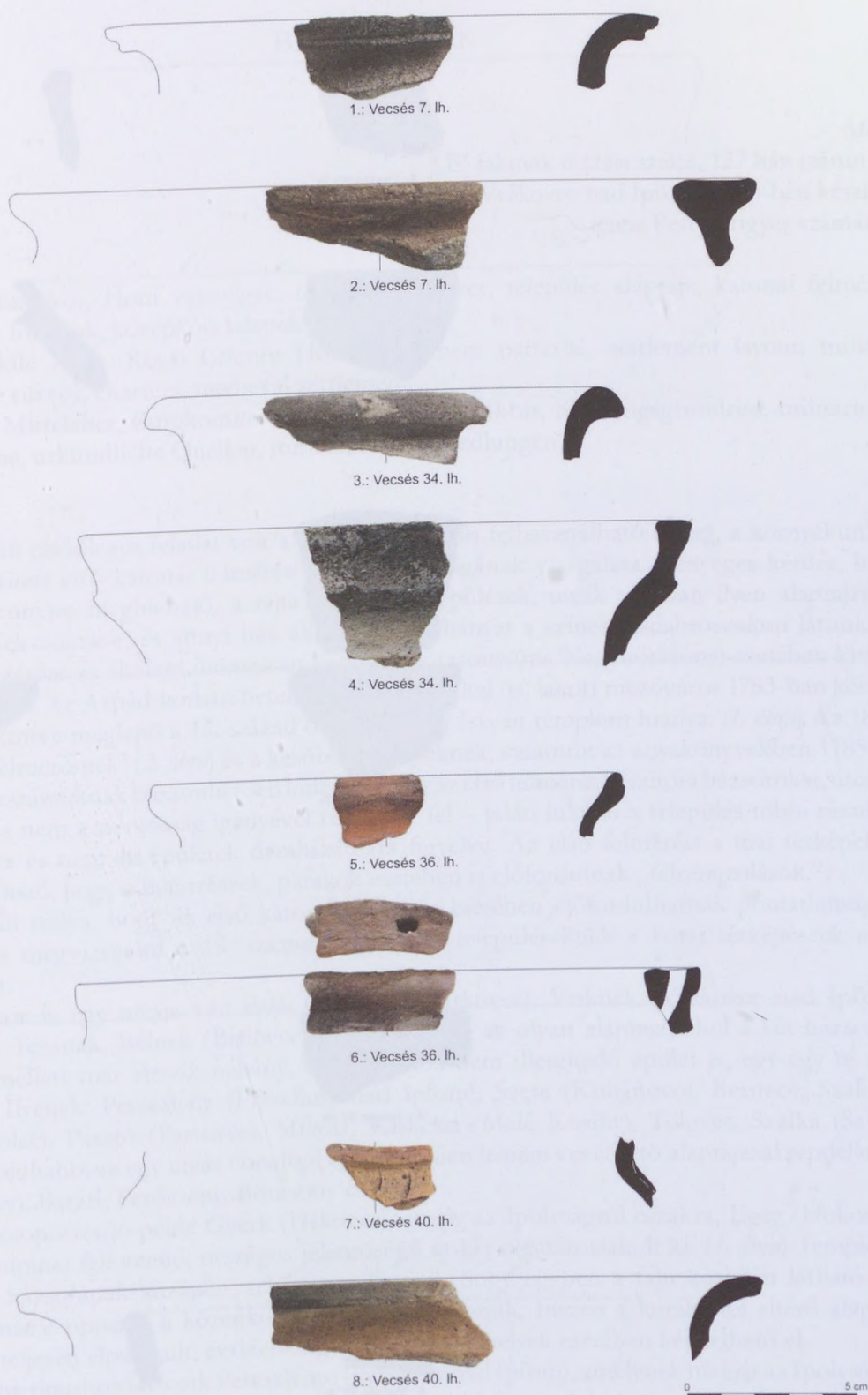

5. ábra: Vecsés közigazgatási területének Árpád-kori lelőhelyei az ún. I. katonai felmérés térképén
(Készítette Érdi Benedek)

6. ábra: Árpád-kori kerámiatöredékek Vecsés közigazgatási területének régészeti terepbejárásából: Vecsés 1. lelőhely (Szerk. Jakucs János, fotó Molnár Dávid)

DEJ-HONT KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSEINEK TOPOGRÁFIAJA

7. ábra: Árpád-kori kerámiatöredékek Vecsés közigazgatási területének régészeti terepbejárásából: Vecsés 7, 34, 36, 40. lelőhelyek (Szerk. Jakucs János, fotó Molnár Dávid)

8. ábra: Árpád-kori kerámiatöredékek Vecsés közigazgatási területének régészeti terepbejárásából:
Vecsés 83, 92, 93. lelőhelyek (Szerk. Jakucs János, fotó Molnár Dávid)

DÉL-HONT KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSEINEK TOPOGRÁFIÁJA

BATZI ZOLTÁN

Mottó:

„E' falunak uttzája széles, 127 ház számmal”
(Viskről [Vyškovce nad Ipl'om] 1865-ben készített
leírás Pesty Frigyes számára.¹⁾)

Kulcsszavak: középkor, Hont vármegye, településszerkezet, település alaprajz, katonai felmérés, okleveles források, középkori telepek

Keywords: Middle Ages, Royal County Hont, settlement patterns, settlement layout, military ordnance survey, charters, medieval settlement

Schlüsselwörter: Mittelalter, Burghermitat Hont, Siedlungsstruktur, Siedlungsgrundriss, militärische Aufnahme, urkundliche Quellen, mittelalterliche Siedlungen

A munka során elsődleges feladat volt a legkézenfekvőbb felhasználható anyag, a környékünkön 1783-ban készített első katonai felmérés² használhatóságának vizsgálata. Lényeges kérdés, hogy térképünk mennyire megbízható, a rajta szereplő települések, utcák valóban ilyen alaprajzúak, vonalvezetésűek voltak-e, és annyi ház állt bennük, ahányat a színes földabroszokon látunk? A kontroll elvégzésére az általam intenzíven kutatott Börzsöny (ma Nagybörzsöny) esetében kitűnő lehetőség adódik. Az Árpád-korban betelepült németek által (is) lakott mezőváros 1783-ban készült alaprajzára tekintve meglepő a 13. század óta álló Szent István templom hiánya. (1. ábra) Az 1842. évi második felmérésnek³ (2. ábra) és a későbbi térképeknek, valamint az anyakönyvekben 1785 óta előforduló házszámoknak köszönhetően kiderült, hogy az első felmérés készítői a házsorokat, utcákat „nagyjából” és nem a pontosság igényével tüntették fel – talán inkább a település többi részéhez való arányokra és nem az épületek darabszámára figyelve. Az első felmérést a mai térképekkel összevetve látható, hogy a határrészek, patakok esetében is előfordulnak „félrerajzolások.”

Ezek után tudva, hogy az első katonai felmérés esetében előfordulhatnak pontatlanságok, azért érdemes megvizsgálni a 18. század végén álló településeknek a korai térképészek általi megjelenítését.

Még ekkor is egy utcája van csak Gyerknek (Hrkovce), Visknek (Vyškovce nad Ipl'om), Kemencének, Tésának, Bélnék (Bielovce). Leggyakoribb az olyan alaprajz, ahol a két házsorból álló fő utca mellett már látszik néhány, ebbe a sorba nem illeszkedő épület is, egy-egy új utca kezdeménye. Ilyenek: Pereszlény (Presel'any nad Ipl'om), Szete (Kubáňovo), Bernece, Szakálos (Ipeľsky Sokolec), Pásztó (Pastovce), Mikola, Kiskeszi (Malé Kosihy), Tölgyes, Szalka (Salka), Letkés. Bonyolultabb, az egy utcás vonalból egyértelműen le nem vezethető alaprajzzal rendelkezik Lontó (Lontov), Baráti, Perőcsény, Börzsöny és Szob.

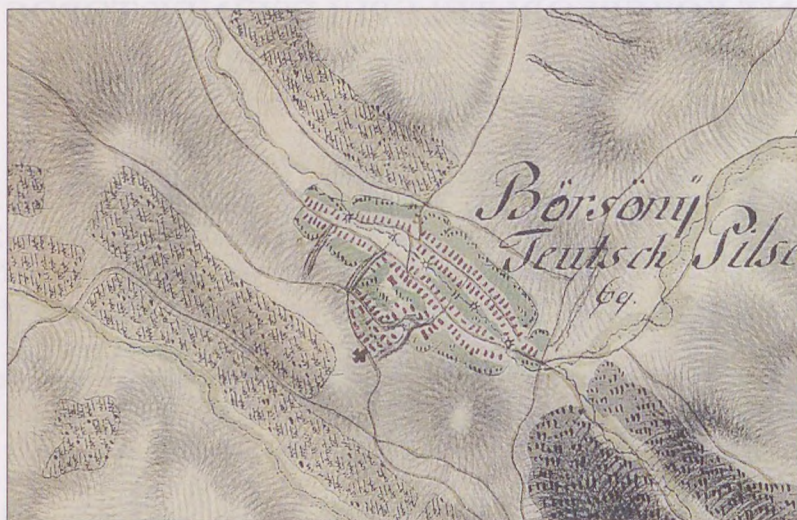
Az első csoportra jó példa Gyerk (Hrkovce), amely az Ipolyságról északra, Egeg (Hokovce), Korpona (Krupina) felé menő, országos jelentőségű út két oldalán alakult ki. (3. ábra) Temploma a falu északi házsorának közepén, tehát mondhatjuk, hogy egyben a falu közepén látható. Az egyutcás formát e típusnál a középkorra is visszavetíthetjük, hiszen a korábbtól eltérő alaprajz kialakulása a teljesen elpusztult, évtizedekig elhagyott faluhelyek esetében képzelhető el.

A második típushoz tartozik Pereszlény (Presel'any nad Ipl'om), amelynek magját az Ipolyságról (Šahy) Visk (Vyškovce nad Ipl'om) felé vezető út két oldalán kialakult utca képezhette. (4. ábra)

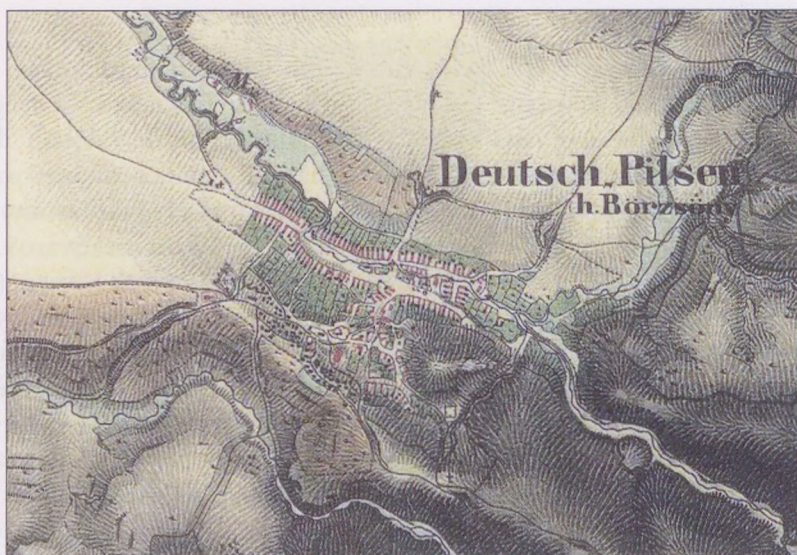
¹ PESTY 1864, 311.

² I. katonai felmérés XIII–XIV, XIII–XV. és XIII–XVI. térképlapjait vizsgáltam a tanulmány készítésekor.

³ II. katonai felmérés 46 – XXXI. térképlap.

1. ábra: Börzsöny az I. katonai felmérésen (1783).

2. ábra: Börzsöny a II. katonai felmérésen (1842).

3. ábra: Győr az I. katonai felmérésen (1783).

4. ábra: Pereszleny az I. katonai felmérésen (1783).

Ezen első vagy fő utca nyugati végén a viski útból észak felé ágazott ki a Gyerk (Hrkovce) felé vezető. A különvált két útnak már csak egy-egy oldalán találunk 3–4 épületet. A falu keleti végén, a Ság (Šahy) vezető útból a templom melletti kiszélesedő térségnél (térnél?), északnak az Ipoly felé és délnek a Kemencei-patakon álló malom irányában indul két vékonyabb vonallal jelölt út – ezek mellett is csak egy-két épület állt ekkor. Ha a 18. század előtt nem változott jelentősen a falu szerkezete, akkor a 14. században már álló templomot⁴ eredetileg a helység keleti végén, a legkorábbinak tűnő két házsor végén emelhették.

A hódoltságot túlélő, folyamatosan lakott helységek esetében igen nagy valószínűséggel a falumag tekinthető a legkorábbi résznek. A 18. század végén a falvakból kivezető utak mellett kialakulóban levő utcakezdemények, házsorok viszonylag újnak vélhetők. Valószínű, hogy a helységek kialakulása idején az eredetileg egyutcás falu végén, az utolsó házakat elhagyva ágazott el az akkori egyetlen, a későbbi „fő út” különböző irányokba.

A török után újjátelepült falvak esetében 18. század végi alaprajzuk sajnos semmiféle biztosnak nevezhető támpontot nem ad középkori szerkezetükre nézve, így ezeket nem vontam elemzés alá.

Következő fontos feladat a területünkön létezett települések számbavétele. (A megye településeihez ld. az 5. ábrát.)

A 12–15. században szereplő falvak egy része elnéptelenedett a hódoltság idejére. Csupán korai, 12–13. századi említéssel rendelkezünk a Ság (Šahy) alatt, az Ipoly bal partján létezett, Szuhával, Geszteccel,⁵ továbbá a Mikola környékén ismét kissé kiszélesedő Ipoly-völgy keleti oldalára helyezhető Kürttel és Novákkal kapcsolatban. A Bernece határában a 13. század végén említett Varbók földnél csak valószínűsíthető, hogy valamikor település állt rajta.⁶ A túlparton Pásztó (Pastovce) és Kiskeszzi (Malé Kosihy) közt terült el Kérd, amely talán a tatárjáráskor pusztult el. 1248-ban és 1252-ben egyaránt földként és nem faluként említik, és az utóbbi alkalommal a föld felosztásakor említenek egy helyet, ahol korábban falu létezett. Helemba (Chl'aba) közelében említik Dióspataktót 1262-ben.⁷ E korán megszűnt, feltehetően kisebb településekről az oklevelek ritkán árulnak el topográfiai szempontból felhasználható adatokat. A 13. századtól a 15. század végéig lakott helyként előforduló Gananról/Ganádról tudjuk, hogy 1468-ban még volt itt alkalmas épület az egyik birtokos által beszédett bor és gabona kilenced tárolására és éltek itt jobbágyok is, de a 16. század elejére már lakatlan.⁸ Az innen kétórányi gyalogútra levő Orzsány Ganáddal

⁴ MEZŐ 2003, 182.

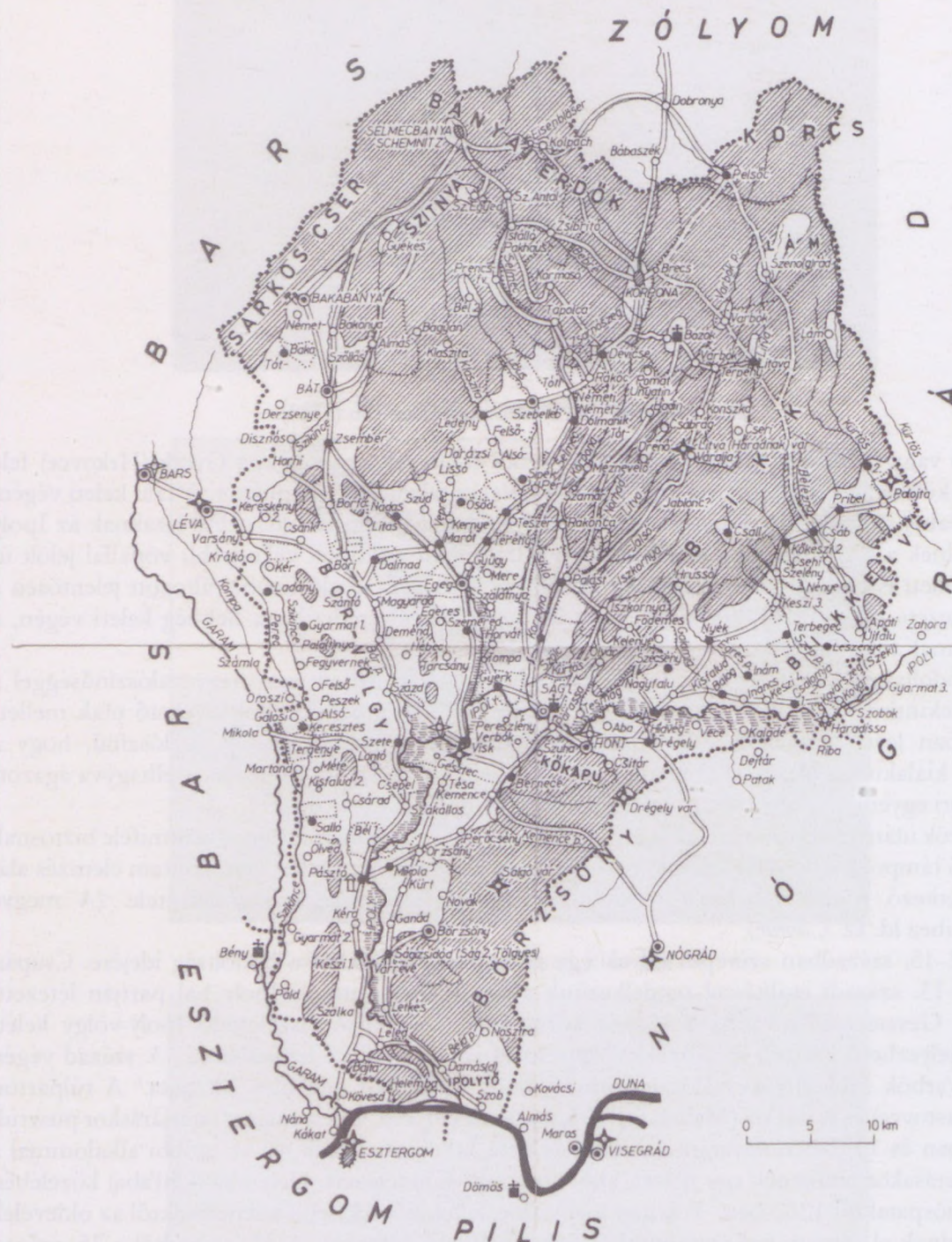
⁵ ÁMF III. 196, 256–257.

⁶ MRT 9. 54, 535–536, 546–547.

⁷ ÁMF III. 191, 207–208.

⁸ MRT 9. 213–214.

HONTVÁRMEGYE A XIV. SZÁZAD ELEJÉIG

A térképen nincs feltüntetve: Bogátfölde (Bogátszázd), Borszeg, Bód-földe, Damasafölde, Dióspataktó, Dolhapolya, Dopopocs, Kovácsi 1., Lackfölde, Mátéfölde, Mocsodfiamihályfölde, Nevelen, Pallag (Parlagi), Sikánafölde, Újlak.

5. ábra: Hont vármegye a XIV. század elejéig. A térkép forrása: ÁMF III.

ellentétben faluként élte meg a hódoltság kezdetét,⁹ de a 17. század derekára teljesen kihalt.¹⁰ A mai Ipolytölgyes és Letkés közt a Sági család 1318. évi birtokosztályakor István fia Dávidnak és fiainak jutott önálló birtoktesten jött létre az Ipoly átkelőjénél az először 1386-ban említett Dávidréve, mely 1484-ben és 1498-ban már praediumként, azaz falu nélküli birtokként, földként említetik. Még érdekesebb Ság sorsa, amelyet a 13. század derekáig általában Ságizsidódnak írnak, ezután már csak Ságként fordul elő a 15. század elejéig. Ekkor tűnik fel a Ság mellett vagylagosan használt Tölgyes elnevezés, amely a század közepétől kizárólagossá válik. A régészet eredményei bizonyítják, hogy itt a névváltás mellett a falu is új helyre költözött.¹¹

A török időkben nemcsak Orzsány pusztult el, hanem elhagyottá vált a hódoltság végére Tésa,¹² Damásd, Nosztra, Bajta (Bajtava) és Leléd (Leľa).¹³ A többi helység – a Ság birtokon alakult Tölgyessel együtt – túlélte a 16–17. század viharait.

A régészeti topográfiával rendelkező szobi járás területén jól látszik, hogy a néhány évtizedig fennállt, majd nevük fennmaradása nélkül elpusztult Árpád-kori és késő középkori (14–15. századi) kisebb telepek, valamint a továbbélő helységek is az ártereken kívül jöttek létre. Habár többségük a lankás, mezőgazdasági tevékenységre alkalmas területen található, azért nem ritkák a Börzsöny szűk patak völgyeiben létrejött települések sem. Az államalapítás utáni századok helységei a lelőhelyek kiterjedése alapján néhány épületből állhattak, amelyek – mint a később tárgyalt sági példánk mutatja – valószínűleg egymástól viszonylag távol terültek el. A házak és ólak az ekkor szokásos módon lehettek részben földbe ástottak, fatörzsekből ácsoltak vagy tapasztott sövényfallal rendelkeztek.

Területünk településnevei közül több árulkodik a névadás időszakának viszonyairól. Ilyenek: Kemence (a szláv köves patak kifejezésből), Bernece (sáros, agyagos hely), Szuha (száraz, nyaranta kiszáradó), Varbók (füzes). Lontó neve a többi megelőzőhöz hasonlóan szintén szláv eredetű, a szláv hársfa szóhoz kapcsolódik. A Ság névben egy „domb, erdős magaslat, erdő” jelentésű magyar közszt keres a nyelvészek egy része. Tölgyes vagy Dióspataktó nevét nem kell magyarázni – utóbbi a patak és az Ipoly találkozásánál feküldhetett. Felmerült, hogy Börzsöny neve a szláv „parton, dombon lakók,” Peröcsényé pedig a „a túlsó parton lakók” kifejezésből ered.¹⁴

Az Árpád-kor végéig inkább csak a külterületről, annak viszonyairól, növényzetéről rendelkezünk forrásokkal. Kemence és Bernece 1283. évi határjárásában találjuk a leggazdagabb felsorolást: cher (cser), bik, berekne, tul (tölgy), zil (szil) fa, a gyümölcsök közül a szilva és a körte is termett a bejárt határvonalon.¹⁵

A (bel-) telkek viszonylag nagy felületűek voltak a 13. századi Ságban (Ipolytölgyesen). 1225-ben Sági Dusnic egy 3 holdnyi telket a pataknál a saját telke mellett, egy másik 4 holdnyi telket a templom és egyben saját telke mellett adott el. 1230-ban a falu egy patak melletti telke kétholdnyi. 1254-ben a falu végén egy háromholdnyi udvarhelynek való telket említenek. Az 1969–1971-ben feltárt itteni Szent Márton egyház mellett, tőle délre 1270-ben egy egész ekealjnyi földet adtak el. E szerint a templomdomb déli oldalára nem terjedt ki a település. A régészeti kutatás csak a templom közelében, tőle északra, északnyugatra kb. 100 × 200 méteres területen talált középkori leleteket, de házak nem kerültek elő.¹⁶

A többi helységre nézve nem rendelkezünk ilyen kedvező középkori adatokkal. A második katonai felmérésen már az egyes telkeket is viszonylag pontosan ábrázolták. Területünkön ekkor a 100 méter körüli hosszúságú, de csak 15–20 méter széles, azaz kb. félholdnyi telkek látszanak

⁹ MRT 9. 539–541.

¹⁰ BLASKOVICS 1993, 227.

¹¹ MRT 9. Dávidréve: 178–179., Ság / Tölgyes: 125–127, 129–130.

¹² BAYERLE 1973, 109, 160. szerint 1570-ben már pusztá.

¹³ 1715. évi összeírás: Hont vármegye e helységei az 1663/1664. évi defterben szereplőktől eltérő, nagyrészt szlovák hangzású neveket viselnek.

¹⁴ KISS 1997, I. 710, 204., II. 601., I. 300., II. 46., II. 434., II. 178, 338.

¹⁵ ÁMF III. 205–206.

¹⁶ ÁMF III. 240–242.

a leggyakoribbnak. A méretek településen belül is változhatnak. Börzsönyben a legnagyobbakat a mai Rákóczi utca déli oldalán találjuk, ezek kb. 200×20 méteres felületükkel a középkori egy holdnyi területhez igen közel állnak.

A korai Ság két 10–12. századi temetőjét az innen kb. 700–800 méterre, nyugatra levő Tégláégetőnél tárták fel. A 12–18. századig temetkeztek a kb. $14 \times 6,5$ méter külméretű, belül festett falú, döngölt agyagpadlós egyházba és a körülötte levő szűkös cinterembe.¹⁷ Lehetséges, hogy a két, egy időben használt, egymás közelében levő kora Árpád-kori temető megléte Ság és Zsidód lakosainak korai elkülönülésére mutat.

Börzsöny esetében nem tisztázott az, hogy a temetővel övezett Szent István-templomon kívüli másik, a német telepésekhez köthető 13. századi eredetű Bányásztemplom¹⁸ mellett létezett-e temető, illetve hová temetkeztek a hospesek utódai addig, amíg a magyar templom különálló, tőlük független plébánia központja volt?

Szalkán (Salka) a 13–14. században jelentős németység a török korban már nem fogható meg.¹⁹ A 19–21. századi temető a széles észak–déli fő utca déli lezárásában található. A temető déli részén a 19. században még állt a Szent Péter-kápolna és a közeli vízfolyást Szent Péter érének nevezik.²⁰ Valószínű, hogy itt a kora Árpád-kori Szalka (Salka) magyar templomának védőszentje őrződött meg. Mivel az Ipoly mellékvize mellett már létezett egy település, az „eredeti” Szalka (Salka), a tatárjárás környékén érkező vendégek a pataktól távolabb alakították ki a piactartásra alkalmas széles fő utca körüli településüket, amely északi lezárását saját templomuk alkothatta. Ma az egyház mellett, a fő tér keleti felén található a plébánia és a községháza. Lényeges a helyiek és a bevándorlók viszonyát vizsgálva, hogy itt is és a rokonsorsú Börzsönyben is a vendégek településrésze vált a falu magjává.

Ha igaz a feltételezés, hogy Szalka (Salka) magjának alaprajza egy tervszerű telepítés, kimérés eredménye,²¹ akkor igen valószínű, hogy kialakulása idején a templom lehetett a belterület északi lezárása. Jelenleg – és az első katonai felmérés idején – a temetőtől északra levő házsor határolja délről a központi térséget, de lehetséges, hogy ez a rész csak a 17. vagy 18. századra épült be. Itt is kérdés, hogy a korai német lakosok hová helyezték halottaikat örök nyugalomra addig, amíg az egykori Szent Péter templom körül nem jutottak helyhez? Vajon a templomuk körüli szűk helyen keresendő az első generációk temetője?

Területünk 18. századot megélt, patakok közelében kialakult helységei ekkor többségükben az Ipolyba futó vízfolyásoknak csupán egyetlen oldalát foglalták el. (Pl. Lontó [Lontov], Mikola, Ságizsidód, Kemence, Bernece, Tésa, Letkés.) A 13. századi német telepítéssel érintett Börzsönyben²² véleményem szerint a német telepéseknek köszönhető a patak másik, déli oldalának benépesítése is. Szalkán (Salka) az egyetlen pataktól, értől távolabb építkeztek az első nyugati jövevények. A szintén német lakosokkal is rendelkező Perőcsényben²³ az átfolyó patak két oldalán alakult ki egy központi tér a 18. század végére. Csak gyanítható, hogy a telepítések nélkül e falvak sem léptek volna át (a korai évszázadokban) a vízfolyásokat.

Visk (Vyškovce nad Ipľom) esetében egy 1358. évi oklevél elárulja, hogy a falu régi helye a mostanitól nyugatra, a mai Kisváros major környékén volt egy Ipoly-parti, 1358-ra már az Ipoly által elmosott földvár mellett. Hihetővé teszi az információt az, hogy a major mellett egy patak ömlik a folyóba, tehát ismeretünk szerint elődeink számára kedvező lakóhelynek tűnhetett e rész.

¹⁷ MRT 9. 123–128., a két templom leírásával.

¹⁸ MRT 9. 198–202.

¹⁹ ÁMF III. 248–249. 1261-ben Folkmar bíró német nevet visel, 1321-ben itt a nép nyelvén („vulgo dictum”) német kifejezéssel lehynum-nak nevezik a telket. FEKETE 1943, 54–55. Szalkán (Salka) 1570-ben szinte csak magyar neveket találunk.

²⁰ PESTY 1864, 265.

²¹ ÁMF III. 162., 84. jegyzet.

²² MRT 9. 207. szerint a bányák művelése miatt a németek bányászokként érkeztek ide. ÁMF III. 182.: 1312-ből adat egy ezüstbánya meglétére, 1327-ben pedig német nevű falunagyát említik.

²³ MRT 9. 280.

Talán a 14. század elején, Visk (Vyškovce nad Ipl'om) várának ostroma idején²⁴ pusztult el, majd költözött az Ipoly-kanyarba a falu.

A török kor előtti korszakból alig rendelkezünk a lakosságszámmra valamilyen módon utaló információval. 1332-ben a pápai tizedszedők az egyházak jövedelmét jegyezték fel és nem a hívők létszámát, de jobb híján érdemes áttekinteni adataikat – gondolva arra, hogy egyetlen egyházhhoz több település is tartozhatott, és a plébános jövedelme nemcsak nyája létszámától, hanem annak anyagi színvonalától is függött. A legtöbb évi bevételt a börzsönyi pap mondhatta magáénak, 150 garast. Ság és Pásztó (Pastovce) lelkésze 90 garashoz jutott évente, Gyerken (Hrkovce) és Szetén (Kubáňovo) 70, Visken (Vyškovce nad Ipl'om) 60, Keszin (Malé Kosiň) és Mikolán 30 garas volt az éves bevétel. A Honti főesperességben egy helynév nélkül említett Szent Miklós egyház papja 240 garashoz jutott esztendőnként²⁵ – lehetséges, hogy ő a mai nagybörzsönyi Bányásztemplom, az egykori Szent Miklós templom német lelkésze volt.

Településeink méretéről, lakosságszámáról az 1570. évi esztergomi és nógrádi, valamint a 16. századi budai defterek szolgáltatják az első jelentős adatokat.²⁶ Az alábbi táblázatban a házak számát tüntettük fel.

1. táblázat

település	összeírás éve	házak száma
Bél	1570	10
Bajta	1570	10
Leléd	1570	12
Lontó	1570	12
Kiskeszi	1570	12
Pásztó	1570	15
Tölgyes	1570	16
Helemba	1570	17
Letskés	1570	20
Visk	1570	25
Szete	1570	26
Baráti	1570	27
Perőcsény	1570	30
Szakálos	1570	31
Bernece	1570	36
Vámosmikola	1570	40
Gyerk	1570	45
Pereszlény	1570	45
Börzsöny	1570	45
Szob	1562	49 családfő
Kemence	1570	50
Szalka	1570	69

A lakosság anyagi erejére, gazdálkodására és kevesebb vagy több gazdasági épület meglétére következtethetünk az 1300. év környékén rendszeresen előforduló hatalmaskodások kárlistái

²⁴ ÁMF III. 264.

²⁵ ÁMF III. 171–172.

²⁶ Szobhoz KÁLDY-NAGY 1985, 605–606; Kemencéhez, Bernecéhez, Barátihoz és Szakáloshoz: BAYERLE 1973, 50, 73, 68; a többi településhez: FEKETE 1943 vonatkozó részei.

alapján. A 13. század végén a Hontpázmányok rabolták végig az egyházi birtokokat. Szetén (Kubáňovo) 1293 előtt az esztergomi érsek egyik emberétől, Bensétől 14 marhát hajtottak el, Bajtáról (Bajtava) ekkortájt 40 ökröt és 20 marhát. 1295-ben arról panaszkodik az érsek, hogy 25 ökröt és 15 lovat tulajdonítottak el Bernecéről, Kemencéről pedig 40 ökröt, két tehenet és egy juhot.²⁷ Feltételezve, hogy a hatalmaskodók igyekeztek alaposak lenni, és az elérhető állatok nagy többségét elhajtották, azt mondhatjuk, hogy a börzsönyiek kivételesen jól álltak – a fosztogatások előtt – lábasjószág tekintetében, hiszen innen 1293 előtt 30 ökröt és 6 lovat, valamint 6 ekére való ökröt és lovat vittek el. (Egy eke elé 4–6 állatot rendelve 24–30 jószágról lehet szó.) 1295-ben az újabb támadók eltulajdonítottak először 31 lovat és 60 barmot, majd 8 lovat és 8 ökröt.²⁸ Ez 167–173 állatot jelent kb. két éven belül! A településképet vizsgálva a korabeli magyar és német Börzsönyben a környékbeli átlagnál magasabb lakossággal, így több házzal és főleg több gazdasági épülettel, istállóval kell számolnunk.

Érdekes, hogy a 2. katonai felmérés idején, 1842-ben is Börzsöny az a település, ahol kiemelkedően a legnagyobb a katonák elszállásolására alkalmas szálláshelyek és a lovaknak való istálló helyek száma.²⁹

Szetéről (Kubáňovo) 1295 előtt 40 faházat vittek át birtokukra – valószínűleg a kezükön levő szomszédos Lontóra (Lontov) – a Hontpázmány nembeli Kázmér fiai,³⁰ tehát legalább ennyi (lakó-?) épület állt korábban a faluban. Elgondolkodtató, hogy ha az Ipoly melletti Szetén (Kubáňovo) ilyen sok a faház, mekkora lehetett a számuk, arányuk a Börzsöny szélén levő helységekből? Amennyiben viszont Szetéről (Kubáňovo) elszállíthatók voltak, bizonyosan viszonylag kis, szobányi méretű épületekre kell gondolnunk.

A középkori településekből csak a tartós kőépületek maradtak ránk, mostani tudásunk szerint ezek kizárólag templomok. A bernecei, perőcsényi és a börzsönyi Szent István templomot, illetve a körülötte fekvő temetőt feltehetően a középkor végén vagy a török korban fallal vették körül. A börzsönyi temetőkaput a 15. századra keltezik, de egy 1632. évi, Pop Zakariást említő építési felirat is tartozott a kerítőfalhoz.³¹ Lehet, hogy a husziták korabeli építés után 1632-ben javításra volt szükség.

Pesty Frigyesnek válaszolva 1864-ben a börzsönyiek előadtak egy legendát az 1632. évi építetőről, Pap Zakariással kapcsolatban, és hozzátették, hogy a falu központjától nyugatra található, közismerten Pap-kútnak nevezett forrás mellett lakott egy akkor – és ma is – meglévő portán.³² (A telek aktuális címe: Rákóczi utca 24.) Ennek alapján a mai Rákóczi utca fő tértől nyugat felé induló kezdeti részének a 17. század előtti beépültségével számolhatunk.

A környék borospincéi közül a börzsönyiek datálhatók a legkorábbra. Felirat segítségével az egyik 1721-re, a másik 1700 környékére keltezhető. A község déli részén, a központhoz közelebb eső, az előbbiekhöz hasonlóan primitív kialakítású pincék lehetnek azok, amelyeket korszakunk végén, a 17–18. században készíthettek. Az 1569 és 1616 közti bordézsmá- és kilenced névsorai még azt mutatják, hogy ekkor az adószedés a házaknál folyt, itt tartották a szüret után a bort. Névsoraink ugyanis egyeztethetőek az 1570. évi defterrel.³³ A lejegyzett neveket megvizsgálva látható, hogy a török és a magyar adószedők azonos módon, nagyjából azonos sorrendben írták össze a települések lakóit, tehát házak szerint haladtak.

Nemcsak az 1570. évi, hanem az 1663/1664-es defternél is megfigyelhető, hogy rendszeresen az utolsó összeírtak közt találjuk a Pásztor nevűeket. Így van ez 1570-ben Börzsönyben, Szetén (Kubáňovo), Tölgyesen, Perőcsényben,³⁴ és jó kilenc évtizeddel később Viskén (Vyškovce nad

²⁷ ÁMF III. 176, 179, 206, 255.

²⁸ ÁMF III. 184.

²⁹ II. katonai felmérés 1842. 46–XXXI. térképlap oldalán feltüntetve ezen adatok.

³⁰ ÁMF III. 217 (Lontó [Lontov] birtoklására), 255 (Szetéhez [Kubáňovo]).

³¹ MRT 9. 50–51, 198–200, 280.

³² PESTY 1864, 71–72.

³³ A keresztény összeírások: MOL E 159 jelzet, 9694. és 9917. mikrofilmtekercs. A defter: FEKETE 1943, 140–141.

³⁴ FEKETE 1943, 106, 120, 134, 141.

Ipl'om), Gyerken (Hrkovce), Mikolán, Bélen (Bielovce).³⁵ Valószínű, nem a véletlennek köszönhető a pásztorok faluvégi helyzete. Magyarozatként felmerül, hogy a földművelésnél kisebb megbecsülésű pásztorkodással a falu szélén élő, nemrég letelepedett szegényebb személyek foglalkoztak, de lehet, hogy a munkájuk miatt (is?) a helység szélére szorultak.

Az Ipoly-völgy településein a 15–17. században még viszonylag ritka a foglalkozásnévből álló családnév. A nagyobb helyeken, mint Szalka (Salka), Börzsöny, 12–15 mesterség neve is feltűnik, míg a kis falvakban a Pásztor mellett csak a Kovács az, amely gyakorinak mondható.³⁶ E szerint a legtöbb közösségnek szüksége volt saját vasművesre. A kovácsok névsorbéli elhelyezkedése igen változatos, így műhelyük a korabeli települések bármely pontján elképzelhető.

A települések megjelenéséhez ad adatot néhány további családnév is. Börzsönyben a 16. század végén Kőmíves, Pallér, Esztergályos, Schindler (zsindelykészítő) famíliákat említenek, akik elei bizonyosan e szakmákat űzve nyerték nevüket. Előbbiek meglelte a kővel való építkezésre, az utóbbiaké az esztergált tetőfedő zsindelyek használatára utal. Területünkön csak a népesebb Szalkán (Salka) és Börzsönyben említenek a 16–17. században Mészáros nevűket.³⁷ Az ő felmenőik munkahelye, a mészárszék talán csak az ott folyó munkában különbözött a többi telektől, megjelenésében még nem specializálódott. Elképzelhető, hogy már ekkor is mély, tágas, a téli fagyok idején jéggel feltöltött, szalmával bélelt veremben tartották a tartalékolt húst.

Területünkől nem messze, Felsőpalojtán (Horné Plachtince) 1439-ben említik Péter kovács kocsmáját, ahová alsópalojtaiak is jártak át „ivászat végett.”³⁸ Egy 1464-es oklevél arról tudósít, hogy egy gonosztevő a fontos (Ipoly-)Ság (Šahy) – Zólyom (Zvolen) útvonalon levő Egeg (Hokovce) kocsmájában nemcsak a helyi jobbágyok, hanem sok más ember előtt kérkedett bűnös tetteivel.³⁹ Feltehető, hogy a kései középkorban az Ipoly két oldalán futó jelentős észak–déli utak mentén is léteztek kocsmák, fogadók. Leginkább az átkelő, vámhelyek mellett számolhatunk meglétükkel.

A gazdaságilag lényeges, szakértő művelést kívánó szőlősöket már 1258-ban említik Parassa és 1262-ben Helemba (Chl'aba) határjárásában.⁴⁰ Utóbbi helyen a mai belterület szomszédságában levő domb, a mai Új-szőlők környékére tehető az érsek említett szőlője. Bernecén 1468-ban egy olyan udvarházat (curia) adnak el, amellyel három égtáj felől másik három udvarház határos, viszont a telkéhez keletről nemcsak kert, hanem szőlő és erdő is tartozik. Udvarházakról Bernecéről és Barátiról rendelkezünk néhány adattal. A fenti 1468-ban elidegenített kúria és tartozékai ára 300 forint volt. Bernecén 1507-ben 80 forintért, 1509-ben pedig 150 forintért adtak el udvarházat. Utóbbihoz a kapcsolódó peres anyag szerint hat szántóföld is tartozott, továbbá a háztól nyíllövésnyire kertet, erdőt és ligetet is említenek.⁴¹

Bizonyos, hogy nem sikerült e dolgozatban minden részletre kiterjedően foglalkozni témánkkal, de ha néhány problémát sikerült tisztázni, más esetekben pedig helyesen tudtunk válaszra váró kérdéseket megfogalmazni, úgy talán segítettük a témánk iránt érdeklődőket.

³⁵ BLASKOVICS 1993, 224, 230, 239.

³⁶ Az 1526 előtti családnevek összegyűjtve: BAKÁCS 1971. A török korhoz: FEKETE 1943 és BLASKOVICS 1993, valamint MOL E 159 jelzet, 9694. és 9917. mikrofilmtekercs.

³⁷ Lásd az előző jegyzetet.

³⁸ MOL DL 13332.

³⁹ MOL DL 15953.

⁴⁰ ÁMF III., 232, 199–200.

⁴¹ TORMA 1993, 216–217, a bernecei és baráti adatokkal.

Irodalom

- BAKÁCS 1971 BAKÁCS István: Hont vármegye Mohács előtt. Budapest 1971.
- BAYERLE 1973 BAYERLE, Gustav: Ottoman tributes in Hungary. According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. Mouton. Hága–Párizs 1973.
- BLASKOVICS 1993 BLASKOVICS József: Az újvári ejálet török adóösszeírásai. Pozsony 1993.
- FEKETE 1943 FEKETE Lajos: Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása. Budapest 1943.
- KÁLDY-NAGY 1985 KÁLDY-NAGY Gyula: A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Budapest 1985.
- KISS 1997 KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. kötet. Budapest 1997.
- MEZŐ 2003 MEZŐ András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest 2003.
- PESTY 1864 PESTY Frigyes: Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések. Szentendre 1984.
- TORMA 1993 TORMA István: Bernece és Baráti a középkorban. In: Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor tiszteletére. Szerk.: Novák László. StudCom 23 (Szentendre 1993) 211–221.
1715. ÉVI ÖSSZEÍRÁS 1715. évi összeírás. Magyar Országos Levéltár. Urbaria et Conscriptiones. Összeírások. Az 1715. évi országos összeírás.
- I. katonai felmérés 1783 I. katonai felmérés. Originalaufnahmekarte von Ungarn aufgenommen ... in den Jahren 1782–1785. (1:28000) Kriegsarchiv. Wien. Másolatai: Budapest, Hadtörténeti Intézet Térképtára B. IX. a 527.
- II. katonai felmérés 1842 II. katonai felmérés 1842. Franzischeische Landesaufnahme. 1806–1869. (1:28.000) Kriegsarchiv, Wien. Másolatai: Budapest, Hadtörténeti Intézet Térképtára. B. IX. a. 530.

TEREPBEJÁRÁSOK DECS-ETE MEZŐVÁROS (TOLNA MEGYE) TERÜLETÉN

VIZI MÁRTA

Kulcsszavak: településkutatás, mezőváros, terepbejárás, intenzív terepbejárás, kályhacsempe, kályhaszem, kerámia adatbázis, elterjedési térkép, térinformatika a régészetben

Keywords: settlement studies, market town, field survey, intensive field survey, stove tile, pottery database, distribution map, archaeological GIS

Schlüsselwörter: Siedlungsforschungen, Marktflecken, Geländebegehung, intensive Geländebegehung, Ofenkachel, Datenbase von Keramik, Verbreitungskarte, Rauminformatik (GIS) in der Archäologie

A Tolna megyei Sárköz keleti szélén található a 17. század legelején elpusztult Ete mezőváros. (1. ábra) A ma is impozáns földnyelven több évszázadon keresztül virágzó település létezett. A pusztulás után sem merült feledésbe, nevét a néphagyomány, de a földnyilvántartások is őrizték. A földnyelven látható maradványok sem engedték, hogy a település a feledésbe merüljön.

Amellett, hogy nem hullott ki az emlékezetből, a 19. század folyamán megkezdődött Ete tanulmányozása, amelynek során történetének felderítésére, az egykori település mibenlétének kutatására is sor került.¹

Az első ismert adatok nem kifejezetten a város megismerésére indított kutatásokból származnak, hanem a megye településeire vonatkozó adatokat kívánták összegyűjteni. Ilyen volt Egyed Antal, majd Pesty Frigyes munkája: ők kiküldött kérdőívek alapján gyűjtöttek be adatokat. Egyed Antal ténykedése Tolna megyére korlátozódott,² Pesthy Frigyes viszont az egész országra kiterjesztette a felmérést.³

Az első terepbejárást a mezőváros területén Rómer Flóris végezte. Őt a területen elhelyezkedő sánc (Ete vára) érdekelte, amelyről rajzot is készített.⁴

Wosinsky Mór is ismerte a mezővárost, legalábbis a Decshez tartozó Kútvölgyben talált római leletek ismertetése kapcsán említi, hogy „a kút forrásától agyagból készült középkori agyagcsövek vezetik le a vizet egészen egyenes irányban a jó távol (Decs község déli végében) Ethe város romhelyére.”⁵

1933-ban került Csalogovits József a Tolnavármegyei Múzeum élére. A Sárközben folytatott kutatóútjai során felkeltette figyelmét az elpusztult középkori település: az 1930-as években a mai fogalmaink szerint terepbejárást, majd ásásokat végzett.⁶

¹ A település kutatása kapcsán figyelmet fordítottunk arra, hogy összegyűjtsük azt is, mikor, ki foglalkozott valamilyen formában a településsel. Kifejezetten a település kutatástörténetét tárgyaló munkák legutóbb: MIKLÓS – VIZI 2009, VIZI 2009a, b. Előkészületben van az Ete monográfiák I. kötete, amely a mezőváros kutatástörténetét is ismerteti, erre vonatkozó, idáig ismeretlen levéltári adatok közlésével együtt.

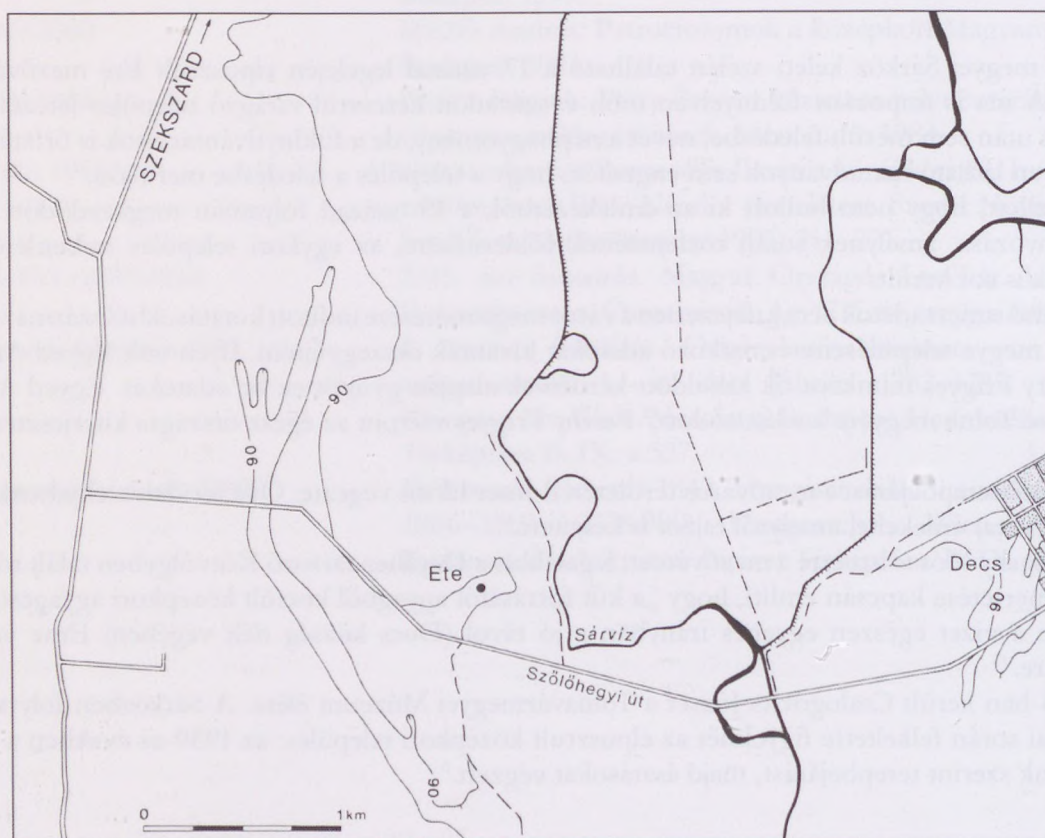
² CSERNA – KACZIÁN 1986, 1. Az Etere vonatkozó adatok CSERNA – KACZIÁN 1986, 68.

³ GAÁL – KŐHEGYI 1972, 271–274, 311.

⁴ Rómer jkv. XIX. 157–158. MIKLÓS – VIZI 2008, 293–294.

⁵ WOSINSKY 1896, 766. A középkori település kora miatt kívül esett a monográfia időkeretein. Egyéb forrásból sajnos nem tudunk róla, mit tudott a mezővárosról.

⁶ A történet részletes ismertetése: MIKLÓS – VIZI 2009, 294, VIZI 2009a.

1. ábra: Decs-Ete. Helyszínrajz. (Rajz: Ősi Sándor)

Csanády György néhai bátaszéki orvos, amatőr gyűjtőnek kedvelt területe volt a mezőváros.⁷ Gyűjtéséből származik egy kutyát ábrázoló síp töredéke.⁸ Hasonló állatábrázolásos, ló alakú sípot találtunk 1996. évi ásatásunk során is.⁹

⁷ Magángyűjteménye igen sok, erről a lelőhelyről származó tárgyat tartalmaz. Ezeket kutatásainkhoz rendelkezésünkre bocsátotta. A WMMM Régészeti Gyűjteményében 66.321.2-13. számon találhatók azok a tárgyak, amelyeket a múzeumnak adott. VIZI 2000, 225.

⁸ A különleges leletet Miklós Zsuzsa ismerte fel a gyűjteményben. Közöletlen. (Fotó: MTA RI 164.811.)

⁹ WMMM Rég. Gyűjt. E 2005.32.1. A tárgy a Wosinsky Mór Megyei Múzeum „Örökségünk. Tólna megye évszázadai” c. állandó kiállításán látható. Közöletlen.

Az 1960-as években Mészáros Gyula terepbejárások során gyűjtötte be az időközben legelőből szántóvá vált lelőhelyről, az ily módon a műveléssel komoly sérüléseket szenvedett területről a leleteket.¹⁰ 1967-ben ásatást is végzett a mezőváros keleti részén.¹¹

A leltárkönyvek tanúsága szerint Gaál Attila többször folytatott terepbejárást a lelőhelyen az 1960-as évek második felétől kezdve.¹²

A Tolna megyei várak kutatási programja keretében Miklós Zsuzsa számos alkalommal végzett terepbejárást a lelőhelyen. Főként Ete vára volt kutatásának célpontja, de a település egészének vizsgálata közben megtalálta a templom helyét is.¹³

Az 1980-as évektől – az intenzív terepbejárásokat leszámítva – mintegy harminc alkalommal került sor Ete területén valamilyen indokból terepbejárásra.¹⁴ Ete vára kutatása kapcsán Nováki Gyula, Sándorfi György és Miklós Zsuzsa jártak a helyszínen.¹⁵ Miklós Zsuzsa 1995-ben háromszor végzett terepbejárást.¹⁶ A többi terepbejárás során általában szántás után látogattunk ki a területre megfigyeléseket végezni. A feltárások idején is végeztünk az ásatási helyszínek közelebbi, távolabbi környékén terepbejárásokat. Az egyes ásatási szakaszok befejezése után is többször került sor az ásatási helyszín utólagos ellenőrzésére, terepbejárásra, megfigyelésekre. A település vízrajzi viszonyait is tanulmányozzuk felszíni kutatással.

1996-ban Miklós Zsuzsával együtt programot dolgoztunk ki a mezőváros komplex régészeti kutatására.¹⁷ Ennek során 1997–2000. között, összesen 17 napban, több szakaszban elvégeztük a lelőhely intenzív terepbejárását. Az eredményekről előzetes beszámolót már készítettünk.¹⁸

A terepbejárások során a mezőváros 21 hektárnyi területéből 416 db 20 x 20 m-es területet, azaz 16,64 ha-t jártunk be. (2. ábra) A maradék felületet a mezőváros területén keresztülmenő út, valamint a bejárásra alkalmatlan vizenyős terület tette ki.

Az intenzív terepbejárást a mezőváros keleti területén, a művelési viszonyok miatt akkor igen kedvezőtlen terepen végeztük el. Ezért meg kellett ismételni a bejárást. Erre 2006. november 9–12. között, 4 nap alatt került sor. A terepviszonyok ez alkalommal sem voltak teljesen ideálisak, de a korábbi időszakkal szemben a szántásban többféle megfigyelésre nyílt lehetőség. Az első szakaszban végzett bejárások leletanyaga alapján – a súlyadatokból készítettünk grafikont¹⁹ – látható volt, hogy a keleti és a középső rész leletanyag mennyisége igen nagy mértékben eltért egymástól. (3–4. ábra) Az egymás melletti területek ilyen nagy mennyiségi különbsége a már említett kedvezőtlen talajviszonyok számlájára volt írható. A keleti területen végzett munka során 88 négyzetből került elő leletanyag. A település széle felé haladva természetesen egyre kevesebb volt egy-egy négyzetben a lelet, majd üressé váltak a négyzetek. (Ez még nem zárja ki, hogy az adott részen perifériálisan ne legyenek objektumok, azonban lelet nem került a felszínre, vagy olyan kevés volt, amit még egy ilyen bejárással sem sikerült észlelni.) A négyzetekben előkerült kerámia leletek súlyadatai már nagyjából megegyeztek a középső, a nyugati rész adataival. Tehát ahol sok

¹⁰ WMMM Rég. Adattár: 203–75.

¹¹ Rég. Füz. Ser 1. No. 21. 57. oldal, 77. sz.

¹² VIZI 2000, 225. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Rég. Adattár leltárkönyvei szerint a cikkben jelzettekén kívül az 1970-es években is járt Gaál A. terepet a mezőváros területén. Feljegyzést, jegyzőkönyveket nem találtam ez ügyben.

¹³ MIKLÓS – VIZI 1999, 209. MIKLÓS 2007, 167–171.

¹⁴ A terepbejárások részletes ismertetésére, a célokkal és a résztvevő kutatók megnevezésével együtt jelen tanulmányban nincs mód.

¹⁵ 1985. szept. 20. Kód: T.16.

¹⁶ A terepbejárásból a WMMM-ba került leletek kódja: T.4., T.5., T.12.

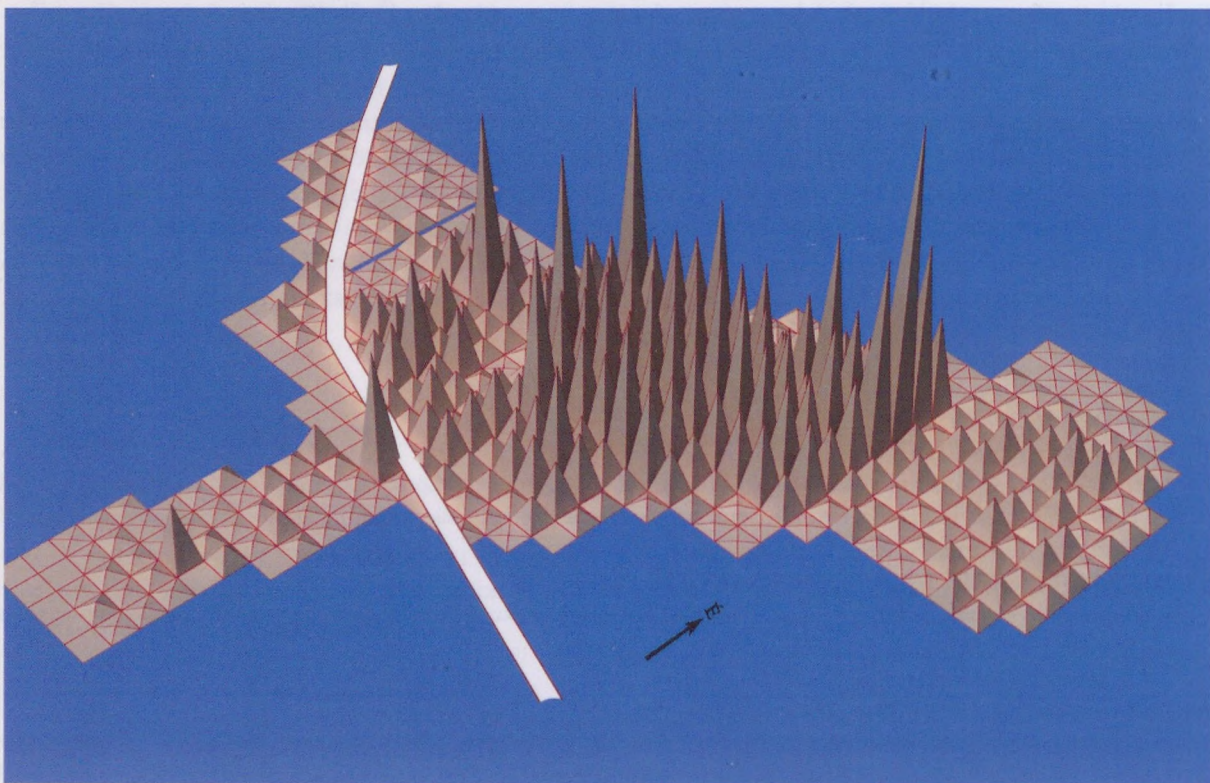
¹⁷ A mezőváros eddigi komplex régészeti kutatásait a Wosinsky Mór Megyei Múzeum, az OTKA két programja (T025385, T046157), a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával végeztük. A feldolgozáshoz 2009-től az OTKA K078316. pályázata nyújt számunkra támogatást.

¹⁸ MIKLÓS – VIZI 2002c, 199–205., 4–5. ábra. MIKLÓS – VIZI 2002b, 293–295., 4–5. ábra.

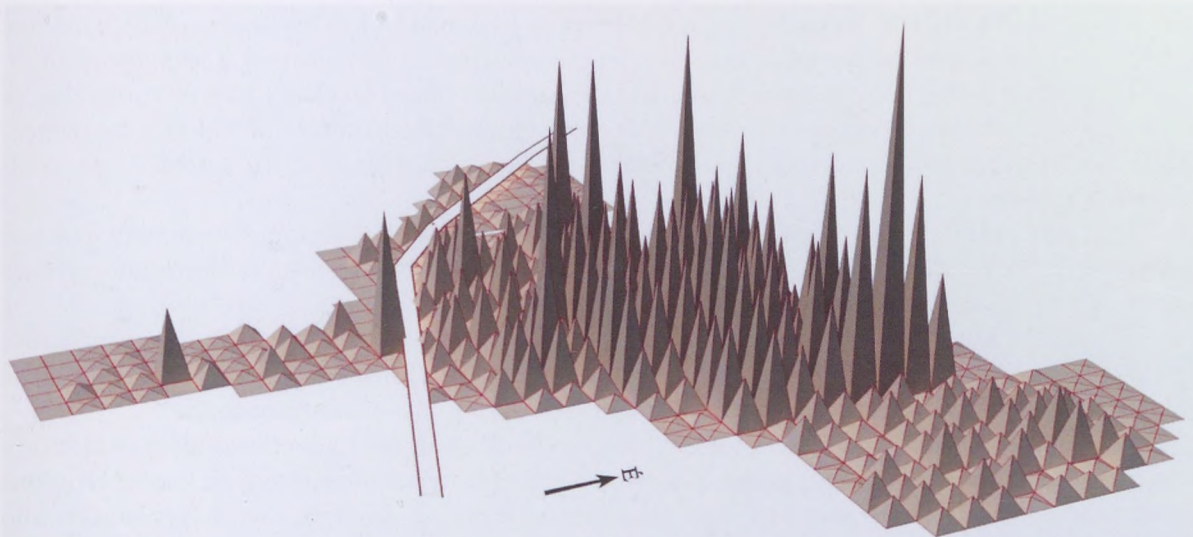
¹⁹ Miklós Zsuzsa és Réti Zsolt munkája.

2. ábra: Decs-Ete. Az intenzív terepbejárás négyzetei.
(Mérés: Egyed Endre, Gere László, Miklós Zsuzsa, elterjedési térkép: Szenté Anikó – Meridián Kft.)

3. ábra: Decs-Ete. Az 1997–2000 közötti intenzív terepbejárás eredménye
(a gúlák nagysága a leletanyag súlyától függ) DK-i nézet – A 3D ábrázolást készítette: Réti Zsolt.

4. ábra: Decs-Ete. Az 1997–2000 közötti intenzív terepbejárás eredménye (a gúlkák nagysága a leletanyag súlyától függ) K-i nézet – A 3D ábrázolást készítette: Réti Zsolt

lelet volt, az kb. 2–2,5 kg-nyi, a minden valószínűség szerinti udvari, kert részeken jóval kevesebb: 0,15–0,3 kg.

Általában elmondható, hogy a keleti részen előkerültek a már korábban is ismert, őskori településmaradványokról árulkodó leletek (mészbetétes edények töredékei). De itt is előfordulnak a felszínen téglatöredékek is. A vizsgált területen nagyon sok olyan töredék került elő, amely szemeskályha(ák) meglétét igazolják a mezőváros ezen részén. (Vörös színű, pohár és tál alakú kályhaszemek, hagyma alakú kályhaszemek töredékei igen nagy számban kerültek elő a négyzetek nagy részében.)²⁰ A kályhaforma meghatározásához nagyon fontos, kötődísz utánzó bevagdossott sarokelem töredéke is felszínre került.²¹

Nemcsak a népi kályhák töredékeit találtuk a leletek között. A mezőváros egész területén – mondhatjuk, hogy a kutatás korábbi 100 éve alatt az ismertetett kutatási fázisok során – különböző típusú kályhacsempék töredékei kerültek elő. Csalogovits József ásatásából vált ismertté egy jellegzetes zöldmázás töredék.²² Ez a csempe a Holl Imre által Zsigmond korinak meghatározott V. csoport, 4. típusú, címertartó vitéz csempéjének töredéke.²³ Holl Imre a XV. század első felének szállításaihoz kapcsolja az etei töredékekkel reprezentált kályhát is.²⁴ A keleti területen több, zöldmázás csempetöredék került begyűjtésre, ezek és a korábban előkerült leletek részletes elemzése előttünk

²⁰ 1996-ban az 1. árok közepe táján találtuk egy szemeskályha maradványait. A tál és pohár alakú, karéjos, valamint hagyma alakú szemből álló együttes feldolgozása rövid időn belül elkészül. A mezőváros területén eddig előkerült, ún. népi típusú kályhához tartozó darabok monografikus feldolgozása folyamatban van (OTKA T 078316 pályázat keretében).

²¹ Sabján Tibor a Dunántúl keleti részén eddig ismert anyagok alapján egy, az alföldi és a dunántúli típusoktól is különböző kályhatípust rekonstruált a Csalogovits-féle ásatások anyaga alapján. SABJÁN 2001, 302–309., 7. kép. Kötődíszes sarokelem Csalogovits ásatásából: CSALOGOVITS 1937, 327, 9. ábra bal felső sarok.

²² Ltsz: E 2010.15.1. (Régi ltsz: M 1.934.27); HOLL, 1958, 245. Azóta 2 újabb, ugyanilyen típusú töredék került elő, valamint jónéhány, minden valószínűség szerint ehhez a körhöz tartozó különböző, más típusokba sorolható zöldmázás töredék is.

²³ HOLL 1958, 243, 246., 64. kép;

²⁴ HOLL 1984, 211–213.

álló feladat. A Budán a 15. század közepére keltezhető lovagalakos kályha²⁵ típusainak elemeihez hasonló töredékek, mérmű darabok, kúszóleveles csemperészek is megjelennek a leletanyagban.²⁶

Figyelemre méltó, hogy bográcsok töredékei, különböző típusú fazekak (fehér és vörösesbarna anyagúak, mázatlanok és mázasak is) korsók és kancsók különböző típusai is voltak a begyűjtött anyagban (vörös és redukált égetésű, orsós nyakú, lóherés szájú, kiöntőcsöves, kisebb és nagyobb méretűek egyaránt).²⁷

Igen sok grafittal is soványított edény töredékét gyűjtöttük be. Különböző méretű fazekak perem-, oldal- és fenéktöredékeit, valamint kancsó- és tálperemeket is találtunk. Előfordult bélyeges perem is.

A korábbi kutatási fázisokban gyakori leletnek számító hálonehezékekből is sok példányt gyűjtöttünk. A jellegzetes, lekerekített trapéz formájú, a rövid oldalon két-lyukas példányokból többet is találtunk, de téglából faragott, ormótlanabb darab is volt a szántásban.

A leletanyag és a négyzetenként történt megfigyelések elemzése a következő időszak előttünk álló feladata. A mezőváros keleti részén a kedvezőtlen és a kedvező talajviszonyok között elvégzett intenzív terepbejárások részletes összehasonlító elemzését is elvégezhetjük a rendelkezésünkre álló adatok alapján.

Az intenzív topográfiai munkák során előkerült kályhacsempe leletek²⁸

A nagy mennyiségű leletanyag minden részletre kiterjedő elemzése még nem készült el, egy előzetes áttekintés azonban már így is fontos adatokat biztosított számunkra.²⁹ Az egyes tárgytípusok vizsgálata során tett megfigyelések pontosítják elképzeléseinket a településről. A négyzetekből származó leletek tárgytípusonkénti részletes elemzését is megkezdjük, elsőként a csempekályhák alkotó töredékeket vettük vizsgálat alá. Ebből most az V–VII. csoportba tartozó leletek elemzését mutatom be.

A korábbi áttekintésekben már sikerült kimutatni az ebbe a csoportba sorolt csempenegatívok előkerülési körzetét.³⁰ A jelenlegi elemzés során megkíséreltük az egyes leletek helyét jelölni, ezzel a módszerrel próbáltuk az elterjedési körzetekre vonatkozó korábbi megfigyeléseinket tovább pontosítani. A csempeanyag feldolgozása kapcsán az éppen nemrégiben továbbfejlesztett térinformatikai rendszer segítségével ábrázoltuk az egyes leletek helyét. Az új elterjedési térkép adatai³¹ (5. ábra) jórészt természetesen egybeesnek az összesítőn foltként ábrázolt területtel, de az új térképen az egyedi jelek inkább kisebb, szűkebb körzetet határolnak be a pontonként ábrázolt leletek segítségével. Ez módot ad más következtetések levonására is.

A topográfiai kutatásokból előkerült leletek értékelése nyilvánvalóan elővigyázatosságot követel éppen a viszonylag bizonytalan lelőhely, azaz a humuszréteg művelés közbeni mozgása és azzal együtt a leletek feltehető mozgása miatt. Különösen érvényes ez olyan területen, ahol az erózió a természetes és a földművelés miatti formájában is megfigyelhető. Az etei domb nagy részén – hiszen hosszú ideig legelő volt – a természetes erózió csak az 1960-as évek legelőfeltörése után érintette nagyobb mértékben a területet, főként a domb keleti, legmagasabban kiemelkedő részét, valamint a déli, délkeleti oldalt.

²⁵ HOLL 1998, 252–273.

²⁶ A kályhacsempe leletanyag monografikus feldolgozása is folyamatban van.

²⁷ A 7. ház leletei kapcsán már sok típust közöltünk: MIKLÓS – VIZI 2006, 91–96., MIKLÓS – VIZI 2007, 122–124., 7, 9. ábra.

²⁸ Ez az összefoglalás nem tartalmazza a 2006. évi munkák során előkerült darabokat, főként technikai okok miatt.

²⁹ MIKLÓS – VIZI 2002c, 199–205., 4–5. ábra. MIKLÓS – VIZI 2002b, 293–295., 4–5. ábra.

³⁰ MIKLÓS – VIZI 2002c, 5. ábra. MIKLÓS – VIZI 2002b, 4–5. ábra.

³¹ A rendszert a Meridián Kft. és Sente Anikó segítségével együttesen hoztuk létre. Részletes leírását, és egyéb, a rendszer segítségével elkészült elemzéseinket külön tanulmányban közöljük.

Az elterjedési térképen a piros a pozitív, mázatlan, a narancssárga a pozitív, vegyesmázás, a kék a negatív töredékeket jelöli.

5. ábra: Decs-Ete. Az intenzív terepbejárásból származó kályhacsempe leletek.

Az összes lelet: Piros: mázatlan pozitív csempék, narancssárga: mázas, pozitív csempék, kék: negatívok; Elterjedési térkép: Sente Anikó (Meridián Kft.)

A legelőfeltörés után sajnos a déli oldal meredekebb részét elegyengették, ami szintén elmozdíthatta a mélyebben lévő rétegekből a felszínre, a humuszba kerülő leleteket.

A folyamatos művelés, főként a szántás szintén eredményezheti a leletek elmozdulását arról a helyről, ahol a tárgy „eredetileg” is elhelyezkedhetett. Ete esetében ehhez még az is hozzájárult, hogy időnként megfordították a művelés irányát. Az 1960-as évektől az 1990-es évek elejéig kelet-nyugati irányban történt a szántás, azaz inkább a nagyjából kelet-nyugati irányú domb hosszában. Az 1970-es években talajlazítást végeztek.³² Az 1990-es évek privatizációja után magánkézbe került területen megváltoztatták a szántás irányát, észak-déli irányban végzik azt.³³

Így, bár egy ásatáson megfigyelt réteghelyeztetel szemben a felszínen gyűjtött leletek értékelése hordoz magában bizonytalanságokat, az intenzív terepbejárásból származó leletek elhelyezkedése, összevetve az egyéb (leginkább az ásatási) anyagokkal, adhat további információkat a mezőváros mindennapi életének feltérképezéséhez.

Az intenzív topográfiából előkerült V–VII. típusú kályhacsempe leletek³⁴

A 416 megkutatott négyzetből 31-ben, összesen 71 db tárgyat találtunk az V–VII. típusba sorolható csempeanyagból. (Azaz a négyzeteknek csak 7 %-ából került elő a vizsgált típusba tartozó tárgy. Az

³² A talajlazítózás nyomait ásatásainkon rendszeresen kénytelenek voltunk észlelni.

³³ A leletelmozdulások okát is részletesen ismertettük. MIKLÓS – VIZI 2002c, 201–204.

³⁴ V–VII. típusú kályhacsempének nevezem a főként a 16. század 2. felére keltezhető tapétamintás csempék leginkább Eten elterjedt variációit (mázatlan és mázas formákat). A típusok részletes leírását, tipológiai és kronológiai elemzését a „XVI–XVII. századi kályhacsempék Ete (Tolna megye) mezővárosban.” c. tanulmány (kézirat) tartalmazza. A csempék feldolgozása kapcsán a már fent említett OTKA pályázatok segítettek, valamint a munka egy részét az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjpályázata keretében elnyert ösztöndíj támogatásával végeztem

összes ide tartozó csempeanyag 14 %-a került elő az intenzív terepbejárásokból.) Ezeken a tárgyakon kívül a feldolgozottság jelenlegi állapota szerint az intenzív topográfiai munkákból még sok egyéb típusú (bőgrés kályha, metszett előlapos csempe töredéke, zöld mázas töredékek, Zsigmond kori és 15. század közepi, lovagalakos kályha töredékek stb.) töredéket tartalmaz csempeadatbázisunk.³⁵

A 71 db leletből 9 darab kályhacsempe negatív töredéke, 62 db pedig pozitív. (A csempék 12,6 %-a negatív, 87,3 % a pozitív.) Ebben a csoportban is vannak olyan darabok, amelyek egy tárgy töredékei.³⁶

A 31 négyzetből 7-ben kerültek elő negatív-töredékek (9 db), 29-ből pozitívok (62 db). Ebből 25 négyzetben volt mázatlan töredék (49 db), 8-ból származnak a színes mázasak (12 db). Mázatlan és mázas töredék egy-egy négyzet területén 4 esetben fordult elő.

A mezőváros intenzív topográfiai térképén ábrázolva ezeket a négyzeteket, azt látjuk, hogy főként a terület középső részén, egy tömböt alkotva helyezkednek el, ill. a délkeleti oldalon, a domborzat szerint inkább a dombélen, nagyjából északkelet-délnyugati irányban húzódva. (5. ábra) Érdekes módon az úgynevezett Ete vára területétől nyugatra csak három négyzetben (116, 136, 168.) volt egy-egy csempe, valamint a domb keleti harmadán, 4 négyzetben volt lelet. Már egészen a domb északkeleti, ill. keleti oldalán, a legszélén, (278–279 valamint 248.) találtunk ilyen leleteket. Egy db volt a keleti rész legmagasabb pontja körül (253.).

Összefoglalást készítettem arról, hogy mely négyzetben került elő csak 1 db lelet, és honnan több. Túlnyomó többségükből, 21 négyzetből (a kutatott egységek több mint kétharmadából) 1–1 töredék került elő. 3–3 négyzetben 2, ill. 3 töredék volt. 1 négyzetben 5 db, 2 négyzetből 7, a legtöbb, 9 töredéket csak egy négyzet területéről gyűjtöttünk.

Ezzel kapcsolatban kell megjegyeznem, hogy a legtöbb leletet eredményező négyzetek bejárása még az előtt történt, hogy a 17. négyzet területére eső 1998. évi két ásatással a területet mi magunk bolygattuk volna. (Az ásatásból természetesen szintén nyilvántartásba kerültek a leletek, de azok egy másik elemzés tárgyát képezik.)

A legtöbb leletet eredményező négyzetek (15, 16, 24.) a mezőváros középső területén találhatóak, L alakban csatlakozva egymáshoz. (5. ábra) Körülöttük, majdnem az összes oldal mellett olyan négyzet van, amely 2–3 db csempét/negatívot tartalmazott. Még ezeket a négyzeteket is övezi több-kevesebb leletet tartalmazó terület. A jelenlegi összesített adatainkkal megerősíthetjük a már említett előzetes elemzés során megállapítottakat, miszerint a kályhacsempe leletek nagy része a mezőváros közepe táján, egy nagyobb foltban került elő.³⁷

A kályhacsempe negatívok

491 db töredék tartozik az V–VII. csoportú leletek közé.³⁸ Az összes anyagban 73 negatív-töredéket ismerünk, amely a már ismertetett, egy tárgyhöz való összetartozás miatt 52 db különálló leletet jelent.

el (2003–2007).

³⁵ Ezeknek a típusoknak a teljes feldolgozása több külön tanulmány keretében készül.

³⁶ E 2008.22.2.1–2; E 2008.22.3.1–2; E 2008.22.6.1–2; E 2008.26.9.1–2; E 2008.5.1.1–2.

³⁷ MIKLÓS – VIZI 2002c, 199–205.

³⁸ Az előkerült tárgytöredékek a kutatás során azonnal egy kódszámot kaptak azért, hogy a későbbi feldolgozás során mindvégig megőrizhessük az előkerülés különféle adatait. Ez a régeltani stb. elemzésekhez igen fontos. A későbbiek során azonban kiderült, hogy egyes töredékek egy tárgyat alkotnak más helyről előkerült darabokkal. Ezek gyakran fontos információt hordoznak a tekintetben, hogy egyes településjelenségek pusztulása, feltöltődése mikor történhetett. Egy tárgy darabjai nyilván azonos időben kerülhettek – akár egy tereprendezés során – különböző helyekre. Emiatt, ahol fontosnak tartom, utalok ezekre az információkra. Azokat a tárgyakat azonban, amelyek bár több töredékből állnak és azonos helyről származnak, nem tartottuk nyilván mint összetartozó töredéket.

A különböző helyről előkerült, összetartozó tárgyak elemzését a „XVI–XVII. századi kályhacsempék Ete (Tolna megye) mezővárosban. c. munka (kézirat) önálló fejezetében közlöm.

6. ábra: Decs-Ete. Az intenzív terepbejárásból származó kályhacsempe leletek.
Kék: negatívok. Elterjedési térkép: Szente Anikó (Meridián Kft.)

Az intenzív terepbejárásokból 9 db kályhacsempe negatív került elő, ezeket 7 négyzetből gyűjtöttük be (6, 15, 16, 24, 58, 108, 118.). Az 58. és 108. számú négyzetekről került elő 2–2 db negatív töredék, a többinek a területén 1–1 töredék volt.

Elhelyezve az intenzív topográfia térképén az adatokat, azt látjuk, hogy a negatívok kétharmada a mezőváros közepén, mintegy 60–80 m átmérőjű körből került elő.³⁹ Ez a terület egyébként megegyezik az 1998–2001. évi ásatási felületeinket is magába foglaló résszel. A 6 db, erről a helyről származó töredék azonban érdekes módon jobbra az ásatási területen kívülre tehető.

Figyelemre méltó, hogy a másik négyzet (58.), ahol szintén 2 negatív töredék került elő, a leírt központi területtől mintegy 60–80 méterre, északra található. (6. ábra)

Ebből az előfordulási elhelyezkedésből, szóródásból az adatok kis száma miatt egyelőre nem érdemes semmiféle meghatározó következtetést levonni. Ha más jellegzetes tárgy típus esetén is ki tudunk mutatni majd valamiféle rendszert, akkor érdemes lesz ezt a különböző töredékek kapcsán is összevetni.

A 9 negatív töredékből háromnak lehetett a típusát pontosan meghatározni. (Mindhárom lapcsempe negatív, 1 db az egyik felső, 2 db az alsó típus negatívja (L.N.1.1., L.N.2.1.).⁴⁰ Egy íves párkány negatív töredék (K.N.-) volt, a többi szintén valamelyik lapcsempe típus negatív töredéke. (L.N.-.-) Két esetben pedig csak feltételezhetem a töredék jellemzői alapján, hogy egykor egy negatív részét alkotta. (-N.-.-)

³⁹ MIKLÓS – VIZI 2002b, 293–295., 4–5. ábra. MIKLÓS – VIZI 2002c, 203. oldali ábrán mutattuk a helyszíni megfigyeléseket, külön foltként a negatív és külön foltként a pozitív csempék elterjedését.

⁴⁰ A rövidítések a csempetípusokat jelzik. Jelen munkában nem tudjuk részletesen ismertetni a beosztásokat. Néhány példa: L.N.1.1. – Lapcsempe negatívja, a kályha felső részéhez. Téglalap alakú. L.N.2.1. – Lapcsempe negatívja, a kályha alsó részéhez. Közel négyzet alakú. L.N.-.-. – Ismeretlen típusú lapcsempe negatív. K.N.-íves („kerek”) párkány negatív.

Pozitív töredékek

Az intenzív terepbejárásokból 62 db pozitív kályhacsempe töredék került elő.

19 négyzetből 1–1 töredék származik, 2-ből 2–2 töredék, 4-ben 3–3 töredék, 4–9 töredék pedig 1–1 négyzetben volt.

A leletek elhelyezkedését a négyzethálós térképen ábrázolva azt látjuk, hogy a leletek zöme a mezőváros középső részén, mintegy 100–120 m átmérőjű körben található. A további, leleteket tartalmazó négyzetek inkább a mezőváros déli-délkeleti sávjában találhatóak, a domb keleti harmadán is van még négy négyzet 4 db lelettel. A terület közel nyugati harmadán is csak három négyzet tartalmaz 1–1 töredéket. (5. ábra)

Mázatlan töredékek

A 62 darab pozitív töredékből 50 db a mázatlan (nem tettem különbséget a vörös vagy szürke, ill. grafitbevonatos, vagy anélküli darabok között). 25 négyzetből kerültek elő a leletek: 17-ben 1–1 töredék, 3-ban 2 db, 3, 5, 8 db, valamint 9 töredék 1–1 négyzetben volt.

A mázatlan pozitív töredékek a mezőváros középső harmadában helyezkednek el, mintegy 100 m-es körzetben. Itt vannak a legtöbb leletet tartalmazó négyzetek (15, 16, 24.), amelyek körül további 1–2 töredéket tartalmazók találhatóak. A Gutay–Hausknecht föld határától nyugatra észleltünk még egy csoportosulást, amelyben egy négyzetben 5 lelet (43.), és mellette még 2 négyzetben 1–1 lelet volt.

Az elterjedési térkép szerint megállapíthatjuk, hogy a párkánycsempék, a lapcsempék és az oromcsempék fellelhetőségi területe közel azonos. A középső harmad keleti szélén lévő csoportban oromcsempéket találunk. Csupán a domb keleti felén fordulnak elő íves párkányok. (6. ábra)

Az 50 db mázatlan töredék között 31 darab lapcsempe és 19 db orom- és párkánycsempe volt.

A lapcsempékből a kályha felső és alsó részéhez tartozó töredékek két kivétellel egyaránt megtalálhatóak voltak. A kályhán igen kevés számban szükséges, a falhoz csatlakozó osztott négyzetes elemből nem került elő töredék (L.P.3.1. és L.P.3.2.).⁴¹ Az egyenes párkányokból, és a hengeres rész szélét alkotó párkányból is találtunk elemeket. A kályha oromrészét alkotó elemek (P.P.7.) is nagyobb számban kerültek elő.

Színes mázas töredékek

Az intenzív terepbejárásból származó leletek között 12 darab színes mázas töredék volt.

A leletek 8 négyzetből kerültek elő. 6 négyzetben 1–1 db, 1 négyzetben (8.) kettő, valamint egy négyzetben (15.) 4 töredék volt. (6–7. ábra)

A 9 db lapcsempe töredékből négynek a típusát, töredékes mivolta miatt nem lehetett meghatározni. A meghatározottak között felső és alsó típusú csempe is volt. A párkányoknál (3 db) is látható, hogy bár az egyetlen íves párkány típusát nem tudtam meghatározni, annyi azért kiderült, hogy a kályha alsó és felső testéhez tartozó párkánytöredék egyaránt előfordult az intenzív terepbejárások során.

A leletek elhelyezkedését a négyzethálós térképen megfigyelve láthatjuk, hogy a korábbi csoportoknál is észlelt, a mezőváros középső részén található 60–80 m átmérőjű foltban, 4 egymással érintkező négyzetben 8 db jött elő. Ennek a területnek a középső részén található a 10. ház, amelynek sarkából nagyobb mennyiségű színes mázas töredék került elő egy omladékból.⁴² A mezőváros

⁴¹ A pozitív csempék esetében például: L.P.1.1. – pozitív lapcsempe a kályha felső részéhez: téglalap alakú, L.P.3.1- és L.P.3.2. – Pozitív lapcsempe, a kályha alsó részéhez, közel négyzet alakú.

⁴² A 10. ház feltárását 1998–99-ben végeztük. A ház nyugati felének és a kályhaomladéknak a feltárását Miklós Zsuzsa végezte. A 10. ház feltárását és leleteit, a kályha rekonstrukcióját a „XVI–XVII. századi kályhacsempék Ete (Tolna

7. ábra: Decs-Ete. Az intenzív terepbejárásból származó kályhacsempe leletek. Pozitívok.
Piros: mázatlan pozitívok, narancssárga: mázas, pozitív csempek.
Elterjedési térkép: Szente Anikó (Meridián Kft.)

területén fellelt további 4, intenzív terepbejárásból származó töredék származhat a művelésből, talajlazításból, de az adott részen fellelhető objektumokból is. A kutatás ma rendelkezésre álló adatai szerint ez nem dönthető el.

Összefoglalás

Az intenzív terepbejárás munkái az eddigi kutatások csempeanyagának⁴³ 14 %-át eredményezték. A terepbejárásból adódóan ezek a darabok sokszor igen kicsik voltak, nem volt könnyű csoportba sorolásuk.⁴⁴ A meghatározást természetesen az egész, vagy közel egész darabok pontos tanulmányozása segítette. Sok esetben azonban még ez sem tette lehetővé a teljesen pontos meghatározást. Úgy gondolom azonban, hogy sok esetben még a részmeghatározás is segítségünkre volt.

Egyértelműen kiderült, hogy az V–VII. típusú leletanyag, amelyet már korábban is a 16. század végére, 17. század elejére kelteztem, a mezőváros középső részén koncentrálódik, mintegy 100 m átmérőjű körben. Leletek találhatók még ettől a területtől északkeleti irányban húzódó 100 m átmérőjű körben. Leletek találhatók még ettől a területtől északkeleti irányban húzódó 100 m átmérőjű körben. Leletek találhatók még ettől a területtől északkeleti irányban húzódó 100 m átmérőjű körben. Leletek találhatók még ettől a területtől északkeleti irányban húzódó 100 m átmérőjű körben.

megye) mezővárosban.” c. munka (kézirat) egyik fejezetében közlöm. Ezúton is köszönöm Miklós Zsuzsának az 1999. évi ásatás elvégzését, valamint, hogy a ház csempeanyagának feldolgozását átengedte.

⁴³ A 16. század második felére, a 17. század elejére keltezhető tapétamintás csempek csoportja.

⁴⁴ A különböző típusok bemutatása szétfeszítené jelen munka kereteit. A már említett kézirat ismerteti a típusokat.

Igen érdekes megfigyelés, hogy Ete várának területétől nyugatra, valamint a mezőváros területét keresztszélről, mai Szőlőhegyi úttól délre sem találtunk V–VII. csoportú töredékeket.

A leletek csoportosulásának több oka lehet. Egyik ezek közül, hogy ezen a részen állt/álltak a lakóházakban a kérdéses típusú csempékből álló kályhák. Erre utalnak a „használt csempék,” amelyeknek a hátsó oldalán a használatra utaló égésnyomok láthatóak.

Ok lehet, hogy ebben a körzetben van a Csalogovits által már feltárt egykori középkori fazekasműhely,⁴⁵ a kemencék az ott talált csempenegatívokkal, amelyek között az említett csoportba tartozó csempék is voltak. A legutóbb végzett levéltári kutatásaink adatai, illetve az adatok alapján végzett elemzések, amelyek az 1930-as évek ásatási helyszíneinek azonosításához visznek közelebb bennünket, megerősítik, hogy az 1998–99. évi ásatási területünk közelében, attól északra lehetett az egykori fazekasműhely. Az egész, számba jöhető körzetet eddig még nem tártuk fel, a mostanáig kutatott területen azonban nem volt nyoma az egykori égetőműhelynek. Korábban felmerült, hogy a területen nyitva maradtak a szelvények, a használható tégladarabokat, köveket széthordta a környékbeli lakosság, így megsemmisülhettek az objektumok. A legújabb levéltári kutatások kapcsán előkerült levelekből azonban tudjuk, hogy Csalogovits visszatemette szelvényeit.⁴⁶

A csempecsoportosulás pontos okát tehát jelenleg még nem határozhatjuk meg teljes bizonyossággal. Bár jelentős nagyságú területeket tártunk fel, az égetőkemencékre és Csalogovits szelvényeire nem bukkantunk. Eddigi eredményeink nem elegendőek ennek a kérdésnek a végleges megoldásához.

Az egyenetlen leletelterjedésnek a korábban már említett különböző károsító tényezők is okai lehetnek. Elképzelhető, hogy ezen a területen a művelés valami ok miatt mélyebben bolygatta a területet, ezért itt több lelet került a humuszba. Erre utalnak a talajlazítózás nyomai, valamint a 45 cm mélységig végzett szántás is.

Ezt a feltételezést a többi leletcsoport hasonlóan részletes elemzése igazolhatja, vagy cáfolhatja.

Az intenzív terepbejárás megfigyelései, a leletanyag általános értékelése fontos tanulságokkal járt a mezőváros története szempontjából. Igen fontos volt az intenzív terepbejárás eredményeinek megléte a mezőváros déli felének keleti szélén végzett megelőző feltárás kapcsán.⁴⁷ Az intenzív terepbejárás adatai jelezték, hogy bár délkeleti irányban csökkennek a leletek, a település a domb keleti pereméig tart. A feltárás bizonyította, hogy a mezőváros széléig húzódik a művelés nyomán már légi felvételen is alig látható, szinte csak sejtethető, sárga sávként mutatkozó két északnyugat-délkeleti irányú mellékutca. A szántás alatt még számolnunk kell házak jelentős maradványaival, egyéb települési objektumokkal, jelentős mennyiségű és minőségű leletanyaggal.

Az intenzív terepbejárásokból származó leletanyagok többi lelettípusának hasonló vizsgálata még előttünk álló feladat. A hatalmas mennyiségű lelet⁴⁸ tárgytípusonkénti részletes vizsgálata újabb fontos eredményekkel fog hozzájárulni a mezőváros településtörténetéhez.

A hagyományos terepbejárások anyagának elemzése is bővíti a különböző tárgytípusok vizsgálatát.⁴⁹ A több évtized alatt, sok alkalommal végzett bejárások anyagának összetétele változó, attól függően, mely területről származik a lelet, mikor történt a bejárás.⁵⁰

⁴⁵ CSALOGOVITS 1935, 1. CSALOGOVITS 1937, 330–331.

⁴⁶ Höllrigl József jelentése 1933. július 20-ai keltezéssel a MNM főigazgatójának Csalogovits ásatásáról. MNM Adattára 173.D.III., WMMM Rég. Adattár 363-90.

⁴⁷ VIZI 2009c, 57–73.

⁴⁸ Mintegy 450 doboznyi leletanyag szisztematikus szétválogatását, az egyes lelettípusok tipológiai, kronológiai és térinformatikai vizsgálatát kell elvégeznünk. A főként a 16. század második felére keltezhető csempenanyag elemzése ennek első eleme. Itt nem közölhetjük az összes táblázatot, ábrát, típustáblát, amely az elemzés minden elemét részletesen bemutatja, ezt a már jelzett csempéket bemutató kötet fogja tartalmazni. Jelen résszel a módszer egy részének bemutatása volt a célunk.

⁴⁹ A több helyszínen és más-más időben folyt kutatások ellenére van olyan tárgytípus, amely eddig kizárólag terepbejárásból került elő.

⁵⁰ Esetenként nem szűkíthető a gyűjtés területe a mezőváros egyes területeire, máskor behatárolható egy szűkebb terület. Más esetben az adott időpontban, körülmények között begyűjtött leletek utalnak fontos változásokra. Így

A terepbejárások igen sok, sokféle információval gazdagítják ismereteinket Ete esetében is. A rendelkezésre álló megfigyelések, leletek sokoldalú elemzése még sok erőfeszítést, időt kíván a kutatóktól, de minden bizonnyal további új adalékokkal fogják gazdagítani tudásunkat a mezővárosról.

Irodalom

- CSERNA – KACZIÁN 1986 CSERNA Anna – KACZIÁN János: Egyed Antal összeírása és korrajz Tolna vármegyéről. Szekszárd, 1986.
- CSALOGOVITS 1935 CSALOGOVITS József: Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközből. NÉrt XXVII (1935) 1–10.
- CSALOGOVITS 1937 CSALOGOVITS József: Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén. – Ausgrabungen des Museums des Komitates Tolna an der Stelle de sin der Türkenzeit verwüsteten Dorfes Ete. NÉrt XXIX (1937) 321–333.
- MIKLÓS – VIZI 1999 MIKLÓS Zsuzsa–VIZI Márta: Előzetes jelentés a középkori Ete mezőváros területén végzett kutatásokról. – Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen im mittelalterlichen Marktflecken Ete. WMMÉ XXI (1999) 207–269.
- MIKLÓS – VIZI 2002B MIKLÓS, Zsuzsa–VIZI, Márta: Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete. In: The rural house from the migration period the oldest standing buildings. Ruralia IV. Pam. Arch. Supplementum 15. Prague, 2002. 291–307.
- MIKLÓS – VIZI 2002C MIKLÓS Zsuzsa–VIZI Márta: Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete. Acta ArchHung 53 (2002) 195–253.
- MIKLÓS – VIZI 2006 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Válogatás egy késő középkori fazekasműhely leletanyagából. – (Choosing from the Finds of a Late–Middle–Age Pottery. In: Holló Szilvia Andrea – Szulovszky János szerk.: Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest – Veszprém, 2006. 91–99. (Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 1. archeometria – iparrégészet – kézművesipar-történet – néprajz Material Culture in the Carpathian Basin 1. archaeometry – industrial archaeology – history of handicraft – ethnography)
- MIKLÓS – VIZI 2007 MIKLÓS, Zsuzsa – VIZI, Márta: Beiträge zur Handwerk zur mittelalterlichen Marktfleckens Ete. – Aspects of craft produktion in the medieval market town of Ete (Hungary). – Contributions relatives à la produktion artisanale de la ville marchande médiévale de Ete (Hongrie). In: The rural house from the migration period the oldest standing buildings. Ruralia VI. Pam. Arch. Supplementum 2007. 119–134.

például az 1960-as években, a legelő feltörése után feltűnően sok hagyma alakú kályhaszem csúcsa, metszett díszű, gombos végű kályhaszem darabok, pártázatos oromcsempék kerültek felszínre, begyűjtésre.

- MIKLÓS – VIZI 2009 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: Ete – (Tolna megye) Egy középkori mezőváros kutatásának közel 200 éve. – Ete, a medieval Market Town in County Tolna. Research over the past two hundred Years. In: Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára. Szerk. Bende L.—Lőrinczy G. Szentes 2009, 293–302.
- SABJÁN 2001 SABJÁN Tibor: Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai. – Öfen des Volkes vom Spätmittelalter in den Großregionen. – Late medieval vernacular ovens related to big regions. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga) Szerk. Cseri Miklós–Tárnoki Judit Szolnok–Szentendre (2001) 281–330.
- VIZI 2008 VIZI Márta: Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum I. A kezdetek. – Dr. József Csalogovits und das Komitatsmuseum Tolna I. WMMÉ XXX (2008) 473–550.
- VIZI 2009a VIZI Márta: Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum. Szemelvények a szekszárdi évekből. – József Csalogovits and the Tolna County Museum. His years in Szekszárd. In: Csalog József Könyve. Tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára. Szerk. Bende Livia–Lőrinczy Gábor Szentes 2009, 25–37.
- VIZI 2009b VIZI Márta: Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum II. – Dr. József Csalog(ovits) und das Komitatsmuseum Tolna II. 1934–1946. WMMÉ XXXI (2009) 269–356. Szerk. Gaál Attila
- VIZI 2009c VIZI Márta: A Decs-Ete területén 2009-ben végzett régészeti kutatások. (Előzetes jelentés) WMMÉ XXXI (2009) 57–73. Szerk. Gaál Attila
- WMMÉ Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)

LELŐHELY ÉS TELEPÜLÉS KAPCSOLATA A KÖZÉPKORI NAGYSZAKÁCSIBAN

ZATYKÓ CSILLA

Kulcsszavak: középkor, régészeti terepbejárás, okleveles források, településtörténet, Nagyszakácsi
Keywords: Middle Ages, archaeological field survey, documentary sources, settlement history, Nagyszakácsi
Schlüsselwörter: Mittelalter, archäologische Geländebegehung, urkundliche Quellen, Siedlungsgeschichte, Nagyszakácsi

Bevezetés

A Magyarország Régészeti Topográfiája c. sorozat munkálatai számos tudományos eredményük mellett előkészítették a manapság egyre népszerűbb és hazánkban is formálódó új területek: a tájrégészet (landscape archaeology) és az – egyelőre bevett magyar elnevezés híján – térrégészetnek (spatial archaeology) nevezett módszerek megszületését.¹ A régészeti topográfia egy adott területre eső régészeti jelenségek összegyűjtését, dokumentálását és értelmezését jelenti, így nagyobb területek egységes szempontrendszer szerinti feltérképezésére, településhálózatok, úthálózatok, territoriumok és kapcsolatrendszerek kutatására ad módot. A topográfia módszerével megrajzolt lelőhelytérkép elemzésével vizsgálhatók a lelőhely és környezete kapcsolata, valamint a lelőhelyek közötti viszonyrendszer, a településhálózat, hierarchia és mobilitás kérdései. Az egykori települések közti kapcsolatok vizsgálatakor fontos ugyanakkor, hogy a lelőhelyeken kívül más régészeti jelenségekre is kiterjedjen a kutatás figyelme. A Magyarország Régészeti Topográfiája kötetei már a kezdetektől említést tesznek a lelőhelyeken kívül a egykori utakról, halastavakról, elhagyott folyómedrekről, hidakról és malomhelyekről, melyek értékes információkkal szolgálnak a tájhasználat szempontjából is.

Az elemzések során azonban szembe kell nézni a módszerben rejlő térbeli és időbeli korlátokkal. A klasszikus, szigorúan vett topográfiai értelmezés szerint a lelőhely az a terület, ahol a felszínen leletanyag található. Ez nem fedi természetesen az egykori település teljes kiterjedését és még kevésbé esik egybe a település határával, életterének területével.

A felszíni leletek ugyanakkor pontatlan információt nyújtanak a kronológia szempontjából is. A településhálózat és -hierarchia, valamint mindezek tájba illesztése során is fontos kérdés az adott területen előkerülő lelőhelyek időbeli kapcsolata. Mivel a terepbejáráson előkerült leletek jó esetben századok szintjén datálnak, és a finomabb kronológia pl. az Árpád-koron vagy akár a késő középkoron belül is nehézségekbe ütközik, a rövidebb időszakok jellemző települési folyamatai homályban maradnak. A rendelkezésre álló kormeghatározással egyidejűnek tekintett lelőhelyek esetében a valóságos egyidejűségen kívül egymást követő vagy részben együttélő telepekről egyaránt szó lehet.

A nem egyidejű lelőhelyek esetében is többféle települési „esemény” állhat a háttérben. Nem tudható biztosan, hogy egy új telep megjelenésekor az ott élő népesség költözése, tehát az egyik telep elhagyása és egy új létrehozása vagy a népesség egy részének kirajzása, esetleg a határban létesített ideiglenes szállásokkal állunk szemben. Előfordulhat az is, hogy új telepések megjelenésével és az adott terület eltartóképeségének intenzívebb kihasználásával kell számolni.

A következőkben a Somogy megyei Nagyszakácsi példáján egy középkori falu határán belül végbement településszerkezeti változások néhány topográfiai vetületét mutatom be.

¹ GOJDA 2003; LASZLOVSKY 2008; VIRÁGOS 2008; STIBRÁNYI 2010.

A királyi szakácsok földje, Szakácsi

Nagyszakácsi, a középkorban Szakácsi, Nagyszakácsi, Külsőszakácsi, Felsőszakácsi, illetve Kisszakácsi néven említett település(ek) a Dunántúli-dombvidék, Belső-Somogy, azon belül is a Marcali-hát kistájegység területén található(ak). A mai település Marcalitól délnyugatra mintegy 20 km-re fekszik. (1. ábra) A Marcali-hát általában alig emelkedik kétszáz méter fölé, területén az egykori cseres-tölgyes erdő ma már csak mozaikos foltokban mutatkozik, jellemzően ligetes tájakat találunk. Nagyszakácsi és környéke a Balaton vízgyűjtő területéhez tartozik, a falut az észak-déli folyású Nagyszakácsi-patak szeli át. Határának jelentős része mezőgazdasági művelés alatt van, nagyobb, terepbejárásra alkalmatlan területeket csak az erdővel, legelővel fedett észak-nyugati részek és délen a zsombékos, vizenyős területek jelentettek.

1. ábra: Nagyszakácsi Magyarország térképén. (Készítette Zatykó Csilla)

Szakácsi keletkezésének körülményeit és pontos idejét nem ismerjük, de annyi bizonyosnak látszik, hogy a falu a királyi birtokszervezéssel összefüggésbe hozható szolgálónépi falvak sorába tartozik, megtelepedése a 11–12. századra tehető.² A 13. században meginduló városfejlődés, az egységes jobbágyság kialakulása, a királyi és várbirtokok eladományozása a szolgálónépi rendszer bomlását hozta magával. A királyi háztartás számára dolgozó települések speciális szolgáltatásai rendszerint mezőgazdasági szolgáltatásokká alakultak, lakóik jogilag a jobbágyság sorába olvadtak.

² A település neve először a pálos kolostorok 1263. évi összeírásában szerepel, ahol a szakácsi Szent Domonkos kolostort említik: „Zakach Sancti Dominici”. GYÖNGYÖSI Gergely: *Vitae Fratris Ordinis Heremitarum Sancti Pauli Primi Heremitaie cap. X.* ELTE Egyetemi Könyvtár Ab. 151. – Magyar fordítása: Gyöngyösi Gergely: *Arcok a magyar középkorból.* (Bp.) 1983, 25–287. Heckenast Gusztáv Szakácsit a foglalkozást jelentő helynevek rendszerébe illesztette, melyekről kimutatta, hogy a fejedelmi birtokokon, a korai államszervezés során jöttek létre: HECKENAST 1970, 87. Kristó Gyula a területileg Szakácsit is tartalmazó segesdi uralkodói praedium kialakulását a királyi magángazdaságok 12. századi vagy 1200 körüli megszervezéséhez kapcsolta: KRISTÓ 1988, 255–259.

Néhány esetben a szolgálónépek, helyzetük megszilárdítása érdekében nemesi kiváltságok megszerzésére törekedtek,³ ez történt a szakácsi szakácsok elődeivel is, akik királyi szolgálónépi jogállásukból emelkedtek nemesi rangra.⁴ Így egykori kötelezettségüket privilégiummá változtatva, Szakácsi lakóinak egy része kismemesi réteghez tartozó, királyi szakács lett, akik rotációs rendszerben látták el feladatukat a királyi udvarban,⁵ szolgálataikért ekkor már fizetséget kaptak.⁶ A falu 15. századi jelentőségére utalhat, hogy egy 1466-os adománylevélben Nagyszakácsi mezővárosként szerepel.⁷

Szakácsi tehát korai megtelepedésű helység, amelynek lakói egyrészt mezőgazdasági szolgáltatásokkal tartozó jobbágyságok voltak, másrészt olyan, minden bizonnyal paraszti életformát élő kurialis nemesek, akik az év egy részében végzett udvari szolgálataik fejében nyerték el nemesi kiváltságukat.⁸

Nagyszakácsi régészeti topográfiája

Nagyszakácsi mai területének régészeti bejárása során 58 lelőhelyet regisztráltunk, ezeknek nagy része (40) tartalmaz Árpád-kori és/vagy késő középkori leletanyagot (2. ábra).⁹

A lelőhelyek elhelyezkedését vizsgálva azt látjuk, hogy az Árpád-kori és késő középkori lelőhelyek három területen sűrűsödnek: 1. a mai Nagyszakácsi belterületétől nyugatra, délnyugatra eső területen, 2. a belterület mellett északkeletre és 3. északon, a Cserhát déli részén. A nagyobb kiterjedésű Árpád-kori és/vagy késő középkori lelőhelyek (1, 3, 28, 29) a mai falu nyugati házsora mögötti részekre és a falutól keletre eső Temetői-dűlőre és környékére esnek. A Cserháton és a belterülettől távolabb, nyugatra zömében kifejezetten apró, de egymástól határozottan elváló lelőhelyeket figyeltünk meg. Feltűnő a lelőhelyek hiánya a határ északnyugati felében, Nagyszakácsi északkeleti részén pedig a terület többszöri bejárása után is szinte kizárólag őskori lelőhelyeket találtunk.

A gyűjtött leletanyag minősége és mennyisége legtöbbször nem ad módot finomabb kronológia megállapítására, így a középkori kerámián belül csak az Árpád-kori és késő középkori leletanyagot választhatjuk el bizonyossággal egymástól. A Cserhát mellett, a Sámsoni-sűrű-dűlőben talált négy lelőhely mindegyike (51–54.) késő középkori kerámiát tartalmaz. A falutól keletre eső Diós-dűlő és Temetői-dűlő területén levő 1–5. lelőhelyeken zömmel késő középkori és kevés Árpád-kori leletet gyűjtöttünk. A Nagyszakácsi belterületétől nyugatra, délnyugatra levő, az egykori Szakácsit, Nagyszakácsit jelző, 28. és 29. lelőhelyeken megfigyelhető, hogy a délebbi területeken inkább Árpád-kori, az északi részen zömmel késő középkori cserepek kerültek elő.

A terepbejárás eredményei tehát azt mutatják, hogy a középkorban a területen három nagyobb kiterjedésű és több apró, de a határ egy-egy részén koncentrálódó települési egység volt. Ezek

³ 1283-ban Águsterdő szolgálónépei nemesi serviensekké emelkedtek: HECKENAST 1970, 87. Az Orosziban lakó királyi ajtónállók szintén nemesi rangra törekedtek: KUBINYI 1995, 325.

⁴ Ezt a folyamatot követhetjük nyomon az ún. Tolvaj-féle formuláskönyvben fennmaradt nemesítő oklevelek sorában: Collectio stytorum saeculo XV in Foris Hungariae usu receptorum. Ex dono Illustrissimi Domini Comitis Francisci Tolvaj. OSZK Fol. Lat. 1818. 110–129. Továbbiakban: Tolvaj-féle formuláskönyv.

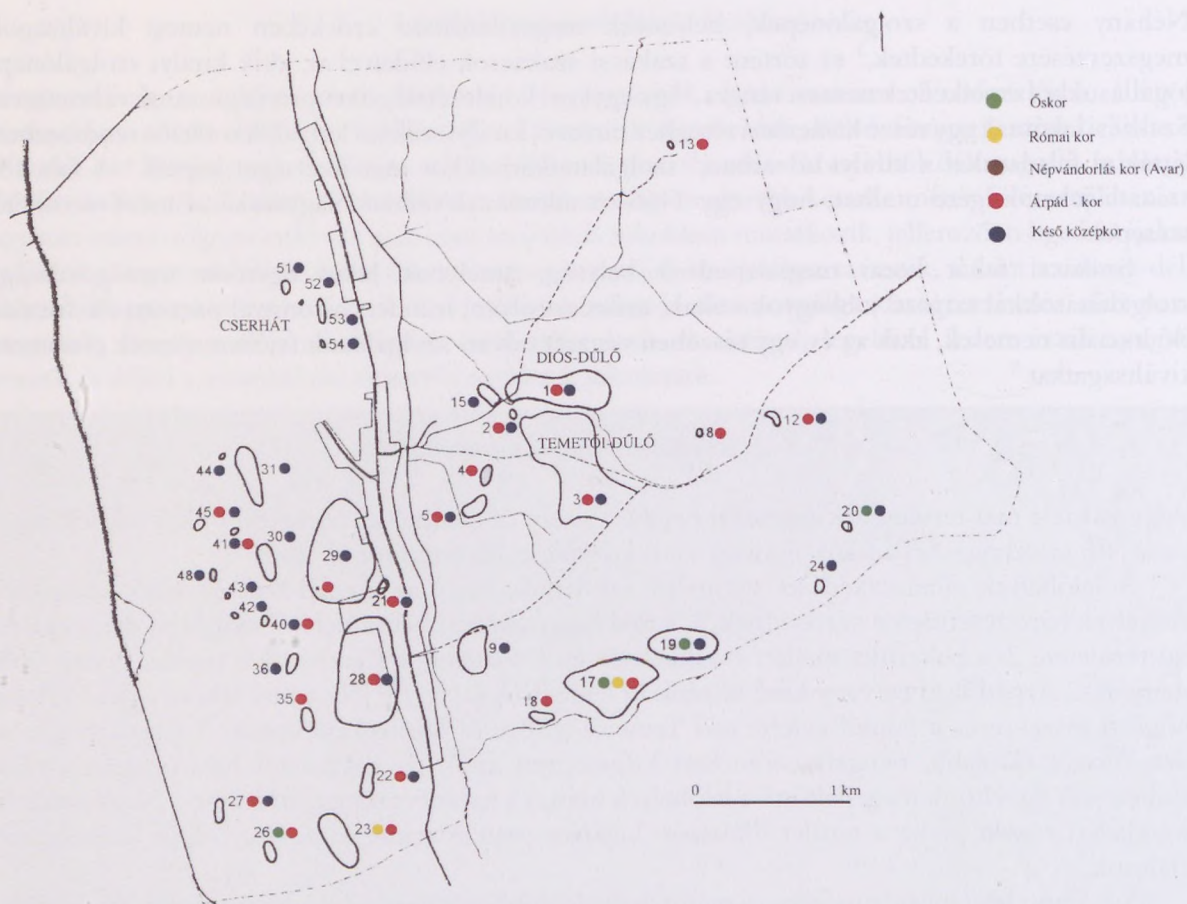
⁵ A 15. század végi királyi számadáskönyvekben rendre szerepelnek az oklevelekből jól ismert szakácsi kismemesek nevei: ENGEL 1797, 18–181.

⁶ Egy 1471-ben kelt oklevél a szakácsmestereknek fizetségül járó só árának utalását említi: MOL DL 17238; BÁNDI 1986, 53.

⁷ MOL DL 16445; BÁNDI 1986, 51.

⁸ KUBINYI 1995, 327. 1505-ben Szakácsiban 6 papon kívül 55 nemes és 30 nem nemes élt.

⁹ Régészeti terepbejárást Nagyszakácsi mai közigazgatási határán belül végeztünk, ami természetesen nem azonos a középkori falu határával. Így a vizsgálat eredményei legfeljebb Szakácsira és környékére nézve értendők. A lelőhelyek koronkénti megosztása: Ők/15 db., Ők-Rk/1 db., Ők-Rk-Ák/1 db., Ők-Rk-Kk/1 db., Ők-Ák/1 db., Ők-Kk/4 db., Rk/1 db., Rk-Ák/1 db., Nk(Avar)/1 db., Ák/4 db., Ák-Kk/14 db., Kk/14 db (Ők-őskor, Rk-Római kor, Nk-Népvándorlás kor, Ák-Árpád-kor, Kk-Késő középkor).

2. ábra: Árpád-kori és késő középkori lelőhelyek Nagyszakácsi területén. (Készítette Zatykó Csilla)

mindegyike feltehetően része egy mellé-, alá- vagy fölérendeltségi viszonynak, kérdés, hogyan írható le ez a viszonyrendszer, hogyan alakulhatott a központ és periféria kérdése a faluhatáron belül.

Településosztódás, kirajzás

A terepbejárási leletanyag durva kronológiájának finomítására, a különböző települési jelenségek magyarázatára az okleveles, történeti adatokat hívjuk segítségül.

Szakácsiban több települési egység meglétére utal az, hogy a mai Nagyszakácsi települést az oklevelek Szakácsi, Nagy-, Kis-, Külső-, és Felsőszakácsi neven jelölik. Az okleveles adatok azonban azt mutatják, hogy Kis-, Külső- és Felsőszakácsi ugyanazon település különböző elnevezései,¹⁰ és valójában három településsel számolhatunk: Nagyszakácsi, Szakácsi és Külsőszakácsi.

Nagyszakácsi - Szakácsi

A mai Nagyszakácsi területére eső két lelőhely nem csak területileg, de kronológiailag is elválik egymástól. A déli települési egységet Árpád-kori, az északit zömében késő középkori leletanyag jellemzi. Falukettőződéseknél az egyes településrészeket egy időben különböző, a közbeszédben alakuló elnevezéseken is említhetik. Az eredeti település neve sokszor Nagy előtaggal egészül ki,

¹⁰ ZATYKÓ 2007, 376.

mely „régí” értelmében utal a településrész koraiságára.¹¹ Mindezek alapján nem zárhatjuk ki, hogy az oklevelekben szereplő Nagyszakácsi a mai falu délnyugati részén levő 28. lelőhellyel, Szakácsi pedig az ettől északra fekvő 29. lelőhellyel azonos.

Külsőszakácsi

Külsőszakácsi helyéről egy 1470-es, a Tolvaj-féle formuláskönyvben található oklevél ad információkat.¹² Ekkor Külsőszakácsiban Péter fia, László megvásárolta Bogdán Jánostól a *Magaskerthwel* (Magaskörtvély) erdő egy darabját, amely Külsőszakácsiban levő nemesi telkétől északra fekszik. A *Magaskerthwel* nevű erdőt máshol is említik a források,¹³ Szakácsitól északkeletre helyezkedett el. Ezek szerint Külsőszakácsit a mai falutól északkeletre, keletre kell keresnünk.

A terepbejárás során két, feltehetően összetartozó, de a köztük levő patak és erdőszáv miatt külön egységként kezelt lelőhelyet azonosítottunk Külsőszakácsival. Az 1. lelőhely a falutól keletre, a Diós-dűlő nyugati sarkában, a Nagyszakácsi-patak északi partján fekszik. A kiterjedt településen nagy mennyiségű késő középkori, kevés Árpád-kori cserepet találtunk. Külsőszakácsi déli részével azonosíthatjuk a 3. lelőhelyet, amely a Temetői-dűlőben fekszik, itt sok késő középkori és – inkább az északi részen – kevés Árpád-kori cserepet gyűjtöttünk. A Temetői-dűlő déli határán húzódó dűlőút északi oldalán egy négyzet alakú, „körbesáncolt” gazos terület van, közepén enyhe kiemelkedéssel. A szántásból kihagyott, négyzet alakú terület helyén valamennyi kéziratoss térkép temetőt jelez, egyéb, az elpusztult településre utaló adat nincsen a felméréseken.¹⁴ Külsőszakácsi, források által említett, Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt temploma állhatott a ma régi temetőnek nevezett területen.

A településrész keletkezésének és elnéptelenedésének időpontjára nézve nincsenek adataink. Az Árpád-kori leletek előfordulása az 1. lelőhelyen és a 3. lelőhely északi részén azt jelzi, hogy a forrásokban csak a 15. században megjelenő település vagy annak előzményei már az Árpád-korban lakottak voltak, másrészt arra utal, hogy a terület benépesülése az északi részen indult meg.

A nemessé váló várjobbágyi falvakkal kapcsolatban Szabó István írta le azt a 14–15. századra jellemző folyamatot, amelynek során a kisnemesi településeken a családi birtok megosztása, szétköltözés révén a falu határán belül új település jött létre.¹⁵ Ezek a kishatárú, zömében nemesi lakosságú, ún. kuriális falvak gyakran életképtelennek bizonyultak. Valószínűnek tűnik, hogy Külsőszakácsi is egy hasonló folyamat eredménye, egyes kisnemesek, talán az osztozás alkalmával nekik jutott földekhez közelebb akarván lakni, fokozatosan vagy egyszerre kiköltöztek a határba, és ott új települést alakítottak ki. Utolsó említése 1471-ből való, a 18. század végi katonai felmérés már csak az egykori temető helyét jelöli. A török kor pusztításai után feltehetően már nem települt be újra a falu.

Késő középkori keistelepek: nemesi majorság vagy tanyaszerű település?

A mai falutól és a középkori Szakácsival azonosítható, nagy kiterjedésű lelőhelyektől nyugatra eső, észak-déli irányú hátság mentén több apró, de egymástól leletmentes területekkel elváló, zömében késő középkori kerámiával datált lelőhelyet rögzíthettünk. Hasonló lelőhely-koncentrációt figyelhetünk meg a falu északi részén, a ma Cserhát néven ismert településrész nyugati oldalán. A lelőhelyek egy földhát mentén felfűzve, egymástól 100–200 m-es távolságra fekszenek, szinte mindegyikük igen kis, 50–100 × 50–200 m kiterjedésű. Területükön nagyon kevés, zömében jellegtelen kerámiát gyűjthettünk.

¹¹ SZABÓ 1966, 123.

¹² Tolvaj-féle formuláskönyv, 128–129.

¹³ 1455: MOL DL 14913; BÁNDI 1986, 44, 1. függ. 21.

¹⁴ II József-féle első (Collo VI. Sectio 23) és második katonai felmérés (Collo XXV Sectio 60) szelvényei.

¹⁵ SZABÓ 1966, 95–97.

Elhelyezkedésükben és méreteikben igen közel állnak az Árpád-kori kistelepekhez, amelyekre a kutatás már az 50-es évektől felfigyelt,¹⁶ nagyobb számban pedig a Pest megyei és Békés megyei¹⁷ topográfiai munkák rögzítették. Nagyszakácsiban azonban – a 35. lelőhely kivételével – mindegyik lelőhely tartalmaz késő középkori kerámiát, Árpád-kori cserepet pedig a legtöbb helyen egyáltalán nem találtunk. Hasonló, késő középkori kerámiát tartalmazó, kis területű lelőhelyek előfordultak Pest megyében is, ezeket azonban a korábbi szórt településrendszer utolsó telepeinek vagy – földrajzi elhelyezkedésük alapján – kisebb, határbeli majorságnak, állattartó szállásnak tartják kutatóik.¹⁸ A Békési járás régészeti topográfiájának készítése során szintén előkerültek a kevés kerámiával jelzett, késő középkori kis telepek. Történeti adatok, valamint az a tény, hogy a mocsaras területek kis szigetein helyezkednek el, arra mutatnak, hogy ezek menedékszerű, ideiglenes szállások voltak.¹⁹

A falu délkeleti területére nézve az okleveles adatok nem adnak támpontokat, a Cser nevű hely (mai: Cserhát) viszont többször előfordul a forrásokban. Éppen Cseren szólnak arról az adatok, hogy Kígyó Mihály a területen jelentősebb mennyiségű szántófölddel rendelkezett. Nagyszakácsi 19. századi térképe azt jelzi, hogy szintén a Cserhát-dűlőben feküdt a középkori oklevelekből is ismert Fekete család birtoka, malomárokka és malommal.²⁰ Annak ellenére, hogy a források nem utalnak lakóhelyek meglétére Cserháton, egy – Csánki Dezső által közölt – adat azt mutatja, hogy ilyen kisebb, lakóhelyként is funkcionáló birtokok lehettek a középkori határban. 1479-ben említik Eresztvény birtokot, mely Szakácsi területén belül feküdt.²¹ A birtokkal Eresztvényi Gede fia, Ferenc előneveként találkozunk először 1428-ban.²² Valamikor a század közepén Gede Lőrinc sógorával,²³ Veres Györggyel *Horoszelegh*-en 2 szántót cserél,²⁴ és Gede fiainak szakácsi telkeit említi egy 1467-es oklevél.²⁵ A Gede család tehát a 15. század elején családi birtokkal rendelkezett az Eresztvény nevű helyen, előnévként való használata azt feltételezi, hogy a terület már ekkor lakóhelyként is szolgált. Ugyanakkor a határ más részein is voltak kisebb földdarabjaik, sőt a család más tagjai Szakácsiban fekvő telkeken laktak.

A határbeli kis telepek jellegére Gede birtok esete világít rá. Egy 1471-ben történt hatalmaskodás kapcsán arról értesülünk, hogy Szegedi Pál emberei fegyveresen megtámadták a Somogy megyei Kisszakácsi, Gede és Nagyszakácsi birtokokat, és többek között Gede (dicti) Simon és Lőrinc gedei házát felgyújtották.²⁶ 1499-ben a szakácsi pálosok és Gondos János között birtokper során a Gede házai Gondos János nevet említik. Nem tudhatjuk, hogy az egykori Gede család birtoka milyen úton szállt Gondos Jánosra, számunkra az a lényeges, hogy a terület nevében megőrizte a korábbi birtokos család emlékét, kiegészülve a háza utótaggal.

A telek kialakulását vizsgáló hazai történeti és néprajzi kutatás²⁷ az Árpád-korra jellemző határbeli telkek, tanyaszerű települések egyik formájának tartja a laka, háza, telke, ülése, földje utótagú személyneves helynevek mögött rejlő telepeket. Kialakulásuk részben a növekvő természetes népszaporulattal és a földművelés előretörésével összefüggő kirajzás folyamatának, részben a családi birtokok felosztásának köszönhető. Elterjedésük a 13. illetve a 13–14. századra tehető.²⁸ A 14. századi pusztásodási folyamat során a kishatárú telepek nagy része elnéptelenedett, a laka, háza, teleke típusú helynevek 80 %-a eltűnik a forrásokból. A tovább élő telepek gyakran

¹⁶ SZÓKE 1955; KOVALOVSKI 1965; VALTER 1974.

¹⁷ MRT 9. 15; MRT 8. 31.

¹⁸ MRT 9. 15.

¹⁹ MRT 10. 27.

²⁰ SML Térképtára U 423: Szakácsi határának térképe. é.n. (19. század közepe)

²¹ „*Possessio Eresztewen in territorio possessionis Nagzakachy*“: CSÁNKI 1909, 579.

²² MOL DL 11981; BÁNDI 1986, 40.

²³ 1463: MOL DL 15826; BÁNDI 1986, 49.

²⁴ 1453: MOL DL 17462; BÁNDI 1986, 43.

²⁵ MOL DL 16514; BÁNDI 1986, 52.

²⁶ MOL DL 17268; BÁNDI 1986, 54.

²⁷ A kutatástörténet összefoglalását ld. LASZLOVSKY 1986, 140–142.

²⁸ KUBINYI 1986, 161.

kisnemesi településként maradnak fenn, illetve a forrásokban a földje utótaggal azonosítható terrák a 13. század utolsó évtizedeitől a falvak határában fekvő possessióként jelennek meg.²⁹ Szabó István szerint a terra-possessio típusú telepek lakottsága nem bizonyított, esetünkben azonban az okleveles adatok azt mutatják, hogy Gede és feltehetően Eresztvény possessio is lakott telepet jelöl. A 14. században általánosan megfigyelhető falupusztásodási folyamat mellett a várjobbágy eredetű kisnemesi falvakban egészen a 15. századig folytak a sokszor határbeli kis telepeket létrehozó birtokosztások. Ennek nyomán még a 14–15. században is gyakori ezeken a területeken a nagyobb falvak határában a háza összetételű települések megjelenése.³⁰

A Szakácsiban megfigyelt, kisméretű lelőhelyek jellege és az említett okleveles adatok alapján valószínű, hogy itt is a kisnemesi birtoklási szerkezettel összefüggésbe hozható jelenségről van szó. A göcseji szegek vidékén végzett terepbejárások eredményeként Müller Róbert rajzolta meg a várjobbágyi eredetű, kisnemessé váló helyi lakosság jellegzetes településrendjét.³¹ Az Árpád-kortól a török korig lakott, nagyobb részt kis kiterjedésű, de olykor több száz méter hosszan is elnyúló településeket figyelt meg a jelentősebb, templomos falvak közelében. Vizsgálata szerint, a nevükben „szer” vagy „szeg” kifejezést hordozó, személyneves települések lakói olyan kisnemesek voltak, akik birtokaikat megőrizni akarván, még az Árpád-kor vége előtt költöztek ki a nagyobb falvakból határbeli földjeikre. Nem kívánjuk a Szakácsiban talált, hasonló helyzetű, Árpád-kori és késő középkori lelőhelyeket pontosan a szeres települések mintája szerint értelmezni, mégis elképzelhetőnek tartjuk, hogy ezek a lelőhelyek egy hasonló, Szakácsiból a határbeli, kiscsaládi nemesi birtokra történt kiköltözés eredményei.

A Nagyszakácsi régészeti topográfiája során megrajzolt lelőhelytérkép egy olyan statikus képet mutat, ahol az évszázadok során létrejött valamennyi település és változásai esetleges felszíni nyomai egyszerre láthatók. Ezt a középkor vonatkozásában is kevésbé tagolt képet okleveles, kéziratok térképi adatokkal kiegészítve azt látjuk, hogy még a viszonylag állandó faluhatár is dinamikusan változó terület, ahol a különböző települési jelenségek révén a centrum és periféria helyzete időről időre ártértelemződik.

Irodalom

BÁNDI 1986	BÁNDI Zsuzsanna: A szakácsi pálos kolostor középkori oklevelei. Somogy megye múltjából 17 (1986) 27–65.
CSÁNKI 1909	CSÁNKI Dezső: Somogy vármegye. Budapest 1909. (Magyarország vármegyéi és városai)
ENGEL 1797	ENGEL, Johann Christian: Geschichte des ungarische Reichs und seiner Nebenländer I. Halle 1797. 18–181.
GOJDA 2003	GOJDA, Martin: Archaeology and Landscape Studies in Europe: Approaches and Concepts. In: People and Nature in Historical Perspective. Szerk.: Laszlovszly, József – Szabó, Péter. Budapest 2003, 35–52.
HECKENAST 1970	HECKENAST Gusztáv: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban. Budapest 1970. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat 53.)
KOVALOVSZKI 1965	KOVALOVSZKI Júlia: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: Orosháza története. Szerk.: Nagy Gyula. Orosháza 1965. 175–203.

²⁹ SZABÓ 1969, 145.

³⁰ SZABÓ 1969, 96–98.

³¹ MÜLLER 1971.

- KRISTÓ 1988 KRISTÓ Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest 1988.
- KUBINYI 1986 KUBINYI, András: Mittelalterlichen Siedlungsformen in Westungarn. In: Siedlungsnamen und Siedlungsformen als Quellen zur Besiedlungsgeschichte Niederösterreichs. Szerk.: Helmuth Fiegl. Wien 1986. 151–170.
- KUBINYI 1995 KUBINYI András : A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995. 309–335.
- LASZLOVSZKY 1986 LASZLOVSZKY József: Tanyaszerű települések az Árpád-korban In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös 1986. 131–150.
- LASZLOVSZKY 2008 LASZLOVSZKY József: Az Európai Táj Egyezmény és a hazai tájrégészet. Műemlékvédelem 42 (2008) 2. 101–104.
- MÜLLER 1971 MÜLLER Róbert: Régészeti terepbejárások a göcseji „szegek” vidékén és településtörténeti tanulságaik. Zalaegerszeg 1971. (Göcseji Múzeum Kiadványai 30.)
- STIBRÁNYI 2010 STIBRÁNYI Máté: Gondolatok a régészeti topográfia lehetőségeiről. In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól. Szerk.: Kvassay Judit. Budapest 2010. 343–359.
- SZABÓ 1966 SZABÓ István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (10–15. század). Budapest 1966.
- SZABÓ 1969 SZABÓ István: A középkori magyar falu. Budapest 1969.
- SZÓKE 1955 SZÓKE Béla: Cserépbográcsaink kérdéséhez. ArchÉrt 82 (1955) 86–90.
- VALTER 1974 VALTER Ilona: A Bodrog-köz honfoglaláskori és középkori településtörténete. Agrártörténeti Szemle 16 (1974) 1–55.
- VIRÁGOS 2008 VIRÁGOS Réka: Tájrégészeti megközelítések a dunántúli 5–6. századi régészeti lelőhelyek értelmezésében. ArchÉrt 133 (2008) 199–221.
- ZATYKÓ 2007 ZATYKÓ Csilla: Reconstruction of the settlement structure of medieval Nagyszakácsi (Somogy county). Antaeus 27 (2007) 367–431.

ELPUSZTULT KÖZÉPKORI TELEPÜLÉSEINK TEREPI MEGISMERÉSÉHEZ

PUSZTAI TAMÁS

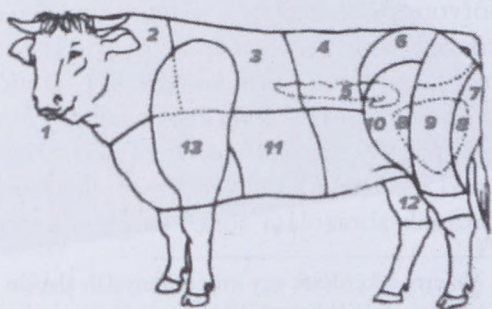
Kulcsszavak: Sarvaly, középkori falu, domborzatmodell, lejtés, kitettség, esésvonal, településszerkezet, terepbejárás

Keywords: Sarvaly, medieval village, elevation model, inclination, kitettség, esésvonal settlement layout, field survey

Schlüsselwörter: Sarvaly, mittelalterliches Dorf, Terrainmodell, Neigung, Siedlungsstruktur, Geländebegehung

Egy elpusztult település megismerésének köztudottan legjobb módja a régészeti terepbejárás.

Mielőtt azonban kimegyünk a Terepre, érdemes magával a Tereppel is megismerkedni; a szemünk és a kezünk segítségével megtudni róla mindent, mielőtt még a lábunkkal érintenénk. Hasznos dolog egy skiccpauszon végigrajzolni a terület szintvonalait, vízfolyásait, az utakat. Kiszínezni az egykor vízzel borított területeket, a magaslatokat, behúzni a gerincvonalakat, mélyvonalakat, lehatárolni az általunk megtelepedésre alkalmasnak ítélt területeket, berajzolni a településhatárokat... A terepnek ez az előzetes tagolása szükséges ahhoz, hogy később a helyszínen járva, összevetve a térkép általunk történt előzetes értelmezését a valósággal, kérdéseket tegyünk fel az előzetes értelmezés és a valóság különbözőségéről, megismerhessük az adott rendszert. A megismerés során a terepet a vizsgált jelenség funkciójának megfelelő rétegekre, illetve részekre kell bontani, ha azt akarjuk, hogy valami kisüljön a kutatásból. (1. ábra¹)

1. ábra: A kezdet: a kutatandó terület megfelelő részekre bontása.

A megismerés gyakorlására a legjobb terepet azok az ismert régészeti lelőhelyek jelentik, amelyeket már feltártak, és az ott talált régészeti jelenségek közreadása, értékelése is megtörtént. Ezekre a már közölt rétegekre rajzolhatjuk rá a bevezetőben már említett rétegeinket. Talán legismertebb, de mindenképp a legrészletesebben közreadott középkori faluásatásunk a Dunántúlon feltárt, az 1530-as években elpusztult Sarvaly falu régészeti kutatása.² Az elpusztult falu felkeresése előtt készítettem el azokat a rajzokat, melyek átdolgozott változatait az alábbiakban mutatom be.

Sarvalyról rendelkezésünkre áll a település épületeinek elhelyezkedését és a kutatott terület geodéziai felmérését ábrázoló térkép. A térkép szintvonalait egy méterenként rajzolták meg. Ezek alapján a mikrodomborzati elemeket nem vizsgálhatjuk, de a házak telepítése és a domborzat közötti kapcsolatokat igen. A mikrodomborzati adatok hiányában természetesen ez az elemzés nem tökéletes, hisz például a területre érkező csapadék lefolyási viszonyainak ábrázolása során

¹ Az ábrákat a szerző készítette.

² HOLL – PARÁDI 1982.

lényeges szempont lenne az épületek közvetlen környezetében található felszín 1 méteres léptéknél pontosabb ábrázolása.

Sarvaly házainak telepítési viszonyait összevetve a domborzattal, abból az alapvetésből indultam ki, hogy egy adott kor embere a gazdálkodása és kultúrája által is meghatározott, jól leírható környezeti igénnyel rendelkezik, ami alapvetően azt határozza meg, hogy hol jönnek létre települések. Ugyanakkor ezek az igények, kiegészülve egyéb szempontokkal, a településen belül is hatnak. Az épületek településen belüli elhelyezkedését, fekvését vizsgálva a kérdés úgy is feltehető lenne: Sarvalyon melyik házban volt jó lakni?³ A természeti környezeti szempontokat természetesen számos más elem is befolyásolja: úthálózat, birtokviszonyok, meglévő településhálózat. A régészeti és történeti kutatás mindenütt hangsúlyozza a domborzati, vízrajzi viszonyok meghatározó szerepét a település elhelyezkedése, vagy belső tagolódása során. Sarvaly egy hegyvidéki település, ahol a domborzati különbségek markánsan jelentkeznek. Mielőtt még beleesnénk abba a csapdába, hogy minden jellegzetességet, amely a településszerkezethez kapcsolódik, a domborzati elemekre vezetnénk vissza, figyelemmel kell legyünk Holl Imre elemzésére: „...itt minden előfeltétel adott volt, hogy egy halmazfalu jöjjön létre: egy erősen tagolt domborzat, kevés ház, a földesúrtól független, kisnemesi tulajdonosok. A szántóföldek nem közvetlenül a beltelkekhez kapcsolódtak, mindazonáltal a falu lakói mégis egy belső rendre törekedtek...”⁴

A rendelkezésünkre álló térkép⁵ szintvonalainak digitalizálásával elkészítettem a terület domborzatmodelljét.⁶ E modellen feltüntettem a feltárt épületeket, valamint az ásatók által térképen rögzített mélyedéseket. (2. ábra)

A modell egy változatát a magassági viszonyok 5-szörös torzításával is elkészítettem, mert így a terep különbségei határozottabban jelennek meg. (3. ábra)

Ez a torzítás a terep részekre tagolását is jobban segíti. Jól elkülöníthető a település déli szélét határoló, vízzel fedett mélyedés, az oda befutó vízmósások. A markánsan kiemelkedő templom körül a települési felszín két részre osztható. Egy kevésbé tagolt keleti és egy tagoltabb nyugati tömbre. A domborzatmodell segítségével háromféle analízist készítettem el:

1. Lejtőmeredekségi analízis. (4. ábra). A domborzati térkép szintvonalai alapján, de a szintvonalas térképhez mérten szemléletesebben mutatja azokat a felszíneket, melyek viszonylag síknak tekinthetők, tehát megtelepedésre alkalmasabbak, illetve ahol a lejtőszög már meredekebb, ami a településen belüli közlekedést, az utcák kialakítását határozza meg.

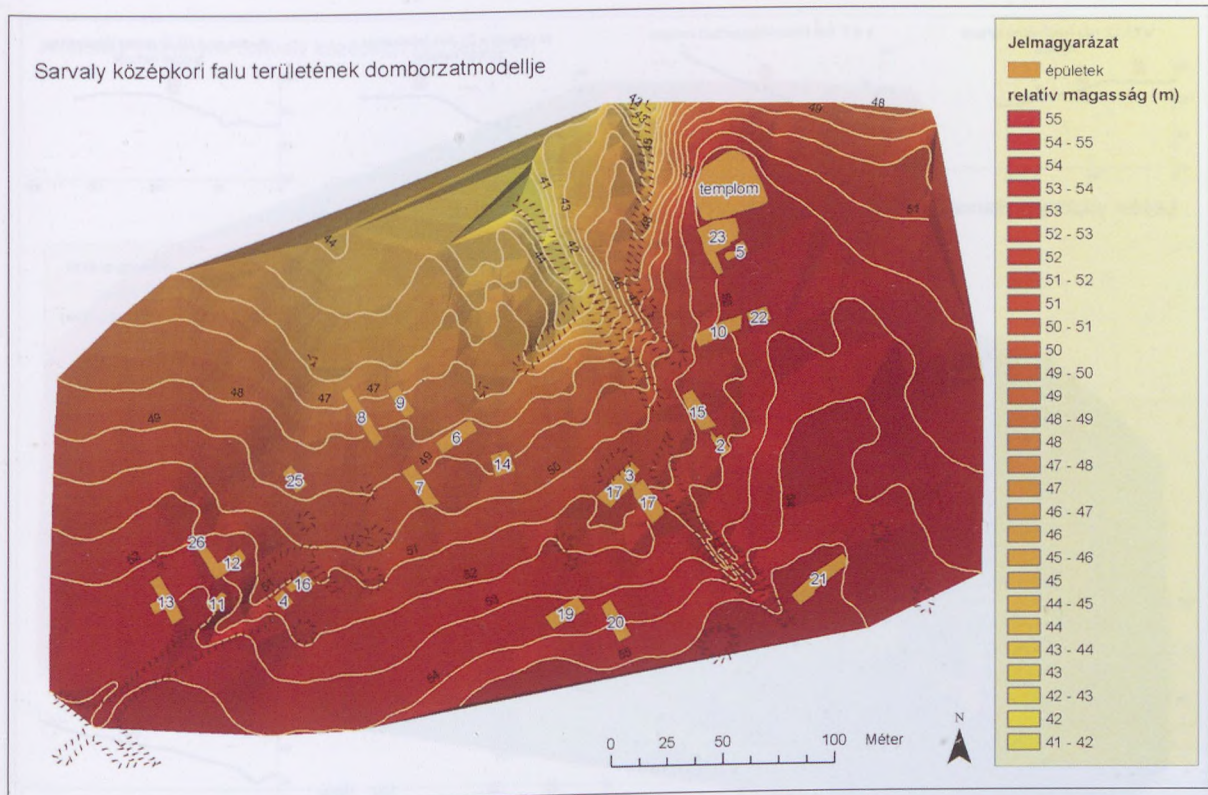
2. A terület lefolyási viszonyainak elemzése. (5. ábra) Ez összefügg a lejtési viszonyokkal. Ezzel az elemzéssel azt kívántam vizsgálni, hogy az épületek elhelyezkedése hogyan igazodik a területre érkező csapadék és egyéb vizek elvezetését szolgáló lejtőkhöz, mélyvonalakhoz. A vízfolyások irányának ábrázolása során megszerkesztettem egy-egy, a település épületei számára fontosnak

³ Ma erre a kérdésre egy kritériumnyaláb alapján válaszolhatunk, ezek a kritériumok egyénenként is változnak: Déli kitettségű telek, hogy kicsi legyen a fűtésszámla, és a sárgabarack szépen beérjen. Mivel főképp a nap második felében vagyunk otthon, a ház fő homlokzata DDNy-i tájolású legyen. A telek ne legyen nagyon lejtős, mert rossz beállni az autóval, de azért a gyerekek tudjanak szánkózni rajta a télen. Közel legyen az óvoda, iskola, és a villamosvonal is. Legyen egy patak is a közelben, mert amíg ott játszanak a gyerekek, békében lehet otthon dolgozni. Ne menjen át a telken nagyfeszültségű villanyvezeték, mert az káros az egészségre. Mindezek a szempontok mérhetőek, számszerűsíthetőek, és segítségükkel egy adott terület osztályozható, ami az adott település térképén meg is jeleníthető. Ha e kritériumnyalábban a szempontok arányát megfelelően súlyozzuk, akkor minden egyes területre kapunk egy értéket, mely azt mutatja, érdemes-e ott lakni. A régészeti kutatás ezt a módszert – természetesen régészetileg mérhető tényezők (utaktól, településektől, vízfolyásoktól való távolság, kitettség, a talaj vízháztartása, minősége, stb.) – a régészeti lelőhelyek előfordulásának prediktív módon történő modellezése során évtizedek óta használja. Egy településen belül is lehet lakásra alkalmas és kevésbé alkalmas helyeket megkülönböztetni. Sarvalyon azt is tudjuk, hogy a régészeti leletek alapján a 23., 17., 12. és 26. házak képviselik a falu leggazdagabb rétegét (HOLL – PARÁDI 1982, 131.). Mit tudhatunk meg az egyéb körülményekről?

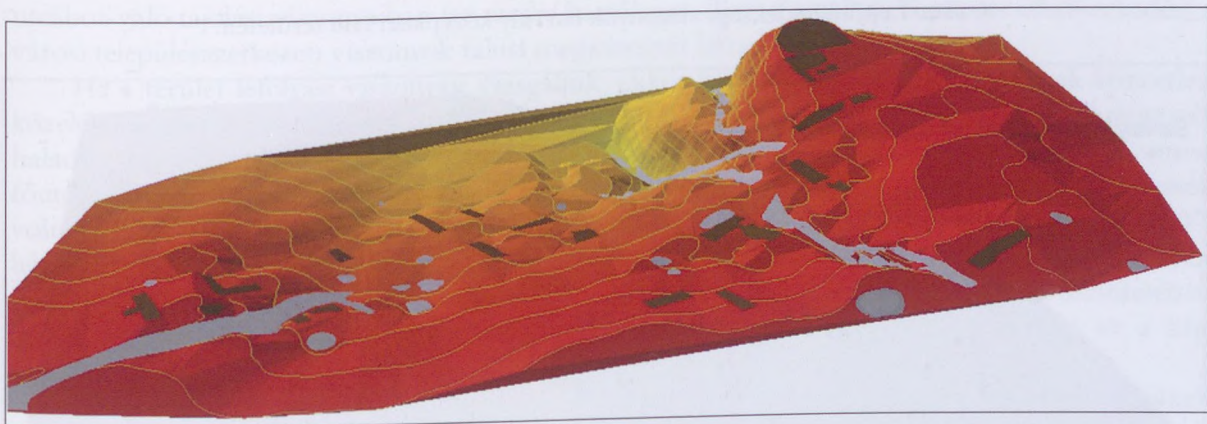
⁴ HOLL 1985, 246.

⁵ HOLL – PARÁDI 1982, 17. melléklet.

⁶ Sarvaly középkori falu szerkezeti rekonstrukcióját ugyanezekre a forrásokra támaszkodva, más szempontok alapján Sabján Tibor már elkészítette (SABJÁN 2001, 415-416., 13. kép.).

2. ábra: Sarvaly középkori falu területének domborzatmodellje.

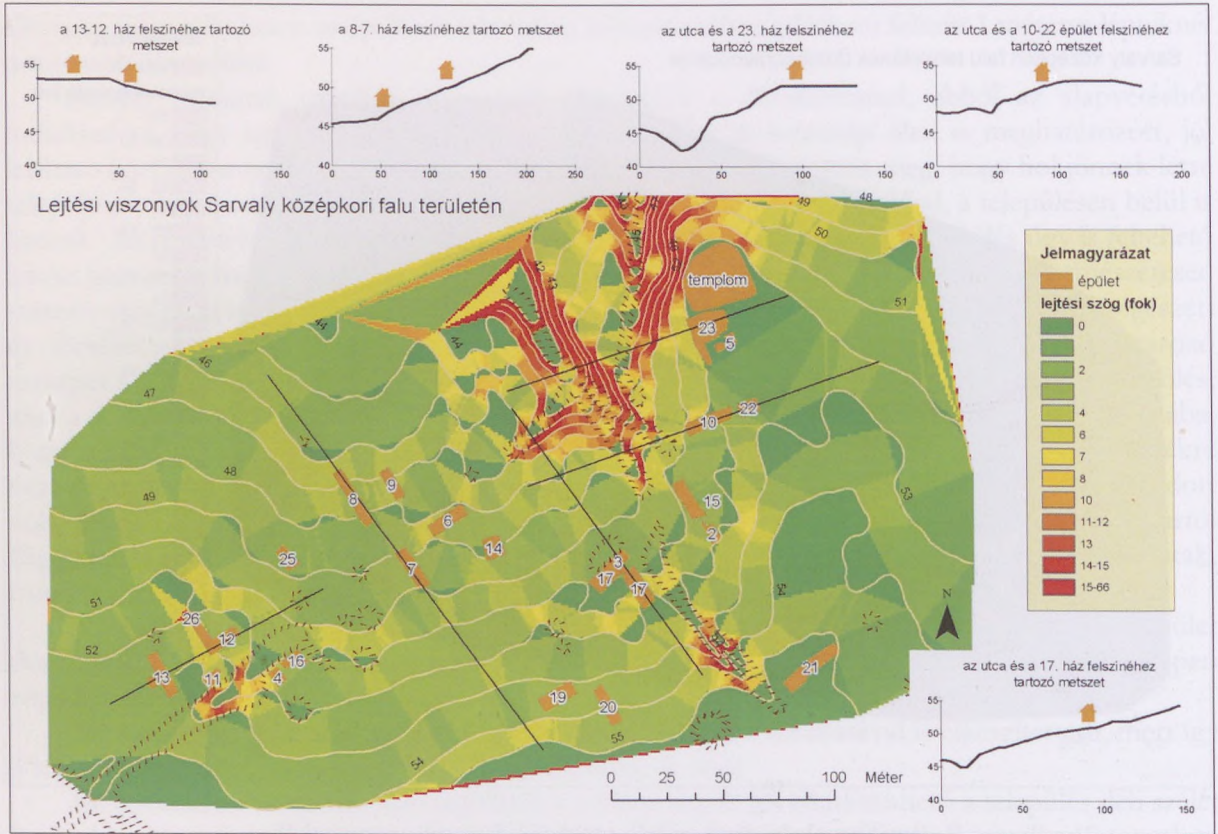

3. ábra: Sarvaly domborzatmodellje, 5-szörös magassági torzítással.

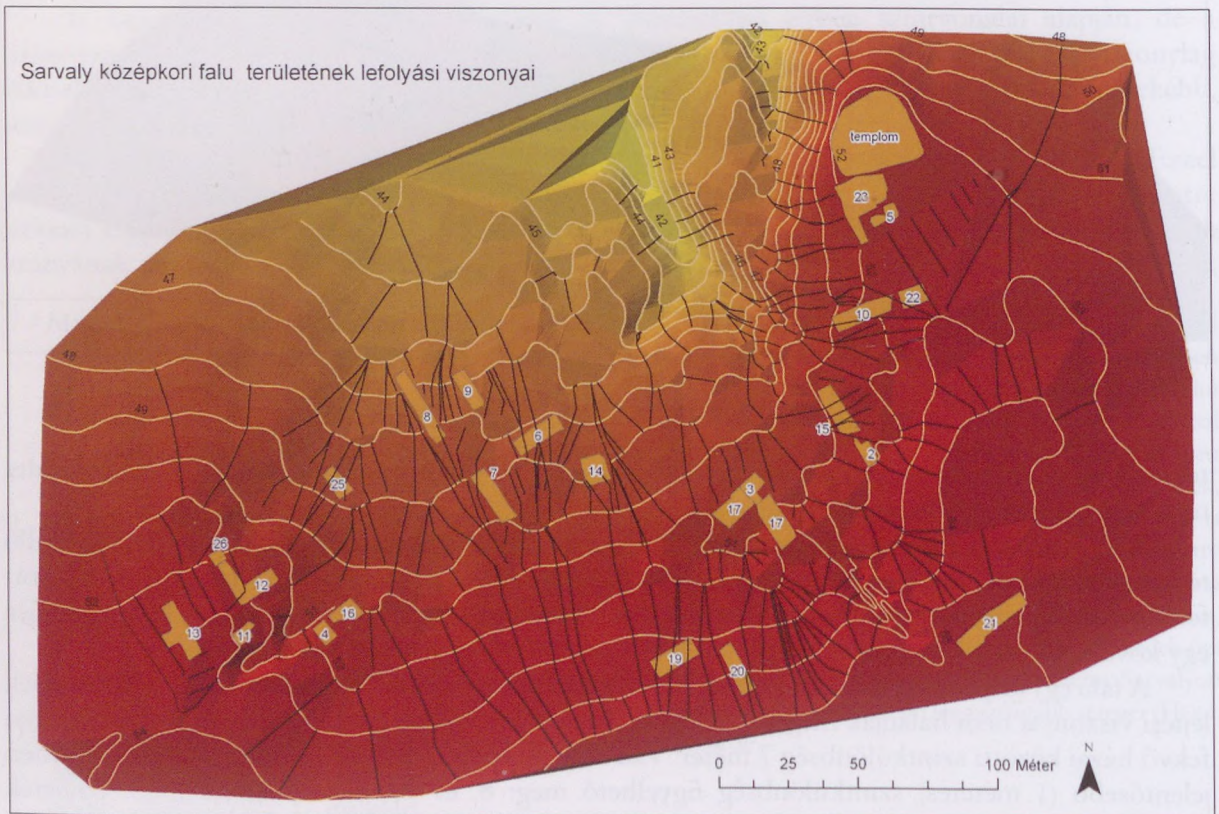
tekinthető pont esésvonalát, amely nem más, mint az adott területen áthaladó szintvonalra merőleges, a lejtő irányába mutató egyenes.

3. A kitettségi viszonyok ábrázolása. (6. ábra) A domborzatmodellt a rendelkezésünkre álló térképen található északjel alapján tájoltuk, majd különböző színezéssel jelöltük, hogy az adott felszín mely égtáj felé néz. Ez a kitettség magának a teleknek a kitettségét mutatja, a házak tájolása egy következő réteggént jelenik meg.

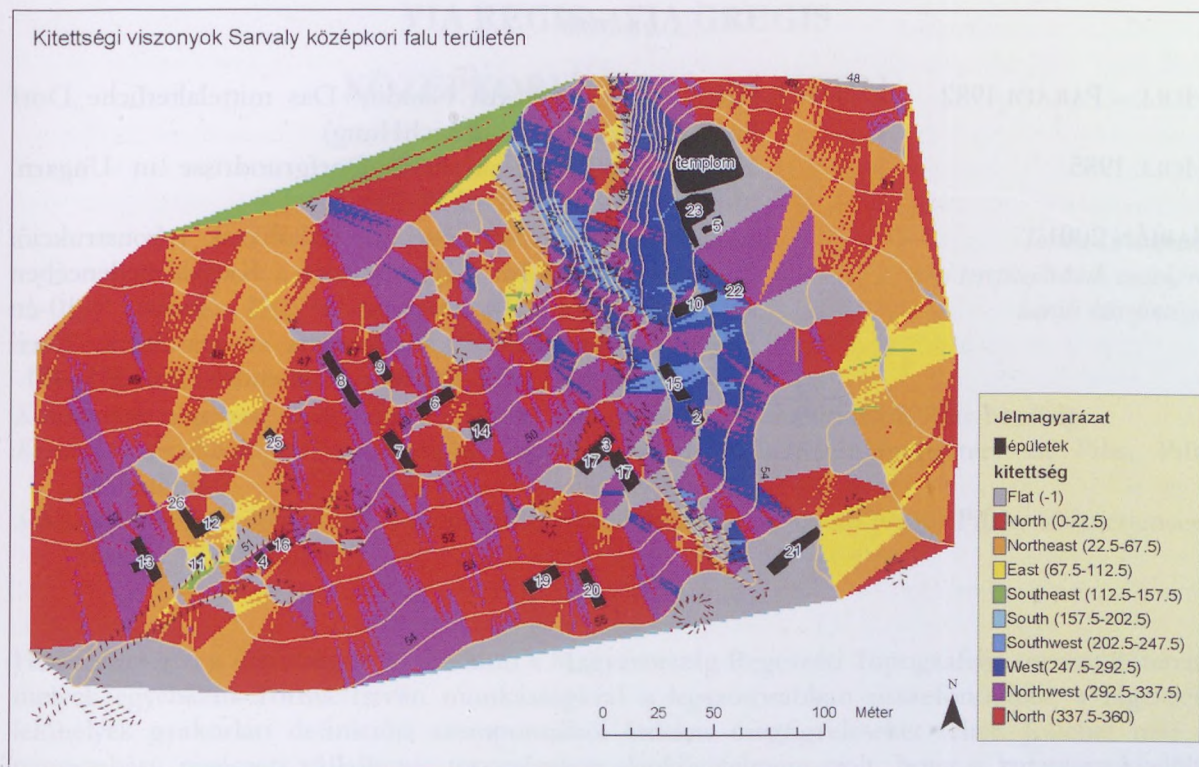
A falu egy alapvetően északi kitettségű domboldalon helyezkedik el, ahol a házak környezetének lejtési viszonyai nem haladják meg a 4-6 fokot. A település legalsó házai és legmagasabb területen fekvő házai közötti szintkülönbség 7 méter. Van néhány épület, melyek két vége között a felszínen jelentősebb (1 méteres) szintkülönbség figyelhető meg: 8. és 10. ház. A 12., 17., 23. épületek közvetlen környezete viszonylag síknak tekinthető, a 15. és 21. épületet pedig úgy helyezték el, hogy hossz tengelye az adott területen futó szintvonalal párhuzamos legyen. Holl Imre az épületek

4. ábra: Lejtőmeredekségi viszonyok Sarvaly középkori falu területén.

5. ábra: Lefolyási viszonyok Sarvaly középkori falu területén.

6. ábra: Sarvaly középkori falu területének égtájak szerinti kitettségi viszonyai.

utcahoz való tájolási viszonyaiban (az utcára merőleges, illetve azzal párhuzamos elhelyezkedés) a városi településszerkezeti viszonyok falusi megjelenését látta.⁷

Ha a terület lefolyási viszonyait vizsgáljuk, akkor látható, hogy a 12. épület csak közvetlen közeléből kap vizet, egyébként a lefolyások java elkerüli és összegyűlik a 25. épülettől északnyugatra haladó mélyedésben. Ebbe a mélyedésbe tart egyébként a főutcára került csapadék java is, ami a főutcára merőleges beépítést szintén indokoltá tette volna. Ha egyéb szempontok nem léteztek volna, a 8–9. házat ez okból sem lett volna célszerű az utcával párhuzamosan felépíteni. A 17. ház esetében a csapadék java része a háztól keletre halad el. A 23. épület a templom mellett ilyen szempontból is kitüntetett helyen van. A 15. ház a térképünk szerint a lefolyások tekintetében igencsak kitettnek tekinthető, kérdéses, itt a mikrodomborzati elemek ismeretében ez a kép változna-e.

Ha a telkek kitettségét tekintjük, az északi domboldal felszínéből a sík területek különülnek el: a templom helye és a 23. épület, valamint a 17. ház telke. Kitettség tekintetében a környezetéhez képest szerencsésebbnek tekinthető a 10. és 15. épületek DNy-i fekvésű telke. Fenti adatok csupán a település életének egy-egy rétegére szolgálnak információkkal. Az adott terület minősítése során eltérő súllyal esnek latba, hiszen van olyan telek, amelynek jó a fekvése, de a lefolyási viszonyok kedvezőtlenek.

Az írott és a tárgyi források mellett maga a Terep is történeti forrás, az adott település életét meghatározó alapvető réteg. E réteget a régészeti leletanyag elemzése, az építési módok megismerése, a régészeti-természettudományos anyag elemzése alkotta többi réteggel együttesen szemlélve juthatunk közelebb a település életének megismeréséhez.

⁷ „Jellemzőnek tartjuk, hogy az átépítésnél megváltoztatják a ház tájolását: az eredetileg az útra merőleges beépítés helyett az úttal párhuzamos épült. Már korábban rámutattunk arra, hogy ez a tájolás-változtatás a középkori magyar falvakban a városi építészeti divat hatására kezd elterjedni a 16. században, de nem vált általánossá. A sarvalyi példák szerint itt már korábban megkezdődött ez a folyamat (6; 16; 17; 12. ház) és ebben a külsőségekre többlet adó kisnemesi életforma is szerepet játszhatott” (HOLL – PARÁDI 1982, 126.).

Irodalom

HOLL – PARÁDI 1982

HOLL Imre – PARÁDI Nándor: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. Bp. 1982. (FontArchHung)

HOLL 1985

HOLL Imre: Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn. MittArchInst 14 (1985) 235–243.

SABJÁN 2001

SABJÁN Tibor: Késő középkori lakóházak rekonstrukciói (Sarvalyi példák). In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga Szerk.: Cseri Miklós – Tárnoki Judit. Szolnok–Szentendre 2001. 391–421.

VIA REGIS – VIA GREGIS

KÖZÉPKORI UTAK A PILISBEN

BENKŐ ELEK

*Torma Istvánnak,
régi terepbejárások emlékére,
baráti köszöntéssel*

Kulcsszavak: régészeti topográfia, középkori utak, pilisi ciszterci monostor, Pilis-hegység

Keywords: archaeological topography, medieval roads, Cistercian monastery of Pilis, Pilis Mountains

Schlüsselwörter: archäologische Topographie, mittelalterliche Strassen/Wege, Piliser-Zisterzienser-kloster, Pilis-Gebirge

Ha valaki veszi a fáradságot, és áttekinti a Magyarország Régészeti Topográfiája sorozat köteteit, melyek egyébként Torma István munkásságával a legszorosabban összefonódnak, a régészeti lelőhelyek gyakorlati definíciója szempontjából érdekes megfigyeléseket tehet. Jóllehet már e nagyszabású régészeti vállalkozás tervezésekor alapkövetelmény volt, hogy a kutatásra kijelölt, járásnyi területek valamennyi hozzáférhető, vagy csak közvetett adatok révén jellemezhető régészeti lelőhelyének szerepelnie kell a munka leíró részében, e téren a Torma István szerkesztette második kötet érezhető módosulást jelentett. Ez mindenekelőtt a jelkulcs folyamatos bővülésén mérhető le, amikor a hagyományos lelőhelytípusok (telepmaradványok, temetők, várak stb.) mellett mind nagyobb számban tűnnek fel a régészeti leletanyag segítségével közvetlenül nem keltezhető, de feltehetően a régészeti korokban keletkezett, emberi kéz alkotta létesítmények, utak, gátak, halastavak, hidak maradványai. Magától értetődő, hogy e furcsa, keltezési és értelmezési kérdéseket egyaránt felvető objektumok vizsgálata mind erőteljesebben igényelte az újkori, kéziratos térképek bevonását is a kutatásba. Ekkortájt, jellemzően az 1960-as és 70-es években, amikor az időközben nálunk is divatossá vált környezetrégészet szempontjai még nem érvényesültek a maihoz hasonló mértékben, a probléma számos gyakorlati elemét már igen jól érzékelte a terep régészet. Ebben a római kori, vagy középkori utak azonosítása, településtörténeti jelentőségük felmérése fontos szerepet kapott. Mondanivalónk a Pilis-hegység kapcsán ezekhez a régészeti vonatkozású utakhoz kapcsolódik, a szó szoros értelmében Torma István és terepet járó munkatársai nyomdokain.

Magam ezekkel az első látásra meghatározhatatlan korú utakkal még az 1980-as évek székelyföldi terepbejárásai során találkoztam. Az ekkor megfigyelt útmaradványok részben helyi jelentőségű, egykor falvakat összekötő, a terepviszonyokat elsőrangúan felhasználó útvonalakra utaltak, melyeket időközben benőtt az erdő, vagy csak minimális helyi forgalmat bonyolítottak le, legendák kapcsolódtak hozzájuk (Tatárok útja, Tündérek útja), esetenként római kori eredetüket feltételezték többé-kevésbé megalapozottan a 19–20. század helytörténészei. Ugyanakkor felfigyelhettünk olyan utakra is, amelyek a terepviszonyok hasonlóképpen kitűnő ismeretében hegyvonulatokon, esetenként a Keleti-Kárpátokon és az országhatáron vezettek keresztül. Nyomvonalukat a helybéliek, elsősorban a pásztorok ismerték, akiknek pénzzel mindenkor megfizethető szakértelme a történelem során nemegyszer komoly haderőt segített át úgyszólván észrevétlenül a járhatatlannak tűnő hegyeken. E különféle nyomvonalú és rendeltetésű utaknak egyetlen közös sajátossága volt, az, hogy a terepen makacsul keltezhetetlenek voltak, régiségükre csak 16–18. századi írott források és újkori térképes ábrázolások alapján lehetett becsléseket megkockáztatni.

A probléma évtizedekkel később, a pilisi ciszterci monostor maradványainak monografikus feldolgozása során merült fel újra, amikor az egykori monostor környezetét is fokozatosan fel kellett

deríteni, az ide tartozó egykori halastavakkal, gátakkal, utakkal és kőbányákkal együtt. Az itteni középkori úthálózat vizsgálatának fontosságára egy különös ellentmondás irányítja a figyelmet. A régészeti, művészettörténeti és településtörténeti kutatás egyaránt felfigyelt már a királyi alapítású pilisi ciszterci monostor országos jelentőségére, felvetette azt is, hogy helyén már a kora Árpád-korban királyi udvarház, esetleg valamilyen egyházi intézmény állt, ugyanakkor – mai szemmel nézve – a lelőhely, miként a többi középkori pilisi kolostor is, félreeső helyen fekszik, és nem igazodik a régió legfontosabb, középkori írott forrásokban is szereplő útjaihoz.

Ahhoz, hogy a fenti ellentmondás valós vagy látszólagos voltát megítélhessük, röviden át kell tekintenünk a kérdésre vonatkozó régészeti, írásos és kartográfiai forrásokat.

E ponton ismét Torma Istvánra kell utalnunk, aki az MRT 5. (Esztergom és a dorogi járás) és 7. kötetének (a budai és szentendrei járás) írásával és szerkesztésével a Pilis-hegység térségének addig ismert teljes régészeti adatbázisát biztosította a további kutatás számára. E két munkából az egykori utak és – ami legalább ennyire fontos – a régi településhálózat mára elenyészett elemei (elpusztult, illetve helyüket megváltoztató települések) sem maradtak ki.

Közülük a legfontosabb az a római kori út volt, amely Brigetio-ból Pilisszántó érintésével a Budai-hegységet és a Pilist elválasztó törésvonal, a Vörösvári-árok völgsíkján vezetett Aquincum felé. A 19. századi megyetérképen még szereplő út¹ egyes, köves-kavicsos szakaszait a régészeti topográfiai kutatás derítette fel.² Az újkori kartográfiai forrással egybehangzóan ezt a biztosan római eredetű utat a középkorban is használták. Egy 1299-es okleveles adat alapján az elpusztult Boron falu (Csobánka határában) térségében húzódó „nagyút,” illetve „kövesút” mellett egy kő *statua*, feltehetően egy eredeti helyén maradt római kori mérföldkő állt, melyet a mondott évben határjelként rögzítettek: *iuxta magnam viam, per quam venitur de Zantho versus Budam ... ad quandam magnam statuam lapideam, iuxta viam saxosam, que pro meta habebatur*.³ Valószínűleg ebbe a nyomvonalba torkollott a Piliscsabán át Esztergom felől érkező országút is.⁴ Az út középkori használatát régészeti ásatás is alátámasztja: a mai Bécsi úttal hegyesszöget bezáró, több periódusú kövezéssel burkolt út két kisebb szakaszát Madarassy Orsolya és Zsidi Paula 2002. évi megelőző ásatása tárta fel (Bécsi út 314–324.), a felső útréteg kövei között 15. századi pénzérmével.⁵ A római út középkori használata megmagyarázza a Pilis legjelentősebb pálos kolostora, a mai Keszthely-Klastrompusztán található pálos Szent Kereszt-kolostor topográfiai elhelyezkedését is, a kolostor ugyanis e középkori útvonal közelében épült.⁶

A fenti út közelében a régészeti kutatás egy másik út maradványait is felfedte, amely a Hosszúhegy oldalába bevágódva szelte át Pilisszántó és Csobánka határát, majd a Kis- és Nagy-Kevély oldalán haladva, Pilisborosjenő és Üröm határán átvágva szintén Óbudára érkezett. Sokáig, Simonyi Dezső tanulmánya nyomán, úgy vélték, hogy ez az út is római eredetű, és a fenti nagy római út pilisszántói elágazása.⁷ Római voltát a régészeti topográfiai kutatás kérdőjelezte meg, egyúttal további vizsgálódások szükségességére hívta fel a figyelmet.⁸ 2002–2003. évi terepbejárásaink során kiderült, hogy ez az út nagy valószínűséggel középkori eredetű és összefügg a pilisi ciszterci monostorral is. A kitűnő állapotban fennmaradt, Pilisszántó helyi forgalmában valamelyest ma is használt út a Hosszúhegy DNy-i oldalában igen jól követhető, Csobánka térségében az elpusztult Boron falu (a pilisi apátság egykori birtoka) mellett halad el, majd a Kis- és Nagy-Kevély délnyugati

¹ Pest-Pilis és Solt törv. egyesült vármegyék és a Kis Kúnság földképe, 1834. MOL – Helytartótanácsi térképek, S 12. Div 11. No 89.

² MRT 5. 278–279. (Piliscsév, 16/5. lh.); MRT 7. 156. (Pilisszántó, 17/12. lh.), 173–174. (Pilisvörösvár, 21/21. lh.)

³ 1299: Pilis I. 419, ÁMF IV. 595–596; a *statua* értelmezéséhez l. MRT 7. 76–77.

⁴ Az „esztergomi nagy utat” (*magnam viam per quam itur de Strigonio Budam*) a 13. századtól gyakran idézik a források (ÁMF IV. 591, 595–596, 612, 665, 667, 696.). Egy 1411-ben kelt oklevél szerint Piliscsabán haladt keresztül: MOL DL 9798, PmM I/2. 119. vö. ÁMF IV. 591.

⁵ Kárpáti Zoltán (akkor Budapesti Történeti Múzeum, ma NÖK-MNM) szíves közlése.

⁶ Vö. ÁMF IV. 591.

⁷ SIMONYI 1936, 49, 51 (térképvázlat).

⁸ MRT 7. 76–77. (Csobánka, 6/28. lh.), 143–144. (Pilisborosjenő, 15/8. lh.), 156. (Pilisszántó, 17/12a. lh.), 353. (Üröm, 37/11. lh.).

oldalán tart Pilisborosjenő és Üröm⁹ érintésével végcélja, Óbuda felé. Ami az út másik végét illeti, megfigyeléseink eltérnek az eddigi eredményektől, amennyiben folytatását nem északnyugat, tehát Piliscsév és a brigetio-i út felé, hanem a Pilis-hegy K-i oldalán, a hegy lábánál haladva a pilisi monostor irányába követhettük. A hegyoldalban erőteljes tereplépcsőt alkotó, kövezés szórványos nyomait mutató út közvetlenül a monostor fölött, annak nyugati oldala mellett haladt el északra, Dobogókő-Kétbükkfa-nyereg irányába, ahonnan a pilisszentléleki pálos kolostor¹⁰ közelében haladva Esztergom felé ereszkedett le. Az út dobogókői szakaszát 2006–2007-ben Szabó Máté is bejárta, megfigyeléseit írásban rögzítette.¹¹ Az 1940-es évek kutatása ezt az útszakaszt is római korinak vélte, pontosabban ezeket az útszakaszokat is, ugyanis e kor munkáiban a dobogókői „római út” nyomai egy hosszan elnyúló háromszöget rajzolnak ki. Ennek egyik hegye Pilisszentkeresztben található, ahonnan egy felhagyott út húzódik a Kétbükkfa-nyereg felé, míg egy másik út a Dobogókő csúcsán felismerni vélt őrtorony felé haladt, és egy innen induló, Kétbükkfa-nyereg felé tartó út zárta a háromszöget.

Ezeket az útmaradványokat, melyeket Soproni Sándor 1950-ben bejárta, semmiféle régészeti lelet nem keltezte, ezért a régészeti topográfiai kutatás római eredetüket megkérdőjelezve újkori erdőgazdasági utak részleteinek tekintette őket.¹²

Mindehhez a magam részéről, hangsúlyozva, hogy idevágó terepi és kartográfiai kutatásaim még lezáratlanok, a következőket fűzhetem.

A terepmunka során úgy éreztem, hogy a két útszakasz, tehát a Szántó felől Óbuda, illetve a Pilisszentkereszt felől a Dobogókő-Kétbükkfa-nyereg magaslatán át Pilisszentlélek felé forduló út egyazon útvonal. Egy kb. 2,5–3 m széles, helyenként kövezett út maradványa, amely a széles Vörösvári-árok északkeleti peremén haladva Óbudáról Esztergom felé vezetett, útba ejtve a pilisi ciszterci és a szentléleki pálos kolostort, és megközelítve a Csobánka határában fekvő, elpusztult Boron falut. Eddig nem sikerült olyan adatra bukkannom, amely ezeknek az utaknak a római kori eredetét alátámasztaná vagy megerősítené, vonalvezetése ennek inkább ellentmondani látszik. Az a tény, hogy elsőrendűen alkalmas volt a Pilis több egyházi intézményének megközelítésére, azt sejteti, hogy a középkorban biztosan használták, bár ennek konkrét bizonyítékaival sajnos adósok maradunk. Így csupán arra hivatkozhatunk, hogy 18–19. századi térképeken valóban láthatunk olyan utakat, melyek a pilisi monostor romjait megközelítve a Kétbükkfa-nyereg és a Feketekő, majd Esztergom felé vezettek. Ezen, miután a mai dobogókői műút modern kori nyomvonalon halad, nem is csodálkozhatunk.

Hasonlóképpen közvetett jellegű egy másik bizonyítékunk is, amely szerintünk arra utal, hogy a pilisi monostort Esztergommal a török korban viszonylag jól járható szekérút kötötte össze. Régóta ismert tény, hogy a 16. században megszűnt pilisi ciszterci monostor bontásából származó épületanyag, így faragott kövek is jutottak a 17. század folyamán Esztergomba. Az itteni török kori emlékek vizsgálata legutóbb arra világított rá, hogy ez a kőszállítás ipari méretű volt, az Esztergomba jutott pilisi faragványok mennyisége minden korábbi becslést meghalad. Ezt megfelelő út nélkül aligha lehetett lebonyolítani.

Az eddig áttekintett utak a Pilis jellemzően északnyugat-délkelet irányú völgyeiben, vízfolyások mentén, egymással nagyjából párhuzamosan húzódtak. Ha rátekintünk a rendelkezésünkre álló újkori térképekre, ezekre merőlegesen, a hegyvonulatokon át futó utakat is felfedezhetünk. Ilyenekre történeti forrásaink is utalnak.

Idézem mindenekelőtt azt a közismert adatot, amely szerint 1308 novemberében a pilisszentlászlói r. kat. plébániatemplom helyén állt kékesi pálos kolostorban találkozott Csák Máté

⁹ MRT 7. 143–144, 353.

¹⁰ E középkori út meglétét, a pilisszentléleki pálos kolostor fekvése alapján, már korábban feltételezte az Árpád-kori településtörténeti kutatás, ÁMF IV. 591.

¹¹ Szabó Máté: Gondolatok a Pilis-hegység egykori útjairól. kézirat. Internetes változata: Szabó Máté: Ősi utak a Pilisben (http://sirasok.blog.hu/2010/04/13/osi_utak_a_pilisben). Köszönöm Szabó Máténak, hogy kutatásairól tájékoztatt és erről készült írását elolvashattam.

¹² MRT 7. 164–165. (Pilisszentkereszt, 19/2. lh.)

Gentilis bíborossal, pápai legátussal és ennek eredményeként Csák Máté hűségesküet tett Károly királynak.¹³ Miután az egymás iránt leplezetlen gyanakvással viseltető felek két irányból, Gentilis a Károly Róbert uralmi területéhez tartozó Budáról, Csák Máté pedig a hatalma alatt tartott visegrádi várból érkezett, aligha lehet kétséges, hogy a kékesi kolostort is – miként a többi pilisi kolostort is – fontos utak közelítették meg. Kékes és Visegrád kapcsolatahoz egyébként fontos adalék, hogy a falut a visegrádi várnagy telepítette, tehát joggal várható el, hogy a két települést út kösse össze. Ezt a hegyi utat Györffy György Visegrádról Szentlászló-Királykuta-Aszófő útvonalon vezette Pomáz felé.¹⁴ Ehhez okleveles adatot is kapcsolhatunk, amennyiben 1322-ben az egykor Pomáz fölött feküdt Derzsülése településről kövesút (*Kuesutha*) vezetett Visegrád felé.¹⁵ Figyelemreméltó, hogy több 18. századi térképen, így az első katonai felmérésen is Pilisszentkereszt faluból út vezet a hegyeken át Pilisszentlászló felé: Szentkereszt délnyugat-északkelet tájolású főutcája ennek a Szántó felől Szentlászló felé haladó útvonalnak a mentén alakult ki.

A felsorolt, esetenként nagyútként vagy kövesútként említett utak – melyek kiegészítése, pontosítása a jövő év feladata – a pilisi közlekedés legfontosabb elemei voltak. Mellettük kisebb, helyi jelentőségű utak is behálózták a vidéket. Dolgozatunk címének szójátéka (*via regis – via gregis*) e változatos elemekből összetevődő úthálózat sokszínűségére utal, ahol a legfontosabb, király-jelzőt viselő határnevek (Királykuta) mellett elhaladó utakat csordautak (a Csobánka melletti, elpusztult Boron falu határában 1299-ban említették a *via gregist*-t) és más, helyi útvonalak egészítették ki.

Egy ilyen utat a terepen is megfigyelhettem, amikor azt a római korinak mondott útszakaszt kerestem, melyet Zambra Alajos, majd ifj. Alföldi András és Radnai Lóránt még az 1940-es években részletesen megvizsgált, és amely leírásuk szerint Pilisszentkereszt felől a Dobogókő csúcsa felé tartott volna.¹⁶ Kutatásaim csak részsikerral jártak, ugyanis a csúcsra vezető régi út egyértelmű nyomaira (még) nem bukkantam. A jelzett területen egyetlen régi, mélyen bevágódott útnyomot találtam, amely a Zsiványsziklák felhagyott kőbányájától vezet a pilisi monostor felé. Tekintettel arra, hogy a monostor kváderei és kevésbé igényes faragványai abból az andezit agglomerátumból készültek, melyeket a Zsiványszikláknál fejtettek, a kérdéses utat egy középkori kőbányához vezető, helyi jelentőségű útnak tekintem.

A helyi jelentőségű, az idők folyamán esetenként nyomvonalukat is megváltoztató utak fontos elemei az úthálózatnak: nemcsak egyes települések között létesítettek viszonylag kis forgalmú összeköttetést, hanem a határ bizonyos pontjait (legelőket, kőbányákat stb.) is rajtuk keresztül lehetett megközelíteni.

Az elmondottak néhány tanulsága már a kutatás jelenlegi, előzetes szintjén is megfogalmazható:

A terepbejárások során vizsgált felhagyott, régi utak keltezése önmagában szinte megoldhatatlan, ebben valószínűleg csak nagyobb útfelületek régészeti kutatása nyújthatna eligazítást.

Az eligazítás feltehetően ekkor sem lenne teljes körű, miután egyes, kedvező adottságú nyomvonalakon az utakat többször is javíthatták, illetve átépíthették. Ilyen szempontból az újkori fa- és kőtermelés útigényeire kiemelt figyelemmel kell lennünk, ugyanis a terepen azonosítható útmaradványok között újkori létesítmények nyomaival is számolnunk kell.

Tapasztalataink szerint a feltételezhetően középkori vagy kora újkori eredetű utaknak az értelmezésében éppen tágabb környezetük régészeti topográfiai kutatása jelenthet nagy segítséget, amikor rekonstruálni lehet az egykori, a maitól esetenként jelentősen eltérő településhálózatot és ezek gazdasági jellegű tartozékait. Konkrét kutatási témánkra, a pilisi ciszterci monostorra és környezetére utalva meg kell állapítanunk, hogy az itt észlelt utak részben a monostort kötötték össze a Medium Regni királyi és egyházi központjaival, részben a monostor birtokán egykor feküdt falvak, illetve az itt azonosított kőbányák és a gazdasági élet távolabbi színhelyei, a grangiák felé vezettek.

¹³ PmMI/2. 56.

¹⁴ ÁMF IV. 591.

¹⁵ ÁMF IV. 595.

¹⁶ ZAMBRA 1942; ALFÖLDI – RADNAI 1945.

Nem tudjuk, és nem is akarjuk tagadni, hogy az idevágó, még jócskán elhúzódo kutatások alapvetését a Magyarország Régészeti Topográfiája elméleti meggondolásai és gyakorlati megfigyelései jelentik.

Irodalom

ALFÖLDI – RADNAI 1945

ALFÖLDI András ifj. – RADNAI Lóránt: A Dobogókőre vezető római katonai útról. ArchÉrt ú.f. 5–6 (1944–1945) 201–207.

SIMONYI 1936

SIMONYI Dezső: A Brigetio-Aquincum közti diagonális (Dorog-Csév-Óbuda) útvonal kérdése. Egyetemes Philologiai Közlöny 60 (1936) 44–54.

ZAMBRA 1942

ZAMBRA Alajos: Római út a Dobogókőn. ArchÉrt ú.f. 3 (1942) 259–260.

A RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIA ÉS A LÉGI FOTÓZÁS KAPCSOLATA

MIKLÓS ZSUZSA

Kulcsszavak: légi fotózás, terepbejárás, geodéziai felmérés

Keywords: aerial archaeological photography, field survey, geodesic survey

Schlüsselwörter: Luftbildarchäologie, Geländebegehung, geodätische Vermessung

Kutatástörténet

A Magyarország Régészeti Topográfiája c. sorozat egyes köteteinek készítésével kapcsolatban az 1960-as évek óta használják fel a légi fotókat. Egyrészt a Hadtörténeti Intézet Térképtárában levő, 1949–1964 között, térképezési céllal készült, katonai felvételek kontakt másolatait tanulmányozták, másrészt (pl. a Pest megyei 1. kötetnél) egy-egy érdekesnek, eredményesnek ígérkező terület légi fotózását rendelték meg. A Hadtörténeti Intézet kontaktjai általában 1 : 20 000 léptékűek, fekete-fehérek. A nagy lépték ellenére is találhatunk rajtuk olyan objektumokat (pl. földvárakat, halmokat), amelyek ma már – az intenzív mezőgazdasági művelés következtében – a felszínen nem észlelhetők.

A Benta-patak völgyében 1980 májusában – megrendelésre készült – légi felvételek egyikén az egyik, már ismert lelőhelyről kiderült, hogy a település erődített volt: Bia-Papréti dűlő – MRT 7. köt. 1/26. lh. A fotó helyszíni ellenőrzésekor vált egyértelművé, hogy a 88–100 m átmérőjű területet elfoglaló, 10–18 m széles, sötét gyűrű a felszínen 20–30 cm mély árokként figyelhető meg, amelyet a korábbi, 1975. évi terepbejáráskor nem észleltek.¹

Békés megyében szintén a Régészeti Intézet rendelt meg légi felvételeket egyes lelőhelyekről.

A Régészeti Intézet 1990-ben kapcsolódott be az aktív légi fotózásba. A legtöbb felvételt Tolna és Pest megyében készítettem: ezek nagy része földvárat, várat ábrázol, de szerepelnek különböző korú települések, középkori templomok, halmok, stb. is. Ezeken kívül egyes autópályákon (M0, M1, M6, M7), Zala megyében, Solt-Tétel-hegyen a kutatók megbízásából; a KÖH megrendelésére pedig a Dunántúlon és az Északi-középhegységben is fotóztam.

Légi fotózás

Földvárak

Tolna megyei munkám során bebizonyosodott, hogy a légi felderítés, légi fotózás ma már nélkülözhetetlen a várkutatásban, de egyéb települések kutatásában is.

A földvárak azon lelőhelytípusok közé tartoznak, amelyek a dombvidékeken – az intenzív mezőgazdasági művelés következtében – a felszíni kutatások során már egyáltalán nem, vagy alig észlelhetők. Az immár nagyrészt vagy teljesen elszántott sáncok, árkok néhány száz méteres magasságból azonban szépen kirajzolódnak. Ezáltal a településszerkezetek is pontosíthatók. Ezt tapasztaltuk pl. a Pest megyei *Vérsegen* (MRT XIII/3. köt. 27/12. lh.), ahol a légi fotózásnak, a terepbejárásoknak és Kővári Klára ásatásainak eredményeként azonosítható volt a hatvani kultúra idejéből származó hármasság: a nyílt település, a földvár és a temető.

A földvárról első alkalommal 1995-ben készítettem légi fotót: a szántásban jól látszott a kör alakú árok nyoma széles, sötét gyűrűként. Az árkon kívül világos, szabálytalan négyszög alakú folt övezi a várat. A védett terület világos színű. A vár legbelső részén halvány sötét gyűrű mutatkozott, amely talán belső védelmi vonalra (pl. palisádra) utal. Az erődítés környékén észlelhető kisebb,

¹ MRT 7. 34, 56. t. 2.

sötét foltok a nyílt település házaira utalhatnak.² Az intenzív talajművelés és az ezzel kapcsolatos erózió káros hatását jól mutatja az ásatás eredménye: a felszínen csupán 20 m széles és 2 m mély árok eredetileg 34 m széles és 5,20 m mély volt. A talajművelés következtében tehát a védett terület dombja lekopik, az árok pedig betemetődik.

Hévízgyörkön (MRT XIII/3. köt. 11/19. lh.) a *Tófalusi dűlőben*, a vasútállomás közelében található a szintén bronzkori (hatvani kultúra) földvár. Más, hasonló korú földvárakhoz hasonlóan a védett terület környékén itt is megtalálható a nyílt település, mintegy 500 × 200 m-es kiterjedésben. Ezt a településrészt már 1962-ben megfigyelte Szőke Mátyás, majd 1969-ben Asztalos István is.³

A várról 1995-ben készítettem légi fotót. A szántóföldön szépen kirajzolódott a lakóterületet körülvevő, széles árok gyűrű alakú, sötét foltja. A védett terület legbelső része világosszürke, amelyet sötét gyűrű övez: ez talán belső védelmi vonal lehet, pl. paliszád. A vár környékén szürke foltok utalnak a nyílt település objektumaira.⁴

A fentiekén túl a légi fényképezés segítséget nyújt olyan lelőhelyek megtalálásában is, amelyek a felszínen, terepbejárás során már nem észlelhetők. Néhány esetben nemcsak egy-egy objektum létezését sikerül bizonyítani, hanem pl. teljes települések szerkezetét is dokumentálhatjuk.

A teljesen elszántott lelőhelyek közé tartozik pl. *Úri-Tó feletti dűlő*, ahol átrepülés közben mutatkozott az árokkal övezett földvár: a települést lesarkított négyzet alakú árok övezte. Mindebből a helyszínen, terepbejárás során semmi sem látszott. A dombtetőn elhelyezkedő erődítés helyére ma már csak a hatvani kultúra edénytöredékei utalnak. A légi fotózásnak köszönhető az is, hogy *Acsa-Cselin dűlőben* (MRT XIII/3. köt. 1/1. lh.) megtalálhattam az egykori erődítést. (1. ábra) Ennek nyomai ma már csak így észlelhetők, terepbejárás során semmi nem látható a felszínen.

Szántásban az egykori sáncarkot sötétbarna, a sáncot pedig világos sáv jelzi. Ennek köszönhetően szépen kirajzolódik az erődítés szerkezete pl. *Dömsöd-Leányvár*, (2. ábra) vagy pl. *Zsámbok-Kerekbalom* (MRT XIII/3. köt. 28/4. lh.) bronzkori földváraknál. (5-6. ábra)

1. ábra: Acsa-Cselin bronzkori földvár. (MRT XIII/3. köt. 1/1. lh. – fotó: Miklós Zsuzsa, 2007. május 14.)

² Szerző felvétele 1995. ápr. 10-én. Repülési magasság 300–350 m. MTA Régészeti Intézet Adattára 168.900–903. – Eng. sz. 5/39/95.

³ APM Adattára 267–79.; APM 76.257.1–76.259.1; 76.263.1–76.266.1.; 95.42.6–26.

⁴ Szerző felvétele 1995. ápr. 10. Repülési magasság 400–450 m. MTA RI Adattára 168.897–899. – Eng. sz. 5/39/95.

2. ábra: Dömsöd-Leányvár bronzkori földvár. (Fotó: Miklós Zsuzsa, 2007. március 27.)

3. ábra: Borsosberény Árpád-kori földvár. (Fotó: Miklós Zsuzsa, 2006. február 11.)

Hóban, sűrűerdőben végzett légi felderítések során sűrű erdőben, bozótban levő várak is felfedezhetők: ld. például *Borsosberényt*, ahol a sűrű aljnövényzet miatt a felszínen az erődítés vonala csak helyenként észlelhető, havas körülmények között, napsütésben viszont szépen kibontakozott. (3. ábra)

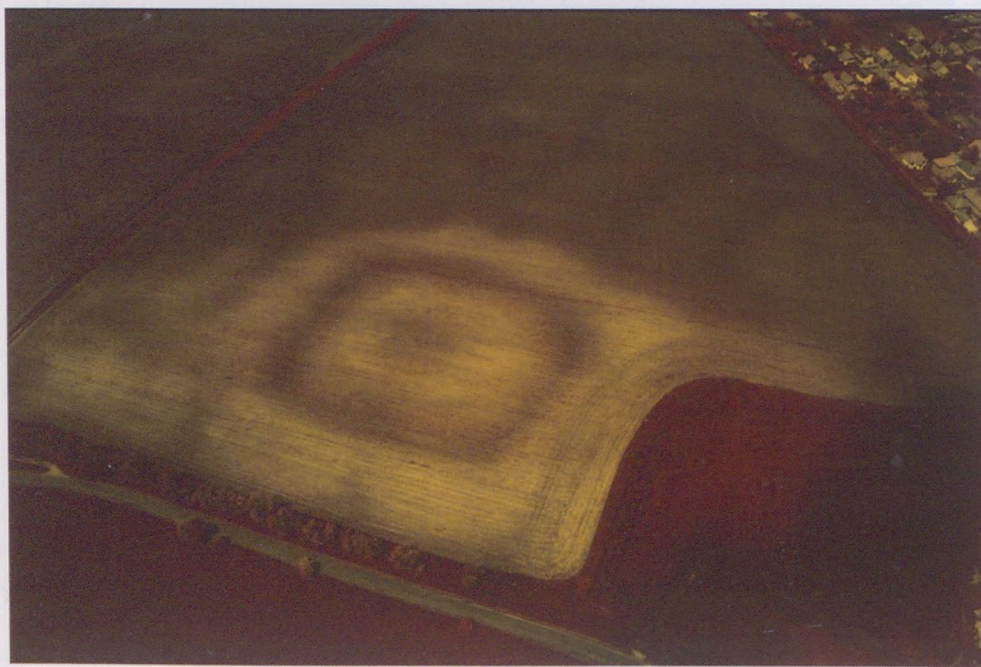
A szántás és a növényzet együttes hatásának köszönhető, hogy a *Tápióság és Káva* határán elhelyezkedő bronzkori földvárat megfigyelhetjük. Szántásban a már említett sötétbarna sáv utal a sáncárokra, a bozotosban pedig a növényzet eltérő zöld színe jelzi az immár betemetődött árkot. (4. ábra)

Az érett gabona által mutatott jelek alapján új, eddig ismeretlen földvárak is felbukkantak: a *Nagykátá-Jakabréten* (Nagykátá 24. lh.), illetve *Kakucs-Turján mögötti dűlőben* elhelyezkedő földvárak árkat a növényzet eltérő színe és magassága mutatja.

A legelőként, rétként hasznosított területeken általában jól áttekinthető az egész lelőhely. A megfelelő hatás eléréséhez azonban sűrűerdő is szükséges, hogy az árnyékhátas előnyeit kihasználhassuk. Szerencsés esetben a fű eltérő zöld színe is segít egy-egy – a felszínen már nem látható – objektum azonosításában (*Galgabévíz-Szent András part* – MRT XIII/3. köt. 8/2. lh.) Szintén a növényzet zöld színe utal az egykori – napjainkra már szinte teljesen elszántott – sáncárokra az

4. ábra: Káva/Tápióság-Várhegy bronzkori földvár. (Fotó: Miklós Zsuzsa, 2006. október 27.)

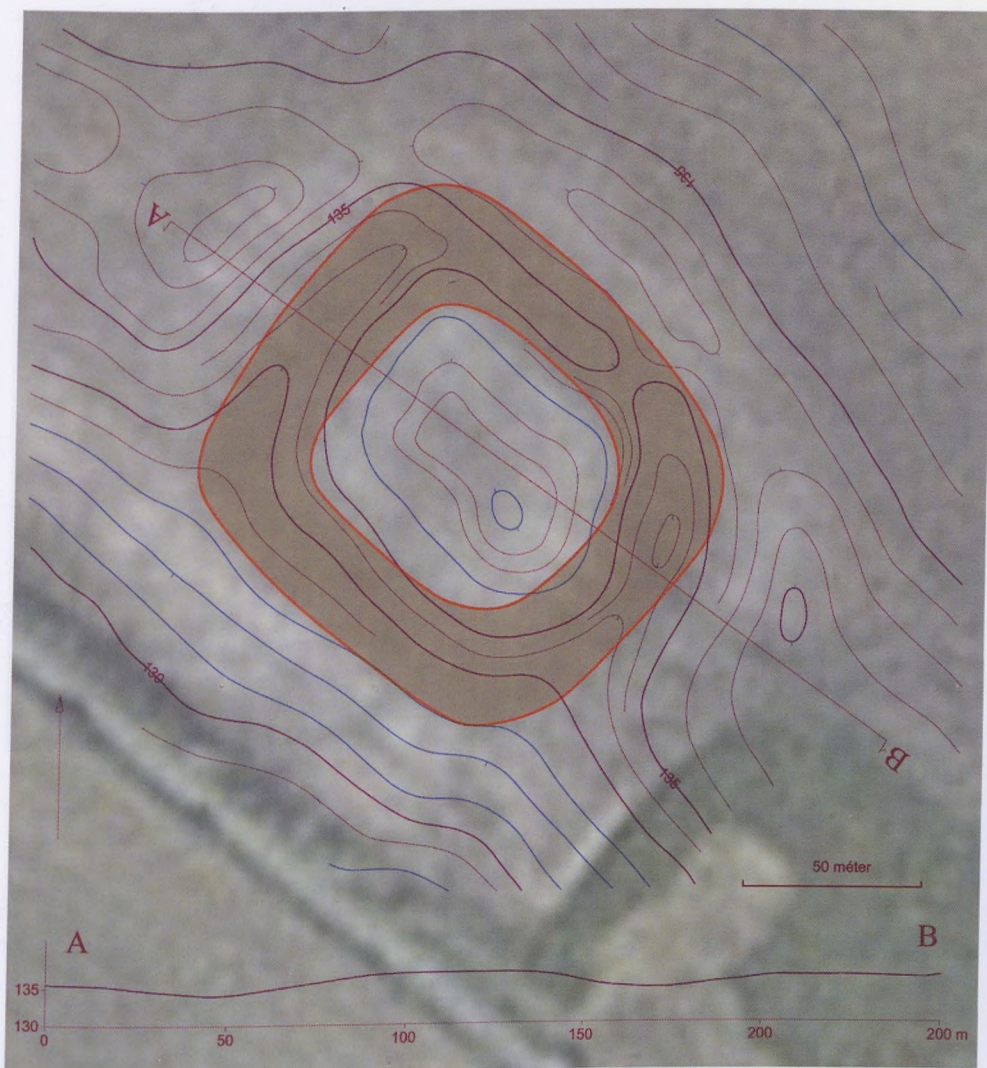
5. ábra: Zsámbok-Kerekhalom (MRT XIII/3. köt. 28/4. lh.) bronzkori földvár
(infra felvétel – fotó: Miklós Zsuzsa).

Órbottyán határában található bronzkori földvárnál.⁵ (*Órbottyán/Vácbotyán-Nagy-erdő dűlő* – MRT 9. köt. 32/14. lh.)

A különböző időjárási és megfigyelési körülmények között végzett légi kutatásoknak köszönhetően esetenként a már ismert erődítéseknel is újabb részletek bukkanhatnak elő.

Az intenzív mezőgazdasági művelés következménye kézzelfogható Zsámbokon és Hévízgyörkön, ahol a sáncároknak a völgy felőli oldala már betemetődött, geodéziailag nem

⁵ Az MRT 9. kötetében Vácbotyánnál szerepel a lelőhely, miután ott az 1962. évi közigazgatási beosztás alapján dolgoztunk.

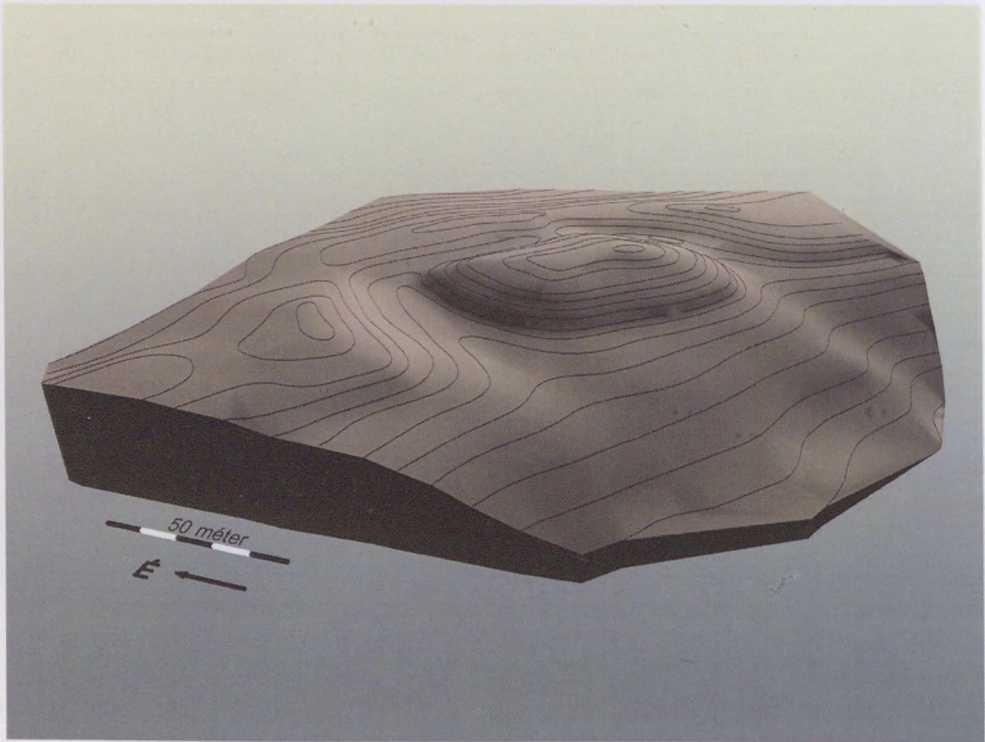
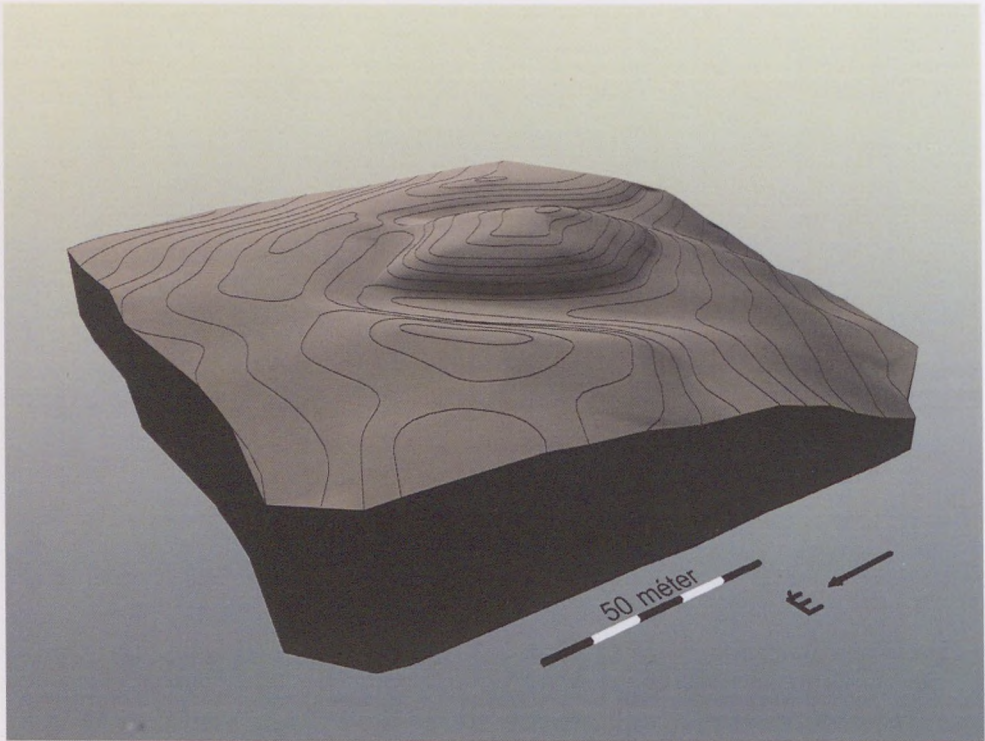
6. ábra: Zsámbok-Kerekhalom (MRT XIII/3. köt. 28/4. lh.): a geodéziai felmérés, rávetítve a műholdfelvétel. (Felmérés: Virágh Dénes, szerk. Réti Zsolt)

mérhető, beleolvad a dombvonulatba. Ezeknél a váraknál már csak a légi felvételek alapján tudjuk teljessé tenni a felmérést, kiegészíteni a sáncárok vonalát. Légi fotókon, illetve műhold felvételeken egyértelműen kirajzolódott ez – a felszínen már nem látszó – erődítésnyom. A függőleges tengelyű fotókat rávetítve a geodéziai felmérésre, ki lehet egészíteni azt. (5–6. ábra) Még érzékletesebbé teheti a földvárak formáját, erődítésének módját a háromdimenziós modell, amely olyan részletekre hívhatja fel figyelmünket, amelyeket a helyszínen már nem észlelhetünk. (7–8. ábra)

Szintén a légi felvételek segítségével lehetett meghatározni a Tolna megyei *Simontornya-Mozsi-hegy* bronzkori földvár erődítésének lezáródását: a települést a dombtető folytatásától védő árkot már Wosinsky Mór sem tudta azonosítani. A 2002-ben készült légi fényképeken viszont egyértelműen dokumentálható a kettős átvágás helye. A felszínen ennek ma már egyáltalán nincs nyoma. (9. ábra)

A légi fotók természetesen – általában – nem alkalmasak a látott objektumok korának megállapítására. Ezért ezeket be kell járni és a felszíni tapasztalatok alapján lehet meghatározni a korukat, jellegüket stb.

Miután az őskori és a középkori várakat is felderítem, felmérem, feldolgozom, kiváló lehetőség nyílik összehasonlításukra is. Az itteni tapasztalatokat fel lehet majd használni más – hasonló földrajzi adottságú – területeken is. A két korszak erődítéseinek összevetésén túl az Árpád-kori

7–8. ábra: Zsámbok-Kerekhalom (MRT XIII/3. köt. 28/4. lh.) háromdimenziós modellje.
(Réti Zsolt munkája)

várak ásításainak tanulságai előbbre vihetik a korszak várkutatását is. Segítenek a körhatározásban, valamint az okleveles adatok és a terepi tapasztalatok összevetésében.

A régészeti célú légi felvételek, a műholdfotók és a terepbejárások együttes segítségével egy földrajzi egységen belül akár elterjedési térképet is készíthetünk. Pl. a Galga-mentén és a Tápió-völgyben nyomon követhetők a hatvani kultúra földvárjai. Megállapíthatjuk elhelyezkedési

9. ábra: Simontornya-Mozsi-hegy. (Fotó: Miklós Zsuzsa 2002. március 27.)

jellemzőiket, egymástól való távolságukat, sőt formájukat is. A fotókon jól látható, hogy a Galgamentiek többnyire kerek, illetve ovális alakúak, míg a déli szakaszon és a Zagyva mentén inkább a lekerekített sarkú négyzet a gyakori.⁶

Templomok

Terepbejárásokon gyakran találunk elszántott, középkori templomokat. Helyükre tégl- és kőtörmelék, valamint embercsont töredékek utalnak. Alaprajzuk azonban már nem határozható meg. Szerencsés esetben – általában érett gabonában – néhány száz méteres magasságból kibontakozik a templom alaprajza. Tolna megyében több alkalommal sikerült lefényképeznem olyan templomokat, ahol a felszínen már csak a törmelék, illetve az embercsont töredékek utaltak létükre. Pl. *Őcsény-Pusztagyörke*, *Harc-Janyapuszta*. Őcsényben kukoricásban mutatkozott a templom. Itt a még zöld növényzetben a falak helyét sárgás elszíneződés jelezte.

Két esetben (*Harc-Janyapuszta* és *Paks-Gyapán*) a templomok melletti épülete(ke)t is megfigyelhettem. (10. ábra) Ezeket a helyeken talán plébánia vagy kúria állhatott. Terepbejáráson mindkét helyen csupán törmelék utalt arra, hogy ott egykor kő- vagy téglépület létezett. A légi felvételeken viszont alaprajzi elrendezésük is látszik.

Települések, házak

A terepbejárás és a légi fotózás egymásra utaltságát jól szemléltetik a települések, illetve azokon belül a házak. Most csupán néhány példán keresztül mutatom be, milyen előnyökkel jár az, ha egy-egy

⁶ A Tolna és Pest megyei földvárak légi felderítését, fotózását, valamint a Dráva menti kutatást az OTKA támogatta, illetve jelenleg is támogatja: T048318, K 72231, K78316.

10. ábra: Paks-Gyapa, a templom melletti plébánia vagy kúria. (Fotó: Miklós Zsuzsa 2004. július 12.)

területen nemcsak terepbejárást végzünk, hanem – lehetőleg több alkalommal – légi fényképeket is készítünk.

A *Decs* (Tolna megye) határában volt *Ete* mezőváros területe a felszíni kutatásokon teljesen átlagos középkori lelőhelynek mutatkozik (a leletanyag zöme a 11–17. század közé keltezhető, de előfordul néhány újkőkori és bronzkori edénytöredék is). Az egykori házak helyét a környezetükből kissé kiemelkedő halmok jelzik, ahol a leletanyag is sűrűbb. Az egykori főutca vonalát pedig sötét színű bemélyedés jelzi. Több száz méteres magasságból azonban (alsó határ 400 m) a település teljes szerkezete kibontakozik: legjobban szántásban figyelhető meg, amikor a főutca és a mellékutcák mentén a házcsoporthoz négyzetes, illetve téglalap alakú, sárga foltok utalnak. Hasonlóképpen mutatkozik kukoricában, érésének különböző fázisaiban. Az egyes házak alaprajza, sőt néhány esetben az egymás fölötti épületek relatív kronológiája is látható az érett gabonában. A házak, illetve házcsoporthoz szántásban sárga színű, szabálytalan négyszög alakú foltokként mutatkoznak; az *Ete* várának nevezett objektum ritkán, leginkább érett gabonában látható. Mindez csupán kis magasságból (400–1000 m) dokumentálható, a műholdfotókon nem érzékelhető. Mindenesetre ez a lelőhely jól példázza, hogy mennyire fontos, kiegészítő módszer a légi fotózás.⁷

Szintén Tolna megyében található a *Kurd-Kenderföld dűlői* lelőhely, ahol a terepbejárási eredmények szerint a római korban település volt. A felszínen közepes sűrűségben gyűjthetők az edénytöredékek. A 2003-ban készült légi felvételen viszont házak is megfigyelhetők, amelyek elsősorban érett gabonában észlelhetők. (11. ábra)

A Pest megyei *Zsámbék* határában, a *Biai Nagy földek dűlőben* (MRT 7. köt. 38/10. lh.) a Békáspatakra lejtő domboldalon terepbejárással során mintegy 1000 m hosszan találtak leleteket. A bronzkori cserepek a terület D-i végén és közepén sűrűsödtek. Római kori cserepek főleg az É-i harmadban és középtájon fordultak elő.⁸ Ehhez a lelőhelyhez É felől csatlakozik a 9. számú, ahol kb. 1300–1400 m hosszan Árpád-kori és kevés késő középkori cserepet gyűjtöttek. A 2006. július 5-én, gabonaéréskor készült légi felvételemen viszont jól láthatók a házak is. A terepbejárási eredményekkel összevetve elkülöníthetők az egyes korszakok háztípusai: a búza növekedési eltérései utalnak a tartós anyagból

⁷ A mezőváros légi fotózását az OTKA-támogatások tették lehetővé: T25385, T046157, K78316.

⁸ MRT 7. 38/9–10. lh., 356–357. old.

11. ábra: Kurd-Kenderföld dűlő. (Fotó: Miklós Zsuzsa 2003. június 30.)

(kő, téglá) épült, illetve a földbe mélyített házakra. Ezeknek a megfigyeléseknek a pontosításához a rendelkezésre álló légi felvételek részletes kiértékelése, valamint a terület intenzív terepbejárása is szükséges.

A légi fényképek segítségével a várakat övező nyílt településekről is pontosabb képet nyerhetünk: szépen kirajzolódnak a különböző települési objektumokra utaló foltok, azok elhelyezkedése, nagysága. Ezáltal teljesebb képet kaphatunk a települések szerkezetéről. Természetesen az lenne az ideális, ha egyrészt a környék többi földváráról is készülné légi fotó; másrészt nemcsak egy alkalommal kellene őket fotózni, hanem különböző megfigyelési körülmények között, több alkalommal. Abban az esetben még több információt kaphatunk egy-egy korszak településeiről. Ezt a munkát minél előbb el kell végezni, mivel – mint láttuk – az intenzív talajművelés, az erózió miatt a régészeti lelőhelyek pusztulása nagyon felgyorsult.

Temetők

Külön kategóriát alkotnak a temetők, amelyek normál esetben terepbejáráson nem észlelhetők (kivéve természetesen a halomsírokat). A sírok többsége a felszínen nem mutatkozik. Szerencsés esetben azonban az árokkal övezett, illetve a gödörsírok légi fotózásnál dokumentálhatók, a sírok száma, iránya, a temető kiterjedése is megállapítható. A korhatározáshoz azonban feltétlenül szükséges a terepbejárás. Ez csak akkor lehet eredményes, ha az erózió már a felszínre hozta az esetleges mellékleteket. Ellenkező esetben csak ásatással lehet tisztázni a temetkezések idejét.

Az utóbbi lelőhelyek és azok légi felvételei is arra utalnak, hogy a terepbejárás és a légi fotózás egymást kiegészítő módszerek: terepbejárás során megfigyelhetjük a lelőhely elhelyezkedését, kiterjedését, az egyes korszakok leletanyagát, de nem kapunk választ – általában – a részletekre: a különböző korok házainak, esetleg egyéb létesítményeinek elhelyezkedéséről, alakjáról, nagyságáról. Mindezt megtudhatjuk – szerencsés esetben, többszöri, különböző megfigyelési lehetőségek között végzett – légi fotózás eredményeként. Mindezek fordítva is igazak: a légi felderítés – fotózás során dokumentálhatjuk a több száz méteres magasságból észlelhető jelenségeket, de nem tudhatjuk, hogy azok mikoriak és mi a rendeltetésük. Származhatnak régészeti korból, de ugyanúgy lehetnek akár 20. századi tanyák, istállók, lófuttatók stb. maradványai is. Ezen kérdések eldöntéséhez tehát feltétlenül szükséges a terepbejárás.

A LÉGI FÉNYKÉPEZÉS SZEREPE A TEMETKEZÉSEK RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIAI KUTATÁSÁBAN

CZAJLIK ZOLTÁN

Kulcsszavak: régészeti topográfia, légi régészet, légi fénykép értelmezés, temetkezési típusok

Keywords: archaeological topography, aerial archaeology, aerial photography, interpretation of aerial photos, burial types

Schlüsselwörter: archäologische Topographie, Luftbildarchäologie, Interpretation von der Luftbildaufnahmen, Bestattungstypen

1. Előzmények

A Magyarország Régészeti Topográfiája sorozat mindmáig utolsó, 1998-ban megjelent kötetében a szerkesztő, Jankovich B. Dénes érdekes megjegyzéseket tett közzé a topográfia módszertanára, illetve eredményességére vonatkozóan: „Terepbejárásunk tehát extenzív jellegű volt, mely a felfedezhető legtöbb régészeti lelőhely térképezését célozta. A Körös-völgyben ez lényegében a geomorfológiai alakzatok alapján településre alkalmasnak látszó területek legfeljebb 50 méteres térközökkel történő lineáris bejárását jelentette.”¹ A megfogalmazás alapján nyilvánvaló, hogy a „legtöbb régészeti lelőhely” ebben az esetben települések kutatására vonatkozik, vagyis a terepbejárások révén a munka célja nem lehetett más, mint az adott terület települési topográfiájának elkészítése. Ezen az sem változtatott, hogy a Körös-völgytől eltérően a Maros hordalékkúpján sok esetben tábláról táblára történő szisztematikus bejárást is végeztek.² Az idézett mű második kötetének lelet- és időrendi mutatóit tanulmányozva ez a település-topográfiai „jelleg” fokozottan szembeötlik, hiszen valamennyi régészeti korszakban legalább egy nagyságrendi eltérést tapasztalunk az ismert települések, illetve temetők számában. Könnyen belátható, hogy ez az arány nem felelhet meg az egykori valóságnak, hiszen egy temetőhöz nem tartozhatott 10 egykori település. Vagyis dacára az évtizedes tapasztalatoknak és a gondos, lelkiismeretes munkának, a terepbejárás eredményessége csak a települések esetében jó, minden más lelőhelytípus, így a temetkezések esetében is, maguk a topográfiai adatok hívják fel a figyelmet a módszer korlátaira. Sőt, ha a problémát részletesebben megvizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy az amúgy is kisszámú temetkezés egy része sem a terepbejárások során vált ismertté. Így a kb. 140 kelta település mellett ismertté vált 6 kelta temetőből valamennyinek az azonosítása földkitermeléshez kapcsolódott, azaz nem extenzív, vagy szisztematikus terepbejárás során vált ismertté.

Noha az MRT készítése során többször is próbálkoztak légi fényképezéssel, ez a módszer még a fent említett 10. kötetben is csak illusztratív (lásd a külső borítót), illetve kísérleti jellegű volt. Ebben döntő szerepe volt a polgári célú légi fényképezések lényegében rendszerváltásig tartó tilalmának, illetve azon szakmai tapasztalatok hiányának, ami az 1990-es évek óta folytatott felderítő célú légi fényképezések eredményességével és az elkészült felvételek értelmezésével volt kapcsolatos. A tapasztalatszerzés fontosságát jelzi, hogy közel egy évtized telt el, amíg a temetkezések levegőből történő azonosításának lehetőségét az összes főbb temető típus esetében sikerült bizonyítani. Döntő szerep jutott ebben az árokkeretes temetkezéseknek, hiszen karakteres megjelenésük különösebb előtanulmányok, elemzői munka nélkül is könnyen felismerhetővé tette őket, – külföldi kutatók számára is.

¹ MRT 10. 9.

² MRT 10. 9.

2. Értelmezési problémák

A különféle temetkezési típusok levegőből történő felismerésében fontos szerepe van az elemző, értelmező háttér munka fejlesztésének. A sírok kis mérete ugyanis nehezíti a megfigyelést, szükség van a kapcsolódó jelenségek (halomnyomok, árokkeretek, stb.) alapos ismeretére is. További gyakorlati problémát jelent, hogy a fényképezések során nagyon fontos minden, a nagyobb sírcsoportoktól esetleg igen távoli, egyedülálló sír azonosítása, amit össze kell egyeztetni az értelmezés (a sírok pontos alakja és tájolása, árokkeretes temetkezéseknél a bejárat megfigyelése) és a fotó-térkép készítés (vetítésre alkalmas pontok „elhelyezése” a felvételeken) követelményeivel.

A régészeti célú légi fényképek értelmezése a nagyteljesítményű számítógépek megjelenéséig kézi rajzolással történt. A fekete-fehér rajzokat vetítők és más optikai eszközök segítségével készítették el. Az értelmezés minősége nagyban múlt az általában erre a munkára szakosodott régészek felkészültségén, nemcsak a különböző régészeti korszakokban való jártasságot értve ez alatt, hanem az egyes lelőhelyeket ábrázoló tucatnyi, nemritkán több száz fényképből származó információk „összefésüléséből” származó problémák miatt is. Ennél a technológiánál az értelmezéssel szorosan összefüggő fotó-térképek elkészítése a komoly geodéziai és kartográfiai felkészültségen túl jelentős műszeres háttérrel igényelt, és a mai lehetőségekkel összehasonlítva időigényes is volt. Ez a fő magyarázata annak, hogy bár már a harmincas évekből ismerünk régészeti célú légi fotó-térképeket, a régészeti célú légi fotó-rajzok zöme még ma is csak egy, vagy több fénykép felhasználásával készített egyszerű értelmezés.

Noha a számítástechnikai eszközök, sőt a kifejezetten ferde tengelyű felvételek ortogonális feldolgozására készített szoftverek ma már a legtöbb felvételt alkalmassá teszik légi fotó-térképek előállítására, még mindig kevésbé alkalmazzák ezeket. Problémát okoz azonban, hogy főként a részletfotók esetében hiányoznak a vetítésre alkalmas, a térképeken jól azonosítható, ún. vetítőpontok, illetve nem egyértelmű, hogy a képek értelmezése, vagy az ortogonális illesztése képezi-e az első technológiai lépést.

3. Az értelmezéshez felhasználható párhuzamok

A magyar-francia légi régészeti együttműködésben a légi fényképek értelmezését 1999-ig Anne Violot-Richeton végezte. Munkájában elsősorban René Goguey Kelet-Franciaországban, főként Burgundiában készített felvételeinek értelmezése során szerzett sokéves tapasztalatok vezették, a magyarországi ásatásokból származó összehasonlító dokumentációs anyag megismerésére – nem utolsósorban az akkor még épp hogy megindult nagyfelületű ásatások publikálásának hiánya miatt – nem volt mód. Hamar világossá vált azonban, hogy a magyarországi, sőt a szomszédos országokban is akkor kifejlődő légi régészeti kutatások során megismert jelenségek értelmezésében csak korlátozottan, illetve sokszor egyáltalán nem használhatók azok a sémák, amelyeket Nagy-Britanniában, Franciaországban, vagy Dél-Németországban, általában számos kontroll-ásatással alátámasztva, sikerült kialakítani. Ennek a Kárpát-medencében két markáns oka van; a nyilvánvaló földrajzi, éghajlati eltérések mellett, a területre gyakran vándoroltak be olyan keletről érkező népek, amelyek életmódja, temetkezési szokásai, ezért az általuk hátrahagyott régészeti jelenségek gyökeresen különbözők a nyugat-európaiakétól.

A laboratóriumunkban a 2000-es évektől megindult számítógépes légi fénykép-értelmezések során tehát szükségszerűen kerültek előtérbe a hazai, lehetőség szerint minél nagyobb felületű ásatások kínálta analógiák, amelyek az önálló repülések, illetve a területek bejárása során további megfigyelésekkel egészültek ki. Ezek közül a legfontosabb, hogy főként a nagyalföldi területeken a földrajzi és éghajlati tényezők olyan erősen befolyásolták (konzerválták) az életmódot, hogy légi fényképek alapján a régészeti jelenségek megkülönböztetése a 19., sőt 20. századi maradványok okozta nyomoktól sokszor még terepbejárások révén sem lehetséges. Nemcsak a tanyasias életmód őskortól napjainkig tartó fennmaradása, hanem pl. az állattartással összefüggő ideiglenes

építmények jószerivel változatlan formája okozza ezt. Utóbbiak esetében megjegyzendő, hogy datálásuk terepbejárással jóformán megoldhatatlan, sőt ásások révén sem mindig eredményes.

4. *Az MRT és a légi fényképezés eredményességének összehasonlítása*

Nyilvánvaló, hogy a légi fényképezés eredményessége a hagyományos topográfiai módszerekkel összevetve igazán úgy értékelhető, ha azonos területen végezzük el a vizsgálatot. A nagyobb léptékű összehasonlításnak egyelőre gátat szab, hogy a felderítő légi fényképezés szempontjából eredményesen kutatható területeken (Fejér, Tolna és Jász-Nagykun-Szolnok megye, valamint a Kisalföld és a Duna-Tisza-köze) a rendszeres topográfiai kutatások eredményei nem hozzáférhetők. Ezért volt fontos, hogy 2010 nyarán Komárom-Esztergom megye keleti részén, elsősorban a volt Dorogi járásban számos új légi fotó-lelőhelyet azonosítottunk. Témánk szempontjából közülük a Sárísáp határában megfigyelt temetők a legfontosabbak. A Sári-völgyben az MRT 5. kötete alapján öt lelőhely (19/7–11. lelőhelyek) volt ismert. A légi fényképezés az egybefüggő gabona-területet kihasználva a völgy északi oldalát érintette. Ennek alapján az MRT 5/19/7. lelőhelyén a római/Árpád-kori/középkori falu helyett/mellett csontvázas temető azonosítható. A légi felvételek a völgy északi oldalán további két olyan csontvázas temetőt jeleznek, amelyeket Sárísáp határának bejárásakor nem tudtak azonosítani. A nagy, egybefüggő gabonátábla részletes vizsgálata arra utal, hogy a völgy északi oldalán további lelőhelyekkel nem kell számolnunk. A példaként bemutatott terület elemzése tehát azt jelzi, hogy a légi fényképezés – kedvező körülmények esetén – a terepbejárásos módszerrel nem, vagy csak nehézkesen azonosítható temetkezések kimutatására is képes.

5. *Az egyes temetkezési típusok felismerése légi régészeti módszerekkel*

5.1. *A halmos temetkezések (1. ábra)*

A halmos temetkezések légi régészeti kutatásának eredményeit a közelmúltban ismertettük,³ így itt most csak a legfontosabb megállapításokat foglaljuk össze röviden.

Több ismert vaskori halomsírmező kutatása hozott új topográfiai eredményeket, közülük Nagyberki-Szalacska emelendő ki, ahol az ismert halmok, pontosabban halomnyomok száma jelentősen megemelkedett. Az elemző-összehasonlító módszerek és a légi fényképezés segítségével mind a Hernád-völgyében, mind a Kisalföldön számos, mára elpusztult halom azonosíthatóvá vált, utóbbiakat Winkler Mónika dolgozta fel részletesen szakdolgozatában.⁴

5.2. *Az árokkeretes temetkezések (2. ábra)*

Mind a külföldi, mind a hazai kutatóknak nagy számban sikerült azonosítani kisméretű körárkokra utaló, pozitív növényzeti elszíneződéseket. A Dunától keletre ezek közepén általában szabálytalan, ritkán négyszögletes folt, vagy szabályos téglalap figyelhető meg. További jellemzőjük, hogy tízesével-huszasával, esetenként még nagyobb mennyiségben találhatók egy-egy lelőhelyen, vagyis nagy valószínűséggel körárkos sírokból álló temetkezésekről van szó. Jászapáti-Fácántelepnél és a Kakukk-dűlőben a körárkos temetkezéseken kívül négyszögletes árokkal körülvett sírokat is dokumentáltunk. Utóbbiaknál mindkét lelőhelyen megfigyelhető volt a bejárat helye, amit a körárkos temetkezéseknél ritkán tudtunk észlelni. Jászapáti-Kakukk-dűlőben a szokásosnál nagyobb méretű körárkokat is fényképeztünk, amelyeknél a temetkezés foltja is nagyobb, négyzetes alakú volt.

Egy 2009-ben, Kiskunlacházától északra megfigyelt, nagyméretű körárkos temető jól példázza, hogy a sírok leletei mélyebben fekszenek a települési objektumoknál és ha a szántóföldi művelés miatt felszínre kerülnek, az pusztulás közeli állapotot sejtet. Ebben a temetőben ugyanis a körárkok

³ CZAJLIK 2008.

⁴ WINKLER 2006.

1. ábra: Halmos temetkezések Zalaszentő-Várreton, Zala megyében (Fotó: Czajlik Zoltán, 2002. június 17.). A felvételen a 12 álló halom mellett egy elpusztult halom nyoma is megfigyelhető, ami megfelel Kuzsinszky Bálint 1920-as adatának (KUZSINSZKY 1920, 114, vö. MRT 1. 58/8. lelőhely).

csak néhány esetben figyelhetők meg, ugyanakkor a sírok elhelyezkedése alapján egyértelmű, hogy a mezőgazdasági tevékenység következtében hiányoznak az árokkeretek.

A Dunától keletre légi régészeti módszerekkel eddig megismert több mint 40 lelőhely⁵ többsége – amint azt a légi fotóink alapján Apostagon végzett feltárások⁶ megmutatták – feltehetően a szarmata népességhez köthető, azonban lehetnek közöttük a Jánoshida-Berekről közölttel egykorú⁷ későbronzkori és talán a Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról publikálthoz⁸ hasonló honfoglaláskori temetkezések is. A keltezés kérdése Szakos Éva kutatásai alapján bizonyos esetekben morfológiai alapon is eldönthető, vizsgálatai alapján a kisebb, szabályos árokkerettel rendelkező sírok a szarmata népességhez köthetők, a nagyobb, szabálytalan árokkerettel körülvett temetkezések pedig valószínűleg őskoriak lehetnek.⁹

⁵ CZAJLIK 2005, 122–123, 2. tábla 2–4. ábra; CZAJLIK – BÖDŐCS 2006, 151–152, 4. ábra.

⁶ CZAJLIK – BÖDŐCS 2006, 151.

⁷ CSÁNYI 1980.

⁸ BENDE et al. 2003.

⁹ SZAKOS 2008, 55–56, 72–73, 82–83.

2. ábra: Többszörös körárokcal kerített sírok Farnosnál, Pest megyében.
(Fotó: Czajlik Zoltán, 2009. május 26. Rajz: Rupnik László, 2010.)

Az utóbbi években a Dunántúlon is viszonylag nagy számban azonosítottunk a fentiekhez hasonló körárkokat (Nagybajcs/Kisbajcs,¹⁰ Veszvény,¹¹ Ercsi, Zichyújfalu,¹² Baracska, Tordas, Kömlőd, Győr-Gyirmót, Mezőörs, Pér).¹³ Ezek közepében azonban – néhány kivételtől (pl. Mezőörs) eltekintve – nem figyelhető meg sírra utaló folt. A Jöckenhövel egész Közép-Európára vonatkozó

¹⁰ GOGUEY – SZABÓ 1995, 68., 59. kép.

¹¹ CZAJLIK 2004, 113.

¹² CZAJLIK 2005, 123., 5. ábra

¹³ CZAJLIK – BÖDŐCS 2006, 152.

3. ábra: Legalább három nagyobb sírcsoportból álló csontvázas temető Tápiószentmártonnál, Pest megyében. A sírcsoportokon kívül az egyedül álló sírok is megfigyelhetők, a temető teljes foto-térképe megrajzolható. (Fotó: Czajlik Zoltán, 2009. május 26. Rajz: Rupnik László, 2010.)

adatgyűjtése alapján jó formai párhuzamokat találhatunk a dél-németországi középső bronzkori temetkezések között.¹⁴ Hasonló jelenségeket tártak fel a közelmúltban Budakalász-Csajerszkén, a Harangedényes kultúra temetőjében.¹⁵ Ennek ellenére – megfelelő számú ásatási megfigyelés

¹⁴ JOCKENHÖVEL 1999, Abb. 2.

¹⁵ OTTOMÁNYI – CZENE 2006, 70–71.

hiányában – nagyon kérdéses egyelőre e jelenségek bronzkorhoz kötése, ezért is vethető fel az, hogy valamilyen módon a későbronzkorból, a vaskorból és a római korból ismert halmos temetkezések körében keressünk párhuzamokat. A dunántúli halomfeltárások alapján azonban kevés adatot nyerhetünk arra vonatkozóan, hogy a halomtest feltételezett elpusztulása után milyen szerkezeti elemek azonosíthatók a légi fényképezések során. Pl. bemélyed-e a sírkamra az egykori talajszint alá, megfigyelhető-e pozitív növényzeti jelként körárok, negatívként az esetleges kőkör nyoma, stb.? Ugyanakkor az a tény, hogy e nagyszámú és egyre gyarapodó jelenségkör túlnyomó részét légi fényképekről ismerjük, önmagában is jelzi a légi régészet fontosságát a topográfiai kutatásokban.

5.3. Csontvázas temetkezések (3. ábra)

Az első csontvázas temetőket légi fényképes módszerrel még az 1990-es években Otto Braasch azonosította Magyarországon.¹⁶ Közülük a csákszentimrei avar temető a legnagyobb, és egyszersmind máig az egyetlen olyan légi fényképezéssel azonosított csontvázas temető, amelynek keltezésére – hiszen nagyrészt feltárt lelőhelyről van szó – biztos támponttal rendelkezünk.¹⁷ Az ELTE Régészettudományi Intézetének kutatásai során először 2003-ban Pápa és Vaszar térségében, majd egyre nagyobb számban először Dunántúlon, és az utóbbi években a Dunától keletre is sikerült csontvázas temetőket azonosítanunk. A kb. 30 temető, illetve temetőrészlet megfigyelését nehezítette, hogy csak gabonában, általában rövid ideig és nem túl erősen jelentkező anomáliák segítségével lehetett őket észrevenni, ami ismételten aláhúzza a rendszeres kutatások fontosságát.

5.4. Hamvasztásos temetkezések (4. ábra)

A temetkezések közül a legnehezebben a hamvasztásos típust lehet igazolni a légi fényképek segítségével. Az egymáshoz közeli, kisebb méretű sírfoltként meghatározható gödrök számos esetben megfigyelhetők, de ezeknek a lelőhelyeknek a meghatározásánál komoly fenntartásokkal kell élnünk. Figyelembe kell venni ugyanis az újkori erdőgazdálkodásból, vagy egyéb hasonló „nyomokat” hagyó művelésből (szőlő, gyümölcsös, stb.) fakadó zavaró hatásokat, továbbá a több periódusú lelőhelyek esetében nehézséget jelenthet a sírok és a települési objektumok (gödrök, kutak) elkülönítése. Az azonosításban segíthet, ha ismert, biztosan hamvasztásos temetőként kutak) elkülönítése. Az azonosításban segíthet, ha ismert, biztosan hamvasztásos temetőként azonosítható lelőhelyekről készült légi fotókkal vetjük össze őket. Példaként említhető egy Kapuvár melletti lelőhely, ahol a korábban elvégzett feltárás alapján részben már ismert temetőről van szó. Ennek alapján a 2008-ban Szalkszentmárton mellett fényképezett jelenségek, illetve a 2009-ben Baracskától (Fejér megye) délre megfigyelt objektumok ugyancsak jelentős hamvasztásos temetőkre utalnak.

Összefoglalás

A közel két évtizede folyó és különösen az utóbbi 4 év során igen intenzívvé vált, felderítő célú légi fényképes kutatásaink alapján kijelenthető, hogy valamennyi ismert temetkezési típus (így a sokszor terepen is felismerhető) halmos temetkezések, a vizuálisan jól elkülöníthető árokkeretes temetkezések, a különféle csontvázas és hamvasztásos sírok célzott légi régészeti kutatások alapján azonosíthatók. Ez a módszer a hagyományos terepbejárással kiegészülve lehetőséget nyújt arra, hogy az eddigi településcentrikus topográfiai kutatásokat megújíthassuk.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy az így azonosított temetkezések jelentős részének keltezése legfeljebb tág határok között, az ismert lelőhelyekkel morfológiai alapon összehasonlítva

¹⁶ Vö. BRAASCH 2003, Abb. 4.

¹⁷ BERTÓK – VISY 1997, 145.

4. ábra: Hamvasztásos temetkezések nyoma Baracskánál, Fejér megyében.
(Fotó: Czajlik Zoltán, 2009. május 22. Rajz: Rupnik László, 2010.)

lehetséges. Utóbbira a legjobb példát az alföldi árokkeretes temetkezések szolgáltatják, amelyek többsége a szabályos kialakítás és a méretek alapján a szarmata etnikumhoz kapcsolható.¹⁸

A keltezési nehézségek hangsúlyozása mellett azonban az is nyilvánvaló, hogy egy-egy temető légi fényképei alapján jóformán a teljes temetőtérkép elkészíthető, amelyen a sírcsoportok, a tájolási viszonyok, árokkeretes objektumok esetében pedig azok bejárata, vagyis (helyszíni mérésekkel kiegészítve) a temetők teljes topográfiája meghatározható. A felvételeken nagyon gyakran megfigyelhetjük a temetőktől távoli, egyedül álló sírokat, kis sírcsoportokat is, amelyek azonosítása még nagyfelületű ásatásokkal is kétséges lenne.

Az itt röviden ismertetett eredmények ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a temetkezések esetében eredményes légi régészeti topográfiai kutatás csak akkor folytatható, ha arra kellő intenzitással és párhuzamosan folyó elemző-értékelő munkával kerül sor.

Köszönet nyilváníatás

Kutatásainkat az OTKA 68824-es pályázat, valamint a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatta.

Irodalom

- BENDE et al. 2003 BENDE Livia – LŐRINCZY Gábor – TÜRK Attila: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról – A grave from the age of the conquering magyars in Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom. In: Szalontay Cs. (szerk.): Úton útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szeged 2003. 55–61.
- BERTÓK – VISY 1997 BERTÓK, Gábor – VISY, Zsolt: Bildkatalog (Ungarn). In: Oexle, J. (szerk.): Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. Dresden 1997. 141–163.
- BRAASCH 2003 BRAASCH, Otto: Die Donau hinab – archäologische Flüge in Ungarn. In: Visy Zs. (szerk.): Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. Pécs 2003. 41–65.
- CZAJLIK 2005 CZAJLIK Zoltán: Légitrégészeti kutatások Magyarországon 2004-ben. (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában végzett munkáról). – Aerial archaeological investigations in Hungary in 2004. (A short report of the activity of the 3D Research Laboratory of the ELTE Archaeological Institute). Régészeti Kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary 2004. Budapest 2005. 121–142.
- CZAJLIK 2008 CZAJLIK, Zoltán: Aerial archaeology in the research of burial tumuli in Hungary. ComArchHung 2008, 95–107.

¹⁸ SZAKOS 2008.

CZAJLIK – BÖDŐCS 2006

CZAJLIK Zoltán – BÖDŐCS András: Légirégészeti kutatások Magyarországon 2005-ben. (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában végzett munkáról). – Aerial archaeological investigations in Hungary in 2005. (A short report of the activity of the 3D Research Laboratory of the ELTE Archaeological Institute). RKM 2005. Budapest 2006. 149–159.

CSÁNYI 1980

CSÁNYI Marietta: Árokkal körülvett sírok a halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében – Graves surrounded by ditches in the Jánoshida cemetery of the Tumulus grave culture. ArchÉrt 107 (1980), 153–165.

GOGUEY – SZABÓ 1995

GOGUEY, René – SZABÓ, Miklós: L'histoire vue du ciel. Photographie aérienne et archéologie en France et en Hongrie – Légi fényképezés és régészet Franciaországban és Magyarországon. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest 1995. 127 p.

JOCKENHÖVEL 1999

JOCKENHÖVEL, Albrecht: Frühe Kreisgraben in der Zone nordwärts der Alpen. Festschrift für Günter Smolla. Materialien zur Vor- und Frühgeschichte von Hessen. Wiesbaden 1999. 329–352.

KUZSINSZKY 1920

KUZSINSZKY Bálint: A Balaton környékének archaeológiája. Budapest 1920.

OTTOMÁNYI – CZENE 2006

OTTOMÁNYI Katalin – CZENE András: Budakalász – Csajerszke, MRT 7.3/12. lh. In: Tari Edit (szerk.): Régészeti kutatások másfélmillió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében. Szentendre 2006. 125–139.

SZAKOS 2008

SZAKOS Éva: Árokkeretes temetkezések az Alföldön légi felvételek és topográfiai adatok alapján. ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest 2008.

WINKLER 2006

WINKLER Mónika: A Kisalföld kora vaskori halomsíros temetkezéseinek vizsgálata légifényképek és topográfiai adatok alapján. Szakdolgozat. ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest 2006.

A NAGYBERUHÁZÁSOKAT MEGELŐZŐ RÉGÉSZETI KUTATÁSOK NÉHÁNY TANULSÁGA SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYÉBEN

ISTVÁNOVITS ESZTER

Kulcsszavak: nagyberuházás, autópályás régészet, próbaásatás, terepjárás, foltdokumentáció, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye

Keywords: major investments, salvage excavations preceding motorway constructions, field survey, recording of spots, County Szabolcs-Szatmár-Bereg

Schlüsselwörter: Großinvestment, Autobahnarchäologie, Probegrabung, Geländebegehung, Komitat Szabolcs-Szatmár-Bereg

A földben rejlő régészeti örökség védelme szempontjából nem elhanyagolható kérdés, hogy egy-egy földrajzi régióban a terepjárások, illetve a próbafeltárások milyen mértékben alkalmasak a lelőhelyek felderítésére. Tanulmányom célkitűzése a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei terepjárások, illetve a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSz) által újabban bevezetett próbaásatási módszerek értékelése. Ehhez az utóbbi idők nagyberuházásai közül hármat választottam ki. Előbb az M3 autópályát és a hozzá kapcsolódó munkákat, illetve az ukrán–magyar határ (Beregdaróc) és Szeged–Algyő közötti gázvezeték megyehatárig tartó szakaszának terepjárásainak adatait vetem össze a megelőző feltárások eredményeivel. Választásom azért erre a két nagy feltárássra esett, mivel a vonalas beruházások jellegüknél fogva jó metszetet jelentenek egy olyan jellegű vizsgálathoz, hogy a terepjárási megfigyeléseket a feltárások milyen mértékben igazolják vagy cáfolják. Dolgozatom második felében pedig egy jelenleg is folyó feltárás, a Nyíregyháza-Oros, mega üzleti park területén a KÖSz által végzett próbafeltárás és a Jósza András Múzeum régész kollektívája által folytatott megelőző feltárás megfigyeléseit vetem össze.

I. 1. M3 autópálya és a hozzá kapcsolódó munkák Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

1993–1995

Az M3 autópálya építését megelőző első tényleges régészeti munkákra a hosszú éveken át tartó áttervezések, egyeztetések, tárgyalások után végül 1993 tavaszán került sor.¹ Ekkor a megyehatár (Nyíregyháza-Bene halom) és az országhatár (Barabás) közti szakasz bejárását végeztük el. A nyomvonalat ősszel újra végigjártuk. A munkákat Almássy Katalin és a tanulmány szerzője irányította. A terepjárást többnyire múzeumi dolgozók, valamint főiskolai hallgatók végezték. Míg az előbbieket gyakorlatilag tapasztalt „terepjáróknak” számítottak, az utóbbiak kezdők voltak.

A 92,6 km hosszú szakaszon tavasszal 85, ősszel további 25 újabb lelőhelyet térképeztünk föl.

Ásatásokra 1994–95-ben került sor, amikor egy 10 km hosszú² szakasz feltárásával a Megyei Múzeumigazgatóságot bízták meg. A terepjárás során éppen ezen a részen találtuk a legtöbb lelőhelyet, közülük húszon folyt ásatás, ebből 8 esetben nem igazolódott a terepjárás eredménye.

Minthogy az M3 autópálya nyomvonalát megváltoztatták, így nincs információnk arra vonatkozóan, hogy a terepjárás során körülhatárolt további 90 lelőhellyel mi a helyzet.

Az 1994-es kutatás a Nyíri-platón folyt. Ennek során szűrtük le azt a tapasztalatot, hogy a laza homokos területen a szkréper nem megfelelő eszköz.³ Ezzel kapcsolatban komoly vitáink voltak az

¹ Vö. Jósza András Múzeum Adattár 99.12., 99.27., 2002.28–30., 2003.138., 203.153., 2006.23–24., 2010.109.

² Az akkor 214 és 224 km-szelvényként jelölt szakaszon, mely azonban később – mint arra kitérek – megváltozott.

³ A magunk részéről akkoriban Weimar típusú markolókkal dolgoztattunk. Azóta iszapolókanalas forgórakodókat

Autópálya Igazgatóság régészeti szakértőjével, dr. Raczký Pállal, aki egységesíteni kívánta saját – elsősorban kötöttebb talajon szerzett – tapasztalatát a teljes autópálya-feltárás esetében. A szkréper után azonban egyfelől a megfigyelés bizonyult reménytelennek, másfelől akadt olyan lelőhely, ahol két járószint között vastagabb homokréteg rakódott le, így pedig vagy az egyik, vagy a másik korszak települése pusztult volna el.

Szembesültünk azzal a tájspecifikus problémával is, hogy a futóhomok olykor 1,5–2 méter vastagságban fedte el a régészeti korú települést, gyakorlatilag lehetetlenné téve a feltárást. Ilyen tömegű föld kitermelése és deponálása ugyanis a beruházók által biztosított keretek között nem oldható meg.⁴

2002–2005

Az M3 autópálya nyomvonalával kapcsolatban éles viták folytak. Ez elsősorban a keleti határállomást érintette, vagyis úgy merült fel a kérdés, hogy a sztráda Ukrajna felé Záhonytól vagy Barabásnál lépje-e át a határt. Utóbbi esetben a Tiszán Vásárosnaménytől északra (Kisvárságnál) lenne a tiszai híd, s az út keresztülszelné az erősen vízjárta Beregi-síkságot. Másfelől politikai harcok keretében állt a nyomvonal szabolcsi, nyugati része is: Debrecenhez közelebb vagy távolabb fusson-e. Nem kívánom részletezni ezeket a vitákat, melyek csupán annyiban tartoznak az itt tárgyaltakhoz, hogy végül az általunk megkutatott nyomvonal megváltozott, s így újabb terepjárássra került sor.

Ezt a munkát 2 szakaszra bontották. A 4-es főút és Nagyálló közti 8,2 km-t 2002–2003-ban két szezonban jártuk be. Az NA Rt. a 4-es úttól a megyehatárig tartó 12 km-es részre a 2003. évi tavaszi terepjárást követően – nem várva be az őszi eredményeket – kötötte meg a szerződést a nyíregyházi Jósa András Múzeummal. A feltárandó területet megtoldották a 4-es út 2 km hosszú négysávosításával. Így a teljes szakasz 22,2 km volt.

A teljes nyomvonal alatt összességében 24 lelőhelyről tudtunk a terepjárássok révén. Az egyik felhajtó érintett volna Császárszállás határában egy kurgánt. Az NA Rt-vel folytatott tárgyalásaink után az útkorrekció áttervezésével ezt kikerülték. A regisztrált 24 hely közül a 2004–2005-ben folytatott feltárások során lelőhelynek bizonyult 21. Nem találtunk régészeti jelenséget 3 esetben. Már a kivitelezés közben zajló humuszosítás során találtunk további 7 lelőhelyet.

Nyíregyházát keletről elkerülő út

A terepjárást 2002–2003-ban két szezonban történt egy 16,5 km hosszú szakaszon. A munka során 18 olyan lelőhelyet regisztráltunk, amelyekről úgy véltük, hogy a nyomvonal többé-kevésbé érintetheti. A feltárás párhuzamosan, egy szerződés keretében történt az M3 autópálya megyehatár és Nagyálló közötti szakaszának megelőző ásatásával. Az ásatásokat 2003 novemberében kezdtük és 2004 november végén fejeztük be. A terepjáráson megfigyelték közül lelőhelynek bizonyult 14. Ezek feltárása megtörtént. A feltörő talajvíz miatt egy lelőhelyet nem lehetett maradéktalanul befejezni. A terepjárást alapján lelőhelynek meghatározottak közül 4 helyen nem találtunk régészeti

használnak. A markolókat akkoriban azért választottuk, mivel a laza homokban nem süppedt le túl mélyen a kereke, és nem utolsó sorban pár centiméteres pontossággal tudta leszedni maga „mögött” a talajt. Az iszapolókanalas rakodók előnye a még egyenesebb tükörfelület kialakításának lehetősége, ezért tértünk át azok használatára. A szkréper esetében a homokos területen egyrészt nem volt megoldható, hogy ne süppedjen a gép túlságosan mélyre, a ládából folytonosan „kifolyó” laza talaj a megfigyelést tette lehetetlenné, s nem utolsó sorban réteges humuszosítás volt megoldhatatlan. Épp ezért vetettük el alkalmazását.

⁴ Felmerül ezzel kapcsolatban az a kérdés, hogy a nagyberuházások esetében mi történjék azokkal a lelőhelyekkel, amelyeknek szintjét a beruházás földmunkája „nem éri el”. Véleményem szerint az ilyen esetekben felesleges ragaszkodnunk a feltáráshoz, hisz attól, hogy egy lelőhely vagy út egy lelőhely fölé – és itt hangsúlyoznom kell, hogy fölé – épül, a lelőhelyet nem bolygatja, sőt megvédi a további bolygatástól.

jelenséget az ásatás során. A kivitelezés közben zajló humuszosítás nyomán további két lelőhely került elő.

M3 Nagykálló – Vásárosnamény közötti szakasz

2005-ben megtörtént az M3 autópálya következő – Nagykálló és Vásárosnamény közötti – szakaszának kétszeri terepjárása. Ez 45,9 km. A terepjárás során 73 nyomvonalra eső lelőhelyet találtunk. 2009 folyamán a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálatnál több hónapos tárgyalás folyt a Nyíregyháza és Vásárosnamény közötti szakasz (234+238-280+250 kmsz.) feltárásáról. Ennek során odáig jutottunk el, hogy a nyíregyházi Jósza András Múzeum a Szegedi Egyetem és a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársaival együtt megnevezte a leendő ásatásvezetőket is az egyes lelőhelyekre, azonban a KÖSz váratlanul – előzetes bejelentés nélkül – a tárgyalásokat felfüggesztette, s az ásatások úgy indultak el az autópályán, hogy az illetékes múzeum semmiféle értesítést azokról nem kapott. A Szegedi Egyetemmel végül ugyancsak nem került sor szerződés aláírására. Az előzetes tárgyalások idején a munkákba való bekapcsolódás elől elzárkózó ELTE Régészeti Tanszéket ezzel szemben a későbbiekben bevonták a feltárásokba. Minthogy a Múzeumot teljes mértékben mellőzték, az ásatások eredményeiről beszámolni nem áll módomban, ezek összevetése a terepjárás eredményeivel a jövő feladatai közé tartozik.

Visszatérve a 2004 és 2005 között végzett megelőző feltáráshoz,⁵ annak során a Nyíregyházától keletről elkerülő úton 188.637 m²-t, a sztrádán 220.781 m²-t tártunk fel. A Jósza András Múzeumban az NA Rt-vel kötött szerződés idején 3 főállású (Almássy Katalin, Istvánovits Eszter és Kurucz Katalin – utóbbi igazgatóhelyettesi beosztásban), valamint egy nyugdíjas (Németh Péter) dolgozott. A munkák során 2 fő állású (Pintye Gábor és Scholtz Róbert) régésszel bővült a múzeum. A feltárásokban hosszabb ideig részt vett régésszéként Babolcsi Andrea, Gergely Balázs, Jakab Attila, Nagy Márta. A „régész-hiány” megoldását az jelentette esetünkben, hogy megállapodtunk a szatmárnémeti múzeummal (illetve rövidebb időszakra a zilahi múzeummal), hogy ők biztosítanak számunkra vendégszakembereket.⁶

Az objektumok és a leletanyag nyilvántartására az Ariadne adatbázist, a térinformatikához az ITR-t és az Arcview-t használjuk. A leletek a nyíregyházi Jósza András Múzeumba kerülnek, ahol sikerült egy új, gördülőpolcos, 209 m² alapterületű raktárhelyiséget kialakítanunk.

I. 2. A MOL ukrán–magyar határ (Beregdaróc) és Szeged–Algyő közötti gázvezetékének Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei szakasza

A MOL Földgázszállító Zrt. megbízásával az ukrán–magyar határ és Szeged–Algyő közötti gázvezeték nyomvonalának Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei részén 2007-ben a Jósza András

⁵ Erre vonatkozóan lásd Kurucz Katalin: Nagyberuházásokat megelőző régészeti feltárások Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 1993–2008 között. [Large scale excavations preceding construction projects in Szabolcs-Szatmár-Bereg County, 1993–2008.] JAMÉ L. 2008. 55–66.

⁶ Ennek keretében 21 romániai kolléga (Ciprian Astalos, Dan Crișan-Băcuț, Sanda Crișan-Băcuț, Ion Bejinariu, Bereczki Sándor, Gindele Róbert, Györfi Zsolt, Hágó Attila, Angel Istrate, Kádas Zoltán, László Keve, Liviu Marta, Alexandru Matei, Molnár-Kovács Zsolt, Dan Pop, Horea Pop, Daniel Sana, Soós Zoltán, Székely Zsolt, Szócs Péter, Cristian Virag) segítette munkánkat. Régész technikusaink voltak: Bakos János, Bocz Péter és Mester Andrea. Az archaeozoológiai anyaggal Berendi Erzsébet és Vremir Mátyás foglalkozott. A geodéziai és térinformatikai munkákat Veszprémi László végezte, illetve irányította, adatbeviteli és digitalizálói: Subert Csilla, Németh Andrea, Szigetfalvi Melinda, Szilágyi Zsolt, Veszprémi Beáta. Rajzolóink voltak: Belezna Gabriella, Gábor Tamás, Király József, Kiss László, Svéd Csaba, mellettük rövidebb időszakokra dolgozott 2–3 fő. A restaurálást 3 segédővel Szinyéri Péterné irányításával Takácsné Varga Ágnes és Németh Erika végezte, illetve végzi. A projektet Kurucz Katalin koordinálta, a szakmai munkát Istvánovits Eszter és Almássy Katalin irányította.

Múzeum munkatársai⁷ terepjárást végeztek, illetve örökségvédelmi hatástanulmányt készítettek. A terepjárás és az adattári gyűjtés eredményeként 52 helyen regisztráltunk régészeti lelőhelyet. Kiterjedésüket a tervezett nyomvonalon 48.929 m²-re becsültük. A kivitelezési munkák során 1 olyan lelőhelyet azonosítottunk, amelyet a terepjárás során nem regisztráltunk.

A megelőző feltárásokra és a kivitelezés során a régészeti felügyeletre a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálattal kötött szerződés alapján 2008-ban került sor. A terepjárás és adattári adatok alapján meghatározott 52 lelőhely közül a feltárások során 38 bizonyult lelőhelynek.

A 14 terepjárás során lelőhelyként feltételezett területen a feltárás néhány esetben vélhetőleg azért bizonyult negatívnak, mivel a Nyíri-plató homokos vidékén az 5 m széles „kutatóárok” tapasztalataink szerint gyakran nem alkalmas igazán jó megfigyelésekre, másrészt feltehetőleg a lelőhely közelében, de nem azon keresztül húzódott. Ezt a feltételezésünket igazolja az is, hogy néhány lelőhelyen viszonylag hosszú árokszakaszt kellett megkutatnunk ahhoz, hogy a lelőhelyre rábukkanjunk, azaz a cserepeknek a terepjárás során megfigyelt szóródása nem pontosan fedte a lelőhelyet: a szántás és erózió viszonylag nagy távolságra mozgatta el a leleteket. Erre a tényre különösen föl kell hívnom a figyelmet, mivel az utóbbi időben mindinkább elterjedt az a – törvény által is szabályozott – gyakorlat, hogy a nagyberuházásokat megelőzően próbafeltárásokat végzünk. Tapasztalataim szerint ez a megoldás a homokos vidéken gyakran nem célravezető, főként ami az autópályákat és más vonalas beruházásokat illeti. Igen nagy az esélye annak, hogy a lelőhely ugyan a közelben van, de azt a keskeny próbaárkokban nem tudjuk megfigyelni vagy azért, mert a homokos talajban a foltok nem jelentkeznek pregnánsan, s igen nagy gyakorlat szükségeltetik azok megfigyeléséhez, vagy éppenséggel azért, mert a lelőhely a közelben van ugyan, de a jelenlegi felszín már olyan mértékben eltér az erózió következtében az egykoritól, hogy nem jó helyen húzzuk a próbaárkokat.⁸

Ennek megfelelően az összességében lehumuszolt felület 57.496 m² volt, amelyből 33.844 m², azaz 58,9%-a jelentette a tényleges régészeti jelenségekkel fedett területet.

A 38 megkutatott lelőhely legfőbb adatai a következők:

Lh.	KÖH azon.	jelleg	kor	humu- szolt m ²	lelő- hely m ²	leltározás	db	állatcsont	db
1.	57103	nem lh.		752	-	2010.302.1.	1	–	–
2.	57106	nem lh.		465	-	–	–	–	–
3.	57113	16 objektum	Árpád-kor	1280	722	2009.55.1–62.84.	506	2008.447.1–453.2.	117
4.	57114	11 objektum?	őskor	2235	1196	2009.30.1–31.2.	27	2008.454.1.	4
5.	57115	nem lh.		666	-	–	–	–	–
6.	57096	2 objektum	neolit	460	394	2010.608.1–3.	3	–	–
7.	57099	1 objektum	neolit?	355	184	–	–	–	–
8.	57085	6 objektum	őskori (bronzkor?)	1263	1156	2010.609.1–614.3.	11	–	–
9.	53019	2 objektum	Árpád-kor	1132	320	2010.303.1–21.	21	–	–
10.	53019	nem lh.		603	-	–	–	–	–
11.	57086	nem lh.		580	-	2010.304.1.	1	–	–
12.	57091	23 objektum 11 objektum 21 objektum	késő bronzkor késő avar kori kérdéses korú	2049	1629	2010.615.1–636.2.	170	2008.455.1–479.1.	126

⁷ A terepjárást a dolgozat írójának irányításával Almássy Katalin, Jakab Attila, Nagy Márta, Pintye Gábor, Scholtz Róbert régészek, Bakos János, Mester Andrea technikusok, Németh Andrea és Subert Csilla adatbevitő, Beleznai Gabriella grafikus végezte.

⁸ Hogy mennyiben van igazam, vagy mennyire tévedek, azzal kapcsolatban sokat fognak elárulni az M3 autópálya Nagyálló–Vásárosnamény közti szakaszának munkálatai. Ezen a szakaszon a KÖSz sok helyen végzett ilyen próbafeltárást. A régészeti megfigyelések a felvetett kérdésre sok tekintetben választ adhatnak.

Lh.	KÖH azon.	jelleg	kor	humu- szolt m ²	lelő- hely m ²	leltározás	db	állatcsont	db
13.	57092	26 objektum 17 objektum 19 objektum 7 sír	késő rézkori császárkori kérdéses korú császárkori	1334	1334	2009.1005.1– 1060.4.	2166	2008.480.1–517.2.	1612
14.	57108	nem lh.		853	-	2010.305.1–3.	3	–	–
15.	57110	35 objektum	késő rézkor	1457	1297	2010.208.1–236.3.	624	2008.518.1–533.9.	402
16.	57120	nem lh.		579	-	–	–	–	–
17.	57121	9 objektum	kora bronzkor	1408	993	2009.63.1–65.1.	7	–	–
18.	57122	27 objektum 16 objektum 2 objektum 7 objektum	késő avar kori neolit bronzkor kérdéses korú	2348	2169	2010.153.1–195.11.	1641	2008.534.1–563.3.	490
19.	57123	5 objektum 29 objektum	avar kori Árpád-kori	1707	1549	2010.274.1–301.5.	380	2008.564.1–576.7.	87
20.	57112	13 objektum	Árpád-kori	3383	1679	2009.966.1–968.8.	21	2008.577.1–3.	54
21.	57123	53 objektum	Árpád-kor	1214	560	2009.969.1– 1004.1.	772	2008.578.1–593.1.	182
22.	57117	5 objektum	késő avar kori	972	500	2009.32.1–35.3.	113	2008.594.1– 595.11.	32
23.	57101	43 sír 27 objektum	késő avar kori késő avar kori	1686	1686	2009.741.1–792.3.	542	2008.743.1–779.1.	603
24.	57116	15 objektum	bronzkor	794	794	2010.196.1–199.1.	26	2008.596.1–599.1.	46
25.	57087	3 objektum	Árpád-kor	1746	494	2010.200.1–202.1.	18	2008.600.1–2.	2
26.	57090	16 objektum 1 sír 8 objektum 1 objektum	neolit neolit Árpád-kori kérdéses	1285	892	2010.253.1–273.3.	453	2008.601.1–613.2.	253
27.	57088	1 objektum 9 objektum 21 objektum	őskori (rézkor?) Árpád-kori Kérdéses korú	1941	1628	2009.36.1–44.2.	43	2008.614.1–616.1.	11
28.	57089	7 objektum	őskor (rézkor?)	1681	1161	2009.45.1–46.1.	4	–	–
29.	57095	29 objektum 1 objektum	császárkori Árpád-kori	769	769	2009.3.1–21.11.	332	2008.617.1–628.4.	96
30.	57097	5 objektum 18 objektum 3 objektum	őskor Árpád-kori Kérdéses korú	1083	1070	2010.237.1–252.1.	177	2008.629.1–634.1.	95
31.	57098	1 objektum 3 objektum	őskori késő avar kori	890	531	2010.203.1–207.1.	43	–	–
32.	57100	135 objektum	bronzkor	2254	1941	2010.1.1–120.7.	2632	2008.641.1–688.1. 2008.689.1–709.3.	1789
33.	57094	31 objektum	őskor/rézkori	1181	1090	2009.47.1–54.1. 2010.306.1–2.	201 2	2008.635.1–3.	3
34.	57102	nem lh.		807	-	–	–	–	–
37.	57107	6 objektum	császárkor	617	540	2010.141.1–144.2.	14	2008.636.1–10.	55
38.	34833	1 objektum 5 objektum	Gáva kérdéses korú	1322	349	2010.145.1. 2010.307.1.	1 1	–	–
43.	34871– 34872	nem lh.		1926	-	2010.307.1.	1	–	–
44.	34873	nem lh.		409	-	–	–	–	–
45.	57093	nem lh.		236	-	–	–	–	–

Lh.	KÖH azon.	jelleg	kor	humu- szolt m ²	lelő- hely m ²	leltározás	db	állatsont	db
46.	57118	1 objektum 3 objektum 2 objektum	őskor késő avar kori kérdéses korú	1747	1197	2010.146.1–151.1.	15	2008.637.1–638.2.	3
48.	34875	6 objektum	Árpád-kori	1041	957	2010.309.1.	1	–	–
49.	35183	198 objektum 1 objektum 2 objektum	császárkor Árpád-kor kérdéses korú	2245	2078	2009.814.1–965.1.	2037	2008.710.1–743.4.	265
50.	47571	nem lh.		32	–	–	–	–	–
51.	38222	nem lh.		1621	–	–	–	–	–
52.	35192	nem lh.		2003	–	–	–	–	–
53.		7 objektum	bronzkor	1085	985	2010.132.1– 140.21.	209	2008.639.1–640.1	6

II. Megfigyeléseink a Nyíregyháza-Oros, mega üzleti park (Kánya-begy-dűlő) területén a KÖSz által végzett próbafeltárásról

– avagy egy újabban terjedő, de elvetendő gyakorlatról –

A Nyíregyháza-Oros, mega üzleti park területén végzendő feltárára a nyíregyházi Jósza András Múzeum a KÖSz-szel kötött szerződést. Ennek keretében 2010 áprilisa és decembere között 27 hektárnyi terület feltáráására kerül sor. A lelőhely szervesen kapcsolódik a Nyíregyházát keletről elkerülő út építését megelőzően, 2004-ben feltárt egyik lelőhelyünkhöz (24. lelőhely). Gyakorlatilag a két területet a 41-es út választja el, azaz nyugodtan kijelenthetjük, hogy – legalábbis a feltárandó terület egy része – azonos lelőhely a korábban feltárttal. Ez azért lényeges, mert – legalábbis a feltárt lelőhely folytatásában – aligha lehetett kétséges, hogy régészeti lelőhellyel van dolgunk.

A területen a KÖSz Pappné Kurucz Katalin vezetésével 2009-ben próbafeltárást végzett. Ennek során a teljes területet 27 árokkal – ezek egy kivételével 2 m szélesek – szondázták végig. A megtalált foltokat dokumentálták, de ki nem bontották. Télen az árkokat félig visszatemetették. Ezek után a teljes feltárás természetesen azzal kellett, hogy kezdődjék, hogy a nyitva hagyott árkokat el kellett planírozni ahhoz, hogy arra a gépek rá tudjanak menni a teljes felület humuszosolásához.

A továbbiakban pedig összevetettük a foltdokumentációt a ténylegesen megfigyelhető objektumokkal, s ennek fényében megállapíthatjuk, hogy a jövőben ezt a módszert mellőznünk szükséges. A megfigyelt és dokumentált foltok egy része a nagy felületű nyesés alapján nem bizonyult objektumnak. Más objektumokat a keskeny árkokban nem sikerült a próbafeltárároknak regisztrálniuk. Vannak olyan objektumaink, amelyekbe beleástak, a későbbi feltárást nehezítve. Gyakran a humuszoslás szintjével is gond volt: a keskeny árkokban mélyebbre ástak, mivel nem sikerült megállapítania a régésznek, hogy egy-egy szinten már látszanának-e az objektumok vagy sem.

Összegzés

A terepjárások tapasztalata, hogy a Nyíri-plató homokvidékén ezzel a módszerrel a lelőhelyek zöme kiszűrhető, s így lehetőségünk van a megelőző feltárások viszonylagos jó tervezésére.⁹ Meg kell itt jegyeznünk, hogy a felszínre kerülő leleteknek viszonylag „nagy mozgását” figyeltük meg, azaz a terepjárások során körülhatárolt lelőhely olykor a felszínen megfigyelt sűrűsödésekhez képest távolabb is lehet. Ez a megfigyelésünk a további munka szempontjából lényeges. Korábban az

⁹ Ugyanakkor az autópálya-feltárások során több esetben megkísérelt légi régészeti kutatás korántsem hozott ilyen jó eredményeket.

autópálya építését megelőzően egy-egy regisztrált lelőhelyen igyekeztünk nagyobb felületen elvégeztetni a gépi humuszolást, s mint a fenti adatok igazolják, ez a gyakorlat jól bevált. Újabban előtérbe került az a törekvés, hogy a terepjárás során regisztrált lelőhelyen próbafeltárássra kerüljön sor, s annak eredménye alapján kezdődhessen csak el a megelőző feltárás. A próbafeltárás során pedig – legalábbis Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében – a KÖSz munkatársai 2 m széles árkokkal kutattak. Ez a módszer a Nyíregyháza-Oros, mega üzleti park esete alapján elhibázott. Ezen a területen jól megfigyelhető volt, hogy a humuszolás mélységét nem lehet egy ilyen keskeny sávban meghatározni. A jelentkező objektumok ún. foltdokumentációja pedig még inkább elhibázott gyakorlat: a foltok egy része nem régészeti jelenség. A korszak, az objektumsűrűség nem megítélhető.

Véleményem szerint elérkezett annak az ideje, hogy elhiggyük, hogy a régészeti feltárás az ásató szellemi terméke. Az 5/2010. (VIII. 18.) NEFMI rendelet errefelé tesz lépést, amikor kimondja, hogy feltárás vezetéséhez a régésznek „speciális szakirányú ismeretekkel és megfelelő feltárási gyakorlattal” kell rendelkeznie. Amennyiben pedig ez így van, akkor minden esetben a feltáró régész-szakember egyedi döntésére kellene bízni, hogy próbafeltárássra vagy megelőző feltárássra van-e szükség,¹⁰ ahogyan azt is, hogy milyen protokoll, milyen módszer szerint végzi el a feltárást. Egy előrevivő, hasznos protokollnak azt kellene meghatároznia, hogy milyen típusú megfigyelések rögzítése tesz lehetővé egy modern feldolgozást, s ezeket milyen módon kell tartalmaznia a dokumentációnak, nem pedig azt, hogy milyen módszerrel nyerhetők adatok egy régészeti ásás során. Ha egy módszer jó és praktikus, az mindig elterjedt az egész országban anélkül, hogy bárki kötelezővé tette volna. Ezzel szemben, ha kötelezővé tesszük a módszereket, akkor egyúttal korlátozzuk az újítások lehetőségét. Ez pedig minden jó szándék mellett sem lehet célja egyetlen szakembernek sem. Nem lehet tehát adminisztratív úton kötelezően előírni próbafeltárást, foltdokumentációt, protokollt, mert az a feltárások rovására fog menni.¹¹

¹⁰ Az autópálya esetében például aligha célravezető, máskor – például kitermelésre váró földnyerőhelyen – elengedhetetlen szükségszerűség.

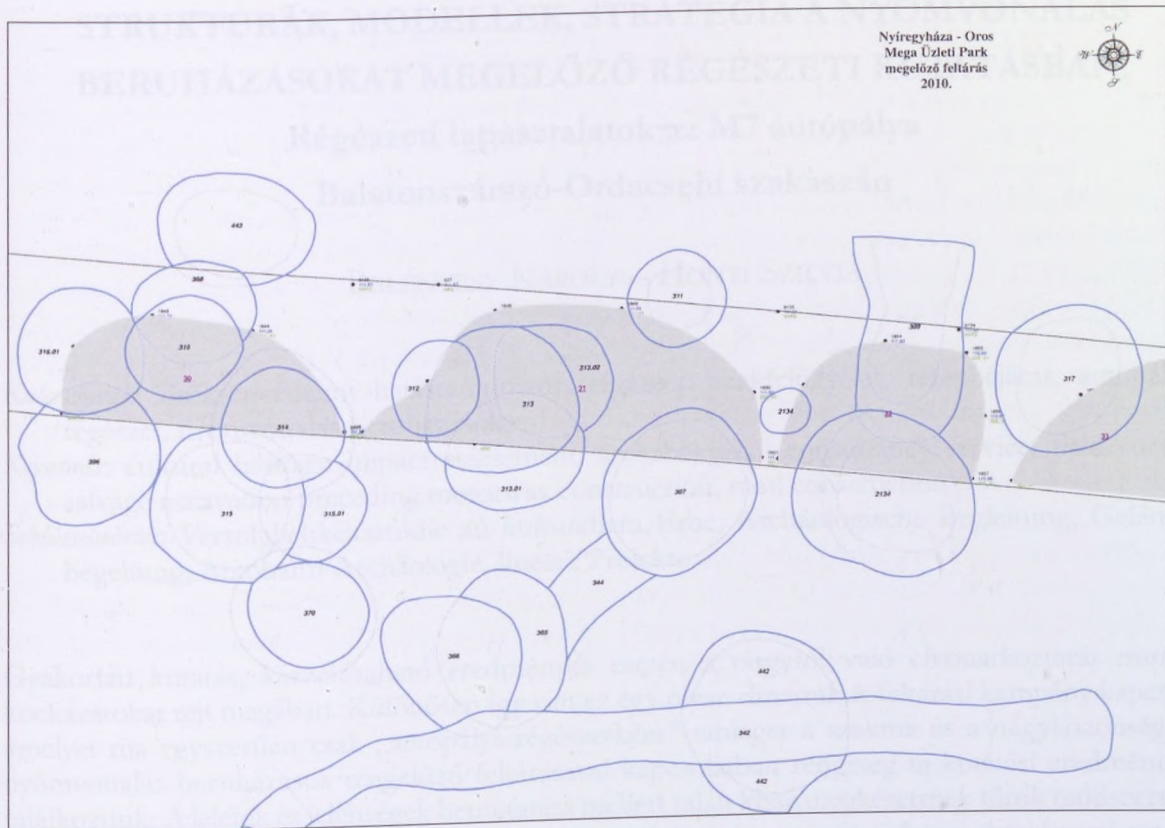
¹¹ A kéziratot 2010 szeptemberében lezártam. Szomorúan veszem tudomásul, hogy a korrektúra időpontjában (2011. október 14.) zajló törvénymódosítási folyamat, melynek célja a régészeti tevékenység újabb szabályozása, a fentiekben megfogalmazott javaslatokat végképp ad acta teszi, s a jövő megelőző feltárássait még több súlyosbító körülménnyel terheli meg.

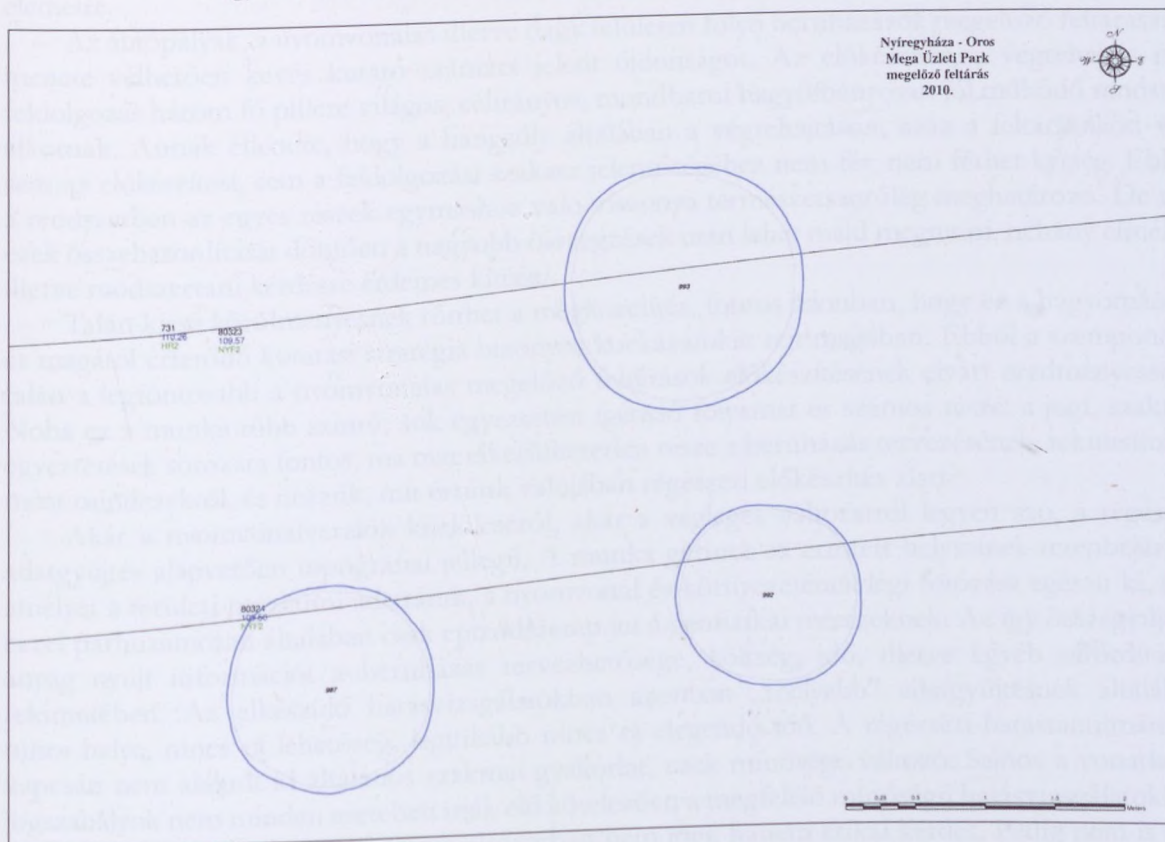
1. ábra: Egy 2005-ben feltárt lelőhelyrész légi fotója a 41-es út déli oldalán (Balázs Attila felvétele).
Az út északi oldalán próbafeltárást végeztek annak tisztázására, hogy van-e lelőhely.

2. ábra: A KÖSz által a Nyíregyháza-Oros, mega üzleti park területén „megkutatott” egyik objektum, melyet később feltártunk: látszik a korábbi beásás és a vélt objektumot letakaró fólia maradványa (a szerző felvétele).

3. ábra: A KÖSz egyik kutatóárka a próbafeltárás során dokumentált foltokkal, s ugyanez a terület a feltárás után (térinformatika: Veszprémi László).

4. ábra: A KÖSz egy másik kutatóárka és a terület a feltárás után (térinformatika: Veszprémi László).

STRUKTÚRÁK, MODELLEK, STRATÉGIA A NYOMVONALAS BERUHÁZÁSOKAT MEGELŐZŐ RÉGÉSZETI KUTATÁSBAN.

Régészeti tapasztalatok az M7 autópálya

Balatonszárszó-Ordacsehi szakaszán

BELÉNYESY KÁROLY – HONTI SZILVIA

Kulcsszavak: örökségvédelmi hatástanulmány, régészeti szakfelügyelet, terepbejárás, autópálya-régészet, nyomvonalas beruházások

Keywords: cultural heritage impact assessment, archaeological consultancy service, field survey, salvage excavation preceding motorway construction, road construction

Schlüsselwörter: Verträglichkeitsstudie zu kulturellem Erbe, Archäologische Begleitung, Geländebegehung, Autobahn-Archäologie, lineare Projekte

Gyakorlati kutatás, kézzelfogható eredmények esetén a tárgytól való elvonatkoztatás mindig kockázatokat rejt magában. Különösen így van ez egy olyan dinamikus feltárási kampány kapcsán, amelyet ma egyszerűen csak „autópálya-régészetként” emleget a szakma és a nagyközönség. A nyomvonalas beruházások megelőző feltáráásával kapcsolatban rengeteg új kutatási eredménnyel találkozunk. A leletek és jelenségek bemutatása mellett talán kissé megkésettnek tűnik módszertani kérdések felvetése, de az ásatások egyes szakaszainak lezárása után is érdemes áttekinteni a nagy felületen folyó munka szerkezetét, különös tekintettel az előkészítés és lebonyolítás egymásra épülő elemeire.

Az autópályák, a nyomvonalas illetve nagy felületen folyó beruházások megelőző feltáráának menete vélhetően kevés kutató számára jelent újdonságot. Az előkészítés, a végrehajtás és a feldolgozás három fő pillére világos, célirányos, mondhatni hagyományosan jól működő rendszert alkotnak. Annak ellenére, hogy a hangsúly általában a végrehajtáson, azaz a feltárásokon van, sem az előkészítési, sem a feldolgozási szakasz jelentőségéhez nem fér, nem férhet kétség. Ebben a rendszerben az egyes részek egymáshoz való viszonya természetesen meghatározó. De míg ezek összehasonlítását döntően a nagyobb összegzések után lehet majd megtenni, néhány elméleti, illetve módszertani kérdésre érdemes kitérni.

Talán kissé körülményesnek tűnhet a megközelítés, fontos azonban, hogy ez a hagyományos és magától értetődő kutatási stratégia bizonyos kockázatokat rejt magában. Ebből a szempontból talán a legfontosabb a nyomvonalas megelőző feltárások előkészítésének elvárt eredményessége. Noha ez a munka több szintű, sok egyeztetést igénylő folyamat és számos része: a jogi, szakmai egyeztetések sorozata fontos, ma már elkerülhetetlen része a beruházás tervezésének, tekintsünk el most mindezekről, és nézzük, mit értünk valójában régészeti előkészítés alatt?

Akár a nyomvonalverziók kijelöléséről, akár a végleges változatról legyen szó, a régészeti adatgyűjtés alapvetően topográfiai jellegű. A munka gerince az érintett helyszínek terepbejárása, amelyet a területi múzeumi adattárak, a nyomvonal és környezetének légi fotózása egészít ki, míg ezzel párhuzamosan általában csak epizódszerep jut a geofizikai méréseknek. Az így összegyűjtött anyag nyújt információt a beruházás tervezhetősége, költség, idő, illetve egyéb ráfordítások tekintetében. Az elkészülő hatásvizsgálatokban azonban „mélyebb” adatgyűjtésnek általában nincs helye, nincs rá lehetőség, leginkább nincs rá elegendő idő. A régészeti hatástanulmányok kapcsán nem alakult ki általános szakmai gyakorlat, ezek minősége változó. Sajnos a vonatkozó jogszabályok nem minden esetben írják elő kötelezően a megfelelő minőségű hatásvizsgálatokhoz elengedhetetlen terepbejárást, ez ma elsősorban nem jogi, hanem etikai kérdés. Pedig nem is kell külföldi példákat hoznunk ahhoz, hogy világosan lássuk, hogy a hatékony lelőhely felderítés ma már

elképzelhetetlen a szisztematikus és többször megismételt terepbejárás, kiegészítő geofizikai mérés, régészeti célú légi fotózás, talajminta vétel, illetve modern technológiával (LIDAR, Hiperspektrális kamera) készült, mikroszintű terepmodellezés nélkül. Az elért eredmények, illetve néhány negatív példa is világosan mutatják, hogy a szisztematikus, egymásra épülő munkarészek, valamint az eddigi tapasztalatokon alapuló hiteles protokollok nélkül a hatástanulmányok, a várt eredmények helyett óriási kockázatokat rejtenek mindenki számára.

Ha a konkrét terepi adatgyűjtés nem követelmény, az információk frissessége, felújítása a későbbi feltárást végző személy, illetve intézmény érdekében fakad! Érdemes azonban visszatérni magára a terepi adatgyűjtés formájára. A beruházásokat megelőző terepmunka ugyanis legtöbbször extenzív terepbejárás. Az adattári anyagokkal együtt a tanulmányok tartalma egy sajátos és számos elemében hagyományos régészeti topográfia. Az első számú eredmény az adott terület régészeti lelőhelyeinek lokalizálása. Ezt követi a lelőhelyek értékelése. Az előkerült leletanyag és az ismert adatok alapján általában három kutatási lehetőség kínálkozik: a megelőző feltárás, a próbafeltárás, illetve a terület kivitelezés közbeni (szak)felügyelete. A minősítési rendszer gyakorlatilag a változó minőségű régészeti információk és a beruházás tervezése, illetve végrehajtása között teremt kapcsolatot, ez a megkezdődő régészeti kutatások lebonyolításának bevált és általánosan alkalmazott módszere. A kutatás lezárulta után azonban joggal kíváncsi mindenki arra, vajon miként igazolódtak be a korábban felállított prognózisok, vajon milyen pontos ez a „régészeti előrejelző rendszer”? Ha minden igényt kielégítő választ jelenleg nem is adhatunk, az M7 autópálya tervezett Somogy megyei nyomvonalának 2003. évi Balatonszárszó–Ordacsehi szakaszán végzett, építés közbeni régészeti felügyelete kapcsán rá kell mutatnunk a rendszer sajátosságaira, illetve egyes hibáira.

A korábbi kutatások és a nyomvonalon végzett megelőző feltárások révén a Balaton déli partján a régészeti érintettség mértékéről és jelentőségéről bőséges információ állt rendelkezésre. Az M7 autópálya Balatonszárszó és Ordacsehi közötti szakasza a Balatontól 200–1500 méter távolságban halad, keresztezi az Őszödi vízfolyást (Nagy-Metszés-csatorna), a Tetves-patakot és a Jamai patakot. Mivel az első „összvonalas” terepbejárást a Múzeum jóval a beruházás megkezdése előtt, 1991–92-ben végezte, ezért lehetőség nyílt a bizonytalan területek többszöri bejárására. Azonban az elfedett területek (szőlő, erdő, mocsár) kiterjedése az évek során nem változott, ezért a terepbejárások eredményei hiányosak maradtak. Mindenesetre az egyértelműen kiderült, hogy a patakok, illetve az azokat övező mocsarak partján mindenütt intenzív lelőhely található. A patakok közötti magasabb dombháton azonban ritkán találtunk régészeti lelőhelyeket. Geofizikai felmérés az azonosított helyszínek egy részén történt, és inkább csak a már ismert adatokat erősítette meg, míg a légi fotókból – akkor – új eredmény nem született. Sajnos ezeknek a kutatási módszereknek a bevetésére nagyon kevés idő és korlátozott lehetőségek álltak rendelkezésre. A nyomvonalszakaszon a becsült feltárandó terület nagysága – a kiegészítő kutatásokkal egyeztetve – 360–400.000 m² volt. A megelőző feltárásokon az egyes lelőhelyeken az előzetes becsüléshez képest jelentős eltérések mutatkoztak, de a teljes kiásott felület jól megközelítette azt. A közel 100.000 m² többlet-feltárás a beruházásnak a megelőző feltárások időszakában történt változásából eredt (új nyomvonal, új csomópont, új, az eredetihez kötődő beruházás). (1. ábra: táblázat)

Ennek ellenére a 14 nagyfelületű megelőző feltárás alapján már az építési munka megkezdése előtt is sejthető volt, hogy több, esetenként jelentős méretű lelőhely kerülhet felszínre. A végeredmény azonban nemcsak a beruházó, hanem a régészek várakozásait is felülmúlta. A régészeti szakfelügyelet során összesen 17 új lelőhely került azonosításra majd feltárásra (egyes lelőhelyeken több szakaszban), melyek összterülete megközelítőleg 46.000 m² (1250 objektum) volt. Ezek közül 8 korábban fedett területen került elő (erdő, szőlő, mocsár), 4 lelőhelyen előzetesen a terepbejárás eredmények gyengesége alapján korábban elvetettük a feltárást, 1 lelőhelyen geológiai jelenséget figyeltünk meg, 4 lelőhely új beruházáshoz kapcsolódott, nem volt tervezhető. A kutatásba bevont felületek nagysága megközelítette az ugyanezen a szakaszon a megelőző feltárások során ásott felület 10 %-át. Az építés közbeni szakfelügyelet feladata gyakorlatilag egy közel 20 km hosszú és átlagosan 80 méter széles régészeti szonda mélyítésének figyelemmel kísérése és dokumentálása volt. Az így kapott információk a földtörténeti rétegektől a legújabb korig terjedő időszak

keresztmetszetét adták. Minthogy ez az óriás kutatószonda egy régészeti szempontból különösen izgalmas területen haladt át, egyedülálló – és a munkából adódóan megismételhetetlen – lehetőséget kínált az építés közben előkerülő régészeti jelenségek megfigyelésére, mintegy összekapcsolva a megelőző feltárások területeit. Az adódó lehetőségtől kétségkívül az eddig szerzett információk, illetve tapasztalatok megerősítését – és kiegészítését – vártuk. A csak a terepbejárások és a kutatásra kijelölt területeken végzett megelőző feltárások alapján kialakuló kép – a munka jellegéből adódóan – a településtörténet és a régészeti topográfia sajátos torzóját mutatta. Ugyanakkor jelenlegi ismereteink alapján biztosak lehettünk abban, hogy a Balaton déli partja olyan kultúrtáj, ahol a kiváló adottságoknak köszönhetően szinte minden, az emberi megtelepedésre alkalmas helyen régészeti jelenségekkel kell számolnunk, rendszerint akkor is, ha erre a felszínen semmi nem utal. A megtelepedés természetesen erősen kötődik a terület vízrajzához, amit itt a Balaton mentén húzódó mocsaras völgyek és a Balatonra többnyire merőlegesen futó kisebb patakok jelentenek. A mocsarokból kiemelkedő kisebb szigetek és a patakok mentén elterülő lankásabb domboldalak történetileg szinte folyamatosan lakottak voltak.

Annak ellenére, hogy nincs olyan beruházási költségvetés, ami az összes „régészeti érdekű terület” feltárását el tudná viselni, az M7 autópálya Balatonszárszó és Ordacsehi közötti szakaszán folytatott régészeti felügyeletet az érdekérvényesítés szempontjából, az előkerült lelőhelyek, objektumok és leletek számát tekintve feltétlenül sikeresnek tarthatjuk. Mégis mindez egyfajta hangsúlyeltolódásra hívja fel a figyelmet. A munka során világossá vált, hogy kettős nyomás terheli a kivitelezést segítő régészeti kutatást. Ennek egyik jelentős eleme a folyamatos tervváltozás, a nyomvonalhoz tartozó kiegészítő létesítmények és bekötőutak előkészítésének elmaradása, ami jelentős és általában a felügyeleti tevékenységbe integrált többletfeladattal járt. A másik pedig a lelőhely felderítés extenzív jellegéből adódott, hiszen sokszor extrém környezetben (mocsár, nádas), vagy a kutatást akadályozó fedettség (szőlő, erdő) miatt „ismeretlen” területeken is lelőhelyek előkerülésével kellett számolnunk.

Somogy megyében a 2003-ban felügyeletre átadott közel 20 km hosszú szakaszon a kivitelező Szárszó Konzorcium április elején kezdte meg a földmunkákat: humuszosítást, valamint bevágások és töltések építését. A felügyeleti feladatok egyértelműek voltak, a munkát mégis sok ismeretlen tényező együttese alakította folyamatosan. Meg kellett ismerkednünk a nyomvonalon végzett földmunkák jellegével, a kivitelezőkkel és az általuk alkalmazott munkamódszerekkel, valamint a munkák ütemezésével. Az első hetekben szerzett tapasztalatok alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a megelőző feltárások és a kis területen végzett korábbi leletmentések megszokott ritmusához képest gyökeresen más stratégiát kell kidolgozni. Ki kellett találni, hogy a régészeti örökség védelmének biztosítását hogyan lehet a beruházás érdekeinek figyelembe vételével megvalósítani: az építkezést nem lehetett hátráltatni a régészeti feltárásokkal, viszont feladatunk a régészeti jelenségek dokumentálatlan megsemmisítésének megakadályozása volt. A két érdek között csak a szakemberek közötti folyamatos kapcsolattartás és egyeztetések révén kialakított kompromisszumok sora biztosíthatott egyensúlyt. A munka során a legnagyobb kihívás az elvárt rugalmasság biztosítása volt. Mivel a beruházás kivitelezése egyszerre több, egymástól távoli területen folyt, mind a felügyelet ellátása, mind az egy időben ugyancsak több, egymástól távol eső lelőhelyen való munkavégzés megszervezése csak a felügyelők és a feltárást végző csapatok megfelelő mobilitásának biztosításával volt lehetséges. A szakmai háttérrel jelentő régészeket, technikusokat és infrastruktúrát mindig a beruházó ütemezésének megfelelően kellett átcsoportosítani a folyamatosan változó számú és méretű lelőhelyek között. A szakmai munkát végző dolgozók létszáma 2003-ban a feladatok arányában folyamatosan ingadozott: 6 és 32 fő között. A leghosszabb feltárás 69 napig tartott, a legtöbb feltárás (szám szerint 5) egy hónapon belül júniusban folyt egy időben, míg a legtöbb dolgozó egyszerre július folyamán volt a terepen (napi átlagban 6 régész és 18 technikus). A kézi és gépi földmunkát külön cég biztosította, így velük is folyamatos egyeztetést igényelt a gyorsan változó helyzet megfelelő ütemű követése. Megjegyzendő még, hogy a felügyeleti munka szervezését egyszerre segítette és nehezítette is, hogy annak végzésével párhuzamosan 3 megelőző feltárás szakmai kivitelezéséről is folyamatosan gondoskodni kellett. Bár a kézi és gépi földmunka,

Lelőhely neve	ELŐKÉSZÍTÉSI SZAKASZ			KIVITELEZÉSI SZAKASZ				
	Terepbejárás eredményei	Lelőhely valószínűsége földrajzi helyzet alapján	tervezett m ²	Feltárt terület (m ²)		Objek- tumok száma	Feltárás jellege	Beruházás menet közbeni változása
Balatonszárszó- Kis-erdei-dűlő, 4. csomópont	S7 (neolit): gyenge S-8: (Árpádkor- Középkor) intenzív	nem volt várható a víztől való távolság miatt	35–41 000	111 300		6 100	megelőző + szonda	a csomópont területe a tervmódosítá- sok során az eredeti 2,5- szeresre nőtt
Balatonszárszó- Cinege-dűlő	gyenge, fedett	közepes valószínűség		2 000		0	szonda	
Szólád Kis-Aszó	nagyon gyenge, rész- ben fedett	nagy valószínűség	4 000		5 000	136	építés köz- beni	
Balatonszárszó- Bozótmellék	fedett	nem volt várható: moc- sár			6 000	211	építés köz- beni, 3 ütemben	
Balatonöszöd- Temetői dűlő, 5. csomópont	intenzív	nagy valószínűség	84 000	76 300		3 200	megelőző	
Balatonöszöd- Vermes-dűlő	gyenge	nem volt várható			350	11	építés közbeni, 2 ütemben	
Balatonszemes- Bagódomb	intenzív	nagy valószínűség	16–30 000	28 300			megelőző	
Balatonszemes- Alsóvölgyi-dűlő, hidláb	fedett	nem volt várható			5	1	építés köz- beni	
Balatonszemes- Nyelves	fedett	nem volt várható			820	5	építés köz- beni	
Balatonszemes- Csillagpuszta	ered- ménytelen	közepes valószínűség			600	41	építés köz- beni	
Balatonszemes- Szemesi-berek	gyenge/ közepes	nagy valószínűség	56 000	41 800		750	részleges feltárás	
Balatonszemes- csomópont	gyenge	közepes valószínűség			4 870	60	építés köz- beni, 2 ütemben	
Balatonlelle- Kenderföld	intenzív	nagy valószínűség	38 000	47 500		2 983	megelőző	Több alkalommal bővítés
Balatonlelle- Kenderföld II-III	fedett	nem várható: mocsár			7 360	62	építés közbeni, 2 ütemben	
Balatonlelle- Mészégető	fedett: lakott terület	nagy valószínűség			1 700	36	építés köz- beni	
Balatonlelle-Lelle- kúri-dűlő	fedett	közepes valószínűség			4 670	21	építés köz- beni	
Balatonlelle- Csapás-dűlő	fedett	nem várható			120	1	építés köz- beni	
Balatonlelle- Országúti-dűlő 2	közepes	nagy valószínűség	12 800- –34 800	21 000			megelőző	
Balatonlelle- Országúti-dűlő 2	fedett	nem várható			1 325	34	építés köz- beni, 2 ütemben	

Lelőhely neve	ELŐKÉSZÍTÉSI SZAKASZ			KIVITELEZÉSI SZAKASZ				
	Terepbejárás eredményei	Lelőhely valószínűsége földrajzi helyzet alapján	tervezett m ²	Feltárt terület (m ²)		Objek- tumok száma	Feltárás jellege	Beruházás menet közbeni változása
				megelőző	építés közben			
Blelle-Felső- Gamász 2	gyenge	közepes valószínűség	2 000	15 500		520	megelőző	
Balatonlelle-Római út	fedett	nagy valószínűség			50	1		új beruházás
Balatonboglár- Berekre-dűlő	intenzív	nagy valószínűség	36 000	31 000		1 520	megelőző	új nyomvonal (kétszeres terület)
Balatonboglár- Berekre-dűlő, Klapka u. bek.út	fedett	nagy valószínűség	új	1 900		80	megelőző, részleges	új beruházás
Balatonboglár- Borkombinát, csomópont	intenzív	nagy valószínűség	22 000	37 100		1 300	megelőző	új csomópont
Balatonboglár- Borkombinát, csomópont	fedett	közepes valószínűség			270	5	építés közbeni	
Balatonboglár- Csere-csárda	intenzív, lakott terület	nagy valószínűség				2	leletmentés	új beruházás
Ordacsehi-Kistöltés	intenzív	nagy valószínűség	15 000	22 000		752	megelőző	bővítés
Ordacsehi- Csereföld	közepes	nagy valószínűség	9 400– 17 200	21 850		584	megelőző	bővítés
Ordacsehi- Bugaszeg, csomópont	intenzív	nagy valószínűség	72 500	89 050			teljes feltárás	bővítés
67-es út új szakasza								
Balatonszemes- Egyenes-dűlő	intenzív	nagy valószínűség	új	21 800		455	megelőző	új beruházás
Balatonőszöd-Szólád bekötőút								
Balatonőszöd- Csárdai-dűlő	nem volt	nem volt várható: kis méretű sziget a mocsárban			4 410	313	építés köz- beni	új beruházás
Szólád-Bozótmellék	nem volt	nagy valószínűség			5 800	279	építés közbeni, 4 ütemben	új beruházás
Szólád-Kertek mögött	nem volt	nem volt várható: víztől távol			2 380	101	építés közbeni, 2 ütemben	új beruházás
Összesen (m ²)			380– 415 000	493 900	45 730			

1. ábra: Táblázat az M7 autópálya Balatonszárszó-Ordacsehi közötti szakaszán folytatott előkészítésről és az ehhez kapcsolódó régészeti kutatásról.

a régészek száma és a feltárt négyzetméterek statisztikusan elemezhetőek és a felügyelet során feltárt négyzetméterek összevethetőek a hagyományos megelőző feltárások hasonló adataival, az igazság valójában ezen számok mögött van! A kivitelezéshez kapcsolódó régészeti felügyelet során folyó munka legfontosabb része ugyanis: az emberi tényező. A folyamatos nyomás, a súrlódások, az egyeztetések, az állandó kompromisszumkényszer, a dolgozó munkagépek, az építési terület, nemcsak, hogy hatással van régészre és technikusra egyaránt, de befolyásolja az ott dolgozók

szakmai teljesítményét, sokszor az ásatás és a dokumentáció színvonalát is. Igazi mélyvíz, igazi úszóknak!

Bizonyos, hogy egy-egy terület vagy táj településtörténetét – és így régészeti érintettségének mértékét – nem lehet pusztán csak a korábbi adatok és a kampányszerűen elvégzett előzetes felderítés alapján meghatározni. Az évtizedes szakmai tapasztalatok alapján minden egyes emberi megtelepedésre alkalmasnak tűnő topográfiai egységet legalábbis régészeti érdekű területként kell kezelni. Bármilyen furcsa, de ha mindezt elfogadjuk, a jelenlegi mellett valójában csak két olyan megoldás kínálkozik, amelyek felett bármely kutató vagy intézmény könnyen pálcát törhet: az előkészítés végletekig történő megerősítése, vagy teljes elvetése...

A nyomvonalak intenzív, többször megismételt terepbejárása, a légi fotózás és a teljes geofizika vélhetően rengeteg többletinformációt tartalmazna a nyomvonalak tekintetében, de jelentősen növelné a beruházás idejét és költségeit. Az előkészítés nélküli teljes nyomvonalon folytatott gépi fölmunka, a felületek teljes lehumuszoslása, pedig jelentős szakmai kockázatokkal jár. Így annak ellenére, hogy magától értetődő lenne a terepbejárások extenzív jellegét (vagy a tervezők hanyagságát, rossz kommunikációját) okolnunk az előkészítés és a végrehajtás közti eltérés miatt, valójában ugyanúgy nyilvánvalónak kell tartanunk azt, hogy jelenleg nincsenek jobb és az adott körülmények között hatékonyabb módszereink nagy felületű feltárások előkészítéséhez. Ezzel párhuzamosan egy olyan új szemléletre vagy stratégiára van szükség, amely tulajdonképpen a jelenlegi rendszer értése, sajátosságainak felismerése és a kivitelezés ehhez való igazítása. Be kell látnunk, hogy a régészeti kutatásnak vannak bizonyos, a módszereiből eredő korlátai, amelyek az előkészítés módszereit tekintve is fennállnak, és mindezek egyszerre befolyásolják a kutatás és a beruházás kivitelezését. Sajnos hagyományos módszereink egyike sem, sőt maguk a modern eljárások sem kínálnak egyedüli megoldást! Csak légi fotóban, csak geofizikában, csak környezettörténeti kutatásban, vagy LIDAR-ban bízni éppúgy hiba, mint egyedül a terepbejárást üdvöztetőnek tartani. De a fokozódó beruházói nyomás ellenére úgy sem reagálhatunk, hogy a tudományosság és módszeresség mögé visszahúzódva, szakmai érvekkel úgymond adminisztratív úton, csak jogszabályokkal próbáljuk megvédeni, vagy épp semlegesíteni a régészeti hagyatékot. Az elmúlt másfél évtizedben, a honi archeológia egyik legnagyobb sikere, hogy nemcsak reagálni volt képes a beruházások intenzív növekedésére, de fel tudta venni a versenyt a gazdasági igényekkel. A közben megszülető módszertan tulajdonképpen önálló tudományterületté emelte az ún. „autópálya”, vagy beruházási régészetet. Ezenközben pedig kialakult az „autópálya”, pontosabban a nagyberuházási régészet módszertana.

Ma már mindenki számára egyértelmű, hogy a beruházás során várható hatásokat, a lelőhely pusztulásának mértékét, a leletanyag mennyiségét és minőségét még a munka megkezdése előtt szükséges elemezni, előzetesen kalkulálni. Az eredeti állapot megbolygatása az a veszélyhelyzet, amelyre a szakembernek reagálnia kell. Mérlegelni kell ennek kivitelezhetőségét és azt is, hogy a területek hasznosításában bekövetkezett változások, például autóutak, bevásárlóközpontok építése, vagy akár egy erdőtelepítés valóban csak az adott körülmények között kivitelezhető, vagy esetleg elkerülhető! Talán sokak számára nyilvánvalónak tűnik, de a feltárásokat nem a régészet, vagy valamiféle „régészeti lobbizás” szorgalmazza; jelen körülmények között a döntéshozó szakembereket sokkal inkább az elkerülés, a mérlegelés és a józan kompromisszum vezérli. A vészhelyzet viszont folyamatosan fennáll, hiszen a Kárpát-medence változatos és kiemelkedően nagy régészeti fedettsége miatt a feltárás szinte elkerülhetetlen. Mivel azonban az előzetes tervezés során kialakuló elképzelés, illetve stratégia alapján szervezett, nagy felületű, a beruházás kivitelezését megelőző feltárások jelentik a munka gerincét, a beruházó és a szakember részéről is fontos belátni, hogy az előkészítés nem végső, hanem kiinduló állapot. Tárgyát tekintve olyan adatokról és olyan kockázatelemzésről van szó, amely köztudottan (?) becslésen alapszik, ezért a végső eredményhez képest az eltérés gyakorlatilag előre jelezhető. Világos, hogy a régészeti alapadatokból táplálkozó lelőhely-besorolások esetén is fennáll ugyanez a helyzet. A megelőző, a próba- és a felügyeleti feltárások között csupán módszertani különbség van. Ez a szerkezet nem a lelőhelyeket, hanem a felderítés lehetőségeit és várható módját határozza meg. Olyan kockázati szinteket jelöl, amelyek közül régész és beruházó számára is az „ismeretlen,” azaz a terepbejárással, légi fotózással nem

lokalizálható, következésképp sem megelőző, sem próbaásatással nem vizsgálható lelőhely jelenti a legnagyobb veszélyhelyzetet. Ráadásul egy-egy régészeti lelet, lelőhely előkerülése alapvetően felborítja mindkét fél munkaszervezetét, megkívánva a kölcsönös megértésen és rugalmasságon kívül a rendkívül hatékony munkavégzést.

A feltételek, az idő, a pénz és az eszköz megváltozása szükségessé teszi a hagyományos struktúrák és a munkamódszerek újragondolását és átformálását. Amiről közben nem szabad megfeledkeznünk, hogy ezeket – akár importáljuk, akár spontán fejlődés eredményeként születnek meg – érdemes olyan kísérletnek tekinteni, amelyben folyamatosan fenntartjuk az eredmények visszaigazolásának igényét, nem riadunk vissza saját hibáinktól, az egyes, akár magától értetődő részletek újragondolásától és kijavításától.

Irodalom

BELÉNYESY – MARTON 2004	BELÉNYESY Károly – MARTON Tibor: Perspektívák, tendenciák és kihívások az ezredforduló régészetében. In: Kovács Éva szerk. Mi végre a tudomány? Fiatal Kutatók Fóruma 1 (2003). Budapest 2004. 171–180.
BELÉNYESY – VIRÁGOS 2004	BELÉNYESY Károly – VIRÁGOS Gábor: „Építés közbeni mentő feltárások” In Honti et al. A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. SMMK XVI (2004) 51–53.
BONDÁR – HONTI – KISS 2000	BONDÁR Mária – HONTI Szilvia – KISS Viktória: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. SMMK XIV (2000) 93–114.
GÖRDÜLŐ IDŐ 2007	Gördülő Idő, Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Szerk.: BELÉNYESY Károly – HONTI Szilvia – KISS Viktória. Kaposvár–Budapest 2007.
HONTI 2002	HONTI Szilvia et al. A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán 2000–2001-ben végzett megelőző régészeti feltárások. Előzetes jelentés II. SMMK XV (2002) 3–36.
HONTI 2004	HONTI Szilvia et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. SMMK XVI (2004) 3–70.

2. ábra: Szólád-Kis-aszó lelőhelyen felpályában kibontott késő-neolit körárok (Fotó: Gallina Zsolt).

3. ábra: Vaslándzsával és edénnyel eltemetett langobard férfi sírja Szólád határában (Fotó: Zanati Balázs).

4. ábra: Feltárt terület a szőládi bekötő úton, Balatonőszöd határában (Fotó: Hajdú Ádám).

A RÉGÉSZETI LELŐHELYEK NYILVÁNTARTÁSÁNAK JOGTÖRTÉNETE, ALKALMAZOTT MÓDSZEREI ÉS KORSZERŰ TÉRINFORMATIKAI LEHETŐSÉGEI

FEKETE J. CSABA

Kulcsszavak: kulturális örökség, régészet, régészeti lelőhely, régészeti védelem jogtörténete, hatósági nyilvántartás, térinformatika

Keywords: cultural heritage, archaeology, archaeological site, history of legal protection of archaeological heritage, GIS

Schlüsselwörter: Kulturerbe, Archaeologie, Fundort, Geschichte des gesetzlichen Bodendenkmal-schutzes, GIS

1. A régészeti védelem és -nyilvántartás jogi fogalomhasználata

A 2001. október 8-án hatályba lépett, a kulturális örökség védelméről szóló 2001. évi LXIV. törvény (a továbbiakban: Kötv.) határozza meg a **régészeti lelőhely** jogi fogalmát, amely a Kötv. 7. § 20. pontja szerint:¹ *az a földrajzilag körülhatárolható terület, amelyen a régészeti örökség elemei történeti összefüggéseikben találhatóak, és amelyet a hatóság² nyilvántartásba vett.* Ezek, vagyis az ismertté vált, illetve elhelyezkedésével és kiterjedésével topográfiailag azonosított lelőhelyek a 11. § szerint: *régészeti lelőhelyek e törvény erejénél fogva általános védelem alatt állnak.* A Kötv. 12. §-ában határozza meg a **védetté nyilvánított régészeti lelőhely** fogalmát, amely szerint: *Az ország kiemelkedő történeti és kulturális jelentőségű régészeti lelőhelyeit jogszabályban kell védetté nyilvánítani.*

A Kötv. 14. § (1) bekezdése alapján a védetté nyilvánítás előkészítését a hatóság – a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) – folytatja le, majd a 15. § (1) bekezdése alapján a régészeti lelőhelyet a miniszter rendeletben nyilvánítja védetté. Mindezekkel összhangban áll a Kötv. 11. §-a is, amely szerint az azonosított és nyilvántartott régészeti lelőhelyek e törvény erejénél fogva általános védelem alatt állnak. A törvény indokolásában maga a jogalkotó adott értelmezést ahhoz, hogy „az általános védelem nem egyenlő a védett lelőhely védettségi osztályba sorolásával, előbbi a nyilvántartásba vétellel, utóbbi rendeleti úton keletkezik.”³

A Kötv. alkalmazásában további kapcsolódó fogalmak is szerepelnek: a 7. § 23. pontja szerint: *a régészeti védőövezet: a védetté nyilvánított régészeti lelőhely környezete, amely biztosítja annak fenntarthatóságát, megközelíthetőségét, tájképi védelmét.* A 17. pont szerint: *régészeti érdekű terület: valamennyi terület, természetes vagy mesterséges üreg és a vízmedrek azon része, amelyen, illetve amelyben régészeti lelőhely előkerülése várható vagy feltételezhető;* a 22. pont szerint: *régészeti örökség: az emberi létnek a föld felszínén, a föld vagy a vizek felszíne alatt és a természetes vagy mesterséges üregekben 1711 előtt keletkezett érzékelhető nyoma, mely segít rekonstruálni az emberiség történetét és kapcsolatát környezetével;* a 16. pont szerint: *régészeti emlék: a régészeti örökség ingatlan eleme.*

¹ 2005. december 31-ig tartó hatállyal: *Az a földrajzilag egyértelműen meghatározható terület, melyen a régészeti örökség elemei elsődleges összefüggéseikben találhatóak, és amelyet a Hivatal nyilvántartásba vett.* Az „egyértelműség” jogszabályi követelményének elhagyása kedvez annak a lehetőségnek, hogy az időben változó lelőhely-kiterjedések terepi érzékelése, a lelőhelyekről alkotott szaktudás geometriai leképezése, absztrakciója révén a lelőhelyek ábrázolhatóvá, térinformatikai módszerekkel feldolgozhatóvá váljanak.

² 2007. január 1. előtt Hivatal. Értsd: Kulturális Örökségvédelmi Hivatal

³ Ezen a helyen mondok hálás köszönetet Wollák Katalin, a KÖH régészeti főfelügyelőjének és dr. Lopussny Zsuzsanna jogi osztályvezetőnek, hogy jelen tanulmány megírásához nyújtott önzetlen segítségén túl a régészeti nyilvántartás adatrevízióját folyamatos jogi és szakmai útmutatással segítik.

A Polgári Törvénykönyv⁴ nem határozza meg az *ingatlan* fogalmát, csak a föld, illetve a *földrészlet* fogalmát használja. A polgári jog rendelkezései során ingatlannak minősül: a *földterület* – amely az ingatlan-nyilvántartás hatálya alá tartozik – és mindaz, ami a földdel tartósan egyesítve, azaz szilárd összeköttetésben van. Az ingatlanok fontosabb csoportjairól külön jogszabályok rendelkeznek. Az Ingatlan-nyilvántartási törvény⁵ az I. fejezetében az *önálló ingatlan* fogalmát használja. Önálló ingatlannak az minősül, amelynek saját helyrajzi száma van (más ingatlanoktól függetlenül átruházható és elkülöníthető). Az önálló ingatlannak két típusa van: a *földrészlet* és az egyéb önálló ingatlanok. Az ingatlan-nyilvántartásban a földrészlet a *föld felszínének természetben összefüggő, közigazgatási vagy belterületi határ által meg nem szakított területe, amelynek minden részén azonosak a tulajdoni vagy a vagyonkezelői (kezelési) viszonyok*.⁶

2. A régészeti lelőhelyek nyilvántartása vezetésének jogszabályi háttere és egyedeinek meghatározása

A jelenleg hatályos örökségvédelmi szabályozás létrejötte előtt a Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, mint központi régészeti archívum a beérkezett dokumentációk alapján tárolta országos szinten a lelőhelyek adatait. A kulturális javak védelméről és a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről szóló 1997. évi CXL. törvény a Kulturális Örökség Igazgatósága (KÖI) feladatává tette nyilvántartás vezetését a régészeti jelentőségű védett földterületekről, valamint az ismertté vált régészeti lelőhelyekről. Ezt a váltotta fel Kötv., illetve végrehajtási utasítása, mely szerint jelenleg a KÖH a hatályos, a kulturális örökség hatósági nyilvántartására vonatkozó szabályokról szóló 17/2002. (VI. 21.) NKÖM-miniszeri rendelet⁷ 1. § (1) bekezdése szerinti egységes központi hatósági nyilvántartást vezet. A Rendelet 2. § (1) a)-g) pontja előírja, hogy a régészeti lelőhelyek nyilvántartása tartalmazza: a lelőhely ingatlan-nyilvántartási adatait a hiteles tulajdoni lap szerint; a lelőhely természetbeni elhelyezkedésének, meghatározásának, védőövezetének leírását; a lelőhely védeltségi kategóriáját (általános, fokozott, kiemelt védelem, ideiglenes védeltség) és a védeltség keletkezésének időpontját, a védelem időtartamát, az elrendelő határozat vagy jogszabály számát; a lelőhely leírását, a régészeti emlékek vagy leletek adatait, így különösen kormeghatározását, elhelyezkedését, előkerülési módját és időpontját, feltárássra és a kutatásra vonatkozó adatokat, illetve forrásaikat, veszélyeztetettségét, állapotát, a megtaláló és a bejelentő nevét; a lelőhely egyedi azonosító számát, a lelőhelyre vonatkozó hatósági határozatok, szakhatósági állásfoglalások számát, keltét, jogerejét és az elrendelt intézkedések tartalmát; 1:10'000 léptékű helyszínrajzot, belterületi lelőhelyek esetében 1:1'000 léptékű kataszteri térképet, védetté nyilvánított lelőhely esetén vázrajzot; az örökségvédelmi bírságkategóriába történő besorolását.

A Kötv. 17. § (1) szerint *Az ideiglenesen védetté nyilvánított lelőhelyekre a védetté nyilvánított lelőhelyekre vonatkozó szabályokat kell alkalmazni...* Mindebből az következik, tehát hogy az örökségi értékek hatósági nyilvántartásának az ideiglenes régészeti védelmet is tartalmaznia kell.

A régészeti nyilvántartás alapvetően a:

- régészeti lelőhelyek,
- ideiglenesen védetté nyilvánított lelőhelyek,
- védetté nyilvánított régészeti lelőhelyek (védett régészeti területek, védett területek, régészeti és történeti jelentőségű földterületek),
- régészeti védőövezetek,

mint nyilvántartási *egyedek* hatósági és szakmai adatait tartalmazza, amely mellett a lelőhely kiterjedése által érintett (védett) földrészletek nyilvántartása is megjelenik.

⁴ A Polgári Törvénykönyvről szóló 1959. évi IV. törvény. A továbbiakban: Ptk.

⁵ Az ingatlan-nyilvántartásról szóló 1997. évi CXLI. törvény. A továbbiakban: Inytv.

⁶ Inytv. 11 § (1) a) és (4) a)

⁷ A továbbiakban: Rendelet.

A régészeti lelőhelyek nyilvántartása, egyrészt szervesen kapcsolódik – egy egységes, ún. *relációs adatbázis* alkotva – a régészeti lelőhelyekkel érintett, így védetté váló, vagy védetté nyilvánított földrészletek, másrészt a vonatkozó jogi aktusok (ügyiratok) nyilvántartásával.

3. A régészeti lelőhelyek nyilvántartásának adatszoportjai és időkörei – az „időgép-elv”

Az 1–2. fejezetekben hivatkozott jogszabályok a régészeti nyilvántartás *egyedein* túl, ezek megkülönböztetésére szolgáló rögzített információk, *adatok* csoportjait is szabályozzák, amelyek a régészeti lelőhelyek feltárásának, illetve a régészeti lelőhely, lelet megtalálója anyagi elismerésének részletes szabályairól szóló 5/2010. (VIII. 18.) NEFMI rendelet 9. § (1) bekezdésében megnevezett: „*Lelőhely-bejelentő adatlap, szöveges ismertetés és helyszínrajz*” munkarésznek az 5. számú mellékletben – *Lelőhely-bejelentő adatlap adattartalma* – kifejtett adatsorával kerülnek jogszabályi meghatározásra. A bejelentéshez szükséges adatsor a következő: a lelőhely megjelölése; megye, város, település neve, kerület, utca, házszám; nyilvántartási azonosító szám; a lelőhely neve(i); pontos helye; a mellékelt térkép(vetület) fajtája; a térképlap száma; helyrajzi szám(ok); földrajzi leírás; a helymeghatározás pontossága; a lelőhelyen talált régészeti jelenségek adatai (jellege, kora); a lelőhely állapota; veszélyeztetettség; ismertsége; a lelőhelyen végzett tevékenység; a leleteket fogadó múzeum; a bejelentő természetes személyazonosító adatai; megjegyzés; a bejelentés kelte.

A lelőhelyek bejelentésével keletkezett adatokat a lelőhelyen végzett eseti, időszakos, vagy rendszeres tevékenységek során keletkező adatok egészítik ki. Ezekről rendelkezik a 9. § (3) bekezdés a), c)–h) pontja: A szöveges ismertetés tartalmazza: az engedélyhez kötött feltárás esetén a feltárási engedély számát vagy az arra történő utalást, hogy a feltárás nem tartozik az engedélyezési körbe; a feltárás menetét; a feltárt terület nagyságát; a leletek elhelyezését; a lelőhely feltárás utáni állapotáról szóló adatokat; az alkalmazott módszereket; az előkerült leletek összefoglaló ismertetését és a feldolgozástól várható tudományos eredményeket. A 10. § (2) bekezdés a)–e) pontja szerint: A dokumentáció tartalmazza: a feltárási naplót; a bontási egységekre vonatkozó adatlapokat; a munkálatok során készült valamennyi feljegyzést; a feltárt régészeti jelenségeket és azok környezetét megőrző fényképet, méretarányos helyszín-, alap- és metszetrajzot, koordinátás térképet, valamint mindezek listáit; továbbá bármilyen technikával rögzített minden adatot és a leletanyag elsődleges feldolgozásáról szóló beszámolót.

A régészeti lelőhelyekre vonatkozó adatok közül legfontosabb a (köz)hiteles, érvényes és hatályos adatok együttese, a Rendelet 2. § (1) a)–g) pontjában előírt hatósági adatszoport (*hatósági adatbázis*), amely többségében egyúttal az ún. *törzsadatok* körébe sorolható. A törzsadat-csoport elsősorban a nyilvántartásba vételhez és a lelőhely egyértelmű azonosításához szükséges és elégséges adattartalom, amely a lelőhely kiterjedésének meghatározását is lehetővé teszi. A lelőhelyre, vagy a lelőhellyel kapcsolatos hatósági/szakhatósági tevékenységet segítő/biztosító adattartalmat jelent; részben szakmai és részben közigazgatási adattartalom elemeit mutatja.

A különös jelentőségű törzsadatok köré tartoznak a *felvételezési* (lelőhely-bejelentési, rögzítési, vagy nyilvántartásba vételi) *alapadatok*: a felvételező neve és a felvételezés dátuma. Ehhez kapcsolódnak az *alfanumerikus azonosító adatok*: a települési lelőhelyszám és az ún. egyedi (gépi) KÖH-azonosító, amelyek együttesen a nyilvántartás egyedeit egyértelműen és pontosan azonosítják. Ezért a törzsadatok közül ez a legfontosabb adat, hiszen ez tekinthető az adott lelőhely – változó – neveit is összekötő azonosító számának.

A további *azonosító adatok* több csoportra oszthatók: a hagyományos topográfiai azonosítást teszi lehetővé a topográfiai adattartalom, a történeti-földrajzi leírás, amely elsősorban a lelőhely földrajzi ismertetését tartalmazza, bemutatja a lelőhely környezetét, a határban elfoglalt helyét, geomorfológiai jellegzetességeit. Az egyéb földrajzi nevek jelentenek minden olyan közigazgatási elnevezést, dűlő-, és határnevet, közigazgatási egység nevét, amely a lelőhellyel kapcsolatba hozható.

Ezek a lelőhely elhelyezkedésének és kiterjedésének⁸ forrásai. Korszerűbb *topográfiai azonosítást* tesz lehetővé a nyilvántartás egyedeihez rögzített középponti *EOV koordináta pár* megadása, amely *WGS84/GPS koordinátákkal* is megjeleníthető. A közigazgatási azonosítás legfontosabb eleme, tehát a földrészletek helyrajzi számai, a változó megye, településnév, településrész-név, cím(ek) adatai mellett a koordinátákkal jellemezhető *kiterjedés*.⁹ Alapértelmezett a bejelentő által megadott olyan településnév, amelynek közigazgatási területén a lelőhely elhelyezkedik. A nyilvántartás, azonban valamennyi olyan települést, illetve közigazgatási egységet is megnevez, amelyet a lelőhely kiterjedése érint. Közülük aktuális helységnév az, ahol a lelőhely kiterjedésének jelentős része megtalálható. A térinformatikai megjelenítésben a lelőhely-poligon középpontja erre a területre esik. A *történeti-régészeti azonosítás* a védetté nyilvánító jogi aktusban nevesített, illetve a nyilvántartásba vett érték (jelenség) meghatározását jelenti, annak szakmai (régészeti–örökségvédelmi) tartalmával összefüggésben. A nyilvántartási egyed azonosításával függ össze, tehát a lelőhely általános és koronként változó megnevezése.

A törzsadatok következő fontos csoportja az *érték védelmére vonatkozó adattartalom*: a védelem hatályos státusza és a védelem hatályos fajtájának meghatározása, a védettség keletkezésének (megszüntetésének) éve (dátuma), a védési jogi aktus megjelölése, jogalkotója, címe, besorolása és tárgya, valamint a védettség fokozata.

A hatósági nyilvántartás adatkörétől több szempontból is eltér, illetve azon túlmutat a KÖH nyilvántartásának részét képező régészeti *szakmai nyilvántartás*. Az adatok hitelessége itt is elvárható, de ebben már az érvénytelen, és hatályon kívüli adatok is helyet kaphatnak. A *szakmai adatcsoport* néhány eleme a hatósági nyilvántartásban is megjelenik: a lelőhely leírása, tudományos kutatásának és feltárásának adatai, továbbá minden olyan információ, forráshivatkozás, amely a lelőhely minél részletesebb dokumentálását segíti elő. Ide tartoznak a lelőhely állapotára, veszélyeztetettségére történő utalások, a lelőhely jellegét megváltoztató egyéb külső behatásról tett feljegyzések is. A további *régészeti-történeti adatok* – például az ún. jelenség (objektum), a lelőhelyen talált régészeti jelenség jellege és a datálást (periodizációt) biztosító kormeghatározása, korszakbesorolása és kultúra jellemzője (például őskor, bronzkor, későbronzkor, urnasíros kultúra stb.) – a szakmai nyilvántartásban jelennek meg, illetve ahhoz kapcsolódhatnak. A *topográfiai adatcsoport* a vonatkozó történeti földrajzi hely- és határnevekkel, térképlapszámmal itt is helyet kap. Az *örökségvédelmi adatcsoport* a lelőhelyre vonatkozó hatósági (szakhatósági) ügyiratok adataival a hatósági és szakmai adatbázisokban egyaránt megjelenik. Ezek sajátos és fontos csoportját alkotják az ingatlanokra vonatkozó földhivatali hatósági (telekalakítási) határozatok adatai. Itt kerül felvételre egy adott terület régészeti érintettségének megállapítására irányuló engedélyes, vagy hatósági engedély nélkül végezhető tevékenység, illetve az a tudományos-kutatási folyamat, amely a lelőhely feltárását eredményezi. A tevékenység pontos meghatározása, kezdete és végének pontos dátuma, vezetője neve és munkahelye; engedélyköteles tevékenység esetén az engedély száma kiegészítő adatokként jelennek meg. A régészeti feltárás (régészeti megfigyelés, terepbejárás, megelőző-, mentő-, próbafeltárás, műszeres lelőhely- és leletfelderítés stb.), a lelőhelyen végzett tevékenység körülményeiről, annak forintban kifejezett összességéről, a feltárt területnek – a feltárási dokumentációban szereplő, régészeti tevékenységgel érintett terület nagyságának – adatain túl, az előkerült leletanyagra vonatkozó adatok is itt jelennek meg. A különböző tevékenységek során

⁸ A *lelőhelyek elhelyezkedésének és lehatárolásának meghatározásával* kapcsolatban több elvi kérdés is felmerül. Dr. Jankovich-Bésán Dénes: A régészeti topográfia helyzete és jövője c. tanulmányában (A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon I–II. Archaeology of the Middle Ages and Early Modern Period in Hungary. Szerk: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest 2010. II. kötet 885–894.)

⁹ 2009 januárjában kezdődött meg a Hivatal regionális irodáiban dolgozó régész felügyelők aktív bevonásával a hatósági munka és a régészeti feltárások során megismert, elhelyezkedésükkel és kiterjedésükkel azonosított lelőhelyek térinformatikai feldolgozása, jórészt terepi ellenőrzések alapján készített kérajzok („krumplik”) segítségével. A több, mint 60'000 azonosított lelőhely teljes körű és szisztematikus terepi ellenőrzésére, azonban máig nem került sor.

előkerült régészeti leletek jelentőségüktől függően bővülnek az elhelyezésükre vonatkozó adatokkal, és múzeumban való elhelyezésük esetén azok leltári száma is rögzítésre kerülhet.

A régészeti lelőhelyek nyilvántartása elé a legszigorúbb és legmagasabb követelményeket a hatósági nyilvántartásnak a közhitelesség és az időszakhoz kötött érvényesség (hatályosság) szempontjainak való megfeleltetés állítja. Előbbi az adatforrások (ügyiratok, szakanyagok) hivatkozhatóságát, utóbbi pedig az *idő dimenziójának*¹⁰ a megfelelő és többfunkciós kezelését igényli.

A régészeti lelőhelyek tudományos kutatásának, feltárásának rendszeres, egy adott területen sok esetben ciklikusan ismétlődő tevékenysége folyamatos új információkat, majd nyilvántartási adatokat eredményez, amelyeket digitálisan felvételezni és rögzíteni kell. A folyamatosságot a jogszabályok biztosítják, az 5/2010. (VIII. 18.) NEFMI rendelet 28. § (1) bekezdése kimondja, hogy: *A régészeti feltárás esetén kívül előkerült régészeti leletet, illetve lelőhelyet az illetékes múzeum a „Lelőhely-bejelentő adatlap”-on, 8 munkanapon belül köteles a hatóság illetékes területi szervének bejelenteni. Továbbá a már említett 9. § (1) bekezdése szerint: Minden feltárásról jelentést kell készíteni, amely „Lelőhely-bejelentő adatlap”-ból, szöveges ismertetésből és helyszínrajzból áll. (2) Az adatlapot minden lelőhelyről külön kell kitölteni. A 10. § (1) bekezdése, pedig úgy rendelkezik, hogy: Minden feltárásról magyar nyelvű, a legkisebb bontási egységeken (jelenség, réteg) alapuló dokumentációt kell készíteni.*

A különböző időpontokban, eltérő időjárási viszonyok és terepi adottságok között, a különböző szakemberek által elvégzett, sajátos régészeti feltárások – leggyakrabban a terepbejárások – során érzékelt lelőhely-kiterjedések erős eltéréseket, különbségeket mutathatnak, s ez akkor is jellemző lehet, ha nem különböző, hanem ugyanazon lelőhelyekről van szó. A különböző lelőhely-kiterjedések nyilvántartásba vételekor a régészeti tevékenység során készülő, szakanyagokban dokumentált kézirajzokból – „krumplikból” – a geometriai absztrakció és digitalizálás könnyen elvégezhető, s a létrejövő „poligon-sereg” – az egymást jórészt átfedő multipoligon – jól kifejezi a lelőhelyek felszíni érzékelésének, illetve érzékelhetőségének lehetőségeit és korlátait. Minden esetben szükséges annak eldöntése, hogy a bejelentett adat helyes-e, vagy megalapozatlan.¹¹ Különösen fontos, hogy több kiterjedés (poligon) esetén a források egyértelműen azonosíthatóak legyenek, s ez a szakanyag-azonosítójával történő attribválással (illetve összekötéssel) valósítható meg. A szakmai nyilvántartásban így megjelenő lelőhelyek esetében is szükséges lehet egyetlen kiterjedés meghatározása, amely elvileg egyrészt lehet az abszolút kiterjedés, a poligon-sereg befoglaló (burkoló) görbéje – az a terület, amelyen valaha lelőhelyet érzékelték –, másrészt a kiterjedések valamelyike, amelyet egy „ügydöntő” régészeti feltárással (gyakorlatban hatósági szemlével) igazolni lehet.¹²

Szükség van így arra, hogy a folyamatosan és állandóan változó, de a nyilvántartásban „rögzített” adatokat, egyrészt azok változását követve, a változás folyamatában lehessen mutatni, másrészt egy lelőhelyre/területre (nyilvántartási egységre) vonatkozó adat, vagy adatcsoportnak egy adott (múltbéli) időpillanatban hatályos állapotát is rekonstruálhatóvá kell tenni. Ezen adatok között a lelőhelyek elhelyezkedésének és kiterjedésének változáskövetése különösen nagy jelentőséget kap. Az ún. *időgép-elv*, tehát azt jelentheti, hogy az adatbázis az egyedekre vonatkozó adatoknak az összes valamikori – múlt, jelen (és tervezett jövő) – hatályos állapotát, egységes szerkezetben és formában tartalmazza.

¹⁰ A nyilvántartás egyedei, az objektumok időben különböző állapotokban találhatók. Az állapot két egymást követő megfigyelése változást mutathat, amely a múltból a jelenen keresztül a jövőbe való eljutást írja le. Az *idő* a különböző események hatására bekövetkező állapotok látszólag folyamatos sorrendjének érzékelésére utal, s e *változás* értelmezésére és mérésére kialakult fogalom.

¹¹ A jelenlegi lelőhely-nyilvántartás tartalmában ez a legnagyobb hiányosság, a bejelentések ellenőrzése, a vitatható tömeges helyzetek eldöntése nem szabályozható, humán erőforrás hiányában, pedig nem megoldható.

¹² A lelőhelyek elhelyezkedésének és kiterjedésének különbségeit a terepi- és feltárási tevékenységek térbeli- időbeli változásának, a tevékenységet végző szakember felkészültségének jellegzetességein túl, természetesen a térképi ábrázolásokban, a sokszorosítási és digitalizálási eljárásokban, végül a térinformatikai feldolgozásban (georeferálás) is rejlő pontatlanságok és hibák eredményezik.

4. *A régészeti lelőhelyek nyilvántartásának 2009. évi állapota, a hibajelenségek okai*

A régészeti lelőhely-nyilvántartás 2009. évi állapotát a rendszeres biztonsági adatmentésekből lehet hitelesen rekonstruálni és elemezni. A hibajelenségek bonyolult és összetett ok-okozati rendszeréből az adatok forrásául szolgáló szakanyagok mellett a védési jogi aktusok sajátosságai, valamint a nyilvántartási rendszer szoftver-hibái emelhetők ki az elsők között.

Védetté nyilvánított régészeti lelőhelyek (korábban történeti és régészeti jelentőségű védett földterületek) és hiányosságokat mutató jogi aktusaik problematikája

A hazai jogfolytonos régészeti védelemnek a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet hatályba lépésével, az 1949. november 16-tal kezdődő időszaka, a régészeti védelmet, a védelem mechanizmusát és fogalomhasználatát szabályozó jogszabályi háttér többszörös változása miatt semmiképpen sem tekinthető homogén korszaknak. Így minden egyedi védési aktus egyedi rendelkezései csak a védelem évében hatályos háttérjogszabály rendelkezéseivel összefüggésben értelmezhetők. Az 1951–2009 közötti korszakból 328 db jogi aktus (miniszteri döntés, határozat, rendelet) áll jelenleg rendelkezésre, amelynek digitális feldolgozása, szkennelése megtörtént.

Az 1999 előtti évtizedek jogi aktusainak közös jellemzője, hogy csak kisebb hiányosságokkal maradtak fenn, illetve lelhetők fel, vagy állnak rendelkezésre a KÖH Nyilvántartási Irodáján, vagy a jogelőd intézmények irattárában, az ingatlan-nyilvántartási hatóságoknál, a helyi közigazgatási szerveknél, illetve a Magyar Országos Levéltár XIX. fondőcsoportjában (az államigazgatás felső szervei 1944–2006). A rendelkezésre álló aktusok 1999 előtt nem mutatnak jogszabályi formát, és a legkorábbiak – például az első, az 1620-33/1951. VKM sz. miniszteri döntés – ún. „listás védések”, amelyek egyszerre több terület védeltségét keletkeztetik. Ezekben a területek meghatározása és azonosítása elsősorban rövid és tömör, topografikus jellegű leíró elnevezéssel történt. A listák az azonosításra alkalmas közigazgatási adatok közül azonban csak a megye, település adatokat mutatják, és a területek, mint ingatlanok egyértelmű azonosítását lehetővé tevő földrészletének korabeli, érvényes ún. telekjegyzőkönyvi helyrajzi szám felsorolása teljességében elmaradt. Az első miniszteri határozati forma – a muzeális értékek védelméről szóló 1963. évi 9. törvényerejű rendelet végrehajtásáról szóló 2/1965. (I. 8.) MM rendelet nyomán – 1966 körül tűnt fel, majd kb. 1981-től a régészetileg védett területté, később történeti (régészeti) jelentőségű védett területté történő nyilvánítás formalizáltan, miniszteri határozattal történt. A területek egyértelmű azonosítását a földrészletek – kezdetben ún. telekjegyzőkönyvi – helyrajzi számának felsorolásával, a korszakban a miniszteri döntések, később határozatok alkalmazták először szisztematikusan. Ezek sorában az utolsó 1998-ban érkezett, majd az utolsó védett régészeti területté nyilvánítás és egyben az első ingatlanokra kimondott védelem a 9/2001. (IV. 19.) NKÖM rendelet volt. Ezt a 3/2003. (I. 25.) NKÖM rendelet követte, amely ingatlanoknak védett régészeti lelőhellyé történő nyilvánítását elsőként példázza. A 2001-től kezdődő időszakból származó 14 db miniszteri rendelet hiánytalanul rendelkezésre áll. A jogszabályok rendelkezései megfogalmazásában feltűnő, hogy a védetté nyilvánított érték a védeltséget kimondó rendelkezésben megnevezett régészeti jelenség – esetenként építmény-, vagy épületrom –, majd 2003 után (első alkalommal) a védetté nyilvánítás az *ingatlan* nevesítésével történik, amely – több esetén felsorolva – a védeltséget kimondó rendelkezésben kap helyet. E jogszabályi megfogalmazásban a védetté nyilvánított régészeti értékek (emlékek) megnevezése a védeltséget indokoló bekezdésben jelenik meg továbbra is úgy, hogy több érték, több földrészlet nevesítése esetén egyértelműen nem kapcsolhatók össze, tehát – pusztán a jogszabály

szövegéből – nem határozható meg egyértelműen, hogy mely földrészlet alkotórésze, mely régészeti emlék, illetve mely érték, mely lelőhelyen található.

Nyilvántartási szoftverhibák

A KÖH nyilvántartási adatbázisának 2009. évi revíziója kiterjedt a nyilvántartási rendszer, az ún. KOIkeret-szoftver működésének diagnosztikájára is.¹³ A nyilvántartási szoftver akkori fejlesztőjének hibás informatikai koncepciója alapján, hibás adatbázis-felépítésű és hibásan működő programja a használhatatlanságig lassította az adatbevitelt és lekérdezést. A program működésének legfőbb hibái a biztonsági rések, a sokszor feleslegesen behívott modul-programok és értelmetlen tartalmú lekérdezések, a szöveges keresés (multitext) megvalósulatlansága jelenleg is terheli a működést. A súlyos adathibákat és adatvesztéseket okozó rossz programkoncepció, pedig hamar kitűnt az egyes ablakok és panelek belső ellentmondásaiban, az egyidejű adatfelvétel kezeletlenségében, az ellentmondásokat lehetővé tevő adattárolásban, továbbá a sikertelen tárolások értesítés nélkül hagyásában.¹⁴ A nyilvántartó és információs rendszerek rendszerint nem személyi rendszerek. Természetes használati módjuk, hogy egyidejűleg több felhasználó is használja, dolgozik vele. Ez a lehetőség viszont különös elővigyázatosságot igényel, hiszen a párhuzamos változtatások, műveletek, ha nincsenek összehangolva, akkor torz eredményeket szülhetnek, egymás hatásait kiolthatják vagy elferdíthetik.

Statisztikai adatok 2009. 01. 19. határnappal

A nyilvántartás adatbázisának 2009. 01. 19. határnapai állapota szerint a régészeti lelőhelyek száma 57.340 volt. A topográfiai (elhelyezkedésével és kiterjedésével) azonosított, térinformatikai módszerekkel feldolgozott lelőhelyek száma akkor 29.450 (51%); a közigazgatási adatokkal (az érintett földrészletek helyrajzi számával meghatározott és azonosított lelőhelyek száma 16.194 volt (28%). A bármilyen régészeti védelem alatt álló érvényes földrészletek (ingatlanok) száma a fenti határnapon 104.669 volt.

5. A régészeti lelőhelyek nyilvántartásának 2011. 03. 18. határnapai állapota

A régészeti lelőhely nyilvántartási adatrevízió célja, feladatai és számszerűsíthető eredményei

A védetté nyilvánított régészeti lelőhelyek nyilvántartásának és a kapcsolódó védési ügyiratok, valamint a földrészletek nyilvántartásának összefüggő *belső adatrevíziója* az 1951–2009 közötti, a Nyilvántartási Irodán már összegyűjtött, elsődleges forrásként kezelt védési jogi aktusok és a védési ügy egyéb ügyiratainak számítógépes adatfeldolgozásán alapult. Az 5.284 ismert és hiteles (feldolgozott) védési jogi aktus közül 319 régészeti védelmet keletkeztet. Az aktusok rendelkezéseinek a régészeti terület- és a földrészlet-nyilvántartásba történő – a hiányzó adat esetén pótló – bevezetésével, a már rögzített szakmai és közigazgatási adatok esetén hiteles korrekciójával célozta meg a *jobb adatminőség*¹⁵ elérését. A nyilvántartási adatrevízió azt is célozta, hogy a vonatkozó egyedekhez hozzá nem kapcsolt rekordok azonosítása és hiteles kapcsolása is megvalósuljon.

¹³ A szoftver működésének diagnosztikáját Kolesár András térinformatikus végezte el. 2009 áprilisa óta a nyilvántartási rendszer folyamatos működését és fejlesztését is ő végzi el. 2009. március 5-én kelt szakvéleményének (Kolesár András: Szakvélemény a KÖH nyilvántartási adatbázisának 2009 január-februári állapotáról. Kézirat.) e tanulmányban történő felhasználásáért itt mondok köszönetet.

¹⁴ Mivel a KOIkeret egy ún. zárt forráskódú program, s a fejlesztő a forráskód átadását – a program minőségéhez képest – feltűnően magas megvásárlási árhoz kötötte, a forráskód a fejlesztőnél maradt; s ennek hiányában csak részeredmények érhetők el a sokrétű hibák kijavítása, és a napi működés normalizálása terén.

¹⁵ A teljes körű és hibátlan adatsorok elérésének feltételei jelenleg még nem adottak. Ehhez egyrészt tartalmában is teljes körűen kell ismerni és feldolgozni a nyilvántartás elsődleges forrásait, a védési jogi aktusokat, továbbá

A revízió során a 2.045 védetté nyilvánított régészeti lelőhely közül 1.282 védett lelőhely védettségét teljesen feldolgozott forrásból lehet igazolni, 159 lelőhelyet, többször, több jogi aktussal védtek. 40 db lelőhely esetében a jogforrás csupán hivatkozásból ismert, nem áll rendelkezésre. 1 lelőhely (Kadarkút 6.) régészeti védelme a revízió során sem volt igazolható. 2011. 03. 18. határnapon fokozottan védett 226; kiemelten védett 1.819 lelőhely található a hatósági nyilvántartásban. Közülük (2001–2009 között) rendelettel 52 nyert kiemelt, míg 100 fokozott védelmet. A korábban védetté nyilvánított területek (lelőhelyek) közül az országos jelentőségűeket lehet kiemelt fokozatúnak, a regionális jelentőségűeket, pedig fokozottan védettnek tekinteni. A régészeti védőövezetek száma 13 terület.

Az általánosan védett régészeti lelőhelyek revíziója során megvalósult, hogy ma már minden azonosított lelőhely rendelkezik szakanyag, illetve tevékenység kapcsolattal, valamennyi lelőhelyhez kapcsolódik jelenség kormeghatározással, illetve valamennyi azonosított lelőhelynek van aktuális elnevezése. Egyértelműen meghatározásra kerültek és törlésre kerülnek az adatbázisba felvett tevékenység és szakanyag duplumok. Előrelépés történt a lelőhely-duplumok felszámolása terén, amit elősegít az archív, illetve törölt lelőhely-státusz létrehozása, így ezek révén a nyilvántartásból lelőhely-egyed (rekord) fizikailag nem kerül törlésre. Megkezdődött a lelőhely-kiterjedések hibás térinformatikai feldolgozásának korrekciója is.

A nyilvántartás adatbázisának 2009. 01. 19. határnapj állapotához képest mára (2011. 03. 18. határnapon) a 64.694 régészeti lelőhely számában 13%-os a növekmény. A topográfiailag azonosított, elhelyezkedésével és kiterjedésével ismert, térinformatikai módszerekkel feldolgozott 50.985 lelőhely (79%) számában 73% a növekmény; s a közigazgatási adatokkal azonosított 38.220 lelőhely száma (75%) mára 136%-kal (!) nőtt. A szakmai nyilvántartás ún. „azonosítatlan lelőhelyeit” olyan lelőhelyek képezik – például a régészeti topográfiák nagy számban tartalmaznak azonosítatlan lelőhelyeket –, amelyek értékes régészeti adatok, de elhelyezkedésük csupán közvetett és archív bibliográfiai forrásokból, történeti földrajzi leírásokból ismert, s helyszíni azonosításuk eddig elmaradt, vagy el sem végezhető.

A földrészletek nyilvántartásának adatrevíziója során hatályos és archív adatok egyaránt kerültek pótlólag rögzítésre. Az adatbázisból teljességében hiányzó, de a földrészletek védettsége szempontjából különös jelentőségű és fontosságú, a védelem időpontjából (vagy jellemzően csak időszakából) ismert *telekkönyvi helyrajzi számok* archív, a részlegesen hiányzó mai *ingatlan helyrajzi számok* érvényes felvétele valósult meg.¹⁶ A revízió célja volt, az ingatlan duplumok (kettős rögzítés) megszüntetése, a duplumok törlése, az archív ingatlanok frissítése az érvényes *utódingatlanokkal*. A védett ingatlanok védettségének jogi jellegét meghatározó ún. rekord-kapcsolatok felülvizsgálata a revízió fontos célja volt, s ennek során a kapcsolat nélküli (ún. „árva”) ingatlanok kapcsolása vagy törlése, a többszörözött és ellentmondásos, vagy az azonos kapcsolatok törlése megtörtént.

A régészeti védelem alatt álló érvényes földrészletek (ingatlanok) számában a fenti határnaphoz képest mára 225% (!) növekmény mutatható ki. A régészeti védelem alatt álló érvényes földrészletek

biztosítani kell a kapcsolódó nyilvántartások – ingatlan-nyilvántartás, település-nyilvántartás stb. – adatváltozásainak gyors és folyamatos követését.

¹⁶ Az archív közigazgatási adatok – telekjegyzőkönyvi helyrajzi számok, régi utcanevek, címek – szakmai nyilvántartásba vételének a *régészeti területek azonosításán* túl a *védett földrészletek mai utódingatlanainak teljes körű és hiteles levezetése* (megállapítása) terén, tehát a hatósági nyilvántartási adatok számára is van jelentősége. Az erre kidolgozott módszer (revíziós eljárás) az ún. *telekrekonstrukció* elnevezést kapta. A telekrekonstrukció során a régészeti jelentőségű terület védelem hatálybalépésének napján (!) érvényes telekjegyzőkönyvi helyrajzi számok és telekadottságok (földrészletek kiterjedése) meghatározásából egyértelműen és (köz)hitelesen (elsődleges földhivatali és levéltári forrásokkal alátámasztva) le lehet vezetni a mai védett utódingatlanok teljes körét. Az időközben a számos és sokféle telekalakítás során bekövetkezett változások miatt a *védelemben telekállapot rekonstrukciója* kizárólag az eredeti, ma már forgalomból kivont telekjegyzőkönyvi betétek (birtoklapok), telekalakítási határozatok, megosztási vázrajzok, azonosítási jegyzékek, analóg tulajdoni lapok, valamint állami alaptérképek, archív kataszteri térképek segítségével végezhető el. Eme elsődleges források egy része a körzeti, vagy megyei földhivatalokban, másik része a megyei levéltárakban kutatható fel.

száma (2011. 03. 18. határnapon) 340.546 ingatlan. A régészeti lelőhely jogi jelleggel védett ingatlanok száma 329.848; a fokozottan védett régészeti lelőhely jogi jelleggel 954; a kiemelten védett régészeti lelőhely jogi jelleggel 11.088, végül a régészeti védőövezet jogi jelleggel védett 191 ingatlan. A régészeti revízió első üteme a lelőhelyek számának kis gyarapodásával, tehát első sorban a már alfanumerikusan (leíró információkkal) felvett lelőhelyek topográfiai azonosítását, térinformatikai feldolgozását, valamint a szakmai adatokból az ingatlan-nyilvántartási (közigazgatási) adatok meghatározását célozta.

6. A régészeti terület nyilvántartás térinformatikai rendszere

A jelenlegi ingatlan alapú közigazgatásban a materializált kulturális örökség egyedileg védett vagy általánosan védett régészeti értékei felvételezésének és nyilvántartásának korszerű térinformatikai alapokra helyezését folytatni szükséges.¹⁷ A *térinformatika* egyetlen rendszerbe integrálja a térbeli és a leíró információkat, ezzel alkalmas keretet biztosít az adatok gyors kezeléséhez. A történeti (archív) és hatályos kataszteri térképek és egyéb térbeli adatok digitális formába alakításával a térinformatikai módszerek lehetőséget nyújtanak a topográfiai ismeretek újszerű és célorientált elemzésére, megjelenítésére, továbbá ezekkel a kapcsolódó közigazgatási adatváltozások is jobban követhetővé válnak. A térinformatikai adatbázis hatékonyan bővíthető az örökségvédelem szakterületeinek (régészeti kutatások, települési- és táji értékvédelem, épületkutatás stb.) módszereivel és technikáival, amelyek közül az adatgyűjtés különösen meghatározó. A fenti szakterületeket a térinformatika közelíti egymáshoz, biztosítva az adatintegrálás, modellezés és elemzés lehetőségét, hangsúlyozva ennek fontosságát, mivel „szolgáltató technológia”, amely nagy lehetőségeket biztosít a térbeli adatokkal foglalkozó örökségvédelem tudományának a közigazgatási eljárásokban történő alkalmazására.

A központi térinformatikai adattár (modul) tartalmát az örökséget geometriai absztrakcióval megjelenítő és digitálisan rögzített téri elem vagy objektum – a jellegének megfelelő poligon (és multipoligon) alakzatok –, valamint az ezeket leíró (topográfiai, közigazgatási, örökségvédelmi) attribútumok együttese és relációs adatkapcsolat-rendszere jelenti.

A térinformatikai nyilvántartás régészeti modul felépítése

1. Adatmodell – réteg és szimbólum technika

A digitális térkép, illetve térinformatikai adatbázis készítésekor a valós világ objektumaiból (pl.: birtokhatár, épületek, és egyéb létesítmények stb.) képezhető egy *fizikai modell*, vagyis az objektumok jellemző pontjai, vonalai ábrázolhatók, szimbolizálhatók. A valóságban kiterjedéssel megjelenő objektumok különféle *geometriai modellekkel absztrahálhatók*. A szoliter, vagy pontszerű építmények (épületek, műtárgyak) legegyszerűbb térbeli leképezése, *szimbóluma* a koordinátákkal meghatározott digitális pont lehet. Építmény-együttes, mint a régészeti lelőhely alkotórésze digitális pontseregével jeleníthető meg, saját geometriája nincs. Sajátos csoportot alkotnak a vonalas létesítmények – többségükben például vár- és városfalak, hidak, közművek stb. – amelyeket szakaszokkal (idomvonalakkal – polyline, multipolyline) lehet absztrahálni. Az egyedi, vagy többségében területi jelleggel védett objektumok jelentős csoportját alkotják azok, amelyeknek történeti kontextusát a térbeli, illetve területi kiterjedésük határozza meg – jellemzően a régészeti területek, lelőhelyek, városrészek, a történeti kertek, kultúrtájak stb. – s így térinformatikai megjelenítésük egy területet lefedő, zárt digitális poligon. A közös, vagy hasonló tulajdonságokkal attributált szimbólumok azonos *rétegre helyezhetők*, amelyek lehetnek belső szakmai és „idegen” rétegek. Utóbbiak közül a legfontosabbak az ingatlan-nyilvántartási rétegek, amelyeken a rétegek közötti geometriai

¹⁷ Ennek igénye már 1998, a KÖI megalakulása után felmerült, s a megvalósítás 2000-ben elkezdődött. (ld. Régészeti lelőhely nyilvántartás. Útmutató a régészeti lelőhely-nyilvántartás adatfelvételéhez. (Kézirat) KÖI, 1999.; Feladat meghatározás a KÖI lelőhely információs rendszerének térinformatikai továbbfejlesztéséhez. sz.n., é.n.

műveletek elvégzéséhez poligonként szükséges szimbolizálni az ingatlan-nyilvántartásban szereplő földrészletek kiterjedését is. A rétegeken rögzített szimbólumokhoz *leíró adatok* (attribútumok) rendelhetők, amelyek között az objektumot (a nyilvántartás egyedeit) egyértelműen kapcsoló, egyedi KÖH-azonosító a legfontosabb.

Elvi rétegfelépítés:

örökségvédelmi (szakmai) rétegek:

védett jelenségek (építmények) geometriái

védett lelőhelyek (területek) geometriái

földnyilvántartási (közigazgatási) rétegek:

védett földrészlet-kiterjedések geometriái

archív közigazgatási rétegek:

hatályon kívüli földrészletek geometriái

védéskori földrészlet-kiterjedések geometriái

hatályos vektoros digitális állami földmérési alaptérkép ← „idegen” réteg

megjelenítés alapfelületei:

ortofotó

topográfiai térkép

archív (történeti) térképek:

települési kataszteri térképek (1856-tól)

III. katonai felmérés felújítása (1922–1940)

III. katonai felmérés (1872–1884)

II. katonai felmérés (1806–1869)

egyéb adatrétegek

Az „örökségvédelmi (szakmai) réteghez” kapcsolódó ún. *építmény- és terület-nyilvántartás* alrendszer feladata az építmény-jelenségekre és a lelőhelyekre (területekre) vonatkozó adatok nyilvántartása és kezelése. Az alrendszer szöveges nyilvántartásában leírásra kerülnek a jogszabályban előírt hatósági, szakmai, a lelőhelyek állapotára vonatkozó adatok és ezek mellé rögzíthető a digitális formában rendelkezésre álló grafikus dokumentáció. A dokumentáció állhat raszteres képekből és vektoros vázrajzokból. A beépített dokumentumkezelő a legelterjedtebb dokumentum formátumok csatolására és megjelenítésére kell, hogy képes legyen.

A „földnyilvántartási (közigazgatási) rétegek” közül az „idegen réteg” kezelése az ún. *ingatlanok nyilvántartása* és az *archív ingatlantörzs* alrendszerek feladata, a földhivatali ingatlan-nyilvántartás hiteles adatainak lekérése és kezelése, amelyek a kulturális örökségvédelem számos folyamatában nagy jelentőségűek. A beérkező ingatlanok – földrészletek, épületek, albetétek – alapadatainak, illetve az azonosításukra szolgáló – helyrajzi szám, elsődleges cím – adatoknak a nyilvántartását, az ingatlanok térképi megjelenítését – megfelelő térképi szimbólumokkal való összerendelését is ezek az alrendszerek végzik.

2. Vektoros vagy raszteres ábrázolás – hibrid modell

A térinformatikai modul megjelenítésében vektoros és raszteres ábrázolás együttese (hibrid modell) lehetséges. A vektoros ábrázolás kisebb méretű adatállományok – jellemzően szakmai rétegek összetett adatszerkezetének – tetszőleges felbontású megjelenítésére alkalmas. A raszteres állományokat elsősorban az ábrázolások megjelenítési alapfelületei (például történeti katonai, vagy kataszteri térképek, ortofotók) adják.

3. Digitális térkép

A digitális térkép a térkép tartalmának számítógéppel kezelhető, numerikus (digitális) leírása. Rajzi szimbólumokból és ezek digitalizált alapfelületen (alaptérképen) történő megjelenítéséből áll. A digitális térkép sajátossága, hogy adatainak tárolása strukturált (réteg adatmodell), folytonos (szelvényezés nincs, vagy nem látható), és a pontos csatlakozások, illesztések révén a térkép topológiája

megbízható. Teljes mértékben kihasználható a térképszerkesztés pontossága a tetszőleges mértékű nagyítás és kicsinyítés lehetőségével. A digitális térképek könnyen átalakíthatóak különböző formátumokba, kezelésük, tárolásuk lényegesen könnyebb, mint a papírmásolat térképszelvényeké. A térképi adatokat egyszerre több felhasználó számára, a saját jogosultsági szintjén történő hozzáféréssel teszi elérhetővé a térkép digitális alakban történő tárolása. A különböző és tematikus digitális térképek könnyen egyesíthetők, egyszerre kezelhetők, és így könnyebben biztosítható a felhasználók számára, hogy mindig a legfrissebb térképverziókat használják a térképekről a döntéseiket elősegítő információk kinyeréséhez, vagy adatok elemzéséhez.

A térinformatikai nyilvántartás használatának lehetőségei

A térinformatikai rendszer kialakításának első lépéseként az elkészült digitális térképet a hozzá rendelt leíró adatbázis-modul információival kell összekapcsolni, és így létrejön az az egyedi digitális térkép, amelyről könnyen készíthetők különféle lekérdezések, tematikus térképek.

A digitális térkép és a relációs adatbázisok, tehát a grafikus és leíró adatok összekapcsolása révén egy olyan korszerű nyilvántartási rendszer hozható létre, amelyben egyrészt a szelekciós „Hol van?”, vagy a geometriai feltételekkel (kattintással, körbe, téglalapba, poligonba való teljes, vagy részleges beeséssel) megadott „Mi van itt?” típusú alapkérdések válaszolhatók meg az eddignél nagyobb hatékonysággal. A nyilvántartási rendszer többcélú felhasználhatósága révén az eddig „megoldatlan” feladatok megoldására is alkalmassá tehető. Mivel a digitális térképek grafikus elemeinek attribútumaihoz az egyedi azonosítók révén a leíró adattáblák egyszerűen kapcsolhatók, a térinformatikai rendszerben az adatok elérése földrajzi helyzetük alapján, a digitális térképen is lehetséges. Azaz egy lelőhelyre (területre) vagy védett földrészletre már nemcsak például a KÖH-azonosító, települési lelőhelyszám illetve a helyrajzi száma alapján hivatkozhatunk, vagy kereshetjük ki az egyéb hozzá kapcsolódó leíró adatokat, hanem a digitális térképen megjelölve az adott objektumot, jelenséget, lelőhelyet, vagy földrészletet a nyilvántartási szoftver keresi ki a térképhez kapcsolt adatbázisból az ide vonatkozó adatokat. A digitális térképen történő szelekciós keresés elsősorban *koordináta alapú* és *földrészlet alapú* (keresés helyrajzi szám szerint) lehet, amely az *utcabálozat alapú* (címkeresés) kereséssel egészíthető ki.

Az önálló adatbázis-modulokkal összekapcsolt tematikus térképeken, összefüggően is végezhető elemzések és lekérdezések az összes térképről egyszerre. A térinformatikai nyilvántartás használata a kulturális örökségi erőforrás alapú elemzési és tervezési funkciók megvalósulását és hatékonyságát teheti lehetővé. Az elemzések egyik nagy területe a hagyományos numerikus nyilvántartások hibáinak kimutatása, amely a nyilvántartási adatrevízió munkafolyamatának alapfeltétele. A régészeti védések, vagy a különböző lelőhely kiterjedések egyedi esetei, adott időszakban hatályos állapotai – legjellemzőbben a védelem térbeli kiterjesztése esetén – válnak elemezhetővé, kiértékelhetővé, összehasonlíthatóvá. Ezzel szorosan függ össze az új védések tervezése, amely nemcsak a védendő értékek nevesítését – az értéket hordozó jelenségek és területek kiválasztását – jelenti, hanem az általuk érintett, így védetté nyilvánítandó területek, földrészletek kiterjedésének meghatározása is a védelem tervezésének alapvető feladata. A lelőhelyek által érintett földrészletek meghatározása olyan léptékű feladatot jelent, amely csak korszerű térinformatikai műveletekkel végezhető el kielégítően. Az örökségvédelmi – térinformatikai nyilvántartás, „idegen” adatbázisokkal összekapcsolva új, komplex adatbázisok létrehozására is alkalmas, amelyek közül a kulturális- és a természetvédelem együttes oltalma alatt álló területek, földrészletek meghatározása és kigyűjtése különös jelentőséget kap, amely digitális térképen végrehajtott műveletekkel (például unió, metszet átfedés vizsgálatokkal) hatékonyan lehetséges.

Az ún. *térinformatikai keretrendszer* elsődleges feladata a térinformatikai rendszer kezelőfelületének biztosítása, az alapvető térinformatikai funkciók ellátása – digitális térképek kezelése, rétegapcsolás, közelítés-távolítás stb. –, a nyilvántartott egyedek leíró és grafikus jellemzőinek egyidejű kezelésére. A rendszer moduláris felépítése rugalmas lehetőséget biztosít a hatósági és szakmai feladatokat támogató alrendszerek folyamatos rendszerbe integrálására. A vezérlő biztosítja az alrendszerek

(modulok) együttes és párhuzamos működésének összehangolását és vezérlését, az egyes modulok között szükséges adatkommunikáció irányítását és lefolytatását.

8. Összefoglalás

A régészeti lelőhelyek nyilvántartásának térinformatikai rendszere magában foglalja tehát a régészeti lelőhelyek, jelenségeik, az általuk érintett védett földrészek és utódingatlanok, az ezekhez kapcsolódó védési ügyek ügyiratai, valamint szakanyagok, továbbá az ezekre vonatkozó hatósági, közigazgatási, szakmai, törzs- és egyéb adatok numerikus nyilvántartását, a topográfiai adatok korszerűen strukturált térinformatikai feldolgozását, megjelenítését és szerkeszthetőségét. E térinformatikai rendszer kell, hogy a 21. század elejének korszerűségével szolgálja ki a KÖH építésügyi és szakhatósági tevékenységének napi ügyeit segítő ismeretszerzést. A kulturális örökségvédelem gyakorlatának valamennyi főbb szakaszában – örök körforgásként – újabb és újabb örökségi értékek kerülnek az elhivatott szakemberek látókörébe. A térinformatikai nyilvántartásnak kell a meglévő és új adatokat kezelni, szerkeszteni, s végül egységes topográfiai struktúráként láttatni, az új érték szisztematikus feltárásától és meghatározásától (*régészeti kutatás*), annak ideiglenes hatósági védelmén keresztül, a védelem koncepciózus tervezésének (konstrukciójának) szakmai és jogi megalkotásán (*jogszabályi védelem*) át, a folyamatos terepi kutatással (pl. *revízió*) bezárólag.

A TEREPBEJÁRÁSOK ÉS AZ ÖRÖKSÉGVÉDELMI HATÁSTANULMÁNYOK MEGBÍZHATÓSÁGÁRÓL A FELTÁRÁSI ADATOK TÜKRÉBEN

SZALONTAI CSABA

Kulcsszavak: terepbejárás, örökségvédelmi hatástanulmány, beruházás, módszertan

Keywords: field survey, cultural heritage impact assessment, investment, methodology

Schlüsselwörter: Geländebegehung, Verträglichkeitsstudie zu kulturellem Erbe, Projekt, Methodologie

Dolgozatunkban néhány nagyberuházás kapcsán azt vizsgáljuk, hogy a tervezési-engedélyeztetési eljárásban elvégzett régészeti terepbejárások, illetve az ezek alapján készített örökségvédelmi hatástanulmányok milyen pontossággal mérték fel az adott területek régészeti érintettségét. Vizsgálatunk során összevetjük az előzetes régészeti „diagnózist” a feltárások során tapasztaltakkal.

Elsősorban arra keressük a választ, hogy a milyen hatékonysággal és pontossággal sikerült a beruházási területek régészeti érintettségét felmérni, milyen volt a „találati arány”. Milyen pontosan határozták meg a feltáráshoz kijelölt területek számát és a feltárandó felület nagyságát, illetve az előzetes prognózishoz képest mekkora volt az eltérés a feltárások után.

Az utóbbi évtizedben a hazai régészetnek komoly kihíváshoz kellett alkalmazkodnia. Magyarországnak nem volt olyan megyéje, ahol ne lett volna olyan beruházás, amely nagy felületű ásatást eredményezett volna. Ebben a felfokozott trendben a régészetnek nemcsak az ásatások végletekig feszített tempójához kellett alkalmazkodnia, de kiemelt figyelemmel kellett lennie a beruházások régészeti előkészítésére is. Az örökségvédelmi hatástanulmányról szóló 4/2003. NKÖM rendelet szigorú tartalmi követelményeket támaszt a hatástanulmány készítői felé, amelyek némi biztosítékot jelenthetnek a minőségre. Ugyanakkor senki sem ellenőrzi a hatástanulmányban leírtakat. Erre nem kerül sor sem a hatástanulmány befogadásakor, sem a feltárás megkezdésekor. Jó esetben a feltárási intézmény az ásatás előtt ellenőrző terepbejárást végez, annak érdekében, hogy a saját eljárását szakmailag megalapozza.

Az ellenőrizetlenségnek „köszönhetően” az utóbbi évtizedben egyre másra lehetett olyan örökségvédelmi hatástanulmányokról hallani, amelyek jelentősen alulmértézték egy-egy beruházási terület régészeti érintettségét (pl. Mercedes-gyár-Kecskemét, Tópark-Biatorbágy, M9 autópálya Hajós környéki szakasza). Ennek következtében a beruházások jelentős időbeli késedelmet és még nagyobb anyagi ráfordítást kellett elviseljenek. A beruházók ilyen mértékű kiszolgáltatottságánál csak a „szakma összetartó ereje” volt a nagyobb, mely feltárási-intézményi és hatósági szinten is feltűnően elnézően kezelte ezeket a negatív hírvételeket.¹ Könnyen tette ezt, hiszen a jelenlegi örökségvédelmi jogszabályok alapján a beruházó csak túrni és fizetni köteles. Senki sem veszi azonban védelmébe akkor sem, ha a súlyos pénzekért elkészített és a hatóság által elfogadott örökségvédelmi hatástanulmány birtokában is 50–100%-os lelőhely növekedést kell elviselnie és

¹ Az ilyen esetek jellemző kommunikációs sémája, hogy ‘a régészek nem látják a föld alá, és emiatt könnyen tévedhetnek’. Ez kétség kívül így van, azonban a hatástanulmányok jogszabályi környezete ezt sehol nem mérlegeli és kezeli, ezért a beruházói oldal felé az ügyet teljes komolysággal képviseli a szakma, míg a saját teljesítménye és az elvárható alaposág tekintetében ennél lényegesen nagyvonalúbb. E kérdéskörnél szándékosan nem térünk ki az állami feladatként teljesített közhiteles régészeti lelőhely nyilvántartás hiányosságaira és pontatlanságaira, és az ezekből származó következményekre.

nem utolsó sorban finanszíroznia.² A hatástanulmánynak pedig éppen az lenne az egyik fontos célja, hogy a kapott hiteles régészeti információk alapján a beruházó vagy mérlegelje a tervek megvalósítását a várható régészeti többletköltségek miatt, vagy új finanszírozást biztosítson, vagy pedig az üzleti tervét módosítsa (tolja ki a termelő, azaz megtérülési időszak kezdetét). Emiatt igenis valós érdek, hogy az örökségvédelmi hatástanulmány ténylegesen – a jogszabály előírásának megfelelően – valamennyi érintett kulturális örökségi elemet vegyen számba és azt közölje a beruházóval.

Az utóbbi években számos módszertani tanulmány jelent meg a terepbejárásokkal kapcsolatban. Tudomásunk szerint azonban nincs köztük olyan elemző tanulmány, amely értékelné a terepbejárások eredményeit, különös tekintettel a feltárással is érintett régészeti lelőhelyekre. Ez annál is inkább meglepő, mert az elmúlt évtizedben lezajlott Magyarország teljes gyorsforgalmi úthálózat fejlesztésének döntő többsége, mely soha nem látott nagyságrendű feltárást eredményezett (közel 7 millió m²).³ Ebben a munkában a feltáró intézmények olyan mennyiségű gyakorlati tapasztalatra tettek szert, amelyek alapján számos szakmai, módszertani, a terepbejárásokra vonatkozó elemzésre lenne lehetőség. Sajnos a szakma mindeztidáig alig élt ezzel a lehetőséggel. Noha a legutolsó autópálya ásatások is már közel 2–3 éve lezárultak⁴ alig-alig találunk olyan tanulmányt, amely a tapasztalati élményeken alapulva előremutató, szintetizáló módszertani elemzéseket is tartalmazna.⁵

Nagy szükség lenne pedig az önelemzésre, nemcsak a szakma fejlődése érdekében, hanem azért is, mert a régészetnek éppen az a része marad így elhanyagolt, amely a beruházók felé hitelesen és meggyőzően tudja közvetíteni az örökségvédelmi értékek védelmének fontosságát.

Dolgozatunkban 5 olyan nagyberuházást vizsgálunk meg, melyek az utóbbi másfél évtizedben hazánk legnagyobb régészeti feltárásai között voltak. Megpróbáljuk néhány fontos mutató alapján a lehető legalaposabban felmérni a hatástanulmányok előrejelzéseit. Ezt követően pedig – röviden – ismertetjük azokat a hibákat, problémákat, eljárási és módszertani hiányosságokat, amelyekre szerintünk a hatástanulmányok tévedései visszavezethetők.

1. A beruházás neve: *M5 autópálya Csongrád megyei szakasza* (a továbbiakban használt neve: M5)
 A beruházó szerv, intézmény neve: UKIG/NA Rt/NIF Zrt.
 A beruházás hossza, és átlagos szélessége: 48,8 km, 70 méter.⁶
 A terepbejárást, illetve a örökségvédelmi hatástanulmányt készítő intézmény neve és dátuma⁷:
 Móra Ferenc Múzeum (MFM) (1991–1992): Dr. Horváth Ferenc.
 Az örökségvédelmi hatástanulmány szerzője, illetve a hatástanulmányt jegyző neve:
 – Dr. Horváth Ferenc (a továbbiakban használt neve: M5 1991)
 – A hatástanulmány felülvizsgálója: Szalontai Csaba (1997)⁸ (a továbbiakban használt neve: M5 1997).

² Vö. SZALONTAI – SZ. WILHELM 2006, 140.

³ RACZKY 2007, 7.

⁴ M6, M60, M43 Makóig tartó szakasza voltak az utolsó jelentősebb projektek (most nem számítva más, kisebb nagyobb úthálózat fejlesztésekhez kapcsolódó megelőző feltárást).

⁵ Természetesen nemcsak ezeknek az elemzéseknek a hiányát észleljük, hanem azt is, hogy alig-alig jelennek meg a tudományos eredményeket feldolgozó publikációk. A terepbejárások és a feltárási adatok elemző összevetésére csak néhány említendő példát találunk: VADAY 1999, 8; VADAY 1999a; BONDÁR – HONTI – KISS 2004, illetve magunk is próbálkozunk ilyen jellegű elemzésekkel: SZALONTAI 1998; SZALONTAI 1999; SZALONTAI 2001; SZALONTAI 2001a; SZALONTAI 2003; SZALONTAI 2005; SZALONTAI – SZ. WILHELM 2006, 134–142.

⁶ Nem vizsgáltuk az M5 építéséhez közvetlenül kapcsolódó, de önálló engedélyeztetési eljárással rendelkező Szeged-Kiskundorozsmát elkerülő út adatait és régészeti vonatkozásait.

⁷ A 4/2003. (II. 20.) NKÖM rendelet előtt jogilag nem létezett örökségvédelmi hatástanulmány. A 2003 előtti beruházásokhoz készült felmérések céljai és módszertana azonban azonos volt a későbbi rendeletben megfogalmazottakkal. Emiatt jelen dolgozatunkban a 2003 előtti régészeti felméréseket – az egyszerűség kedvéért – örökségvédelmi hatástanulmánynak, vagy hatástanulmánynak hívjuk.

⁸ Az M5 feltárások történetében az első szakasz (1992–1993) után többévi kényszerű szünet következett be. 1997 végétől jelen sorok írója vette át Horváth Ferencről az M5 régészeti munkájának koordinálását, melyet a

A feltárást végző intézmény neve, és a feltárás dátuma: Móra Ferenc Múzeum (1992–1993, 1998–2000, 2003–2005).

2. A beruházás neve: *M43 autópálya „0” fázis* (Szeged-Észak csomópont és az 5. számú főút közötti szakasz (a továbbiakban használt neve: M430)

A beruházó szerv, intézmény neve: UKIG/NA Rt/NIF Zrt.

A beruházás hossza, és átlagos szélessége: 3,3 km, 70 méter.

A terepbejárást, illetve az örökségvédelmi hatástanulmányt készítő intézmény neve és dátuma: Móra Ferenc Múzeum (MFM) (2000): Szalontai Csaba.

Az örökségvédelmi hatástanulmány szerzője, illetve a hatástanulmányt jegyző neve: Szalontai Csaba.

A feltárást végző intézmény neve, és a feltárás dátuma: Móra Ferenc Múzeum (2003–2005).

3. A beruházás neve: *M43 autópálya Szeged–Makó szakasz* (a továbbiakban használt neve: M43)

A beruházó szerv, intézmény neve: NA Rt/NIF Zrt.

A beruházás hossza, és átlagos szélessége: 39 km, 70 méter.

– Szeged–Makó szakasz 30,94 km (a továbbiakban használt neve: M43SzM)

– A Makót elkerülő szakasz: 6,3 km (a továbbiakban használt neve: M43M)

A terepbejárást, illetve az örökségvédelmi hatástanulmányt készítő intézmény neve és dátuma:

– Szeged–Makó szakasz Móra Ferenc Múzeum (2001): Szalontai Csaba

– A Makó elkerülő szakasz (7 km) Móra Ferenc Múzeum (MFM) (1998): Fodor István, Türk Attila, Harkai István; 2002: Szalontai Csaba.

Az örökségvédelmi hatástanulmány szerzője, illetve a hatástanulmányt jegyző neve:

– Szeged–Makó szakasz: Szalontai Csaba

– A Makó elkerülő szakasz: Türk Attila, Harkai István (1998), illetve Szalontai Csaba (2002).

A feltárást végző intézmény neve, és a feltárás dátuma: Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSZ) (2008–2009).⁹

4. A beruházás neve: *A Földgázszállító Zrt. részére földgáz szállítóvezeték létesítése Országhatár (Beregdaróc)–Hajdúszoboszló, illetve Városföld–Kiskundorozsma–Algyő 0 pont szakaszokon = Stratégiai gázvezeték (a továbbiakban használt neve: StG)*

A beruházó szerv, intézmény neve: OTF Fővállalkozó Zrt.

A beruházás hossza, és átlagos szélessége: 213 km, 5 méter.

– Szabolcs-Szatmár Megye: 89 km (a továbbiakban használt neve: StG SzSzB)

– Hajdú-Bihar megye 30 km (a továbbiakban használt neve: StG HB)

– Bács-Kiskun megye: 33,2 km (a továbbiakban használt neve: StG BK)

– Csongrád megye: 47 km (a továbbiakban használt neve: StG Cs)

A terepbejárást, illetve az örökségvédelmi hatástanulmányt készítő intézmény neve, a szerző és dátuma:

– Szabolcs-Szatmár Megye: Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága (2007): Istvánovits Eszter, Almássy Katalin, Jakab Attila, Nagy Márta, illetve Pappné Kurucz Katalin

projekt végéig (2006) ellátott. Amikor 1997-ben ismét felmerült a régészeti feltárások folytatásának lehetősége újra átvizsgáltuk a korábbi hatástanulmány eredményeit. Horváth Ferenc korábbi terveihez képest jelentős mértékben növeltük a feltáráshoz kijelölt lelőhelyek számát és a feltárandó felületek nagyságát (Vö. SZALONTAI – SZ. WILHELM 2006, 140). A két lista közötti részletes különbségeket lásd: az 1. táblázatban.

⁹ A KÖSZ a megelőző feltárásról szóló szerződésben felülvizsgálta az eredeti örökségvédelmi hatástanulmány nagyságrendjeit. Mivel ez is a lelőhelyek egyfajta értelmezésnek számít, így ezeket az adatokat is szerepeltetjük vizsgálatunkban és a statisztikában.

- Hajdú-Bihar megye: Nagy Emese Gyöngyvér, Szabó László
- Hajdú-Bihar megye: Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága (2007)
- Bács-Kiskun megye: Somogyvári Ágnes, Székely György örökségvédelmi szakértő (2007)
- Csongrád megye Észak: Bende Livia örökségvédelmi szakértő (2007), Csongrád megye Dél: Lőrinczy Gábor örökségvédelmi szakértő (2007).

Az örökségvédelmi hatástanulmány szerzője, illetve a hatástanulmányt jegyző neve:

- Szabolcs-Szatmár Megye: Istvánovits Eszter, Almássy Katalin, Jakab Attila, Nagy Márta, illetve Pappné Kurucz Katalin
- Hajdú-Bihar megye: Nagy Emese Gyöngyvér, Szabó László
- Bács-Kiskun megye: Somogyvári Ágnes, Székely György (2007)
- Csongrád megye Észak: Bende Livia örökségvédelmi szakértő (2007), Csongrád megye Dél: Lőrinczy Gábor örökségvédelmi szakértő (2007)

A feltárást végző intézmény neve, és a feltárási dátuma: Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSZ) (2007–2008).

5. A beruházás neve: *DN300 PN63 földgáz szállítóvezeték Városföld és Drávaszerdahely között = Horvát tranzit gázvezeték: (a továbbiakban használt neve: HoT)*

A beruházó szerv, intézmény neve: OTF Fővállalkozó Zrt.

A beruházás hossza, és átlagos szélessége: 206 km, 5 méter.

- Alföldi szakasz hossza: 128,3 km (a továbbiakban használt neve: HoT A)
- Dunántúli szakasz hossza: 78,4 km (a továbbiakban használt neve: HoT Dt)

A terepbejárást, illetve a örökségvédelmi hatástanulmányt készítő intézmény neve és dátuma: Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSZ) (2009–2010),¹⁰ a Dunától keletre Fekete Csanád, a Dunától nyugatra Reményi László.

Az örökségvédelmi hatástanulmány szerzője, illetve a hatástanulmányt jegyző neve:

- Dunától keletre: Fekete Csanád (KÖSZ) – Virágos Gábor
- Dunától nyugatra Reményi László (KÖSZ) – Virágos Gábor.

A feltárást végző intézmény neve, és a feltárási dátuma: Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat (KÖSZ) (2009–2010).

Egy örökségvédelmi hatástanulmány megbízhatóságát természetesen több szempontból is lehet vizsgálni. Mind közül a legfontosabb az, hogy valóban van-e ott régészeti lelőhely, ahol azt előre jelezték. Talán az egyik legegyszerűbb és legkézenfekvőbb mutatója egy hatástanulmánynak az, hogy hány előre jelzett lelőhely lett negatív.

Beruházói oldalról természetesen ez az eset a könnyen elfogadhatók közé sorolható, hiszen kevesebb pénzbe és időbe kerül a feltárási. Régészeti módszertani szempontból pedig könnyen magyarázható, ha egy lelőhely negatívnak bizonyult, hiszen könnyen lehet, hogy csak a beruházási területen negatív, de azon kívül a lelőhely létezik.

Ebben a vonatkozásban a legjobb mutatóval az M430, az M43M és a StG HB rendelkezik, ahol nem volt egyetlen negatív feltárási sem (1. táblázat 15–19. sor), legrosszabbal pedig a StG SzSzB, ahol az előzetesen kijelölt ásatási területeknek több mint egyharmada bizonyult negatívnak, ami véleményünk szerint igen rossz arány.¹¹

¹⁰ A HoT-on a régészeti munkák jelen sorok írásakor is tartanak még. A gázvezeték építésének földmunkái jelenleg a horvát határtól kb. 5 km-re zajlanak, azaz ilyen hosszú felületei munka van még hátra, ahol ugyancsak lehet új régészeti lelőhelyekre számítani. Ugyanakkor ez a hátralévő munka a teljes nagysághoz képest elenyésző méretű, így ez semmilyen körülmények között nem zavarja és érdemben nem is befolyásolja a másik kb. 190 km hosszú szakaszra jellemző régészeti adatokat.

¹¹ Ugyan nem a hatástanulmányok megbízhatóságáról szól, de fontos mutató az intézmény és az ásatásvezető hozzáállására az, hogy mit tesz akkor, amikor meggyőződik arról, hogy az előzetesen kijelölt terület negatív, vagy valószínűleg negatív lesz. Az általánosan használt szakmai normák szerint ilyenkor megfelelő mennyiségű

A másik igen fontos mutatója lehet egy hatástanulmánynak az újonnan előkerült régészeti lelőhelyek mennyisége és aránya a nyilvántartott régészeti lelőhelyekhez képest. Nem is elsősorban a darabszám a lényeges, hanem az új lelőhelyek felülete. Lehet, hogy csak egy új lelőhely kerül elő, de ha annak nagysága több ezer m²-nyi területet is kitesz, akkor az, szakmai szempontból mindenképpen megkérdőjelezi a hatástanulmány megbízhatóságát.

Ebben a tekintetben a legjobb mutatója a StG SzSzB-nek és a StG HB-nek van, ahol nem kerültek elő új régészeti lelőhelyek (1. táblázat 49–50. sor). Magasan a legrosszabb pedig a HoT A és a HoT Dt. Ezek ugyanis kiugróan magas, új lelőhely mennyiséget eredményeztek, így mindkét szakaszon megduplázódott, 120% fölé emelkedett a növekmény mértéke.

Ha nemcsak az új lelőhelyek mennyiségét vesszük figyelembe, hanem az eredeti szerződött területhez képest növekvő felületet is, akkor hasonló képet kapunk (1. táblázat 51–52. sor). Itt azonban a HoT A esetében már 180 % feletti növekményt látunk. Az új lelőhelyek nagyságát illetően a legjobb adattal az M43 SzM rendelkezik, ahol alig 6–7%-os a növekedés az eredeti nagyságrendhez képest.

Az teljesen természetes, hogy az ilyen nagyságú beruházások esetében új, eddig nem ismert régészeti lelőhelyek is előkerülnek. Ezt ma már a beruházói oldalon is mindenki tudja és kalkulál is vele. Ugyanakkor az újonnan előkerült lelőhelyek száma, és a felület nagysága jelentős mértékben befolyásolja a beruházás időbeli és pénzügyi megvalósítását, arról nem is beszélve, hogy sok új lelőhely esetén bizony a sok pénzbe kerülő örökségvédelmi hatástanulmány komolysága is erősen megkérdőjeleződik. Ilyen esetben pedig a beruházói oldal joggal fogalmaz meg kritikát a hatástanulmány készítőivel szemben, de – ne legyenek illúzióink – a szakmával szemben is.

A fenti adatokból azonban egyértelműen látszik, hogy lehet olyan hatástanulmányt készíteni, olyan terepbejárást végezni, ahol a lehető legkisebbre, vagy éppen minimálisra csökkenthető az új lelőhelyek száma.¹² Nem hisszük ugyanis, hogy pl. Hajdú-Bihar megyében másként „viselkednek” a lelőhelyek és ezért könnyebb felfedezni őket, mint pl. Bács vagy Baranya megyében. Álláspontunk szerint azért is elfogadhatatlan pl. a területi adottságokkal magyarázni ezt a jelenséget, mert pl. az M5 és a StG Cs ugyanúgy Bács-Kiskun megyét érintették, mint a katasztrófális mutatóval rendelkező HoT A.¹³

Az természetes ugyanakkor, hogy vannak lelőhely típusok, amelyek előzetes, felszíni megfigyelésen alapuló módszerekkel alig, vagy egyáltalán nem azonosíthatók. Ilyenek pl. a temetők, amelyek rendszerint a kivitelezés közben kerülnek elő. Ez ma már számos tapasztalaton alapuló szakmai alapelv, közismert tény. Anélkül, hogy ezt a tapasztalati tényt cáfolnánk, megvizsgáltuk, hogy az 5 projekt esetében igaz-e ez az előfeltevés, és a következőket állapítottuk meg. Egyetlen egy olyan temetőről sem tudunk, amely úgy került volna elő kivitelezés közben, hogy mellette nem volt más településjelenség. Mivel nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy a régészeti megfigyelés közben a sírokat, vagy a településmaradványokat vették észre, ezért nem tudjuk megítélni a fenti axióma valóságtartalmát.

Meglepő módon a temetők döntő többsége nem a mentő feltárásokon került elő, hanem már a megelőző feltárásokon. Igaz ugyan, hogy a megelőző feltárások előtt egyik esetben sem volt adat a temetőről, a feltárás során mégis előkerültek a sírok. Az összes temetőnek szinte pontosan harmada került elő csak a kivitelezés közben (1. táblázat 20–24. sor).¹⁴

megnyitott és negatív felület után az ásatásvezető felhagy a feltárással. Ehhez képest a StG SzSzB esetében a kijelölt felület 90,9%-át annak ellenére is lehumuszták, hogy azon egyetlen egy objektum sem került elő. A többi projekt esetében ez maximum a 60% körüli értékét érte el, de pl. az M43 M esetében ez 16–17% volt, ami nyilvánvalóan a KÖSZ szigorú elszámolási rendjének volt köszönhető.

¹² Ezek a kiváló példák lehetnek a szakmánk számára – ugyanakkor a beruházói oldal számára is – a biztató, előremutató jelek a jövőre nézve.

¹³ Ennek szakmai okait a későbbiekben fejtjük ki.

¹⁴ Kézenfekvő lenne azt is meghatározni, hogy az összes lelőhely között milyen arányt képviselnek a temetők. Mivel azonban sok esetben egy lelőhelyen kerülnek elő a településekkel, így ez a szám nem lenne mérvadó.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a beruházási területen előkerült temetők milyen arányt képviselnek, azt láthatjuk, hogy az M430 esetében kiemelkedően magas, 0,66 db/km átlagot kaptunk, ami jól tükrözi a nyomvonal és környezetének kiváló természetföldrajzi adottságait és a feltérési helyek stratégiai jelentőségét (1. táblázat 21. sor). A többi projekt esetében ez lényegesen alacsonyabb arányt mutat, az összes projekt átlaga pedig 17,01 km/db.

Folytatva vizsgálatunkat, az eddig bemutatott szempontok mellett új, sokkal differenciáltabb, a hatástanulmány minőségét sokkal inkább tükröző mutatókat vonunk be a vizsgálatba.

Ilyen finomabb, érzékenyebb mutatónak tartjuk azt, amikor már nemcsak a lelőhely léte, vagy nemléte kérdés, hanem a beruházási terület örökségvédelmi érintettségének, azaz a lelőhely jellegének, intenzitásának és kiterjedésének a meghatározása a feladat. Ekkor mutatkozik meg igazán a hatástanulmány készítőjének szakmai felkészültsége és az általa követett módszerek helyessége. Ebből a szempontból igen fontos mutató lehet az, hogy a nyilvántartott régészeti lelőhelyek nagysága hány százalékkal csökken, vagy nő a feltérás után.¹⁵

A szerződött és a ténylegesen feltárt felületek nagyságát összehasonlítva azt látjuk, hogy minden beruházás esetében jelentős területnövekedéssel kell számolni, azaz a hatástanulmányok jelentős mértékben alulbecsülték a lelőhelyek kiterjedését (1. táblázat 25–28. sor).

Az adatok közül kiemelésre érdemes az M43 SzM, ahol mindössze 9%-nyi (3676 m²) eltérés van a hatástanulmányban jelzett és a ténylegesen feltárt adatok között. A KÖSZ némiképpen növelte az előirányzott mennyiséget, de még így is csak 14%-kal kalkulálta túl a ténylegesnél. Ugyanez a tendencia figyelhető meg az M43 M esetében is (11%, illetve 21%-kal becsülték felül a mennyiséget). A vizsgált területeken átlagosan 43%-os volt növekmény, azaz a megelőző feltérásra kijelölt területek nagysága és a tényleges, a megelőző feltérás során feltárt terület viszonylatában. Ha azonban az adatok közül kiemeljük a magasan legrosszabb mutatót (M5 1991), akkor máris elfogadható számot kapunk (32%).

Ebben a kérdéskörben a hatástanulmány készítőjének felkészültségét az is mutathatja, hogy a lelőhelyek nagysága általában csökkent inkább, azaz jellemzően inkább nagyobbra jelölte be a lelőhelyek körvonalát, vagy fordítva, inkább növekszenek, azaz rendszeresen kisebbnek vélte a lelőhely kiterjedését. Az is fontos szempont, hogy a megelőző feltérásra kijelölt lelőhelyek közül hány százaléknál volt területnövekedés vagy csökkenés. Az átlagosnak mondható 60% mellett az M43 M és a StG Dt mutat alacsonyabb értéket a növekedés szempontjából.

Ugyancsak a megbízhatóság fokmérője lehet az is, ha összeszámoljuk azokat az egymás melletti, de önállóan nyilvántartott régészeti lelőhelyeket, amelyekről a feltérások igazolták, hogy ezek valójában egy lelőhelynek a részei lehetnek, csak a terepbejárás során nem találtak közöttük leletet. Ha pedig nemcsak arra terjed ki a figyelmünk, hogy összeérnek-e, vagy sem, hanem azt is értékeljük, hogy a közöttük levő „üres sáv” milyen hosszan lett fedett, akkor még pontosabb képet kaphatunk a hatástanulmány megbízhatóságáról (1. táblázat 33–36. sor). A legtöbb lelőhelyről az M5-ön derült ki, hogy valójában összeérnek, itt kiugróan magas az így plusszban feltárt terület nagysága.¹⁶

Minden terepbejárás alkalmával kerülnek elő ún. szórványok.¹⁷ A terepbejárás és a hatástanulmány egyik további fontos értékmérője lehet az, hogy hány szórványból lett a feltérás során fedett régészeti lelőhely, továbbá ezek száma és felületük nagysága hogyan viszonyul az

¹⁵ Természetesen csak a beruházási terület által érintett terület nagyságáról van szó. Fontos továbbá megjegyezni, hogy itt azokat az adatokat használtuk, amelyeket a feltérő intézmények a feltérás végeztével adtak meg. Emiatt nem vettük figyelembe azokat a mennyiségi adatokat, amelyeket a beruházó és a feltérő intézmény közösen fogad el teljesítettként. Ez ugyanis nem a régészeti feltérás mértékét mutatja, hanem azt, hogy egy adott szerződéses konstrukcióban a beruházó mit fogad el a szükséges mértékű feltérás mennyisége alatt.

¹⁶ Ennek okaira a későbbiekben kitérünk.

¹⁷ A szórványok meghatározásánál a szakma eltérő számokat szokott alkalmazni. Abban a többség egyetért, hogy szórványként kezelhetjük azokat a leleteket, amelyek száma nem haladja meg a 3–5 db-t. Az is elfogadott módszer, hogy ha ezek nem jól körülhatárolható területen kerülnek elő, akkor különösen célszerű szórványként kezelni.

előzetesen ismert lelőhelyek számához, felületük nagyságához. Illetve ennek fordítottja is igaz: hány szórványból nem lett fedett lelőhely?¹⁸

A többi projekthez képest feltűnően magas a szórványok aránya az M5 esetében (1. táblázat 37–44. sor), ahol az összes lelőhely 14%-a csak 3–5 kerámiatöredékkal jelentkezett. A szórványok jelentőségét leginkább az mutatja, hogy azok alapján mekkora felületű pozitív ásatás történt, illetve a feltárt terület hány százaléka az összes, megelőző feltárással érintett lelőhelynek. Úgy véljük, hogy az M5 és a StG BK 10% közeli adatai miatt érdemes nagyobb súllyal kezelni a szórványokat. Ugyanerre a következtetésre jutunk akkor is, ha azt vizsgáljuk, hogy hány esetben nem lett lelőhely a szórvánnyal kijelölt területből (1. táblázat . 41–44 sor). Úgy véljük, hogy a kapott igen alacsony 25,56%-os érték ismét csak arra int, hogy komolyan kell venni ezek örökségvédelmi jelentőségét.

Ebben a kérdéskörben rendkívüli fontosságú a szórványok környezetének alapos természetföldrajzi elemzése, mely segíthet eldönteni, hogy valóban lelőhelyként kell-e kezelnünk vagy sem. Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a leleteknek minden korszakban más és más az információs értéke és topográfiai szempontból más és más a jelentősége. Nem lehet azonos információs tartalommal kezelni 1 db szarmata kori és 1 db kora bronzkori (pl. Makó-kultúra) kerámiatöredéket. Míg az előbbiből ugyanis egy-egy lelőhelyen már a felszínen is mázsaszámra lehet gyűjteni darabokat, addig pl. az utóbbiból sok esetben az ásatáson is igen kevés darab kerül elő. Emiatt nyilvánvalóan régészeti topográfiai szempontból sokkal nagyobb jelentőségű az utóbbi.

Az örökségvédelmi hatástanulmányokban igen gyakran jelennek meg az ún. régi lelőhelyek, melyek feltárása több évtizeddel ezelőtt történt, pontos helyszínükre nincsenek egzakt adataink, de az elvégzett azonosítással sikerült ezek helyét viszonylag pontosan behatárolni.¹⁹ A lelőhely azonosítások helyessége a feltárás során jól ellenőrizhető és az eljárás helyessége könnyen megítélhető. Még az azonosításnál is fontosabb, hogy a rendelkezésre álló csekély adatot (ami egy régi feltárásról megmaradt) hogyan, milyen szinten értékelünk, és ennek alapján mekkora felületet jelölünk ki feltárássra. Véleményünk szerint ezeknél legalább annyira körültekintően kell eljárunk, mint a szórványok esetében. Ebben a vonatkozásban jó mutatókkal rendelkezik az M43SzM és az M43M is, igen magas feltárási aránnyal (1. táblázat 45–48. sor).

A beruházási terület mentén található, de azzal nem érintkező lelőhelyek egy részéről a kivitelezés szakaszában számos esetben szokott kiderülni, hogy a kiterjedésük jóval nagyobb a lokalizáltnál, és belenyúlnak a beruházási területbe.²⁰ Fontos mutatója lehet a hatástanulmánynak, hogy hány ilyen lelőhely van. Szakmai módszertani szempontból pedig az számít fontos adatnak, hogy a beruházási terület határától 20, 30, 40, 50 méterre, vagy ennél is messzebb fekvő lelőhelyek közül hány ér bele az építési sávba. A most megvizsgált 5 projekt közül egyedül az M5 esetében beszélhetünk nagyobb mennyiségről ebben a kategóriában (1. táblázat 57–64. sor). Jól látható, hogy az itt feltárt felület jelentős nagyságrendet tesz ki. Megjegyezzük továbbá, hogy az M43M esetében az ilyen belógó lelőhelyet megelőző, míg a StG Cs és a HoT A esetében mentő feltáráson tárták fel, mert csak akkor észlelték azt, hogy a lelőhely területe valójában közelebb van a nyomvonalhoz, mint azt a hatástanulmány jelezte.

Dolgozatunk befejező részében néhány olyan statisztikai adatot is közlünk, amelyből fontos általános mutatókat kaphatunk a régészeti lelőhelyekkel kapcsolatban. Mivel pedig az adataink a konkrét beruházásokra és konkrét földrajzi környezetre vonatkoznak, elemezhetők és prognosztizálhatók az egyes régiók közötti különbségek is.

¹⁸ Nehezíti ezirányú vizsgálatunkat, hogy nem mindegyik projektnél rendelkezünk pontos adatokkal a felszínen gyűjtött leletek mennyiségéről.

¹⁹ Dolgozatunkban csak azokat a régi lelőhelyeket vettük alapul, amelyek legalább az 1960-as években, vagy az előtt váltak ismertté. Ez alól kivételt képez az M43 M két, régi lelőhelye, amelyek szakdolgozati terepbejárásból ismertek, azonban azokat 1:25.000 léptékű vaktérképen rögzítették, így megtalálásuk nem kis feladat volt. A régi lelőhelyek mennyisége természetesen a vizsgált terület kutathatóságának mértékétől függ, ezért az itteni tanulságokat nem lehet országos szinten alapul venni.

²⁰ Ezek fontosságáról SZALONTAI – SZ. WILHELM 2006, 140.

Elsőként az 5 projekt fedettségi arányait vizsgáljuk meg. A beruházásokhoz kapcsolódó ásatások számára igen fontos tervezési adat a kijelölt terület várható fedettsége.²¹ Erre vonatkozóan természetesen már a terepbejárás készítésekor – és később is, más eszközökkel – szerezhetünk benyomást. A most bemutatott (1. táblázat 9–14. sor) adatok alapján – ha nagy szórással is – de konkrét adatokkal is szolgálhatunk.²²

Igen alacsony a negatív területek aránya az M43 SzM és az M43 M projekten. Jónak számít a StG HB és a StG BK, míg a többi közelíti az 50%-ot.²³ Értelmeszerűen a fedettségi arányok is ezt a képet mutatják.

Ugyancsak tervezési szempontból lehet jelentősége az adott egységre (km) eső új és nyilvántartott régészeti lelőhelyek arányának, hiszen ez minden beruházási terület számára fontos mutató lehet. A nyilvántartott régészeti lelőhelyek esetében kétféle számolási módot követtünk, egyrészt bemutatjuk az előirányzott mennyiségek mutatóit, majd a feltárás utáni mutatókat (1. táblázat 3–4, 7–8, 53–54. sor), illetve az új lelőhelyek egy km-re eső számát és végül az összes eddigi lelőhely arányát.

A fentebb bemutatott megbízhatósági mutatók számos szakmai kérdést vetnek fel arra vonatkozóan, hogy a különösen rossz mutatókkal rendelkező hatástanulmányok miért tévedtek. Ezek részletes kifejtésére – terjedelmi okok miatt – egy másik dolgozatban kerítünk sort. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy 2–3 módszertani kérdésben kell keresnünk a választ.

A HoT örökségvédelmi hatástanulmány részletesen beszámol arról, hogy mely szakaszokon nem végeztek terepbejárást a növényzet miatt. Pl. a teljes alföldi szakasz (128,2 km) 20%,-át (25,7 km) nem járták be (ebben az adatban nincsenek benne az erdők és legelők), mert a terepbejárást vezető szerint a mezőgazdasági növényzet ebben akadályozta. Saját tapasztalatból tudjuk, hogy a december 15. és február 12. közötti elvégzett terepbejárás alatt a vegetáció szempontjából a lehető legideálisabb körülményeket lehet találni, hiszen az őszi takarmányt már betakarították, az őszi vetés pedig éppen csak kinőtt (kb. 10 cm magas). Az általánosan elfogadott szakmai gyakorlat ellenére (még a lucernával, cukorrépával fedett területeket is ugyanúgy végig kell járni, mint az üres szántókat, különösen nyomvonalas létesítményeknél) ezeket azonban sem akkor, sem később nem járták be, így zárták le a hatástanulmányt és kezdték meg a régészeti feltárást.

Természetesen minden vizsgált területnél előfordul, előfordulhat, hogy valamilyen külső ok miatt nem sikerül a teljes vizsgált területet bejárni és felmérni. A külső okok miatt a leggyakoribb a felszíni fedettség, eltakartság (növényzet, beépítettség stb.), vagy elkerítettség. Ezekre a területekre – lehetőség szerint – újból vissza kell menni, annak érdekében, hogy a bejárás a lehető legteljesebb legyen. Ez a hiányosság tucatnyi új régészeti lelőhelyet eredményezett a HoT kivitelezése során.

Általános tendencia, hogy a lelőhelyek pontos nagyságát nem sikerül jól meghatározni, amit jól mutat az, hogy az 5 projekt esetében zömében alulméretezték a lelőhelyek nagyságát. Ebből a szempontból különösen rossz mutatókkal rendelkezik az M5 1991 és M5 1997. Az utóbbi a darabszámot illetően alapos munkát végzett, szemben az előbbivel, amely a lelőhelyeknek alig 50%-át vette be a megelőző feltárás alá vontak közé. Az M5 1997 pedig ugyan közelítően eltalálta a feltárandó lelőhelyek mennyiségét, de azok nagyságát kb. felével alulbecsülte.

Az M5 1991 esetében már korábban elmondtuk, hogy rossz szemlélettel válogatta ki a feltárássra váró lelőhelyeket.²⁴ Mindkét M5 projektre igaz, hogy a lelőhelyek nagyságát azért becsülték alul, mert akkoriban alig-alig volt érdemi szakmai tapasztalat a nagyberuházásokhoz kapcsolódó megelőző feltárások nagyságáról és a lelőhelyek kiterjedéséről. A meglévő tapasztalatok pedig akkor is – és

²¹ Álláspontunk szerint a fedettségi mutató semmi esetre sem lehet a hatástanulmány készítőjének dicsőisége. Azért nem, mert a magunk részéről nem tudunk egyetérteni azokkal, akik a régészeti lelőhelyeket – a felszíni megfigyelések alapján – osztályozzák, köztük prioritásokat állítanak fel, sőt bizonyos lelőhelyeket kihagynak a feltárásból, vagy pl. a kivitelezés közbeni megfigyeléshez kötik.

²² Ennél a szempontnál kihagytuk az M5, M43 SzM, M43M, M430-t, mert amikor ezek feltárása folyt, még nem kellett mérni – az elszámoláshoz – a fedett és a nem fedett m² mennyiségét.

²³ Minél szigorúbb az elszámolás, annál inkább csökkenhet a negatív felületek aránya. Egyrészt kisebb kiosztású fedettségi hálóval csökkenhet ez az arány, másrészt jelentősen mérsékeli az indokolatlan humuszolást.

²⁴ SZALONTAI – SZ. WILHELM 2006, 140.

jórészt azóta is – ismeretlenek voltak a szakmai közvélemény előtt. Ennek tudható be pl. az, hogy itt volt a legmagasabb az egymással összeérő lelőhelyek száma.

Ugyancsak fontos hiányossága néhány örökségvédelmi hatástanulmánynak, hogy a vizsgált terület és a régészeti lelőhelyek természetföldrajzi adottságait nem, vagy alig hasznosítják, azokat csak elvétve elemzik. Ez pedig ma már elengedhetetlen feltétel, hiszen a felszíni leletek jelentkezése meglehetősen esetleges, azok észlelése pedig személy- és körülményfüggő. Különösen bántó ennek hiánya pl. a HoT tucatnyi új lelőhelyénél, illetve a nagyobbodó, nyilvántartott régészeti lelőhelyeknél. Így számos olyan területet nem vizsgáltak meg alaposan, amelyről már a terepbejárás előkészítése során, a térképi elemzések közben is lehetett volna sejteni, hogy régészeti lelőhelyet rejt magában.

A hatástanulmány készítésekor használatos egyéb módszerek és anyagok közül egyedül az M5, M43 és M430 során hasznosították a katonai légi fotókat, ortofotókat, illetve az I. és a II. katonai felmérést, sőt az M5 és M430 esetében régészeti célú geofizikai felmérést is. Egyetlen más hatástanulmányban nem találtunk arra vonatkozóan adatokat, hogy a terepbejáráson és a hagyományos régészeti adatokon kívül bármi más adatot vagy eszközt is hasznosítottak volna. Ezeken kívül sehol nem olvashatunk egy-egy konkrét helyszín természetföldrajzi-, vízrajzi-, úthálózat- vagy településtörténeti elemzéséről, miként más fontos – megtelepedést befolyásoló – szempontokról sem. Úgy véljük pedig, hogy ez ma már elengedhetetlen kelléke és eszköze lenne egy hatástanulmánynak.

A hibák forrásainál feltétlenül szükséges kiemelni a terepbejárást végzők és a terepbejárás vezetőjének szakmai tapasztalatát is illetve ezek hiányát.²⁵ Meggyőződésünk ugyanis, hogy az tud egy régészeti környezetet alaposan megérteni, aki ilyen környezetben már végzett nagyfelületű ásatást. Az ott szerzett közvetlen benyomások (meddig tart egy lelőhely, domborzat-vízrajz-széljárás-lelőhely viszonylata) segítenek ugyanis egy adott terep és az adott terepen talált jelenségek értelmezésében. A régészeti lelőhelyek észlelése és pontos meghatározása ma már sokkal inkább értelmezési kérdés, mintsem a leletek pusztá észlelése a föld felszínén.²⁶ Ezen képességek hiányában nem lehet elfogadható minőségű hatástanulmányt készíteni.

Szintén a tapasztalatokhoz és azok hiányához vezet az is, hogy a terepbejárás során is tisztában kell lennünk az adott korszakra jellemző települési adottságokkal és jellegzetességekkel. Ennek keretében ismernünk kell, hogy pl. az újkőkori tell települések mentén nagy kiterjedésű, tanya-szerű blokkokból álló településre is számítanunk kell. Ugyancsak tudnunk és ismernünk kell azt a közhelyszerű megállapítást is, hogy „kis kiterjedésű szarmata telepek” márpedig nincsenek.²⁷ Vagy pl. ha mindössze néhány Makó-kultúrához sorolható kerámiatöredéket talál, akkor ugyancsak egy nagyobb kiterjedésű, laza szerkezetű (alacsony intenzitású) településmaradványra számíthat.

Összefoglalva vizsgálatunkat, megállapíthatjuk, hogy a vizsgált hatástanulmányok zöme alulbecsülte a régészeti lelőhelyek számát és nagyságát. A terepbejárások és a hatástanulmányok nagyon eltérő színvonalúak, módszertanilag korántsem egységesek. Általános közös jellemzőjük, hogy a terepbejárás adatain kívül szinte semmilyen más eszközállományt nem hasznosítanak a hatástanulmány készítéséhez.²⁸

²⁵ Minden személyeskedés nélkül: a HoT terepbejárásán csupa pályakezdő vett részt, akik értelemszerűen nem tudtak megfelelni a szakmai kihívásoknak.

²⁶ Ezt jól igazolják a fentebb bemutatott konkrét adatok.

²⁷ Talán mindennél árulkodóbb a HoT hatástanulmányának egyik mondata, amely jó magyarázatot ad az értelmezési hiányosságokra: „A lelőhelyek döntő többsége a szarmata korszakba tartozik. Ezek közül sok nagyon gyér leletanyagú és szűk területen körülhatárolható, valószínűleg **tanya szerű** szállások.” (kiemelés tőlem – SzCs)
Nem vitatjuk, hogy létezhetnek tanya-szerű szarmata kori szállások, azonban a közelmúltban feltárt szarmata kori telepek szinte kizárólag több hektáros nagyságúak.

²⁸ A kéziratot 2010 szeptemberében zártuk le.

Irodalom

- BONDÁR – HONTI – KISS 2004 BONDÁR Mária – HONTI Szilvia – KISS Viktória: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. – The preceding archeological exvataion of the planing m7 highway in County Somogy (1992–1999). Preliminary report I. In: Az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző feltárásai I–II–III. Szerk.: Király I. Sz. Kaposvár 2004. 3–24.
- RACZKY 2007 RACZKY Pál: Az autópálya-régészet helyzete Magyarországon. Módszerek és tapasztalatok az 1990 és 2007 közötti munkálatok alapján. – The state of „Motorway archeology” in Hungary. Methods and experience based ont he work carried out between 1990 and 2007. ArchÉrt 132 (2007) 5–36.
- SZALONTAI 1998 SZALONTAI Csaba: Kincsek a leendő aszfaltszemfedő alatt. Kutatások az M5-ös autópálya nyomvonalán. Szeged, 1998. november 13–19.
- SZALONTAI 1999 SZALONTAI Csaba: Beszámoló az M5 autópálya Csongrád megyei szakaszának régészeti feltárásáról. Magyar Múzeumok 1999/1, 8–10.
- SZALONTAI 2001 SZALONTAI Csaba: Multidéző utazás a jövőbe. Régészeti ásatások az M5 autópálya Csongrád megyei szakaszán. – A Past-evoking trip to the future. Archeological excavations along the Csongrád County section of motorway M5. In: László J.: Kíváncsi túrák az Alföldön. Barangolások az M5-ös mentén. – Curios Trips at the Great Plain. A Ramble along Motorway M5. Bp. 2001. 5–11, 81–87.
- SZALONTAI 2001A SZALONTAI Csaba: Beszámoló az M5 autópálya nyomvonalának előzetes régészeti feltárásáról. (Eredmények, tapasztalatok, tanulságok). MKCsM 1999/2000 (Szeged 2001.) 3–20.
- SZALONTAI 2003 SZALONTAI Csaba: Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. – Museological research along the alignment of the M5 motorway. In: Úton – útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. – On the road! Museum research along the intended route of the M5 Motorway. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003. 11–27.
- SZALONTAI 2005 SZALONTAI Csaba: Régészeti feltárások az M5 autópálya nyomvonalán Csongrád megyében (1993–2004). – Archeological Excavations Along the Alignment of the M5 Motorway in Csongrád County (1993–2004). In: ÉPKO 2005. IX. Nemzetközi Építéstudományi Konferencia. 9th International Conference of civil engineering and architecture. Szerk.: Köllő G., Csíksomlyó–Şumuleu Ciuc 2005. 228–236.
- SZALONTAI – SZ. WILHELM 2006 SZALONTAI Csaba – SZ. WILHELM Gábor: Előzetes jelentés egy késő bronzkori település és avar kori temető mentő feltárásáról Szeged-Kiskundorozsmán (M5 Nr. 38., 26/90. lelőhely). MKCsM 2005 (Szeged 2006.) 133–154.

VADAY 1999

VADAY Andrea: Bevezetés. In: Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. – A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site Rescue excavation at the M3 motorway. HMRK 1. Eger 1999. 7–8.

VADAY 1999A

VADAY Andrea: A lelőhely és az ásatási módszer leírása. In: Kompolt-Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. – A Neolithic, Bronze Age, Sarmatian and Avar site Rescue excavation at the M3 motorway. HMRK 1. Eger 1999. 9–12.

1. táblázat

	M5 1991		M5 1997		M430		M43 SzM		M43 SzM(KÖSZ)			M43 M		M43 M (KÖSZ)		StG HB				StG Cs	Hot A	Hot Dt
	34	64	6	18	18	18	18	11	11	45	12	19	29	38	44							
1	szездött lelőhelyek száma feltárás előtt (előirányzat)																					
2	szездött lelőhelyek nagysága feltárás előtt (előirányzat)																					
3	kilométerenkénti lelőhely átlag (db) feltárás előtt																					
4	kilométerenkénti lelőhely átlag (m²) feltárás előtt																					
5	szездött lelőhelyek nagysága feltárás után																					
6	az előirányzathoz képest %																					
7	kilométerenkénti lelőhely átlag (db) feltárás után																					
8	kilométerenkénti lelőhely átlag (m²) feltárás után																					
9	negatív ásatási felület																					
10	előirányzathoz képest %																					
11	fedett ásatási felület																					
12	előirányzathoz képest %																					
13	feltárt objektumok száma																					
14	objektumok átlaga lelőhelyenként																					
15	negatív ásatások száma																					
16	az előirányzathoz képest %																					
17	negatív ásatások nagysága																					

	M5 1991		M5 1997		M430		M43 SzM		M43 SzM(KÖSZ)			M43 M		M43 M (KÖSZ)		S/G SzSzb				S/G HB		S/g Bk		S/g Cs		HóT A		HóT Dt	
	1,88%	1,25%					1,92%	1,53%	0,00%	0,00%	0,00%	25,95%	0,00%	3,81%	4,83%	0,30%	13,82%												
18	az összes előirányzathoz képest %																												
19	a végül negatív ásatások előirányzatához képest			47,14%			16,89%	17,34%				90,90%		63,13%	68,22%	89,47%	45,98%												
20	temetők száma		-	9	5	8						3	7	2	2	4	3												
21	temetős lelőhelyek km átlaga		-	5,42	0,66	3,87						29,67	4,29	16,60	23,50	32,08	26,13												
22	az újonnan előkerült temetők száma		-	3	-	-						-	-	-	-	1	1												
23	az új temetők aránya az összes temetőhöz képes %		-	33,33%												25,00%	33,33%												
24	az összes temető km átlaga		-	16		3,87						29,67	4,29	16,60	23,50	32,08	26,13												
25	hány lelőhely lett nagyobb az előirányzatnál (db)		23	43	4	9	5	3	2			34	10	17	20	28	17												
26	előirányzathoz képest %		67,65%	67,19%	66,67%	50,00%	27,78%	27,27%	18,18%			75,56%	83,33%	89,47%	68,97%	73,68%	38,64%												
27	hosszabbodó lelőhelyek nagysága		239 390	349 144	87 285	159 927	114 486	46 729	31 796			16 271	7 611	11 275	9 911	38 400	27 937												
28	előirányzathoz képest %		257,85%	110,21%	132,25%	93,03%	53,09%	44,80%	27,13%			36,61%	48,32%	59,19%	52,03%	55,71%	50,42%												
29	hány lelőhely lett kisebb az előirányzatnál (db)		6	33	2	7	10	5	7			13	2	3	8	9	25												
30	előirányzathoz képest %		17,65%	51,56%	33,33%	38,89%	55,56%	45,45%	63,64%			28,89%	16,67%	15,79%	27,59%	23,68%	56,82%												
31	mennyivel lett kisebb a feltárt terület		8 800	43 862	- 12 878	43 733	68 459	29 894	30 628			- 3 217	- 440	- 1 697	- 987	- 1 340	- 6 231												
32	előirányzathoz képest %		9,48%	13,85%	-19,51%	25,44%	31,75%	28,66%	26,13%			-7,24%	-2,79%	-8,91%	-5,18%	-16,19%	-28,63%												
33	összeíró lelőhelyek száma		-	16	-	5	5	3	3			5	2	-	2	8	-												
34	előirányzathoz képest %		0,00%	25,00%		27,78%	27,78%	27,27%	27,27%			11,11%	16,67%	0,00%	6,90%	21,05%	-												
35	összeíró lelőhelyek nagysága		-	111 878	-	3 500	3 500					1 505	500		1 050	3 629	-												

		M5 1991		M5 1997		M430		M43 SzM		M43 SzM(KÖSZ)			M43 M		M43 M (KÖSZ)		StG HB				StG Cs		Hot A		Hot D
36	a saját előirányzatukhoz képest %			35,32%				2,04%		1,62%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	3,39%	3,17%	0,00%	5,51%	11,62%				
37	szórványból lett lelőhelyek száma	3	9			-	-	2	2								1	-	2	5	-	-	-	-	
38	az összes előirányzathoz képest %	8,82%	14,06%					11,11%	11,11%	11,11%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	2,22%	0,00%	10,53%	17,24%					
39	szórványból lett lelőhelyek nagysága	1 500	33 933			-	-	6 830	6 830	6 830							807	-	2 828	1 307	-	-	-	-	
40	az összes megelőző feltáráshoz képest %	0,59%	7,09%					3,66%	3,66%	3,66%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	1,40%	0,00%	9,88%	3,65%					
41	szórványból lett negatív felületek száma	-	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	4	-	-	-	-	
42	az összes negatív ásatáshoz képest aránya%	0,00%	0,00%					0,00%	0,00%	0,00%							100,00%		50,00%	80,00%					
43	szórványból lett negatív felületek nagysága	-	-			-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	807	-	440	921	-	-	-	-	
44	az összes negatív ásatáshoz képest aránya%																7,00%		60,61%	100,00%					
45	azonosított régészeti lelőhelyek száma	-	-			-	-	2	2	2	1	1	1	1	1	1	2	1	1	-	-	-	-	6	
46	az összes ásatáshoz képest aránya%							11,11%	11,11%	11,11%	9,09%	9,09%	9,09%	9,09%	9,09%	9,09%	4,44%	8,33%	5,26%	0,00%			13,64%		
47	azonosított és megtalált régészeti lelőhelyek nagysága	-	-			-	-	33 479	33 479	33 479	20 314	20 314	20 314	20 314	20 314	20 314	3 866	2 685	2 388	-	-	-	-	6 836	
48	az összes ásatáshoz képest aránya%							17,94%	17,94%	17,94%	21,78%	21,78%	21,78%	21,78%	21,78%	21,78%	6,72%	11,71%	8,34%	0,00%			15,63%		
49	új lelőhelyek száma	-	6			-	-	2	2	2							-	-	11	17	49	53			
50	szerződött lelőhelyekhez viszonyított arány %	-	9,38%					11,11%	11,11%	11,11%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	57,89%	58,62%	128,95%	120,45%			

		M5 1991		M5 1997		M430		M43 SzM		M43 SzM(KÖSZ)			M43 M (KÖSZ)		SicG SzSzB			SicG HB			SicG Bk		SicG Cs		Hot A		Hot Dt				
51	új lelőhelyek nagysága	-		89 285		-		11 125		11 125						-				-			12 633		15 956		57 043		49 895		
52	szerződött lelőhelyekhez viszonyított arány %	-		28,18%				6,47%		5,16%			0,00%		0,00%	0,00%				0,00%			66,31%		83,76%		182,65%		123,12%		
53	új lelőhelyek kilométerenkénti átlaga (db) feltárás után	-		0,12		-		0,06		0,06						-				-			0,33		0,36		0,38		0,68		
54	új lelőhelyek kilométerenkénti átlaga (m ²) feltárás után	-		1 830		-		360		360						-				-			381		339		445		312		
55	az új lelőhelyeken feltárt objektumok száma	-		1 715		-		135		135						-				-			507		174		1 245		430		
56	objektumok átlaga lelőhelyenként a mentő feltárásokon	-		285,83				67,50		67,50						-							836,55		174,00		25,41		8,11		
57	a beruházási területen kívül található, de benyúló lelőhelyek száma	-		22		-		-		-			1		1											1		5		-	
58	benyúló pozitív lelőhely száma			16									1		1											1		5			
59	benyúló pozitív lelőhely aránya %			72,73%								100,00%		100,00%	100,00%										100,00%		100%				
60	az összes ásatáshoz képest aránya%	-		25,00%									9,09%		9,09%													-			
61	az összes új lelőhelyhez képest aránya%	-																									10,20%				
62	benyúló lelőhelyek nagysága feltárás után	-		166 997		-							4 395		4 395										787		8 028		-		
63	az összes megelőző feltáráshoz képest aránya%	-		34,91%									4,71%		4,71%													-			
64	az összes új lelőhelyhez képest aránya%	-																									14,07%				

RÉGÉSZETI TOPOGRÁFIA: UGYANAZ MÁSKÉNT

REMÉNYI LÁSZLÓ – STIBRÁNYI MÁTÉ

Kulcsszavak: Lelőhely-nyilvántartás, lidar, prediktív modell, régészeti lelőhely, távérzékelés, térinformatika, topográfia

Keywords: Site records, lidar, predictive model, archaeological site, remote sensing, GIS, topography

Schlüsselwörter: Fundortregister, Lidar, prädiktive Model, Fundort, Fernerkundung, GIS, Topographie

A régészeti kutatás alapvető tárgya, a tájban végzett szüntelen emberi tevékenység lenyomatának felmérése nélkülözhetetlen bármilyen régészeti kutatáshoz. Magyarországon ezt a tevékenységet régészeti topográfiának nevezzük, ez széles körben a Magyar Tudományos Akadémia nagyszabású vállalkozása, Magyarország Régészeti Topográfiája (MRT) keretében végzett kutatások alapján terjedt el. Az MRT készítői, Torma István vezetésével olyan alapkutatások közlését végezték el a vizsgálati területeken, amelyek közérthetően, könnyen hozzáférhetően mutatják be azokat az alapadatokat, amelyek nélkül a régészeti jelenségek helyzete nem érthető meg. Az MRT kötetek jelentősége felbecsülhetetlen, azonban nem szabad megkerülnünk a „hogyan tovább” kérdését.

Ez a cikk azért készült, mert a szerzők fontosnak tartották végiggondolni, leírni és vitára bocsájtani azt, hogy a 21. század elején hogyan érdemes régészeti topográfiai kutatásokat végezni. Szükségességéről feleslegesnek, a gyakorlati kérdések tisztázásáról pedig (egyelőre) időszerűtlennek érezzük a vitát, az elméleti megvalósításról való közös gondolkodást azonban fontosnak tartjuk. Annál is inkább, mert az elmúlt egy-két évtizedben a lelőhely azonosítás tudománya részben kikerült a magyar régészettudomány fő sodorvonalából, míg a külföldi kutatásban jelentősége folyamatosan nő.

Ha 2010-ben topográfiai kutatásokat végzünk, nyilvánvalóan nem állhatunk ugyanúgy a feladathoz, mint az 1980-as években. A feladat ugyanaz, a módszerek egy része viszont megváltozott. A kérdés tehát alapvetően az, hogy hogyan másként? Milyen lehetőségek állnak rendelkezésünkre, hogyan érdemes ezeket összevetnünk, milyen határok mentén, milyen módszerekkel lehet a leghatékonyabb eredményt elérnünk? Mi az, ami változatlan a topográfiai kutatásokban, és mi az, amit meg kell változtatnunk?

A terepbejárás módszertani kérdéseire, magyarországi kutatástörténetére jelen cikkben nem térünk ki, ezeket nemzetközi kitekintéssel Jankovich-Bésán Dénes kandidátusi értekezésben fejtette ki. Az ez alapján készült módszertani kötet máig az egyetlen általános igényű terepbejárási módszertani kötet Magyarországon.¹ A hiánypótló munka ismerteti a nyugat-európai kutatás könyvtárnyi módszertani irodalmát² és az MRT-n kívül publikált magyarországi terepbejárások történetét, bibliográfiáját is.

Az alapfogalmak

A régészeti szakirodalomban, népszerűsítő kiadványokban, de a különböző építésügyi engedélyezési eljárásokban is az egyik leggyakrabban használt fogalom a *régészeti lelőhely*. Azonban egy dinamikusan fejlődő tudományban folyamatos az igény nemcsak a különböző interpretációk felülvizsgálatára, de sok esetben még a legalapvetőbb definíciók pontosítására is.³ A hatályos örökségvédelmi törvény

¹ JANKOVICH 1993.

² Azóta: pl. ORTON 2000 és BANNING 2002.

³ Vö.: MARKÓ 2000; MESTER 2001; HORVÁTH – H. SIMON 2002; RACZKY 2006.

(2001. évi LXIV. tv. 7§. 17.) egy – a jogi szabályozás szempontjainak megfelelő – rövid definíciót ad: „Régészeti lelőhely az a földrajzilag egyértelműen meghatározható terület, melyen a régészeti örökség elemei elsődleges összefüggéseikben található, és amelyeket a KÖH nyilvántartásba vett”. Az utolsó feltételnek viszonylag könnyen meg lehet felelni, elég ugyanis egy lelőhelybejelentő-adatlapot benyújtani a Hivatalba, ahol az adott területet régészeti lelőhelyként nyilvántartásba veszik. A jelenségek elsődleges összefüggésének szükségességéről elméleti vita folyik,⁴ ennek ismertetéstől most eltekintünk. Feltétlenül fontosnak tartjuk azonban – nemcsak a jogi szabályozás, de a kutatás szempontjából is – a definíció másik elemét: a lelőhely egy földrajzilag egyértelműen meghatározható terület.

A jogi szabályozás és az erre épülő napi örökségvédelmi gyakorlat körül az utóbbi években kialakult vita során, egy újabb – tudományos igényű – lelőhely-definíció is megjelent: „Leelőhely: a tárgyi leletek, régészeti jelenségek, valamint ökológiai maradványok speciális együttesének sajátos térbeli elhelyezkedése.”⁵ A térbeli elhelyezkedés tehát ebben a meghatározásban is központi szerepet kap.

Azaz egyértelmű, hogy a régészeti lelőhely egyik alapvető – és vitathatatlanul fontos – attribútuma, egyértelműen meghatározható földrajzi helye és kiterjedése. Ebből következően a régészeti lelőhelyek gyűjtése, adatainak feldolgozása, értelmezése, illetve a hivatali ügyintézésben nyújtott adatszolgáltatás, elsősorban térinformatikai feladat.

A tudományos kutatás igényei – amelynek egyik legfontosabb irányzata éppen a lelőhelyek közötti kapcsolatok vizsgálata – azonban a fogalom további finomítását igénylik. A legalapvetőbb kérdés, hogy a földrajzilag egy területen található, de különböző régészeti korszakokba sorolható és változatos típusú (pl. telep, temető, templom, depó), régészeti jelenségek egy lelőhelynek tekinthetők-e, vagy helyesebb-e külön lelőhelyekként kezelni az azonos korszakba és típusba sorolt jelenségeket. Azaz hogyan kell értelmezni azt a helyzetet, „ha egy bronzkori tell alján neolitikum kerül elő.”⁶ Az MRT az azonos területen előkerült különböző korú és típusú (!) lelőhelyeket egy lelőhelyként vette fel a kataszterbe, így egy lelőhelyként szerepelhet pl. egy bronzkori földvár a rajta álló középkori templommal és templom körüli temetővel. Az ilyen „leelőhely-komplexumok” elkülönítése a „zárt” (egy korszak, azonos típusú jelenségeiből álló) lelőhelyektől, nemrég a „topográfiai lelőhely” fogalom használatának javaslatát vetette fel közös cikkében Horváth L. A. és H. Simon K.⁷

Egy másik alapfogalom, jelen cikk tárgya, a topográfia olyan általános kifejezés, amely bár nem igényel újradefiniálást, mégis fontosnak tartjuk a fogalom pontos meghatározását. Az MRT munkássága nyomán a topográfia szó így minden régész számára a szisztematikus lelőhely azonosítással forrott össze. Ugyanakkor maga a régészeti topográfia kifejezés általánosabb érvényű, a lelőhely-kataszter létrehozása mellett a jelenségek (leelőhelyek) közötti (térbeli) kapcsolatok értelmezését is jelenti. Ebből adódóan nemcsak a lelőhely-felderítés és nyilvántartás, de maga a régészeti topográfia is elképzelhetetlen térinformatika nélkül.

A magyar gyakorlatban, a tudományos kutatásban (inventarizáció) és a jogi szabályozásban (jogszabályok, hivatali eljárások) egyaránt külön kezeljük és védjük a régészeti lelőhelyeket, műemlékeket, természeti értékeket. Az európai örökségvédelem ezredváltás utáni rendszere azonban komplex módon, tájvédelmi jelleggel próbálja kezelni az értékek összességét, legyen az természetvédelmi vagy örökségvédelmi.⁸ Ez a gondolat és gyakorlat mindenképpen előremutató: a Kárpát-medence az utolsó négyzetméteréig művelt, az ember által több ezer éve használt táj. A természetvédelem Magyarországon sehol sem őriz eredeti, „természetes” területet, hanem inkább

⁴ MESTER 2001; HORVÁTH – H. SIMON 2002.

⁵ RACZKY 2006.

⁶ MESTER 2001, 65.

⁷ HORVÁTH – H. SIMON 2002, 112.

⁸ Lásd FAIRCLOUGH – RIPPON 2002.

az ember által valamikor használt és átalakított terület valamilyen – eredetinek gondolt – állapotát.⁹ Ennek megfelelő védelméhez azonban lényeges lenne „feltárni”, megismerni azokat a döntéseket, amelyeket az ember hozott a tájban. Ez a feladat közös együttműködést igényelne. A táj jelenlegi fenntartható használatához nehéz tudatos döntéseket hozni az előzmények ismerete nélkül, az információhiány pedig néha riasztó, elég például a belvív-helyzetet megemlíteni.

A vizsgálat egyik lehetősége a tájértékek felmérése és kijelölése, ami részben régészeti feladat. Bár a tájérték típusok és fajták között nem szerepel a régészeti lelőhely kategória, a régészeti emlékek, jelenségek mégis beilleszthetők a rendszerbe. Mivel a kultúrtáj jelenlegi képét – a természeti adottságok mellett – a folyamatos tájformáló emberi tevékenység határozta meg, természetes, hogy az emberi tevékenység minden emléke (pl. települések, temetők, utak, halastavak, művelési ágak) tájérték. Így külön tájértéket jelent minden elpusztult település (korszakonként külön), felhagyott temető vagy egykori templomos hely. Az adatok tájérték szemléletű gyűjtésének elsődleges gyakorlati haszna egyértelmű: a tájérték fogalmának bevezetésével azok az elemek is feltérképezhetők és védhetők, amelyek a régészeti lelőhelyek nyilvántartásának jelenlegi gyakorlatába nem férnek bele.

Meg kell azonban itt említeni a tájvédelem ettől némileg eltérő felfogását is. A tájérték vizsgálatok ugyanis azzal, hogy kijelölik a tájérték-helyszíneket, egyben felosztják a tájat „értékes” és „értéktelen” részekre. Ez egyrészt érthető, hiszen a tájhasználat nem egyforma intenzitású, az ember azonban a táj minden egyes részét használta valamilyen módon. Az 1990-es évek közepétől az angol kutatás által kialakított *Historic Landscape Characterisation* (HLC) pontosan erre próbált választ adni, elsősorban térképi adatok alapján értelmezve a területhasználat legkülönbözőbb ágait.¹⁰ A szisztematikus terepi munkával összevonva ezek látványos eredményeket hoztak.¹¹ A HLC módszertana elég egységes ahhoz, hogy viszonylag kevés átalakítással a Kárpát-medencei viszonyokhoz adaptálható legyen, ezt kiegészítve a terepi vizsgálatokkal további erőteljes eszközt nyerhetünk az egykori területhasználat megértéséhez.

A települések, temetők, templomok, várak nyilvánvalóan nem fedik le az emberi tevékenység felszíni nyomainak teljes vertikumát. A feladat tehát nem korlátozódhat egyszerűen egy lelőhely-kataszter létrehozására. A tájérték-felmérés munkájában a régészet, elsősorban a régészeti topográfia feladata megválaszolni azokat a kérdéseket, amelyek a jelenlegi táj- és területhasználat kialakulásával függenek össze. Pusztán a lelőhelyek térképre vitele nem fog minket közelebb vinni ennek megértésében. Terepi munkával, felhasználva a korábbiakban említett lehetőségeket, meg kell próbálnunk feltérképezni, datálni és értelmezni – nagyrészt természetesen a lelőhelyeket alapul véve – az összes olyan jelenséget, amely az emberi tevékenységre vonatkozik. Ebből következően nemcsak a klasszikus értelemben vett régészeti lelőhelyek minősülnek tájértéknek, hanem például a különböző történelmi korú utak, az egykori művelési ágak (pl. egy középkori szántó, szőlő), vagy esetleg az erdőművelés emlékei is. A tájérték alapú inventarizáció tehát a topográfia általános feladatának – a jelenségek és a köztük lévő kapcsolatok térbeli vizsgálatának – is jól használható eszköze lehet.

Lelőhelyállomány, lelőhely-nyilvántartás

Közhely, hogy Magyarország területe régészeti értékekben, régészeti lelőhelyekben, európai összehasonlításban a gazdag területek közé tartozik. Ugyanakkor „gazdagságunk” mértéke egyelőre pontosan nem ismert, a lelőhelyállomány nagyságára vonatkozóan ugyanis csak – viszonylag szélsőséges keretek között mozgó – becsléseink vannak.

⁹ Ez a helyzet egyébként bizonyos mértékig a 19. századi műemlékvédelemre emlékeztet bennünket, amikor a műemlékek ideálisnak vélt állapotának kialakítására törekedtek. A Mátyás-templom és a Hortobágy talán nem csak a sztereotípiák miatt kapcsolható össze.

¹⁰ RIPPON 2004.

¹¹ PL. ALDRED 2001.

A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (KÖH) közhiteles lelőhely-nyilvántartása jelenleg több mint 70.000 rekordot tartalmaz. Ebből a kiadott MRT kötetek az ország 11,7%-n közel 10.000 lelőhely adatait közlik, a kiadásra eddig nem kerültek pedig további kb. 2000 lelőhelyet jelentenek. Az ezeken felüli felvételek a múzeumi adattárakból kinyert, illetve a 2001 óta elvégzett kutatások adatait tartalmazzák. A magyarországi lelőhely-állomány nagyságát ugyanakkor általában 100.000-re becsülik.¹² Ez első ránézésre impresszív adat, hiszen azt jelentené, hogy a lelőhelyek 70%-t már ismerjük. Ez azonban elég valószínűtlen. A fő kérdés valójában nem is a lelőhelyek száma, hanem a feldolgozottság mértéke, vagyis az a kérdés, hogy hol tartunk?

Először is, biztosan nem ismerünk 70.000 lelőhelyet. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy a KÖH említett nyilvántartásában összesen az adatoknak körülbelül a feléhez, 45.000 lelőhelyhez ismert térbeli adat (poligon, vagy pont). Egyrészt ennek körülbelül 16%-a található belterületeken belül, ami mindenképpen aránytalanságot jelent, másrészt meglehetősen sok esetben kell számolnunk azzal, hogy egy lelőhely több számon van felvéve. Összességében tehát becslésünk szerint mintegy 25.000–30.000 lelőhelyet tekinthetünk ismertnek.

Ennek a számnak a megállapításához persze a lelőhely fogalmának korábban már említett tisztázására is szükség lenne, hiszen a lelőhelyeink túlnyomó többségén több korszakot is tudunk azonosítani. Most azonban elégedjünk meg az eddigi gyakorlat alapján végzett vizsgálattal, a térben lehatárolható egységgel.

A lelőhelyek összességére vonatkozó becslést ugyanakkor – mely szerint 100–150.000 lelőhely lehet az ország területén – megalapozottnak tartjuk.¹³ A számítás alapja az MRT által kutatott területek mérete és az ott talált lelőhelyek közötti kapcsolat, ez alapján km²-ként körülbelül 1–1,5 lelőhellyel számolhatunk. A napjainkban végzett vizsgálatok is nagyjából ezt a számot erősítik meg. A KÖH és a SMMI munkatársai által 17 település területén végzett belső-somogyi topográfiai kutatás során 426 km²-en 517 lelőhelyet találtak.¹⁴ A tervezett Nabucco gázvezeték egész országot átívelő 384 km hosszú nyomvonalának terepbejárásán 355 lelőhelyet azonosítottak.¹⁵ Ezek a vizsgálatok, ahogy az MRT kutatásai is, biztosan nem találták meg az adott területre eső összes lelőhelyet, de biztosan kijelenthető, hogy legalább 75%-os eredményt hoztak, más szóval ezeken a helyszíneken legfeljebb 20–40% növekedést feltételezhetünk a jelenleg ismerthez képest.

Európai összehasonlításokkal összevetve is helytálló ez az adat, általában legalább 1–1,5 lelőhely/km² közé tehető, bár területenként nagyon változó lehet. Lengyelországban a Nemzeti Régészeti Felmérés (AZP) során 270.000 km² területen 435.000 lelőhelyet azonosítottak,¹⁶ Svédország 450.000 km² területén 570.000 lelőhely ismert. Szlovénia 20.000 km²-én 26.000 lelőhelyet azonosítottak.¹⁷ A felvételek különbözősége miatt persze nem szabad túl messzemenő következtetéseket levonnunk ezekből az adatokból, az arányok azonban jól megfigyelhetők, ezek alapján tehát Magyarország területén 100–150.000 lelőhelyre számíthatunk.

Azt gondoljuk, hogy nem is elsősorban a számok a lényegesek, hanem az, ami ezekből következik. Ezek alapján Magyarország régészeti lelőhelyeinek 20–30%-át ismerjük. Az említett Nabucco gázvezeték országon keresztülhaladó metszete ezt kiválóan példázza: a 339 azonosított lelőhelyből 77 volt korábbi ismert.

A fentieknek legalább két negatív következménye van. Egyrészt a hatályos jogszabályok csak a közhiteles lelőhely-nyilvántartásban nyilvántartott régészeti lelőhelyeket védik. Ennek hatásait, veszélyeit most nem részletezzük. Témánk szempontjából fontosabb, hogy az a tény, hogy a régészeti lelőhelyek háromnegyed részét nem ismerjük, ráadásul az ismert lelőhelyek térbeli szóródásának egyenetlensége nagyrészt kutatástörténeti körülményekből adódik, kérdésessé tesz bármilyen, az egész országra vonatkozó általános településtörténeti, topográfiai interpretációt.

¹² WOLLÁK 2009.

¹³ JANKOVICH – NAGY 2002.

¹⁴ FEKETE et al. 2005.

¹⁵ PARDITKA 2010 és STIBRÁNYI 2010b.

¹⁶ PRINKE 2009.

¹⁷ DJURIĆ et al. 2009.

Határok

A régészeti topográfia térbeli határai elsősorban földrajzi határokat jelentenek, ezért célszerű földrajzi kereteket felállítani. Szerencsére Magyarország ebből a szempontból kiemelkedően jó helyzetben van, a földrajztudomány által 1990-ben felállított kistájak 2010-ben átdolgozott rendszere pontosan az, amire szükségünk van. „A kistáj olyan homogén tájpotenciállal rendelkező téregység, amelyben meghatározó tájökológiai egyveretűség van jelen.”¹⁸ Magyarország Kistájainak Katasztere természetföldrajzi beosztás alapján négy hierarchiai szintre tagolja tájainkat.¹⁹ 6 nagytáj, 33 középtáj és 230 kistáj fedi le az országot, a középtájak és a kistájak között indokolt esetben kistáj-csoportokat is beiktattak. Mivel a kistájak lehatárolásakor a földrajzi szempontok által meghatározott homogén téregységeket veszik alapul, mi is vehetjük ezt a megtelepedés földrajzi alapegységének. Ez várhatóan többet fog elárulni a megtelepedés jellemzőiről, mint a jelenlegi külterületi határok alapján elvégzett lehatárolás, ami elsősorban közigazgatási célokra alkalmas.

A forrásanyag bővülése, az innovációban rejlő lehetőségek

Szükséges és célszerű a lelőhely felderítésbe és a régészeti topográfiai munkába a terepbejárások pótolhatatlan adatai mellett új, eddig csak korlátozottan, vagy egyáltalán nem alkalmazott forráscsoportok és eljárások bevonása.

Mint azt az alapfogalmak kapcsán kifejtettük, a lelőhely-diagnosztika, és a tágabb értelemben vett régészeti topográfia alapvetően térinformatikai feladat. Ez nemcsak azt jelenti, hogy a feldolgozási munkába térinformatikus szakembert is be kell vonni, hanem a lelőhely azonosítást végző régésztől is megköveteli a térinformatikai szemlélet követését, hogy térinformatikailag értelmezhető adatokat gyűjtsön.

A GPS használatával nem jelent problémát a lelőhely pontos helyének meghatározása, ugyanakkor a megfelelő adatfelvétel ebben az esetben elengedhetetlen. A lelőhely kiterjedésének rekonstruálásához szükség van a megfelelő mennyiségű (lehetőleg a felszíni leletanyag intenzitására is vonatkozó) reprezentatíván felvett pontra, azaz térinformatikai szempontú adatgyűjtésre.

Sokak számára triviális, de ki kell mondani, hogy a legfontosabb és legjobb dolog, ami a régészeti topográfiával történhetett, az a lehetőség, hogy a lelőhely állományt egy virtuális térben elhelyezhető, gyakorlatilag végtelen lehetőségű tér-adatbázissal (spatial geodatabase) kiegészíthető rendszerre tudjuk felépíteni. A valóság modellezésével, szükség szerinti egyszerűsítésével érthető és kezelhető a lelőhelyek helyzetének vizsgálata, ez teszi lehetővé a közöttük lévő kapcsolatrendszer értelmezését is. Mindennek, amit régészeti topográfia címen végzünk, a fentiekre kell felépülnie. GPS-t nem (csak) azért használunk, hogy segítségével pontosabban meg tudjuk állapítani a jelenségek (és saját magunk) helyzetét, hanem hogy azokat erre a virtuális tér-adatbázisra helyezhessük.²⁰

Valójában ez a legnagyobb és a legkevésbé látványos különbség a topográfia régi és új módszerei közül. Nem látványos, hiszen a lelőhelyek ugyanúgy „krumpliként” jelennek meg egy térképen, a helyzet mégis teljesen más. Sarkos, de nagyon lényeges megállapítás: régészeti topográfiát egészen egyszerűen nem lehet, nem szabad a 21. században GIS nélkül végezni.

Térképek és távérzékelés

Amikor térképet használunk, egyfajta virtuális térben dolgozunk. A topográfiai kutatások munkaasztalát mindig is a valóság valamilyen ábrázolása jelentette, mely a legtöbbször valamilyen térkép, de nem feltétlenül az.

¹⁸ MAROSI – SOMOGYI 1990, I. 15.

¹⁹ DÖVÉNYI 2010.

²⁰ Régészeti felhasználáshoz pl.: WHEATLEY – GILLINGS 2002 vagy GREGORY 2007.

Két csoportra oszthatjuk a valóság modellezésének eszközeit: származtatott és nyers adatokra. Az első halmaz a térképekből áll, ezek a valóság (térképész által értelmezett) származtatását jelentik. A másik halmaz a távérzékelési lehetőségek révén nyílik meg előttünk: a légi fotók, ortofotók, műholdképek, multi- és hiperspektrális felvételek, lézerszkenneres adatok. Mindkét adathalmaz használata lényeges, de a kettő közötti különbségtétel is.

A rajzolt térképek fontosságáról az első katonai felméréstől az EOVS térkép-szelvényekig terjedően nem kell különösebben szót ejteni, ezek nélkül semmilyen topográfiai kutatást nem érdemes végezni. Nem csak az 1:10 000 léptékű EOVS térképek állnak a kutatás rendelkezésére, hanem használható számos, az egész ország területéről készült ortofotó állomány, nem is beszélve a könnyen hozzáférhető műholdas felvételekről. Ugyanakkor a különböző archív térképek digitalizálásával, egy részük georeferálásával egy könnyen, praktikusán használható forráscsoport került elérhető közelségbe.²¹

A térképekkel azonban van egy komoly probléma: egy sajátos szűrőn keresztül ismerjük meg a valóságot, hiszen csak azok az adatok kerülnek rá, aminek a térkép készítője jelentőséget tulajdonított. Tudunk ugyan domborzatmodellt is generálni az EOVS térképekből, a vektorizált állományból generált modell azonban nem elég nagy felbontású a lelőhely azonosítás számára.

A nyers adatok hátránya, hogy több időt kell eltöltenünk a kinyerésével, maga az értelmezés azonban régészeti központú lehet. A légi fotók előállításának és értelmezésének tudománya Magyarországon több műhellyel is rendelkezik (ELTE Régészeti Intézete, MTA Régészeti Intézete, Pécsi Légirégészeti Téma), több tízezer darabos – nagyrészt még nem értelmezett – gyűjteményekkel. A kutatások eredményeit rendszeresen publikálják is.²² Lényegesnek tartjuk szorosan összekapcsolni ezeket a kutatásokat a jövőbeni topográfiai vizsgálatokkal. A párhuzamosan végzett légi régészeti és terepi munka egymást kölcsönösen kiegészítve hatékonyan működik, a légi régészeti adatgyűjtésen alapuló, terepi adatokkal szisztematikusan kiegészített adatgyűjtés potenciálját jól mutatja Miklós Zsuzsa Tolna megyei kutatása.²³ Nem elsősorban a légi fotókon azonosított jelenségek hitelesítésére (truthing) gondolunk, mivel magán a területen nem feltétlenül találhatunk felszíni leleteket, viszont a légi fotók felhívhatják a figyelmet a jelenségek területének környékére. Ezeken általában szisztematikus vizsgálattal megtalálhatóak azok a telepjelenségek, amelyek segítségével datálhatjuk és értelmezhetjük a „légi” adatokat.

A különböző (akár megfelelően nagy felbontású) légi és űrfelvételek és az azokból generált felületmodellek közös problémája, hogy nem a valós domborzatot, hanem a felmért felszínt, azaz egy erdő esetén például a lombkorona tetejét modellezzük.²⁴ Ezért bármilyen vizsgált területnek van egy jelentős része, ahol nem használhatóak.

Lehetőségünk van azonban a valós felszíni domborzatot mutató és a vegetáció alá is „belátó” modell felhasználására. Mára nem elérhetetlen a lézerszkenneres (lidar – light detection and ranging) 0,5 m-nél pontosabb felbontású domborzatmodell készítése bármilyen vizsgálati területről.²⁵ A lidar felvételeket a régészeti kutatás általában távérzékelési lehetőségei miatt használja,²⁶ sokkal fontosabb azonban, hogy ennek segítségével olyan alaptérképet kaphatunk egy-egy területről, amilyenről minden terepi régész álmodik: a valóság pontos leképezését. A vegetáció kiszűrésére alkalmas felvételek segítségével egyrészt megbízható felmérések állnak rendelkezésünkre az erdővel borított területek antropogén hatásairól, másrészt pontos háromdimenziós domborzati térképet generálhatunk. Ez lehet a topográfiai kutatások valódi munkaasztala.

²¹ Ld. I–III. katonai felmérések az Arcanum Kiadótól.

²² Ld. Czajlik Z. és Miklós Zs. cikkeit a Régészeti kutatások Magyarországon köteteiben. A technológiailag folyamatosan fejlődő téma legutóbbi összefoglalásához és az újabb módszertani lehetőségekhez ld. VERHOEVEN 2009.

²³ MIKLÓS 2007.

²⁴ Ennek régészeti felhasználására ld. PARCAK 2009.

²⁵ FUJII – FUKUCHI 2005 és SHAN – TOTH 2009.

²⁶ Ismert, látható jelenségek, várak, templomok, sáncok, kunhalmok felmérésére; pl. LAMBERS et al. 2007.

Prediktív modellezés a régészetben

Meg kell említenünk azokat a térinformatikai lehetőségeket is, amelyeket összefoglaló néven prediktív modelleknek neveznek. A régészeti célú prediktív modellek azt veszik alapul, hogy az emberi megtelepedés nem véletlenszerű, és a lelőhelyek szóródása természeti és kulturális eredők mentén modellezhető. A már ismert lelőhelyek alapján ezek összevetésével és geostatistikai vizsgálatokkal kiszűrhetőek azok a helyszínek, ahol a lelőhelyek előfordulásának valószínűsége nagy, illetve azok is, ahol alacsony.

A modellek tudományos alapját az emberi megtelepedés környezeti feltételeit vizsgáló kutatások, a régészet kvantitatív és térbeli jellegzetességeinek vizsgálata jelenti, az első modelleket az 1960-as években hozták létre. A gyakorlati igény az Egyesült Államokban jelent meg elsőként, amikor a szövetségi kormányok számára előírassá vált az örökségi helyszínek azonosítása és védelme. A modellek az 1990-es évektől fogva a térinformatika fejlődésével váltak a tervezési feladatok széles körben használt eszközévé.²⁷

Gyakorlati, örökségvédelmi felhasználásuk igen elterjedt. Az Egyesült Államok és Kanada a közigazgatási és fejlesztési munkában mindennapos eszközként használja, Hollandiában egy, az egész országra kiterjedő harmadik generációs prediktív modell (IKAW) az örökségvédelmi közigazgatási eljárások alapja.²⁸

A legelterjedtebb induktív modellek a már ismert lelőhelyek adatai alapján adnak előrejelzést arról, hogy hol kell még számítanunk lelőhelyekre, ez azonban nem a kizárólagos felhasználási lehetőségük. Induktív módszerrel például vizsgálható egy adott korú település és a hozzá tartozó temető térbeli kapcsolata, az ismert esetek alapján valószínűséget jelezhetünk az (egyelőre) ismeretlen helyzetekre. Ezen kívül kereshetünk lehetséges helyszíneket kizárólagos alapon (*boolean overlay*), például földvárak számára.²⁹ A térinformatikai és geostatistikai lehetőségek számát csak a feltett kérdések száma szabja meg, melyeket ezen felül egységesen lehet kezelni.³⁰

Értelmezési lehetőségek

A távérzékelési módszerekben rejlő lehetőségektől a régész szakemberek egy része forradalmat vár(t), a lelőhely azonosítás új távlatait, amely azt eredményezi, hogy – kis túlzással – a terepi feladatok pusztán az azonosított jelenségek helyszínének felkeresésére korlátozódnak. Bármennyire is csábító ez a lehetőség, azt gondoljuk, hogy ez soha nem fog megvalósulni, és nem is szabad megvalósulnia. A távérzékelés, bármennyire is pontos, csak az egyik oldala lehet a lelőhely azonosításnak, a másik – önállóan, elsődlegesen a távérzékeléstől és a légi fotózástól függetlenül végzendő – feladat ugyanaz, és módszerének alapja sem változik: be kell járni a vizsgálati területet.

A rendelkezésünkre álló „munkaasztalon”, a meghúzott határokat kiindulási alapként használva összesen 230 területen meg kell találnunk, bemutatnunk és értelmeznünk az emberi tevékenység nyomait. Az azonosítás legelső és legutolsó lépése terepbejárást jelent: szántott területen ez elsősorban leletgyűjtés, szántás alá eddig még nem vont területeken pedig a jelenségek felszíni azonosítása. A térképeken túl mindkettőre az említett lidar felvételek elemzése ad használható kiindulópontot. Az utóbbiban meglehetősen nagy potenciált látunk, bár a szántott területek aránya Magyarországon különösen nagy, az erdővel fedett, illetve a gyepek területeken megfigyelhető lehetőségek sem lebecsülendők.

Tisztában kell lennünk azzal, hogy a terep bejárásával az emberi megtelepedés helyszíneinek csupán egy szeletét, igaz a legnagyobb szeletét tudjuk azonosítani: a településeket, pontosabban a lakó- és munkahelyeket. A temetőket, egy-két kivételtől eltekintve általában nem, vagy nem

²⁷ VERHAGEN 2007, 13–26.

²⁸ KAMERMANS et al. 2009, 49–62.

²⁹ STANČIĆ – KVAMME 1999.

³⁰ A téma összefoglalása: MEHRER – WESCOTT 2006.

szükségszerűen találjuk meg. A légi régészeti kutatás és a távérzékelés korábban említett lehetőségei itt jelenthetik azt a másikat, amire a vizsgálat támaszkodhat.

A lehetőségektől függően érdemes geofizikai adatokat is bevonnunk a vizsgálatba. Ezek a módszerek elsősorban nem a lelőhely azonosításban, hanem a jelenségek értelmezésében segítenek bennünket. Ennek a folyamatosan fejlődő tudományágnak jelenleg a régészeti topográfia nyújthatja a legjobb tanulási folyamatot, a geofizika ugyanis pusztán a módszer felhasználásától nem válik régészeti geofizikává, de idővel talán a topográfia legfontosabb módszerévé válhat.

Amit lényegesnek tartunk a vizsgálatban, hogy a topográfiának mindenképpen szigorúan pusztításmentesnek (nondestruktív) kell lennie, bármennyi lehetőség és forrás is adódik rá. A lelőhelyek részleges pusztulásával járó topográfiai célú próbakutatókat, szondázásokat az erőforrások rossz felhasználásának tartjuk. Statisztikailag szignifikáns számú próbakutató jelentős anyagi költséggel és pusztító hatással járna, ennek hiányában azonban inkább csak a végeredményt torzító hatást jelent.

Ezzel már rá is tértünk az adatgyűjtésből következő lépésre: az értelmezés soha véget nem érő feladatára. Már az is egyfajta értelmezés persze, ha térképet készítünk a régészeti lelőhelyekről.

Komplex vizsgálatnál, egy stáb kb. 2–3 éves folyamatos kutatásával egy kistájon a régészeti jelenségek (geo)statisztikailag vizsgálható, jelentős százaléka felderíthető. Ez már elegendő lehet arra, hogy megpróbáljuk értelmezni a jelenségeket, elsősorban a lelőhelyek közötti hierarchia vizsgálatával. Ezzel a kérdéssel igen sok szempontból foglalkozott a magyar régészeti kutatás. A topográfia feladata itt elsősorban az, hogy olyan egységes keretet dolgozzon ki, amely segítségével az összes korszak – egyenként vagy összevonva – összehasonlíthatóan vizsgálható. Az értelmezési lehetőségek kifejtésére jelen sorok között nincs lehetőségünk, mindenesetre ennek alapját a lelőhelyek közötti kapcsolatrendszerek térinformatikai és geostatistikai vizsgálatában látjuk. Ennek során meg kell kísérelnünk korszakonként meghatározni az azonos, vagy hasonló hierarchiájú (telep)jelenségeket, és térinformatikai módon értelmezni a közöttük, és az összes többi jelenség közötti viszonyt. Ez valószínűleg hálózatos elrendeződést fog mutatni minden korszakban, ezekre prediktív modelleket lehet kialakítani. Azonban ez egyelőre pusztán elméleti felvetés, a gyakorlati alkalmazási kísérletek a sárbogárdi kistérség régészeti örökségét vizsgálva a tanulmány megírásával egy időben folynak.³¹

Sok minden szól a hierarchia felállítása és az értelmezés ellen. Az adataink például csak annyira lehetnek pontosak, amennyire az adatbázisok, amikből felépítettük azokat. A felszíni megfigyelési lehetőségek egyenetlenségei, a datálás pontatlansága mind komoly torzító akadályként jelentkeznek. A régészet legnagyobb kihívása, a jelenségek leírásának, értelmezésének kérdése azonban nem csak a lelőhelyeken belül érvényes. Ha a modellezés segítségével korszakonként megfelelően rugalmasan építjük fel a lelőhelyek csoportosítását, olyan – az újabb eredmények tükrében folyamatosan módosítható – eszközt kapunk, amely alkalmas lehet arra, hogy a vizsgálati területen minden egyes jelenség kontextusba helyezhető legyen.

Irodalom

ALDRED 2001

ALDRED, Otto: Somerset and Exmoor National Park Historic Landscape Characterisation Project 1999–2001. Tauton: Somerset County Council and English Heritage. 2001.

BANNING 2002

BANNING, Edward Bruce: Archaeological survey. Springer. 2002.

³¹ A felvetésről bővebben STIBRÁNYI 2010a.

- DJURIĆ et al. 2009 DJURIĆ, Bojan – MASON, Phil – MLAKAR, Barbara – KOVAČEC NAGLIĆ, Ksenija – PETEK, Brigita: Listing archaeological sites – heritage: the case of Slovenia. In: Listing Archaeological Sites, Protecting the Historical Landscape. EAC Occasional paper no. 3 (2009).
- DÖVÉNYI 2010 DÖVÉNYI Zoltán (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere. 2. átdolgozott és bővített kiadás. MTA FKI. Bp. 2010.
- FAIRCLOUGH – RIPPON 2002 FAIRCLOUGH, Graham – RIPPON, Stephen (szerk.) Europe's Cultural Landscape: archaeologists and the management of change. EAC Occasional Paper 2 (2002).
- FEKETE et al. 2005 FEKETE Csanád – HONTI Szilvia – HORVÁTH Ferenc – JANKOVICH B. Dénes – KOROM Anita – KÖLTŐ László: Terepbejárások Somogy megyében 1999–2004. RKM 2004 (Bp. 2005.) 91–120.
- FUJII – FUKUCHI 2005 FUJII, Takashi – FUKUCHI, Tetshuo: Laser remote sensing. Boca Raton. Taylor & Francis. 2005.
- GREGORY – ELL 2007 GREGORY, Ian – S. ELL, Paul: Historical GIS: technologies, methodologies, and scholarship. Cambridge studies in historical geography, 39 (2007). Cambridge: Cambridge University Press.
- HODDER – ORTON 1979 HODDER, Ian – ORTON, Clive : Spatial Analysis in Archaeology. Cambridge University Press 1979.
- HORVÁTH – SIMON 2002 HORVÁTH László András – H. SIMON Katalin: Hozzászólás a régészeti lelőhely fogalmához. Ősrégészeti Levelek 4 (2002) 111–113.
- JANKOVICH 1993 JANKOVICH-BÉSÁN Dénes: A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban. Bp. 1993.
- JANKOVICH – NAGY 2002 JANKOVICH-BÉSÁN Dénes – NAGY Mihály: Felmérés a régészet helyzetéről 1989–1999, NKÖM-KÖH. Bp. 2002.
- KAMERMANS et al. 2009 KAMERMANS, Hans – LEUSEN, Martijn van – VERHAGEN, Philip: Archaeological prediction and risk management. Leiden Univ. Press. 2009.
- LAMBERS et al. 2007 LAMBERS, Karsten – EISENBEISS, Henri – SAUERBIER Martin – KUPFERSCHMIDT, Denise – GAISECKER Thomas – SOTOODEH, Soheil – HANUSCH Thomas: Combining photogrammetry and laser scanning for the recording and modelling of the Late Intermediate Period site of Pinchango Alto, Palpa, Peru. In: Journal of Archaeological Science. 34 (10) 1702.
- MARKÓ 2000 MARKÓ András: Gondolatok az „őskőkori régészeti lelőhely” fogalmáról. Ősrégészeti Levelek 2 (2000) 76–78.
- MAROSI-SOMOGYI 1990 MAROSI Sándor – SOMOGYI Sándor: Magyarország kistájainak katasztere I–II. 1. kiadás. Bp. 1990.
- MEHRER-WESCOTT 2004 MEHRER, Mark – WESCOTT, Konnie: GIS and archaeological site location modelling. Boca Raton. London 2004.
- MESTER 2001 MESTER Zsolt: Mi is az az „őskőkori régészeti lelőhely” (ha egyáltalán van olyan)? Ősrégészeti Levelek 3 (2001) 64–65.
- MIKLÓS 2007 MIKLÓS Zsuzsa: Tolna megye várai. Bp. 2007. (VAH 22.)
- ORTON 2000 ORTON, Clive: Sampling in archaeology. Cambridge University Press 2000.

- PARCAK 2009 PARCAK, Sarah H.: Satellite remote sensing for archaeology. London Routledge 2009.
- PARDITKA 2010 PARDIKA Györgyi: Nabucco gázvezeték. Régészeti terepbejárás dokumentáció (kézirat). MNM-NÖK Adattár 2010-0254/1.
- PRINKE 2009 PRINKE, Andrzej: Seven years after Seville: Recent progress in managing the archaeological heritage in Poland. In: A. C. Schut, P. (szerk.) Listing Archaeological Sites, Protecting the Historical Landscape. EAC Occasional paper no. 3 (2009)
- RACZKY 2006 RACZKY Pál: A régészeti lelőhely fogalmának tudományfilozófiaialaponttörténeti axiomatikus meghatározása. ArcÉrt 131 (2006) 246–248.
- RIPPON 2004 RIPPON, Stephen: Historic landscape analysis: deciphering the countryside. Practical handbooks in archaeology, no. 16. York: Council for British Archaeology. 2004.
- SHAN-TOTH 2009 SHAN, Jie – TOTH K. Charles (szerk.): Topographic laser ranging and scanning: principles and processing. Boca Raton. CRC Press/Taylor & Francis Group. 2009.
- STANČIĆ-KVAMME 1999 STANČIĆ, Zoran – KVAMME, Kenneth: Settlement patterns modelling through Boolean overlays of social and environmental variables in: Barceló, J.A., I. Briz and A. Vila (szerk.), New Techniques for Old Times – CAA98. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. BAR International Series 757. Archaeopress, Oxford 1999. 231–238.
- STIBRÁNYI 2010A STIBRÁNYI Máté: Gondolatok a régészeti topográfia lehetőségeiről. In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól. Szerk.: Kvassay Judit. Bp. 2010. 343–359.
- STIBRÁNYI 2010B STIBRÁNYI Máté: Nabucco gázvezeték. Régészeti terepbejárás dokumentáció (kézirat). MNM-NÖK Adattár 2010-0254/1.
- VERHAGEN 2007 VERHAGEN, Philip: Case studies in archaeological predictive modelling Leiden. Leiden, University Press 2007.
- VERHOEVEN 2009 VERHOEVEN, Geert: Beyond Conventional Boundaries. New Technologies, Methodologies and Procedures for the Benefit of Archaeological Data Acquisition and Analysis. Nautilus Academic Books. Gent 2009.
- WHEATLEY – GILLINGS 2002 WHEATLEY, David – GILLINGS, Mark: Spatial Technology and Archaeology: the archaeological applications of GIS. CRC Press
- WOLLÁK 2009 WOLLÁK, Katalin: Listing – precondition of protection? In: A. C. Schut, P. (szerk.) Listing Archaeological Sites, Protecting the Historical Landscape. EAC Occasional paper no. 3 (2009).

RÉZKORI AGYAGPECSÉTLŐK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

KALICZ NÁNDOR

Torma Istvánnak, az első hitelesen feltárt magyarországi késő rézkori pecsétlő közélettevőjének ajánlja a szerző ezt a kis írást.

Kulcsszavak: rézkor, bolerázi csoport, agyagpecsétlő

Keywords: Copper Age, Boleráz group, clay stamp seal

Schlüsselwörter: Kupferzeit, Boleráz-Gruppe, Tonstempel

A hiteles ásatásból származó, első agyagpecsétlő Pilismarót-Basaharcon került felszínre 1971-ben, a késő rézkori bolerázi csoport szórthamvas temetőjének egyik kőborítású sírjából.¹ (2. ábra 14.)

Az első közlés után csak Makkay gyűjteményes kötetében jelent meg, lett látható újból ugyanez a pecsétlő.² Ezután Makkay János még egy kisebb füzetet szánt a Közép- és DK-Európában pótlólag előkerült és megismert neolitikus és rézkori pecsétlőknek.³

A 90-es években kezdődött nagyberuházások, különösen az M7-es autópálya építését megelőző leletmentő feltárások alapján kerültek az érdeklődés előterébe többek között a rézkori agyagpecsétlők. Az alábbi tanulmányban nem csak az új forrásokat foglalom össze, de lehetővé vált finomítanom a régebbi adatok időrendjét is. Petrivalentén (Zala m.) a 2000–2003. évi ásatások hoztak újabb megvilágítást többek között a rézkori agyagpecsétlőkkel kapcsolatos kérdésekre is. Horváth Lászlóval, a nagykanizsai Thúry György Múzeum nyugalmazott igazgatójával együtt nagyobb tanulmány keretében dolgoztuk fel a protobolerázi fázis/csoport teljes problematikáját, köztük a rézkori pecsétlőket is.⁴

A Petrivalentén folytatott ásatásokon, a lelőhely délkeleti részén, jórészt egy sekély körárokkaal övezett területen kerültek felszínre a protobolerázi fázis/csoport objektumai, és velük együtt az árok részletei is. (1. ábra 1–2.)

A petriventei leletek kétségtelenül a protobolerázi időszakot képviselik. Ezt annak ellenére is kijelenthetjük, hogy egyes vidékek hasonló korú leletei között az egység mellett kisebb különbségek is mutatkoznak. Lokális eltérések korábban, a helyes értékelések megítélésében bizonyos nehézségeket okoztak. A nagyfelületű ásatások előtt a protobolerázi fázis jelenségei és leletei csak kevés számú és kisméretű ásatások révén kerültek felszínre. Erre utalt e sorok szerzője, amikor a két országrészt integráló protobolerázi típusban a nyugaton és keleten a kerámia kissé eltérő vonásait a helyi előzmény érvényesülésének tulajdonítja.⁵ A helyi előzményt a Dunántúlon a tűzdelt barázdás kerámia, az Alföldön a Hunyadihalom kultúra alkotta. Az új, nagyfelületű ásatásoknak köszönhetően, elsősorban Petrivalentét és több más Zala megyei lelőhelyet is ki kellett vonni a tűzdelt barázdás kerámia kultúrájának lelőhelyei közül, és a távoli területeken is érvényesülő egységesülő folyamatok miatt a protobolerázi csoport (korábban Balaton III) együttese közé kellett sorolni.

Az átsorolást az indokolta, hogy a protobolerázi fázishoz tartozó nagyszámú lelet típus a Dunántúlon (korábban Balaton III), nagy területen lényegében egységes jellegű leletanyaggal jelent meg. Hasonlóképpen a tűzdelt barázdás díszű kerámia kultúrája (korábban Balaton II), a

¹ TORMA 1973 [1975], 182., 55. t. 2.

² MAKKAY 1984, Kat. szám 186., 28. kép 10.

³ MAKKAY 2005.

⁴ KALICZ – HORVÁTH 2010, 407–434.

⁵ KALICZ 1991, 380. KALICZ 2001.

protobolerázt megelőzően, kisebb területen, de az előbbitől lényeges különbségekkel, ugyancsak egységesen jelent meg a Dunántúlon és DNy-Szlovákiában.

A rézkori agyagpecsétlők lelőhelyei a Kárpát-medencében

Az agyagpecsétlő vagy pintadera egyike a protobolerázi fázis legjellegzetesebb leleteinek. Ez a karakterisztikus tárgy régebben a magyarországi középső és késő rézkor hiteles környezetéből ismeretlen volt. A pilismaróti volt az első példány, amely hiteles feltárás közben a késő rézkori bolerázi csoport egyik sírjából került elő. A közelmúlt ásatásai során azonban egyre több pecsétlő látott napvilágot, amelyek leletösszefüggései lehetővé tették relatív kronológiai helyzetük pontosabb meghatározását. Világossá vált, hogy a Kárpát-medencei rézkori pecsétlők eredetét a protobolerázi fázis kezdetéig kell visszavezetni, és használatuk lényegében a bolerázi időszak végéig követhető.

Petriventén 2001–2002 között az M7-es autópálya építését megelőző, nagyfelületű feltárások során három agyagpecsétlő került elő felszínre három különböző objektumból.⁶ (1. ábra 3–5.) Az egyik bázisa téglalap alakú, és hosszú, kerek fogantyúja van. A nyomófelület nagy részét mélyen bevágott párhuzamos zezzug vonalak töltik ki, két végén erre merőlegesen kimetszett ék alakú (farkasfog) minták sora zárja. A kimetszésekben vörös festék nyomai maradtak meg. Hossza 5 cm. (1. ábra 3.) A másik példánynak csak a nyomófelülete maradt meg. Mintázata vízszintesen futó, bekarcolt, párhuzamos, deformált zezzug vonalakból áll. Hossza 4, 2 cm. (1. ábra 4.) Az ép harmadik példányt kerek bázissal formázták meg, melyet mélyen vésett, spirális vonal tölt ki. A pecsétlő teste kónikus, hosszúkás fogantyúja kerek. Átmérő 3,0 cm. (1. ábra 5.) A petriventei pecsétlőkkel együtt mutatom be az ugyanazon a lelőhelyen feltárt, alacsony kis füles bögréket, amelyek másokkal együtt a protobolerázi csoport egyik jellegzetes edénytípusát képviselik. (1. ábra 8–14.)

Hasonló formájú, csak díszítésben eltérő pecsétlőt közöl Száraz Csilla a Petriventéhez közeli Eszteregnye-Kenderföldeken végzett ásatásáról.⁷ (2. ábra 5.) Kvassay Judit a Petriventéhez közeli Eszteregnye-Bozókföldje lelőhelyen végzett ásatása során 4 agyagpecsétlőt, illetve töredéket talált, melyeknek a díszítése az előbb bemutatott eszteregnyei példányhoz hasonló. A nyomófelületre előbb sűrű, párhuzamos, függőleges vonalakat véstek, majd ezekre merőlegesen 2–4, ugyancsak párhuzamos vonalat mélyítettek. (2. ábra 1–4.) A leleteket Straub Péter közölte.⁸ Korábban közöltem egy még nem helyesen keltezett agyagpecsétlőt Nagykanizsa-Sáncról, a Dél-Dunántúlról.⁹ (2. ábra 6.) Horváth L. András az eszteregnyeiekhez hasonló mintázatú 2 pecsétlőtöredéket tett közzé a Bak-Felrétkak nevű lelőhelyről (Zala m.).¹⁰ (2. ábra 7, 10.)

Rövid híradásokban több agyagpecsétlőről is megemlékeztek a szomszédos Somogy megyében ásatást végző kutatók, részletes ismertetést azonban csak a Balatonkeresztúron¹¹ (2. ábra 9.) és Balatonőszödön¹² (2. ábra 12.) talált pecsétlőről kaptunk. Sajnos az előbbi lelőhelyen vegyesen fordultak elő a tűzdelt barázdás díszű (és protobolerázi?) kerámiához és a bolerázi csoportéhoz tartozó leletek. Ezért az említett balatonkeresztúri pecsétlő mind a két fázishoz tartozhat. Ugyancsak késő rézkoriként meghatározott, kerek bázisú, szélén mélyen vésett, ék alakú bevágásokkal ellátott pecsétlő képét közlik az ásatók a Balatonlelle-Rádi út nevű lelőhelyről (2. ábra 11.), azzal a megjegyzéssel, hogy a pecsétlő a bolerázi csoportéhoz vagy a badeni kultúrához is tartozhat.¹³ Magam úgy vélem, hogy a párhuzamok alapján inkább a bolerázi csoporttal valószínűbb az összefüggés. Egy másik beszámoló ugyanarról a Balatonlelle-Országúti-dűlő nevű

⁶ KALICZ – HORVÁTH 2010.

⁷ SZÁRAZ 2003, 31.

⁸ STRAUB 2006, 10. kép 7–10.

⁹ KALICZ 1974/75, 41–44., 10. t. 1.

¹⁰ HORVÁTH 1990a, 5. kép 3., 9. kép 4.

¹¹ FÁBIÁN 2003, 1. kép.

¹² BELÉNYESY – HORVÁTH 2006, 3. kép alul. BELÉNYESY – HORVÁTH 2007, 101.

¹³ MOLNÁR – SÍPOS 2006, 46–47., 5. kép.

lelőhelyről az előzetes jelentésben több darab, geometrikus nyomobázisú pecsétlőt említ képek nélkül.¹⁴ Balatonőszöd-Temetői-dűlő (Somogy m.) lelőhelyről a bolerázi objektumokban talált több pecsétlőről kapunk rövid beszámolót, amelyek vörös festéknymokat is megőriztek.¹⁵ (2. ábra 12.) Zamárdi-Kútvölgyi-dűlőben (Somogy m.) feltárták a bolerázi csoport egy pecsétlőjét is. A pecsétlő használatát bemutató rajzos rekonstrukció feltehetően a zamárdi példányt ábrázolja.¹⁶ Kaposvár (Somogy m.) környékéről szórványként ismert egy kerek nyomobázisú pecsétlő. Tartozhat a protobolerázi fázishoz és a bolerázi csoporthoz is.¹⁷ (2. ábra 8.)

Budapest környékéről is több pecsétlőt ismerünk. Itt utalunk vissza a fentebb már említett pilismaróti agyagpecsétlő lelőköriülményére, amely a bolerázi időszak szórthamvasztásos rítusú temetőjének egyik kőborításos sírjából került felszínre.¹⁸ (2. ábra 14.) Abony-Turjányos-dűlő (Pest megye) két közölt agyagpecsétlőnek volt a lelőhelye. Az egyiknek (2. ábra 15.) kerek nyomobázisa van mélyen vésett, középről sugarasan induló vonalakkal, a másik példány töredékesen maradt fenn, eredetileg téglalap alakú volt, ugyancsak mélyen vésett vonalakkal.¹⁹ (2. ábra 16.) Mindkét pecsétlő leletösszefüggései a protobolerázhoz való tartozást bizonyítják. A másik abonyi lelőhelyről (Elsővíz-dűlő) csak rövid híradás jelent meg, innen az ásatók farkasfog mintájú pecsétlőt említenek.²⁰ Csongrád-Bokros (Tisza jobb parti vidéke) nagyobb protobolerázi telep részletét tárta fel Horváth L. András.²¹ Előkerült egy töredékes pecsétlő is, nyomobázisán mélyen vésett, sugaras mintával.²² (3. ábra 1.)

Észak-Magyarországról eddig csak szórványos agyagpecsétlőket közöltek. A Pilinyből (Nógrád m.) származó pecsétlőről több kitűnő párhuzam alapján bebizonyította Makkay János, hogy az eddig szkíta korinak tartott, kissé sérült pecsétlő rézkori.²³ Megítélésem szerint a tárgy feltehetően bolerázi fázisú. (2. ábra 13.) Egy másik kerek bázisú, sugarasan, vagy máltai kereszthez hasonlóan vésett agyagpecsétlő ásatás közben jutott felszínre Mezőkövesd határában, 1993-ban (1. lelőhely). Időrendi helyzetét több analógia alapján vélem akár protobolerázi, akár bolerázi fázishoz tartozónak.²⁴ (3. ábra 3.) A Hajdú-Bihar megyében előkerült ismeretlen lelőhelyű, kerek bázisú, sugarasan vésett és szélein rovátkolt agyagpecsétlő ugyancsak szórványlelet²⁵ (3. ábra 5.), de valószínűleg mind a két fázishoz tartozhatott. Ugyanúgy szórványos lelet a Szentés és Szegvár között (Csongrád m.) talált kerek bázisú, mélyen karcolt, máltai kereszthez hasonló díszű agyagpecsétlő.²⁶ (3. ábra 2.)

Budapesten a badeni kultúra egyik lelőhelyén végzett ásatás keretében objektumból került felszínre az a kerek bázisú, koncentrikus körökkel vésett pecsétlőtöredék (2. ábra 17), melyet Endrődi Anna (a cikkben egyértelműen osztógombnak írja!) kétosztású tál osztógombjaként határozott meg.²⁷ Makkay Jánossal egyetértek abban, hogy ez a töredék is pecsétlő része lehet, és beleillik a fentebb tárgyalt körbe, mivel ilyen osztógombot nem ismerek.²⁸ Jelenlegi ismereteink szerint a budapesti darab a legfiatalabb lenne a rézkori pecsétlők között, mivel Endrődi ezt a klasszikus

¹⁴ SÓFALVI – NAGY – SKRIBA 2007, 153.

¹⁵ BELÉNYESY – HORVÁTH 2006, 3. kép alul. BELÉNYESY – HORVÁTH 2007, 101–102.

¹⁶ KISS 2007, 65., 54. kép

¹⁷ MAKKAY 1984, 30., Kat. szám 118., 1. kép, 27. kép 6.

¹⁸ TORMA 1973, 55. t. 2.

¹⁹ FÁBIÁN – MARTON – SERLEGI. 2008, 24, 1. kép; MARTON – HANSEL 2005, 164–16; HANSEL – MARTON 2006, 173–174; FÁBIÁN – SERLEGI 2007, 149.

²⁰ RAJNA 2006, 173; KALÁCSKA – MADARAS – POLGÁR 2005, 161–162.

²¹ HORVÁTH 1990b, 81–100.

²² MAKKAY 2005, 14., 4. t. Nr. 14.

²³ MAKKAY 2005, 30., 24. t. Nr. 86.

²⁴ MAKKAY 2005, 28., 18. t. Nr. 77.

²⁵ MAKKAY 2005, 20., 10. t. Nr. 38.

²⁶ MAKKAY 1984, Taf. 31. Nr. 305.

²⁷ ENDRŐDI 1991, 60., 13. t. 3.

²⁸ MAKKAY 2005, 13., 2. t. 9.

badeni kultúra objektumában találta. Esetleg másodlagosan került ebbe az objektumba? Egy kerek bázisú, pecsétlő-szerű agyagtárgy Kelet-Magyarországon, Szeghalom-Dióér (Békés m.) lelőhelyen került felszínre Ecsedy István ásatása során. A lelet kivitelezése és "nyomóbázisa" alapján kissé eltér az eddig tárgyalt, többi agyagpecsétlőtől.²⁹

Új megítélésem szerint több szlovákiai agyagpecsétlő is a protobolerázi fázishoz és/vagy a bolerázi fázishoz sorolható.

Lipová-Ondrochov-Homokpuszta lelőhelyről származik egy téglalap alakú agyagpecsétlő, amelynek nyomófelületét (a petriventei egyik darabjához hasonló) vízszintesen karcolt párhuzamos vonalak borítják.³⁰ (3. ábra 4.) Vele együtt közölt A. Točík egy idősebbnek látszó csőtálpas tálat is. Bajč-Vlkanovo-ról került felszínre egy kerek bázisú, sugarasan vésett mintázatú pecsétlő, feltehetően bolerázi objektumból.³¹ (3. ábra 6.) Vrbové lelőhelyen bolerázi környezetben talált V. Němejcová-Pavúková egy agyagpecsétlőt hosszú téglalap alakú nyomófelülettel, melynek mélyen vésett mintázata erőteljesen megőrizte a vörös festék maradványait.³² (3. ábra 11.) A pecsétlő alakja és mintázata a legkisebb részletekig megegyezik a pilismaróti és pilinyi példányokkal, valamint az ausztriai Zwerndorfról (3. ábra 8.) és a morvaországi Znojmoból (3. ábra 7.) származókkal. Nitriánsky Hrádok-Výsoky Breh lelőhelyen A. Točík egy rövid téglalap alakú agyagpecsétlőt tárt fel, ugyancsak bolerázi környezetben.³³ (3. ábra 12.) Mužla-Čenkov a lelőhelye egy szórványként ismertetett, kerek bázisú, máltai kereszt alakú nyomófelülettel ellátott pecsétlőnek. Feltételezhető, hogy ez a példány a protobolerázi vagy bolerázi fázist képviseli.³⁴ (3. ábra 10.) Még megemlítiük a Znojmoból, állítólag a badeni komplexumhoz (?) tartozó pecsétlőt.³⁵ (3. ábra 7.) V. Podborský alapján feltehető, hogy a bemutatott pecsétlő a bolerázi fázishoz hasonló környezetből származik.³⁶ A znojmoi pecsétlő, miként fentebb említettük, minden részletében megegyezik a pilismaróti és pilinyi darabokkal.

Több agyagpecsétlő ismeretes „Caput Adriae” vidékéről, Trieszt térségében a szlovén és horvát területen barlangokból és nyíltzíni telepekről.³⁷ (3. ábra 14.) 1993-ban 8 példányt közölt K. Buršić Matijašić. Némelyik példány őrzi a vörös festék maradványait.³⁸ A szerző szerint ezek a tárgyak a neolitikumtól a bronzkorig keltezhetők. Többségüket a neolitikum végére és az aeneolitikum idejére datálja és hangsúlyozza az észak-olaszországi hatásokat. E sorok írója úgy véli, hogy alakjukat és díszítésüket is vizsgálva, a dél-dunántúli darabokkal is szoros párhuzamok figyelhetők meg.

Szlovénia belsejében, Gradec pri Mirn nevű lelőhelyen három agyagpecsétlőt találtak. Alakjuk négyzet, téglalap, és kettős rombusz.³⁹ (3. ábra 15–17.) A feltáró a „Retz-Gajary”-csoporthoz sorolja a tárgyakat és ez jelentheti időrendi helyzetüket is. (Ezt az elnevezést már Ruttkay E. is elvetette utolsó írásában.⁴⁰) A petriventei és eszteregnyei párhuzamok alapján magam mind a háromra inkább a protobolerázi keltezt és nevet tartom helyesebbnek.

A további agyagpecsétlőket az Alpok vidékéről Ruttkay E. gyűjtötte össze és közölte.⁴¹

A fentebb ismertetett szlovéniai és horvátországi agyagpecsétlők ismeretét földrajzi helyzetük miatt is fontosnak tartom, mivel ezek mintegy átmeneti vidéket alkotnak az Alpok térsége és a Kárpát-medence között. Egyéb lelettípusokkal együtt az agyagpecsétlők származási helyét nagy

²⁹ MAKKAY 1984, 56., 28. kép 4. Nr. 241.

³⁰ TOČIK 1961, 12. kép 7.

³¹ TOČIK 1964, 52. t. 11.

³² NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1979, 2. kép 2; PAVÚK 1981, 10. kép, balra.

³³ TOČIK 1977, 291., 2. kép, 2; PAVÚK 1981, 10. kép, jobbra.

³⁴ MAKKAY 2005, 29., 20. t. Nr. 81.

³⁵ PAVELČÍK 1967, 25., 7. t. 100.

³⁶ PODBORSKÝ 1989, 1. kép 4.

³⁷ A nyolc közölt darab közül csak az egyik jellegzetes közölt példányt (6.) mutatom be.

³⁸ BURŠIĆ MATIJAŠIĆ 1993, 1–14., 1. t. 1–8.

³⁹ DULAR 1990, 75–76.

⁴⁰ RUTTKAY 2006, 267–304.

⁴¹ RUTTKAY 1993/94, 221–238., 3. kép 5–8., 4. kép 10–11., 5. kép 1–17.

valószínűséggel kereshetjük az Alpok körzetében (Észak-Olaszország, Dél-Németország és Ausztria).

Észak-Horvátországból eddig csak egyetlen agyagpecsétlőt ismerek. Alakja lekerekített téglalap, nyomóbázisa rövid párhuzamos függőleges karcolt vonalakból és egy ezeket keresztező hosszú vonalból áll. Származási helye Drljanovac. Keltezése a protobolerázi komplexum alapján lehetséges.⁴² (3. ábra 13.)

A közép-európai rézkori pecsétlőkkel több kutató is foglalkozott az elmúlt évtizedekben. A többnyire összefoglaló és elemző nagyobb tanulmányok felmentenek az észak-itáliai, dél-németországi, a cseh-morvaországi és ausztriai agyagpecsétlők problematikájának beható elemzésétől.⁴³ Az alsó-ausztriai Zwerndorfól⁴⁴ (3. ábra 8–9), Észak-Olaszországból és Dél-Németországból származó pecsétlők azért érdemelnek külön említést, mert feltűnő hasonlóságot mutatnak a Magyarországon és Szlovákiában talált és fentebb bemutatott példányokkal. (2. ábra 13–14.; 3. ábra 7–8, 11–12.) A zwerndorfi és znojmoi lelőhelyek a Morva/Morava/March folyó közelében fekszenek, azaz a Kárpát-medencével szomszédos területen.

A rézkori pecsétlők elemzése bemutatta, hogy ezek a különleges tárgyak több célt is szolgálhattak, leginkább testfestésre vagy esetleg kelmefestésre használhatták őket, de még több, ismeretlen célú használat is elképzelhető. Legbiztosabbnak látszik, hogy a késő rézkor felé átmenetet alkotó protobolerázi fázis/csoport kezdetén jelentek meg, feltehetően az Alpok vidékéről Észak-Olaszország, Dél-Németország, Szlovénia és Horvátország területén. Élettartamuk a bolerázi csoport végéig követhető. Kétféle alakjuk (téglalap és kerek bázisú) mindkét rézkori fázisban előfordul, ami bizonyítja szoros összefüggésüket és keltezésüket is. A klasszikus badeni kultúra idején használatuk már befejeződött és kétséges az ilyen korúnak közölt darabok keltezése.

Irodalom

BELÉNYESY – HORVÁTH 2007

BELÉNYESY Károly – HORVÁTH Tünde: Balatonöszöd-Temető-dűlő. In: Belényesy Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága – MTA Régészeti Intézete. 97–112.

BURŠIĆ MATIJAŠIĆ 1993

BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, Klara: Clay Seals of Caput Adriae – Pintadere na področju Caput Adriae. Poročilo o raziskoovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji 21 (1993) 7–14.

DIMITRIJEVIĆ 1980

DIMITRIJEVIĆ, Stojan: Zur Frage der Retz-Gajary-Kultur in Nordjugoslawien und ihre Stellung im pannonischen Raum. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 61, 17–88.

DULAR 1990

DULAR, J: Eneolithic Settlement. Arheološki Pregled – Archaeological Reports 1988, 75–76.

DURMAN 1982

DURMAN, Aleksandar: Prilog stratificiranju Kedverc-Hrnjevac tipa Retz-Gajarske kulture – A Contribution to the Stratigraphy of the Kedverc-Hrnjevac Type of the Retz-Gajary Culture. Opuscula Archaeologica, 7 (Zagreb 1982.) 37–46.

⁴² DURMAN 1982, 2. t. 3.

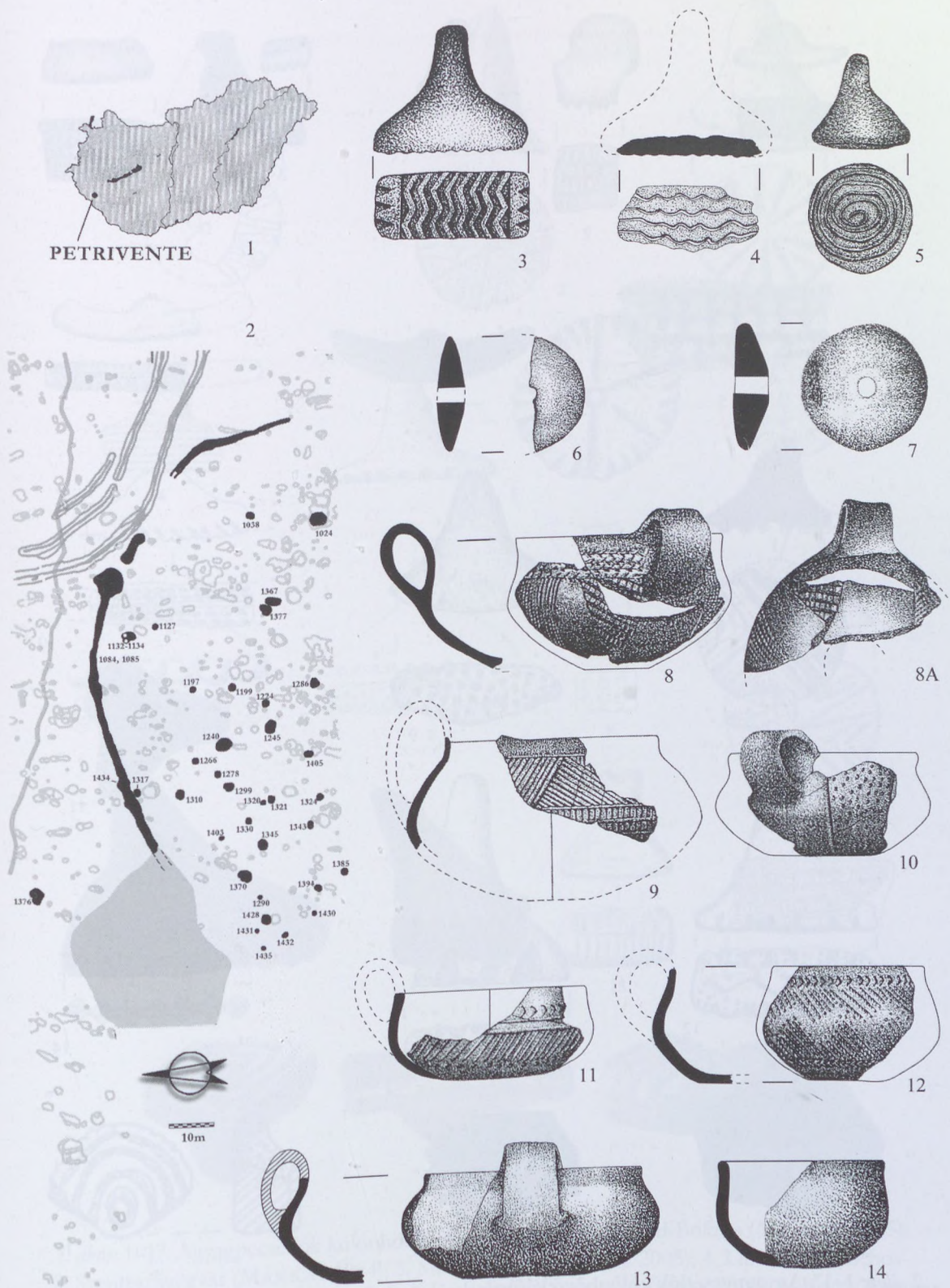
⁴³ RUTTKAY 1993–1994, 221–238; KÖNINGER et al. 2001, 643–672.

⁴⁴ LEEB 1989, 172–173., 124–125. kép; RUTTKAY 1993–1994, 4. kép 10–11.

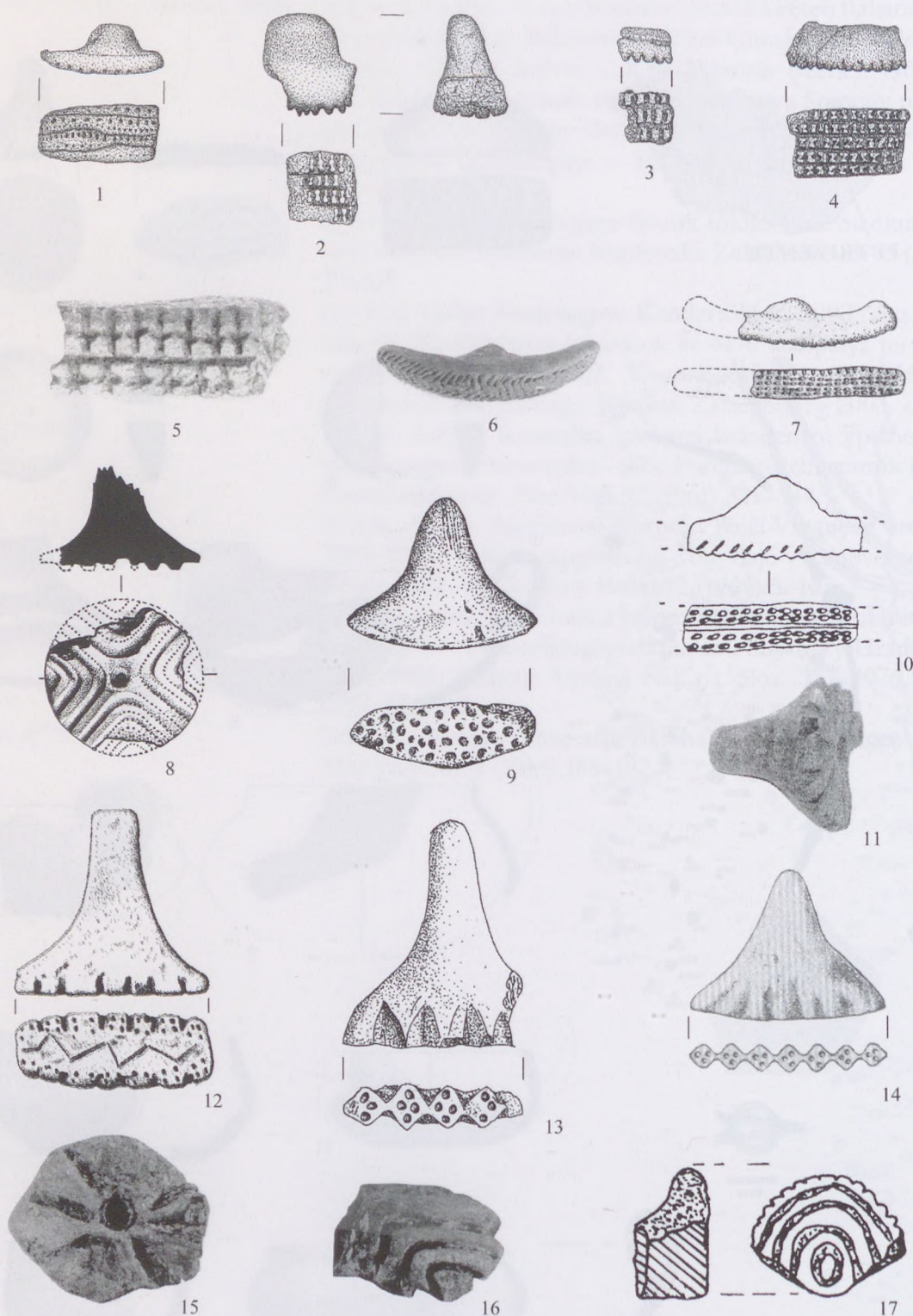
- ENDRÓDI 1991 ENDRÓDI Anna: Újabb adatok a bádeni kultúra megtelepedéséhez Budapest területén – Neuere Beiträge zur Niederlassung der Badener Kultur auf dem Gebiet von Budapest. *BudRég* 28 (1991) 59–82.
- FÁBIÁN 2003 FÁBIÁN Szilvia: Rézkori pecsétlő Balatonkeresztúr-Rétidúlóról. *Ősrégészeti levelek – Prehistoric Newsletter* 5 (2003) Budapest 2003, 38–40.
- FÁBIÁN – MARTON – SERLEGI 2008 FÁBIÁN Szilvia – MARTON Tibor – SERLEGI Gábor: Késő rézkori település Abonyból (Turjányos dűlő). In: Gyöngyössi Márton – Ottományi Katalin (szerk.): *Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében. Szentendre 2008*, 24–25.
- HANSEL – MARTON 2006 HANSEL Balázs – MARTON Tibor: Abony, Turjányos-dűlő, 1. agyagbánya. *RKM* 2005 (Bp. 2006.) 173–174.
- HORVÁTH 1990A HORVÁTH, László András: Eine kupferzeitliche Kultstätte in der Gemarkung von Bak – Angaben zur Religion und Chronologie der mitteleuropäischen Furchenstichkeramik. *ActaArchHung* 42 (1990) 21–44.
- HORVÁTH 1990B HORVÁTH, László András: Beziehungen zwischen der Tiefebene und dem Transdanubien in der mittleren Kupferzeit. *Zalai Múzeum* 2 (1990) 81–100.
- HORVÁTH 1994 HORVÁTH, László András: Beiträge zur Chronologie der mittleren Kupferzeit in der Großen Ungarischen Tiefebene. *ActaArchHung* 46 (1994) 73–105.
- KALÁCSKA – MADARAS – POLGÁR 2005 KALÁCSKA Róbert – MADARAS László – POLGÁR Zoltán: Abony, Elsővíz-dűlő II. *RKM* 2004 (Bp. 2005.) 161–162.
- KALICZ 1974/75 KALICZ, Nándor: Die Funde der Phase III der kupferzeitlichen Balaton-Gruppe in Nagykanizsa-Sánc. *MittArchInst* 5 (1974/75) 41–44.
- KALICZ 1991 KALICZ, Nándor: Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: Lichardus, J. (ed.): *Die Kupferzeit als historische Epoche. Symposium, Saarbrücken und Otzenhausen 1988. Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde* 55 (1991) 347–387.
- KALICZ 2001 KALICZ, Nándor: Die Protoboleráz-Phase an der Grenze von zwei Epochen. In: Roman, P. – Diamandi, S. (eds.): *Cernavoda III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18.–24. Oktober 1999). Studia Danubiana* 2. București 2001. 385–435.
- KALICZ – HORVÁTH 2010 KALICZ, Nándor – HORVÁTH, László: Die kupferzeitliche Protoboleráz-Phase (Gruppe) in Kenntnis der neuen Ausgrabungen in SW-Transdanubien. *Festschrift für Juraj Pavuk. Bratislava 2010*. 407–434. (*Studia Archaeologica et Mediavalia*. Tomus XI.)
- KISS 2007 KISS Viktória: Zamárdi-Kútvölgyi-dűlő. In: Belényesi Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória (szerk.): *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága – MTA Régészeti Intézete. Bp. 2007*, 63–71.

- KÖNINGER – KOLB – SCHICHTERLE 2001
KÖNINGER, Joachim – KOLB, Martin – SCHICHTERLE, Helmut: Elemente von Boleráz und Baden in den Feuchtbodensiedlungen des süddeutschen Alpenvorlandes und ihre mögliche Rolle im Transformationsprozess des lokalen Endneolithikums. In: Roman, P. – Diamandi, S. (eds.): Cernavoda III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18.–24. Oktober 1999). Studia Danubiana 2. București 2001. 641–672.
- LEEB 1989
LEEB, Alexandra: Zwerndorf, OG Weiden. Fundberichte aus Österreich 28 (1989) 172–173.
- MAKKAY 1984
MAKKAY, János: Early Stamp Seals in South-East Europe. Budapest 1984.
- MAKKAY 2005
MAKKAY, János: Supplement to the Early Stamp Seals in South-East Europe. Budapest 2005.
- MOLNÁR – SÍPOS 2006
MOLNÁR István – SÍPOS Carmen: Balatonlelle-Rádi út mellett. In: Honti Szilvia et al. (szerk.): Régészeti kutatások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán és a 67-es úton (2004–2005). Előzetes jelentés IV. SMMK 17 (2006) 46–47.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1979
NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, Viera: Nálezy bolerázskéj skupiny z Vrbového - Funde der Boleráz-Gruppe aus Vrbové. Archeologické Rozhledy 31 (1979) 385–476..
- PAVELČIK 1967
PAVELČIK, J.: Die kannelierte Keramik und die Kulturgruppe des Bošáca-Typus in Mähren und Mähren - Schlesien. Zpravodaj československé společnosti archeologické ČSAV 9, Praha 1967.
- PAVÚK 1981
PAVÚK, Juraj: Umenie a život doby kamennej. Bratislava 1981.
- PODBORSKÝ 1979
PODBORSKÝ, Vladimír: Die Chronologie und kulturelle Verbindungen zur Zeit der Kulturen Spätlengyel-Retz-Křepice-früheste TRB im Mitteldonaubiet. Praehistorica 15 (1979) 55–60.
- RAJNA 2006
RAJNA András: Abony-Elsővíz-dűlő II. RKM 2005 (Bp 2006.) 173.
- RUTTKAY 1993–94
RUTTKAY, Elisabeth: Neue Tonstempel der Kanzianberg-Lasinja-Gruppe. Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 1993–1994. 123, 221–238.
- RUTTKAY 1997
RUTTKAY, Elisabeth: Zur jungneolithischen Furchenstichkeramik im östlichen Mitteleuropa. Die Fazies Gajary. In: Becker, C. – Dunkelman, M. L. – Metzner-Nebelsick, C. u.a. (eds.): Chronos. Festschrift für Bernhard Hänsel. Espelkamp 1997. 165–180.
- RUTTKAY 2006
RUTTKAY, Elisabeth: Eine Siedlungsgrube mit jungneolithischer inkrustierter Keramik aus Puch-Scheibelfeld, SG und VB Hollabrunn, Niederösterreich – Neue Beiträge zur Furchenstichkeramik und Scheibenhaken. Annales des Naturhistorischen. Museums in Wien 2006. 107A, 267–304.

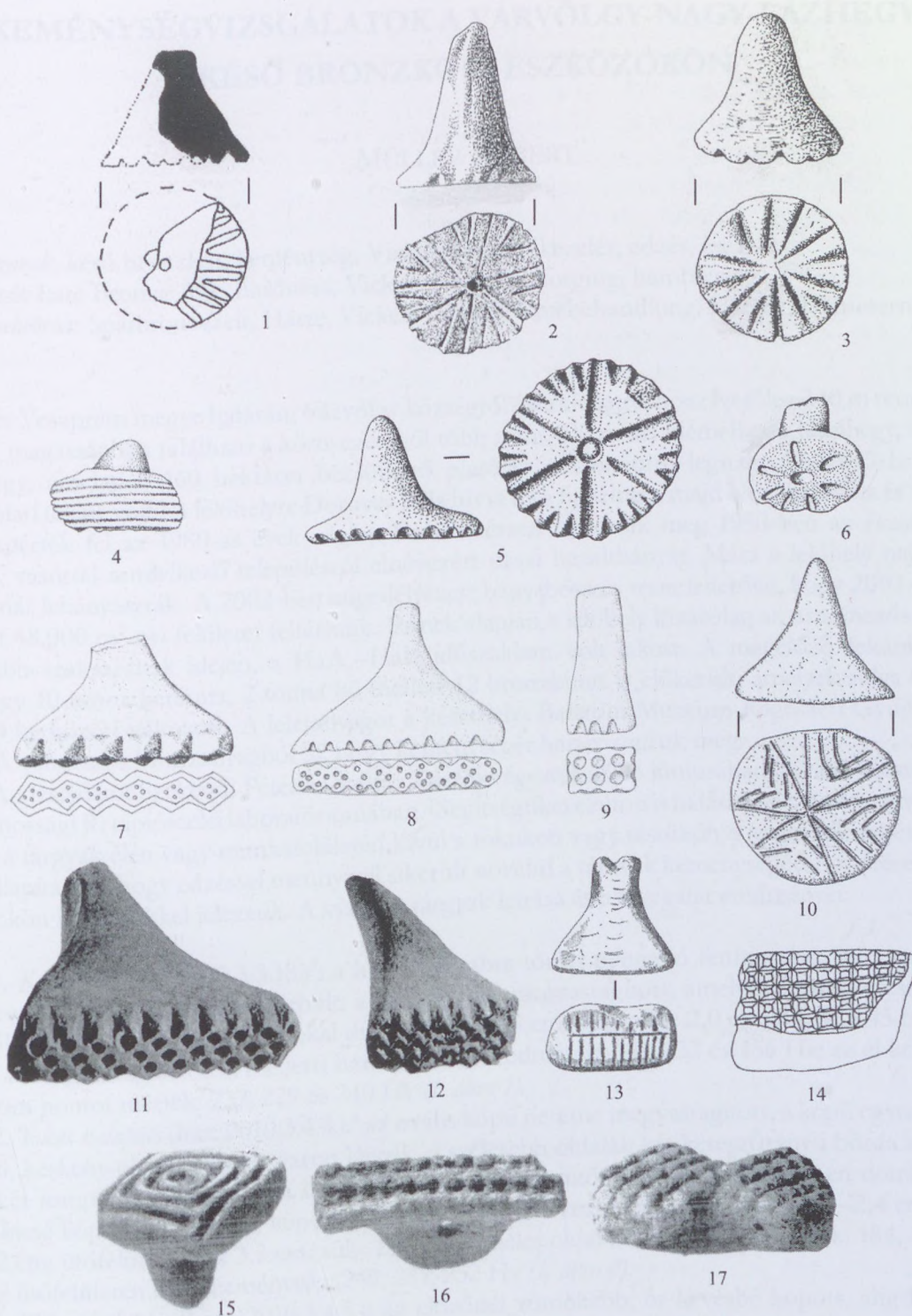
- SÓFALVI – NAGY – SKRIBA 2007 SÓFALVI András – NAGY Borbála – SKRIBA Péter: Balatonlelle-Országúti-dűlő és Balatonlelle-Felső-Gamász. In: Belényesi Károly – Honti Szilvia – Kiss Viktória (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága – MTA Régészeti Intézete 2007, 151–166.
- STRAUB 2006 STRAUB, Péter: Eszteregnye-Bozók földje: Eine Siedlung aus dem Ende der mittleren Kupferzeit. Zalai Múzeum 15 (2006) 79–92.
- SZÁRAZ 2003 SZÁRAZ Csilla: Eszteregnye-Kenderföldek, 2002, aug. 28 – okt. 09, 31, Régészeti feltárások az M70 autópálya tervezett nyomvonalán 1999–2003. Összeállította a Zala megyei múzeumok Igazgatósága. Kézirat. Zalaegerszeg 2003.
- TOČÍK 1961 TOČÍK, Anton: Keramika z dobná brázdeným vpichom na juhozápadnom Slovensku – Die Furchenstichkeramik in der Südwestslowakei. PamArch 52 (1961) 321–344.
- TOČÍK 1964 TOČÍK, Anton: Záchranný výskum v Bajči-Vlkanove v rokoch 1959–1960. – Rettungsgrabung von Bajč-Vlkanovo in den Jahren 1959–60. Študijné zvesti 12 (1964) 5–105.
- TOČÍK 1977 TOČÍK, Anton: Zistovací výskum v Nitrianskom Hrádku v roku 1976. – Feststellungsgrabung in Nitriansky Hradok im Jahre 1976. Archeol. Výsk. a Nál. na. Slov. v r. 1976. Nitra 1977. 281–292.
- TORMA 1973 [1975] TORMA, István: Pilismarót-Basaharc. Ausgrabungen 1971. MittArchInst 4 (1973) 181–182.

1. ábra: 1–14. Petriventei leletek. 1. Petrivente földrajzi helyzete Magyarországon; 2. A feltárt protobolerázi objektumok a sekély körárok részletével; 3–5. Agyagpecsétlők a protobolerázi objektumokból; 6–7. Orsógombok; 8–14. A lelőhely egyik jellegzetes edénytípusa az alacsony füles bögre, tűzdelt barázdás dísszel.

2. ábra: 1–17. Agyagpecsétlők különböző lelőhelyekről. 1–4. Eszteregnye-Bozókföldje (STRAUB 2005); 5. Eszteregnye-Kenderföldek (SZÁRAZ 2003); 6. Nagykanizsa-Sánc (KALICZ 1974/75); 7, 10. Bak-Felrébak (HORVÁTH 1990); 8. Kaposvár környéke (MAKKAY 1984); 9. Balatonkeresztúr-Réti-dűlő (FÁBIÁN 2003); 11. Balatonlelle-Rádi út (MOLNÁR – SÍPOS 2006); 12. Balatonőszöd-Temetői-dűlő (BELÉNYESI – HORVÁTH 2005); 13. Piliny (MAKKAY 2005); 14. Pilismarót-Basaharc (TORMA 1973); 15–16. Abony-Turjányos-dűlő (FÁBIÁN – MARTON – SERLEGI 2008); 17. Budapest (ENDRŐDI 1991).

3. ábra: 1–17. Agyagpecsétlők különböző lelőhelyekről. 1. Csongrád-Bokros (MAKKAY 2005); 2. Szentés/Szegvár (MAKKAY 1984); 3. Mezőkövesd (MAKKAY 2005); 4. Lipová-Ondrochov Homokpuszta (Szlovákia – TOČIK 1964); 5. Hajdú-Bihar megye (MAKKAY 2005); 6. Bajč-Vlkanovo (Szlovákia – TOČIK 1964); 7. Znojmo (Morvaország – PAVELČIK 1967); 8–9. Zwerndorf (Ausztria – LEEB 1989); 10. Mužla-Čenkov (Szlovákia – MAKKAY 2005); 11. Vrbové (Szlovákia – NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, 1989); 12. Nitriansky Hrádok-Výsoký Breh (Szlovákia – PAVÚK 1981); 13. Drljanovac V. 1979; PAVÚK 1981); 14. Grotta delle Gallerie (Olaszország – BURŠIĆ MATJAŠIĆ 1993); 15–17. Gradec pri Mirni (Szlovénia – DULAR 1990).

KEMÉNYSÉGVIZSGÁLATOK A VÁRVÖLGY-NAGY-LÁZHEGY-I KÉSŐ BRONZKORI ESZKÖZÖKÖN

MÜLLER RÓBERT

Kulcsszavak: késő bronzkor, keménység, Vickers (Hv) hőkezelés, edzés, kalapálás

Keywords: Late Bronze Age, hardness, Vickers (Hv) test, forging, hammering

Schlüsselwörter: Spätbronzezeit, Härte, Vickers (Hv), Wärmebehandlung, Härten, Hämmern

Zala és Veszprém megye határán, Várvölgy községtől északkeletre, hozzávetőleg 340 m tengerszint feletti magasságban található a környezetéből több mint 100 m-rel kiemelkedő tanúhegy, a Nagy-Lázhegy, amelynek 160 hektárra becsülhető platóján a Dunántúl legnagyobb késő bronzkori magaslati telepe volt.¹ A lelőhelyre Dornyay Béla hívta fel a figyelmet, majd Nováki Gyula és Skerletz Iván mérték fel az 1980-as évek végén. Északi részén nyitották meg 1950-ben az északkeletre fekvő, vasúttal rendelkező településről elnevezett uzsai bazaltbányát. Mára a lelőhely nagyobbik felét már lebányászták. A 2002-ben engedélyezett bányabővítés tette lehetővé, hogy 2003 és 2006 között 48.000 m²-nyi területet feltárjunk. Ennek alapján a lelőhely kizárólag az urnamezős kultúra fiatalabb szakaszának idején, a HaA₂–HaB₁ időszakban volt lakott. A megelőző feltárás során mintegy 10 tonna kerámia, 2 tonna kő mellett 12 bronzkincs is előkerült, amelyek súlya 0,165 és 40,514 kg között változott. A leletanyagot a keszthelyi Balatoni Múzeum Régészeti Gyűjteménye őrzi. A változatos bronzanyagból 32 tárgy keménységét határoztattuk meg.

A vizsgálatot Szekendi Péter és Steiner László végezték 2006 júniusában a Ganz Transelektro Villamossági Rt tápiószelei laboratóriumában.² Segítségüket ezúton is hálásan köszönöm. A vizsgálat során a tárgyak élén vagy munkafelületén kívül a fokukon vagy testükön is végeztek mérést annak megállapítására, hogy edzéssel mennyivel sikerült növelni a tárgyak keménységét. A mérések helyét a rajzokon kis körökkel jelezzük. A vizsgált tárgyak leírása és a vizsgálat eredményei:

1. *Késpenge* (ltsz.: 2010.3.3.18.)³: a három darabra törött penge jó fenntartású, háta és a kissé töredezett szélű él S-alakban görbült, a foka ívelten megvastagított, amelynek töve keresztben és halszálla alakban vékony vonalakkal díszített. H: 14,3 cm; penge Sz: 2,0 cm; fok V: 0,45 cm; súly: 41 gr. A megvastagított fok melletti három mérés eredménye: 147, 152 és 156 Hv, az él közelében is három pontot mértek: 237, 229 és 240 Hv (1. ábra 1).

2. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.4.4.)⁴: az ovális köpű pereme megvastagított, a köpű egyenletesen szűkül, keskeny oldalán öntési varrat látszik, a szélesebb oldalak két keresztirányú borda alatt egy Y és két tompaszögben megtört bordával díszítettek, az ütőfelület keskeny, enyhén domború. A tárgy kissé kopott. H: 9,9 cm; köpű külső átm.: 3,0–4,15 cm, köpű belső átm.: 1,75–2,4 cm; köpű M: 4,2 cm; ütőfelület: 1,1 x 3,3 cm; súly: 293 gr. A széles oldal közepén mért értékek: 184, 181, 190 Hv; az ütőfelületen mért keménység: 249, 257, 252 Hv (1. ábra 2).

3. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.4.5.): az előzőnél zömökebb, és kevésbé kopott, alig használt tárgy. A peremes köpű csaknem kerek, benne a nyéllyuk enyhén ovális, lefelé egyenletesen szűkül.

¹ NOVÁKI – SKERLETZ 1991; MÜLLER 2006; MÜLLER 2007.

² A Vickers keménységmérő készülék gyártója: WOLPERT; típusa: V-TESTOR; gyártási száma: N° 518/1975; a kalibrálási bizonyítvány száma: 168/2005; vizsgáló terhelés 20 N.

³ A 3. bronzkincs humuszoláskor, sekély mélységben került elő, eszköztöredékeket (tokos balta, sarló, kés, tű, csipesz), öntvényeket, félkész termékeket és bucatöredékeket tartalmazott, összesen: 17.361 gr.

⁴ Az 2–13. tárgy a 4. bronzkincsből való. A 4. bronzkincs a 117/A objektumban került elő, egy nagy üsttel leborítva különböző szerszámokat, többek között 7 kalapácsot, öntvénytöredékeket, félkész tárgyakat egész és töredékes bucákat tartalmazott, összesen: 40.514 gr.

Benne a nyél rögzítését segítő szerves anyag maradványai láthatók. Vaskos testének töve négyzet keresztmetszetű, az ütőfelület enyhén téglalap alakú. Két oldalán és a perem szélén éles öntési varratok vannak. Másik két oldalát két keresztirányú borda alatt egy T alakú és két derékszögben megtört borda díszíti. Az ütőfelület keresztirányban kissé domborúbb. H: 7,65 cm; köpű külső átm.: 4,1–4,25 cm; köpű belső átm.: 2,1–2,6 cm; köpű M: 5,1 cm; ütőfelület: 2,9 x 3,8 cm; súly: 513 gr. A peremen mért érték: 216 Hv; az ütőfelületen mért keménység: 210, 216, 219 Hv (1. ábra 3).

4. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.4.6.): ugyancsak zömök példány. A köpű megvastagított pereme ovális, benne nyélluk úgyszintén, amely egyenletesen szűkül lefelé. A lefelé alig szélesedő test keskeny oldalán az öntési varratok kopottak. Szélesebb oldalát két vízszintes borda alatt két csúcsával érintkező tompaszögű háromszög díszíti. Ütőfelülete a hosszú használat során kiperemesedett, ennek széle letöredezett, felületét utólag megcsiszolták, amely így domború lett. H: 5,25 cm; köpű külső átm.: 2,57–4,13 cm; köpű belső átm.: 1,43–2,09 cm; köpű M: 3,27 cm; ütőfelület: 2,2 x 3,65 cm; súly: 203 gr. A peremen mért értékek: 208, 215 Hv; az ütőfelületen mért keménység: 252, 235, 250 Hv (1. ábra 4).

5. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.4.7.): ugyancsak zömök példány. A köpű erősen megvastagított pereme csaknem kerek, benne a nyélluk enyhén ovális, lefelé egyenletesen szűkül. A vaskos test lefelé kissé szélesedik, szélesebb felületét két keresztirányú borda alatt egy T-alakú és két derékszögben megtört borda díszíti. Ütőfelülete használt, egyenetlenül domború, és jól látszik, hogy utólag csiszolókövel tették simává. H: 6,6 cm; köpű külső átm.: 4,15–4,2 cm; köpű belső átm.: 2,1–2,5 cm; köpű M: 4,7 cm; ütőfelület: 3,1 x 3,8 cm; súly: 447 gr. A peremen mért érték: 175, 183 Hv; az ütőfelületen mért keménység: 215 Hv. (1. ábra 5).

6. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.4.8.): az előzőnél keskenyebb, könnyebb forma. A köpű megvastagított pereme ovális, felső szélén sérült öntési varrat fut körbe. A nyélluk is ovális, lefelé egyenletesen szűkül. A téglalap keresztmetszetű test alig szélesedik az ütőfelületig, amely a használat során kiperemesedett, és ez az egyik oldalon részben letört. Felületén utólagos csiszolás nyoma látszik. H: 6,5 cm; köpű külső átm.: 3,1–4,2 cm; köpű belső átm.: 1,7–2,45 cm; köpű M: 4,0 cm; ütőfelület: 2,25 x 3,9 cm; súly: 280 gr. A peremen mért érték: 172, 180 Hv; az ütőfelületen mért keménység: 192, 189, 202 Hv. (2. ábra 6).

7. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.4.9.): még nyújtottabb, keskenyebb ütőfelületű példány. A köpű megvastagított pereme ovális, nem egyenletesen vastag, felső szélén az öntési varrat szélei töredezték. A nyélluk ovális, egyenletesen szűkül lefelé. A téglalap keresztmetszetű test szélesebb oldala enyhén szélesedik, a keskeny egyenletesen keskenyedik. Szélesebb oldalát 3 keresztirányú borda alatt egy Y-alakú és két tompaszögben megtört borda díszíti. Oldalán öntési hiba folytán kisebb bemélyedés látható. Keskeny ütőfelülete egyenetlenül domborodik. H: 11,0 cm; köpű külső átm.: 3,0–4,2 cm; köpű belső átm.: 1,8–2,4 cm; köpű M: 4,8 cm; ütőfelület: 1,0 x 3,4 cm; súly: 276 gr. Az oldalán mért érték: 184 Hv; az ütőfelületen mért keménység: 237, 219, 203 Hv (2. ábra 7).

8. *Tokos kalapács* (2010.3.4.10.): ugyancsak hosszú, keskenyebb ütőfelületű darab. A köpű pereme az egyik oldalon megvastagított, a másikon öntési hiba folytán hiányos. A téglalap keresztmetszetű test szélesebb oldala alig szélesedik az ütőfelületig, a keskenyebb egyenletesen keskenyedek. Az ütőfelület enyhén domborodik, elhasznált felületét utólag megcsiszolták. H: 9,3 cm; köpű külső átm.: 2,53–3,48 cm; köpű belső átm.: 1,6–2,32 cm; köpű M: 4,0 cm; ütőfelület: 1,18 x 3,23 cm; súly: 255 gr. Az oldalán mért érték: 200, 195 Hv; az ütőfelületen mért keménység: 257, 257, 249 Hv (2. ábra 8).

9. *Tokos balta* (2010.3.4.2.): A köpű megvastagított, ovális pereméhez az egyik oldalon kis rögzítő fül csatlakozik, a nyélluk kerekdedebb, egyenletesen keskenyedek lefelé. A hosszú használat során két oldalán az öntési varratok lekoptak, díszítetlen felülete is kopott, éle az egyik sarkánál lepattant. H: 9,1 cm; köpű külső átm.: 3,2–4,15 cm; köpű belső átm.: 2,47–2,8 cm; köpű M: 6,94 cm; él H: 2,8 cm; súly: 150 gr. A peremén mért értékek: 181, 187, 185 Hv; az élnél mért keménység: 226, 220, 226 Hv (3. ábra 9).

10. *Penge töredék* (ltsz.: 2010.3.4.17.): félkész termék. A trapéz alakú, öntött tárgy hosszoldala élben végződik, egyik sarka kitört. Keskeny oldalán törésfelület van. Az egyik felülete teljesen sík,

a másik először egyenletesen, majd ívelten vékonyodik az élig. Ezen a felületen kalapálás nyomok látszanak, a felület egyenetlen. Mintha megmunkálás közben eltörött volna a félig kész eszköz. H: 7,15 cm, él H: 7,7 cm, töve: $3,55 \times 0,93$ cm; súly: 237 gr. A törésselületnél mért értékek: 94, 89, 100 Hv; az élnél mért keménység: 105, 117, 102 Hv (2. ábra 10).

11. *Tokos véső* (2010.3.4.3.): kisebb méretű, vaskos példány. A megvastagított peremű köpű és a nyéllyuk enyhén ovális alakú, utóbbi lefelé egyenletesen szűkül. A négyszögletes penge keskeny élben végződik. Oldala díszítetlen, csak két kis lyuk szolgál a nyél rögzítésére. H: 10,4 cm; köpű külső átm.: 2,7–3,0 cm; köpű belső átm.: 1,8–1,95 cm; köpű M: 5,3 cm; él H: 0,85 cm; súly: 92 gr. A peremen mért értékek: 174, 183 Hv; az élnél mért keménység: 203, 196 Hv (2. ábra 11).

12. *Kocsidísz?* (ltsz.: 2010.3.4.13.): szürke, ónos felületű, kettős orsó alakú öntvény, szélei élben végződnek, tengelyében kör alakban áttört. H: 3,75 cm; külső átm.: 3,78–4,18 cm; furat átm.: 1,85–1,9 cm; súly: 127 gr. A felületen mért értékek: 176, 172, 176 Hv (3. ábra 12).

13. *Bronztárgy* (ltsz.: 2010.3.4.16.): lapos rombusz keresztmetszetű, öntött körcikk töredék, amely kívül és belül is élben végződik. Felülete ezüstszerű, ónos. Mindkét végén törött. H: 6,57 cm; Sz: 1,1 cm; V: 0,3 cm; súly: 14 gr. A külső oldalon mért értékek: 186, 189 Hv; a belső oldalon mért értékek: 186, 192 Hv (4. ábra 12).

14. *Tokos balta* (ltsz.: 2010.3.7.1.)⁵: a karcsú, könnyű eszköz ovális köpűjének pereme alig megvastagított, a nyéllyuk is ovális, lefelé egyenletesen szűkül. A peremen egy, alatta három kis borda fut körbe, a peremből indul a rögzítő fül. Enyhén szűkülő szárán 2–2 ívelt szélű kiemelkedés van. Az alig ívelten szélesedő penge végén, az egyik oldalon jól látszik, hogy az élet ferdén lecsiszolták vagy lereszelték. H: 11,5 cm; köpű külső átm.: 2,3–3,0 cm; köpű belső átm.: 2,0–2,4 cm; köpű M: 5,45 cm; él H: 4,7 cm; súly: 150 gr. A perem alatt mért értékek: 128, 121 Hv; közvetlenül a csiszolt él felett mért keménység: 167, 169, 169 Hv (3. ábra 14).

15. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.10.4.)⁶: kevésbé vaskos példány. A köpű megvastagított pereme és a nyéllyuk ovális, utóbbi viszonylag sekély, alig ívelten szűkül. Keskeny oldalán öntési varrat látszik, szélesebbik oldalán két keresztirányú borda alatt egy tompaszögű borda díszíti. Ütőfelülete a használat során kiperemesedett, ezt lecsiszolva oválissá és a hosszirányban tompaszögűvé vált. H: 8,6 cm; köpű külső átm.: 3,5–4,2 cm; köpű belső átm.: 1,7–2,35 cm; köpű M: 3,2 cm; ütőfelület: $2,18 \times 3,65$ cm; súly: 404 gr. A peremen mért értékek: 96, 93 Hv; az ütőfelület keménysége: 234, 252, 245 Hv (3. ábra 15).

16. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.10.5.): az előzőnél vaskosabb, de könnyebb és keskenyebb élű példány. A megvastagított peremű köpű és a nyéllyuk ovális, utóbbi alig ívelten szűkül, viszonylag mély. Az öntési varratok kopottak. Szélesebb felületét egy vízszintes bordához csatlakozó két egyenlőszárú háromszög díszíti. Az ütőfelület hosszában kissé domborodó, keresztben lekerekített. Talán ötvös szerszám volt. H: 6,45 cm; köpű külső átm.: 3,04–3,6 cm; köpű belső átm.: 1,8–2,3 cm; köpű M: 4,5 cm; ütőfelület: $0,8 \times 2,7$ cm; súly: 151 gr. A peremen mért értékek: 152, 141, 154 Hv; az ütőfelület keménysége: 242, 238, 257 Hv (3. ábra 16).

17. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.10.6.): még az előzőnél is zömökebb, vaskos példány. A megvastagított peremű köpű és benne a nyéllyuk ovális, utóbbi alig ívelten egyenletesen szűkül. Az öntési varratok kopottak. Szélesebb oldalát vízszintes bordához csatlakozó három koncentrikus körív alakú borda díszíti. Ütőfelülete a használat során kiperemesedett, ezt részben lecsiszolták, mint ahogy az ütőfelületen is utólagos csiszolás nyomai látszanak. H: 6,7 cm; köpű külső átm.: 3,7–4,9 cm; köpű belső átm.: 1,8–2,7 cm; köpű M: 3,5 cm; ütőfelület: $2,9 \times 4,3$ cm; súly: 401 gr. A peremen mért értékek: 174, 181 Hv; az ütőfelület keménysége: 189. 195. 195 Hv (3. ábra 17).

⁵ A 7. kincs humuszolás során, sekély mélységből került elő, a balta mellett egy kis lándzsát, egy eszköz-, két öntvény- és 12 bucátöredéket tartalmazott. Összsúly: 1502 gr.

⁶ A 3. kincset feltehetően vászonba vagy bőrbe csomagolva sekély mélységben ásták el. Humuszolás során került elő. Ez a kincs tartalmazta a legváltozatosabb anyagot, a szerszámok, eszközök, félkész termékek és bucák, bucátöredékek mellett egy ép lábvértet, díszkocsi tengelyvégét és kardtöredékeket. Összsúly: 14.029 gr.

18. *Tokos kalapács* (ltsz.: 2010.3.10.57.): vaskos, de nyújtottabb példány. A megvastagított peremű köpű és benne a nyéllyuk ovális, utóbbi egyenletesen szűkül. A peremen végigfutó öntési varrat kopott. Szélesebb oldalát három vízszintes borda alatt egy rövid, tompaszögű borda díszíti. Ütőfelülete a használat során kiperemesedett, ami részben letört, részben lecsiszolták. Az ütőfelületen is látszik az utólagos csiszolás, felülete hosszirányban ferde, keresztirányban szabálytalanul domború. H: 7,8 cm; ; köpű külső átm.: 3,46–4,14 cm; köpű belső átm.: 1,69–2,2 cm; köpű M: 4,38 cm; ütőfelület: 2,08 × 3,23 cm; súly: 344 gr. Az oldalán, az ütőfelület közelében mért értékek: 206, 208, 212 Hv; az ütőfelület keménysége: 215, 222, 217 Hv (4. ábra 18).

19. *Tokos balta* (ltsz.: 2010.3.10.8.): vaskos példány. A megvastagított peremű köpű és benne a nyéllyuk kevésbé ovális, utóbbi enyhén ívelten szűkül. Az öntési varratok egy részét csiszolással eltüntették. A perem alsó feléből indul a kis rögzítő fül. Hosszoldalán két vízszintes alatt egy Y-alakú és három tompaszögű borda díszíti. A vakos penge alig szélesedik a kissé ívelt élig. H: 13,0 cm; köpű külső átm.: 4,4–5,5 cm; köpű belső átm.: 2,7–3,57 cm; köpű M: 7,2 cm; él H: 5,7 cm; súly: 471 gr. A penge közepén mért értékek: 127, 124 Hv; az éltől 15 mm-re mért keménység: 133, 136 Hv (4. ábra 19).

20. *Tokos balta* (ltsz.: 2010.3.10.36.): az előzőnél könnyebb, szélesebb pengéjű példány. A megvastagított peremű köpű és benne a nyéllyuk ovális, utóbbi enyhén ívelten szűkül. A peremen öntési varrat fut körbe, amit részben lecsiszoltak. A perem alsó feléből indul a kis rögzítő fül, mellette a köpűn öntési hiba miatt ovális lyuk van. A szélesebb oldalt három vízszintes borda, alatta a széleken ívelt kiemelkedés díszíti. A penge alig ívelten, erőteljesen szélesedik, az enyhén ívelt él sérült. H: 13,33 cm; köpű külső átm.: 4,03–4,95 cm; köpű belső átm.: 2,47–3,18 cm; köpű M: 7,58 cm; él H: 8,54 cm; súly: 353 gr. A köpűn mért értékek: 105, 103 Hv; az éltől 10 mm-re mért keménység: 128, 134, 119 Hv (4. ábra 20).

21. *Tokos balta töredéke* (ltsz.: 2010.3.10.44.): könnyű, kisméretű példány töredéke. A köpűnek csak a lekerékített, szűk vége maradt meg. A vékony, keskeny penge egyenletesen szélesedik az alig ívelt, kissé sérült élig. H: 5,16 cm; a köpű töve: 1,15 × 1,82; él H: 3,83 cm; súly: 4,9 gr. A köpű tövének mért értékek: 112, 108 Hv; az élnél mért keménység: 123, 130 Hv (4. ábra 21).

22. *Tokos véső* (ltsz.: 2010.3.10.9.): viszonylag hosszú, vaskos példány. A megvastagított peremű köpű és benne a nyéllyuk kerek, utóbbi enyhén szűkül. A perem alatt egy kis lyuk van. A szűkülő köpű négyszögletes szárban folytatódik, amely alig szélesedve, enyhén ívelt élben végződik. H: 20,5 cm; köpű külső átm.: 4,15 cm; köpű belső átm.: 2,7 cm; köpű M: 7,58 cm; szár töve: 1,3 × 2,1 cm; él H: 2,6 cm; súly: 398 gr. A köpű közepén mért értékek: 86, 82 Hv; az élnél mért keménység: 128, 133 Hv (5. ábra 22).

23. *Kés* (ltsz.: 2010.3.10.1.): ép, nyéltüskés példány. A kissé torzult, négyszög keresztmetszetű nyéltüske és a penge között három ovális keresztmetszetű bordából álló köztes tag található, amit két pontsor díszít. A hegyben végződő penge háta elnyújtott S alakban, az éle a hegy előtt alig ívelt. A penge fok felőli szélén pontsor fut, belső oldalán félkörökkel. A fok felváltva keresztirányú vonalkötegekkel és X-ekkel díszített. H: 13,7 cm; él H: 8,25 cm; penge Sz: 1,65 cm; fok V: 0,5 cm; súly: 29 gr. A penge díszítése előtt mért értékek: 130, 127 Hv; az élnél mért keménység: 233, 237 Hv (5. ábra 23).

24. *Kés* (ltsz.: 2010.3.10.59.): nyéllemezes kés töredéke. A díszítetlen penge háta és éle alig ívelt, hegye hiányzik. A penge töve keskenyebb nyéllemezben folytatódik, ez is hiányos. H: 11,4 cm; él H: 8,56 cm; penge Sz: 1,76 cm; fok V: 0,4 cm; súly 22 gr. A foknál mért értékek: 113, 124 Hv; a penge középvonalában mért értékek: 117, 121 Hv; az élnél mért keménység: 230, 226 Hv (5. ábra 24).

25. *Kés* (ltsz.: 2010.3.10.58.): nyeles kés töredéke. Az áttört nyélnek csak a felső vége van meg. A nyelet lezáró bordához csatlakozik a díszítetlen penge, amelynek háta elnyújtott S-alakban, éle a hegy előtt enyhén ívelt. A fok alsó, szélesebb része keresztirányú vonalkötegekkel és halszálla vonalakkal díszített. H: 10,7 cm; él H: 9,8 cm; penge Sz: 1,9 cm; 0,32 cm; súly: 22 gr. A penge közepén keresztirányban mért értékek, a fokról kezdődően: 118, 133, 135, 146 Hv; az élnél mért keménység: 189, 184, 188 Hv (5. ábra 25).

26. *Kardpenge* (ltsz.: 2010.3.10.13.): kardpenge tövének töredéke. A rombusz keresztmetszetű penge a töve felé kissé kiszélesedik, majd háromszög alakban szűkül, amelynek szélén egyik oldalt öntéshibás merevítő borda látszik, a hozzá csatlakozó nyélnek csak a felső vége maradt meg. H: 9,33 cm; penge Sz: 3,15 cm; penge V: 0,75 cm; súly: 119 gr. A pengetőnél, a középvonalban mért értékek: 172, 192, 180 Hv; a töredék végénél, az élnél mért keménység: 144, 140, 152 Hv (5. ábra 26).

27. *Kardpenge* (ltsz.: 2010.3.10.31.): széles, vaskos kardpenge töredéke. A rombusz keresztmetszetű penge enyhén ívelve vékonyodik az élig. A keskenyedő penge éle kissé sérült. H: 10,06 cm; penge Sz: 4,8–4,1 cm; penge V: 0,64 cm; súly: 139 gr. A penge középvonalában mért értékek: 124, 123, 130 Hv; az élnél mért keménység: 145, 148, 145 Hv (5. ábra 27).

28. *Kardpenge* (ltsz.: 2010.3.10.32.): keskenyebb, vaskos kardpenge töredéke. A penge közepén lapos, majd az élek felé ívelten vékonyodik. Az alig keskenyedő penge éle kissé sérült. H: 7,54 cm; penge Sz: 3,65–3,57 cm; penge V: 0,66 cm; súly: 87 gr. A penge középvonalában mért értékek: 145, 138 Hv; az élnél mért keménység: 135, 141 Hv (5. ábra 28).

29. *Sarló* (2010.3.10.17.): ép példány. A penge felé alig szűkülő nyéllemez két szélén ferde bevágásokkal díszített borda fut végig, amely a pengetőnél ormóvá egyesül. A nyél tövénél, hátul, baltaszerű nyúlvány található. A penge erős íveléssel görbül előre, tompa hegye kissé kifelé ívelt. A penge harmadánál a fokon eldolgozott öntési csúcs maradványa látszik. A jobb kezes eszköz alsó felülete sík. H: 15,24 cm; penge Sz: 2,7 cm; ormó V: 0,55 cm; súly: 119 gr. A felső felén az ormón mért értékek: 156, 150 Hv; a penge közepén mért értékek: 133, 141 Hv; az élnél mért keménység: 176, 198 Hv; az alsó felületen a hátnál mért értékek: 147, 156 Hv; a penge közepén mért értékek: 81, 85 Hv; az élnél mért keménység: 138, 135 Hv (6. ábra 29).

30. *Sarló* (2010.3.10.18.): ép példány. A párhuzamos oldalú nyéllemez két szélén borda fut végig, amely a penge tövénél vaskos ormóban egyesül. A nyél tövénél, hátul, lekerekített szélű nyúlvány található. A penge erős íveléssel görbül előre, tompa hegye hátrafelé ívelődik. A penge az élnél hirtelen vékonyodik el. A pengető magasságában, a foknál elkalapált öntési csúcs nyoma látszik. A jobb kezes eszköz alsó fele sík. H: 16,8 cm; penge Sz: 2,64 cm; ormó V: 0,6 cm; súly: 97 gr. A felső felén az ormón mért értékek: 136, 164 Hv; a penge közepén mért érték: 128 Hv; az élnél letörése előtt mért keménység: 168 Hv; az alsó felületen a foknál mért értékek: 187, 195 Hv; a penge középvonalában mért értékek: 59, 51 Hv; az élnél mért keménység: 212, 210 Hv (7. ábra 30).

31. *Sarló* (2010.3.10.23.): ép példány. A fecskefarokban végződő párhuzamos nyéllemez két szélén borda fut végig, amely a penge tövénél vaskos ormóban egyesül. A nyél tövénél, hátul, élben végződő, baltaszerű nyúlvány található. A penge erős íveléssel előre görbül, vége lekerekített. A jobb kezes eszköz alsó felülete sík. H: 18,3 cm; penge Sz: 3,2 cm; fok V: 0,57 cm; súly: 131 gr. A pengetőnél, az ormón mért érték: 150 Hv; a penge közepénél mért érték: 127 Hv; az élnél mért keménység: 180 Hv; a penge felső harmadánál a közepén mért érték: 135 Hv; az élnél mért keménység: 172 Hv (7. ábra 31).

32. *Tokos véső* (2010.3.11.1.)⁷: ép példány. A megvastagított peremű köpű és benne a nyéllyuk kerek, utóbbi egyenletesen szűkül. A szűkülő köpű éles töréssel lapos, négyszögletes szárban folytatódik, amely fűzfalevél alakú, és alig szélesedve, enyhén ívelt élben végződik. H: 14,75 cm; köpű külső átm.: 2,71–2,86 cm; köpű belső átm.: 1,79–1,8 cm; köpű M: 5,3 cm; szár töve: 1,5 × 0,6 cm; él H: 1,08 cm; súly: 120 gr. A köpű közepén mért értékek: 103, 106 Hv; az élnél nem sikerült a mérés, mert a korrózió miatt fellazult szövet nem adott tiszta, fémes felületet (7. ábra 32).

A vizsgálat eredményei:

A legalacsonyabb mért érték: 51 Hv, a 30. sarló alsó felületén; a legmagasabb 257 Hv, a 2., 8. és 16. kalapács ütőfelületén. A várölgyi telep bronzkovácsai is komoly ismeretekkel rendelkeztek.

⁷ A 11. kincs a legkisebb, humuszosítás során került elő, a vésőn kívül csak egy kést és egy tűt tartalmazott. Összsúlya: 165 gr.

Feltételezhetjük, hogy az egyes tárgyak öntésénél tudatosan határozták meg az ötvöző anyagokat és mennyiségüket.⁸ A kalapácsokat keményebb bronzokból készíthették, hisz a 15. sz. tárgy peremén mért 93 és 96 Hv értéken kívül csak 150 Hv keménység feletti anyagokat találtunk, sőt a 3. és a 4. sz. kalapács peremén 215 és 216 Hv keménységet mértek. Az öntésnél lassú hűtés esetén a keménység a duplájára, gyors hűtéssel viszont a négy–ötszörösére nőhet.⁹

A kalapácsoknál nem számolhatunk hőkezeléssel történő edzéssel, keményítéssel, mégis ezek ütőfelülete meghaladja a hidegen megmunkált eszközök keménységének 180 Hv-re becsült felső határát,¹⁰ sőt három darab felületén 257 Hv-t mértek. Ez érthető, hisz valamennyi példányt már hosszabb ideig használták, és ennek során a kemény ütésektől egyre keményebbé vált az ütőfelület. A különböző ütőfelületű kalapácsok különböző célokat szolgáltak,¹¹ a legkeményebb felületű darabjaink keskenyek, ezeket lemezek nyújtására használhatták.¹² A magas keménységben bizonyára az is szerepet játszott, hogy a nagyobb erővel kifejtett ütés kis felületen hatott. A viszonylag alacsony értéket mutató kalapácsok (6. és 17. sz.) is már hosszabb ideje voltak használatban, hiszen kiperemesedtek ill. ütőfelületüket utólag meg kellett csiszolni, de ezek vaskosabb, zömökebb formájúak, talán nem is ütöttek olyan nagy erővel velük?

A balták alapanyagának keménysége alacsonyabb lehetett, hisz a penge közepén mért érték 103–128 Hv között mozog. Kivételt képez a 9. sz. balta, amely már itt 181–187 Hv keménységet mutat, ami meghaladja a többi balta legmagasabb értékét, bár itt figyelembe kell venni, hogy technikai nehézségek miatt a többi baltánál, közvetlenül az élnél nem tudták mérni a keménységet. A 9. sz. balta éle a legkeményebb (220–226 Hv), ezért feltételezhetjük, hogy ennek pengéjét nem csak kalapálással, de talán hőkezeléssel is edzették, és ennek következménye a pengén mért magas érték. A keménységgel együtt járó ridegséggel magyarázható, hogy az élének a sarka lepattant. A 4. kincsből a kalapács készlettel együtt került elő, lehet, hogy a bronzkovács használta, hisz keménysége alapján bronzot is hasíthattak vele.¹³ A legalacsonyabb keménységi értéket a 21. sz. baltánál mérték, amire talán az szolgál magyarázatul, hogy ez egy kisméretű, könnyű darab volt, amit komoly munkához nem használhattak.

A kések közül a 23, 24. és 25. sz. tárgy ugyanabból a kincsből került elő, és alapanyaguk is eléggé hasonló: 113–130 Hv közötti érték. A 23. és a 24. sz. késnél az él keménysége 226–237 Hv, tehát a fokhoz képest több mint 100 Hv-szel magasabb (a 25. sz. késnél ez csak 61–65 Hv). Ezeknél, akárcsak a keményebb alapanyagú 1. sz. késnél – a különbség itt 73–93 Hv, a foknál 147, 156, az élnél 229 és 240 Hv-t mértek – számolhatunk azzal, hogy hőkezeléssel is edzették az eszközöket.

A sarlók érdekessége, hogy az ormó és az él keménysége között viszonylag kicsi, alig 4–48 Hv a különbség. A penge közepén mért értékhez képest már 35–65 Hv-szel keményebbek az élek. Feltehetően az ormót is kezelték utólag, ezáltal nőtt a keménységük. Ezeknél az eszközöknél is számolhatunk hőkezeléssel, hiszen a pengék alsó felületén mérték a legkisebb keménységet – ez 51, 59 és 81, 85 Hv volt – ami talán azzal magyarázható, hogy a kilágyított szerszámoknak csak a felső felületét kalapálták, így a penge közepén, ahol már vastagabb volt az anyag, érezhető különbség keletkezett a két felület keménysége között.

A vésők alapanyaga között keménység tekintetében jelentős a különbség: 92–101 Hv. Ehhez képest a köpűhöz viszonyítva a két él csak 13–27 ill. 42–51 Hv-szel keményebb. A két él

⁸ Pl. több hulladékgödörben találtunk baritot (bárium-szulfát), ami a Velencei hegységből kerülhetett ide. Köszönettel tartozom Juhász László geológusnak a feltárás során összegyűjtött kőanyag meghatározásáért. A barit adalékanyagként csökkent a bronz olvadáspontját. A bronztárgyak vegyi vizsgálata során a 79 mintából 74-ben a bárium nem érte el az 1 milligrammot kilogrammonként, viszont két mintában 141 ill. 168 mg-t találtak. A kísérletező kedvre utal, hogy egy erősen korrodált tokos balta 60,53 % ólmot tartalmazott (MÜLLER 2007, 15. és 7. kép).

⁹ SZABÓ 2001, 233.

¹⁰ SZABÓ 2001, 230.

¹¹ NESSEL 2008.

¹² NESSEL 2008, 77.

¹³ A ferrites vasból készült hornyolóvéső 129 Hv, a perlités és ferrites sarló éle 171 Hv, igaz a perlités és ferrites anyagu vasbalta keménysége (269 Hv) meghaladja eszközünk keménységét (SZABÓ 2001, 233).

keménysege közötti jelentős, 63–75 Hv különbség talán azzal is magyarázható, hogy a keményebb él a keskenyebb, és ezzel mélyebb hornyokat véstek, míg a szélesebb pengéjű vésővel feltehetően csak a faanyag felszínét munkálták meg. A 32. sz. vésőnek csak a köpűjét sikerült megmérni, ez viszont alig bizonyult keményebbnek, mint a 22. sz. tárgy köpűje: 103, 106 ill. 82, 86 Hv.

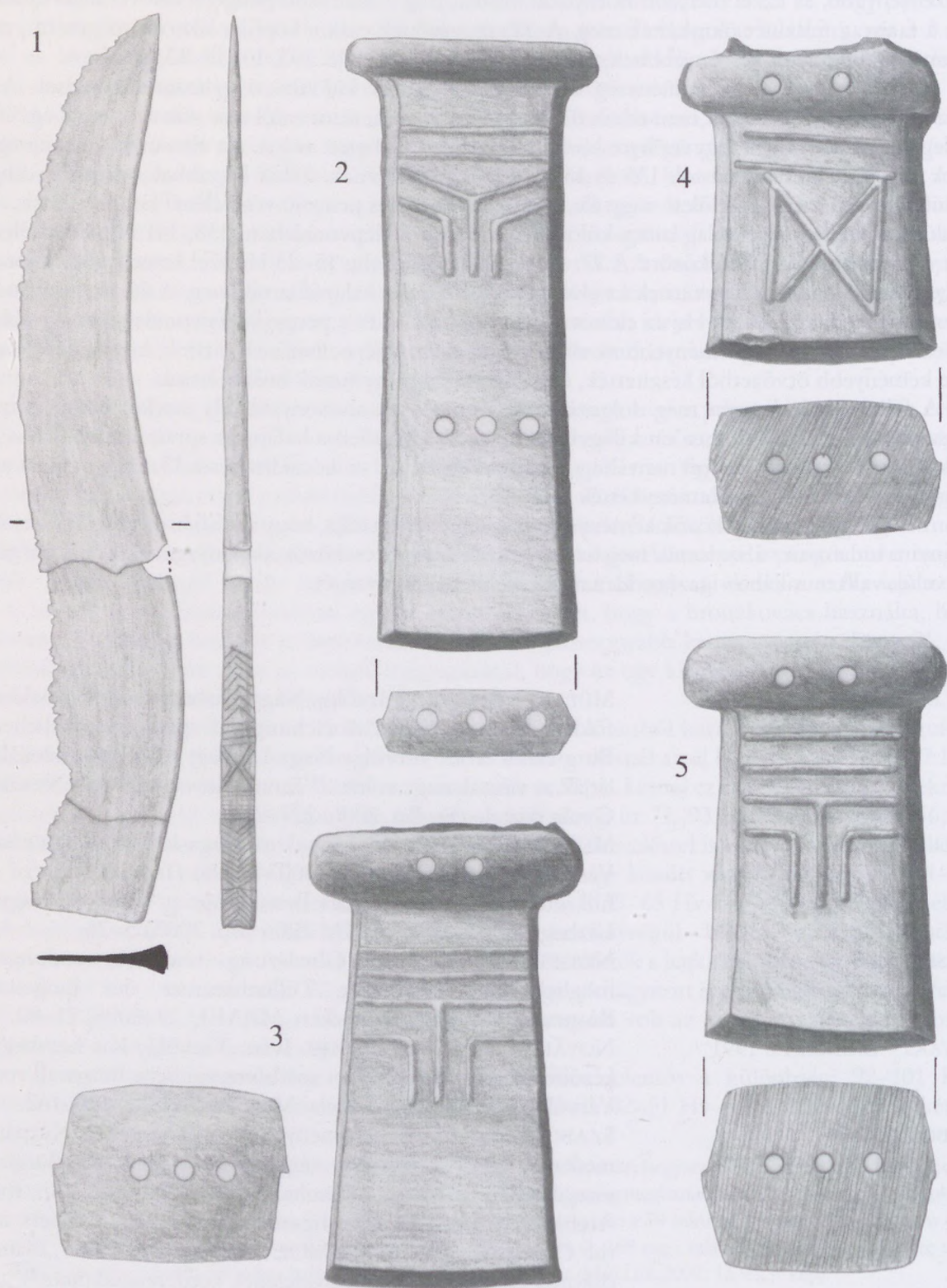
A három kardpenge keménység tekintetében három különböző változatot képvisel. Az várható volt, hogy az élüket nem edzik túl keményre, hiszen, mint erről már volt szó, ezzel együtt a ridegség is nő, és így a fegyver harc közben könnyen eltörhetett volna. Az élen mért keménységi fokok alig térnek el egymástól: 135 és 152 Hv között változnak. Tehát lágyabbak, mint az eddig bemutatott eszközök ütőfelülete vagy éle, szinte csak a széles pengéjű véső élénél keményebbek. A 28. sz. pengénél gyakorlatilag nincs különbség a penge középvonalaiban (138, 141 Hv) és az élen mért értékek (135, 141 Hv) között. A 27. sz. pengénél az él alig 15–25 Hv-szel keményebb, mint a penge közepe, ennek a fegyvernek az elvékonyodó élét alig kalapálhatták meg. A 26. sz. pengénél viszont érzékelhető, 20–48 Hv az eltérés a két pont között, és a penge középvonala a keményebb. Ennek a pengének a legkeményebb az alapanyaga, ezért elképzelhetőnek tartjuk, hogy a fegyvert eleve keményebb ötvözetből készítették, és az élet utólag lágyították hőkezeléssel.

A félkész baltapengén még dolgozhattak. Alapanyaga alacsonyabb Hv értéket mutat, mint a kész tokos baltaké. Feltehetően kilágyították, és ezt követően a kalapálás során lett hullámos a felülete, majd a törött tárgyon nem dolgoztak tovább. A 12. sz. kocsidísz és a 13. sz. körcíkkel az öntést követően már nem keményítették meg.

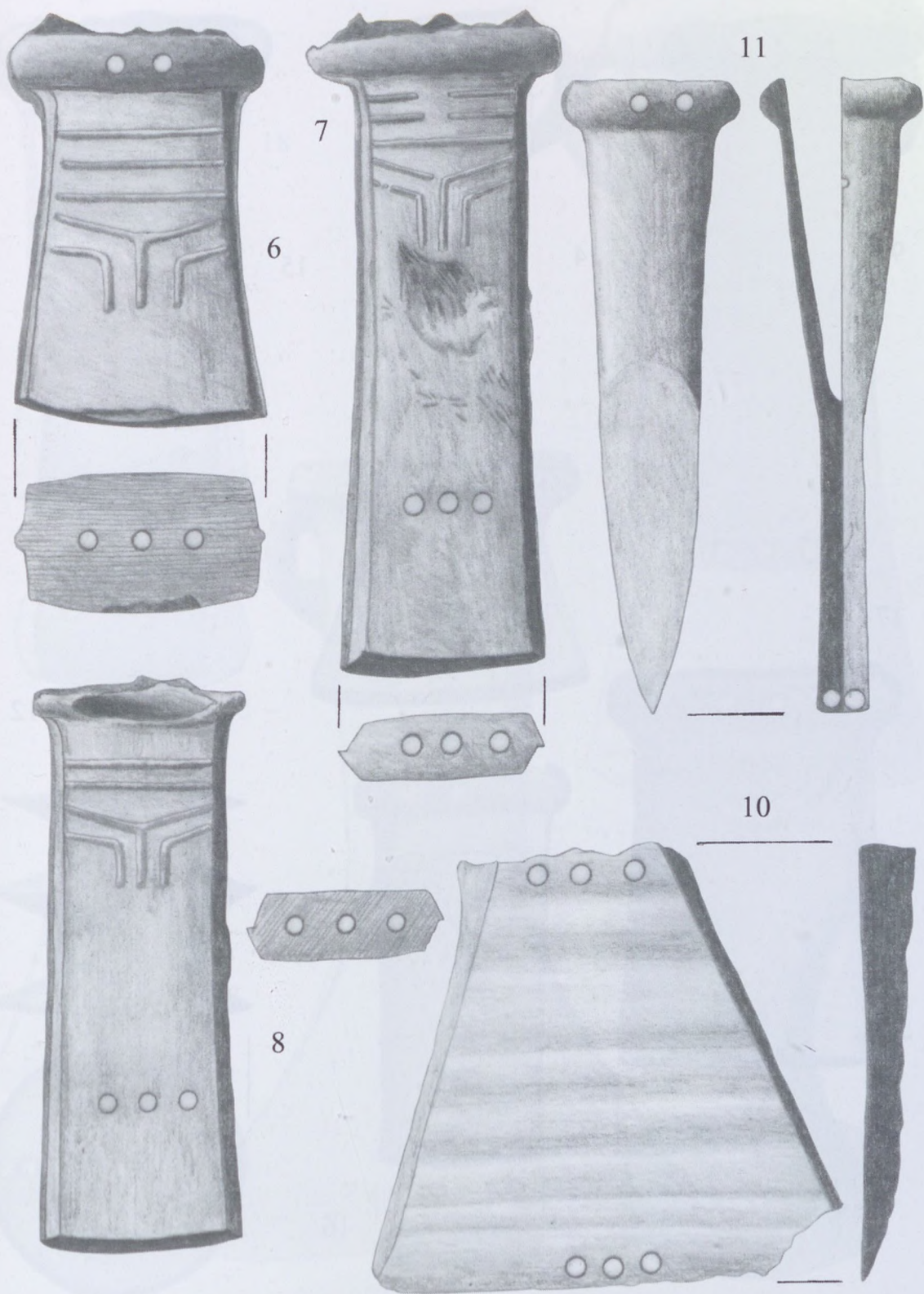
A várvölgyi bronzeszközök keménységvizsgálata azt igazolja, hogy a késő bronzkori kovácsok többnyire tudatosan választották meg az egyes szerszámok, eszközök alapanyagának keménységét és a velük való munkához igazították a munkafelület keménységét.

Irodalom

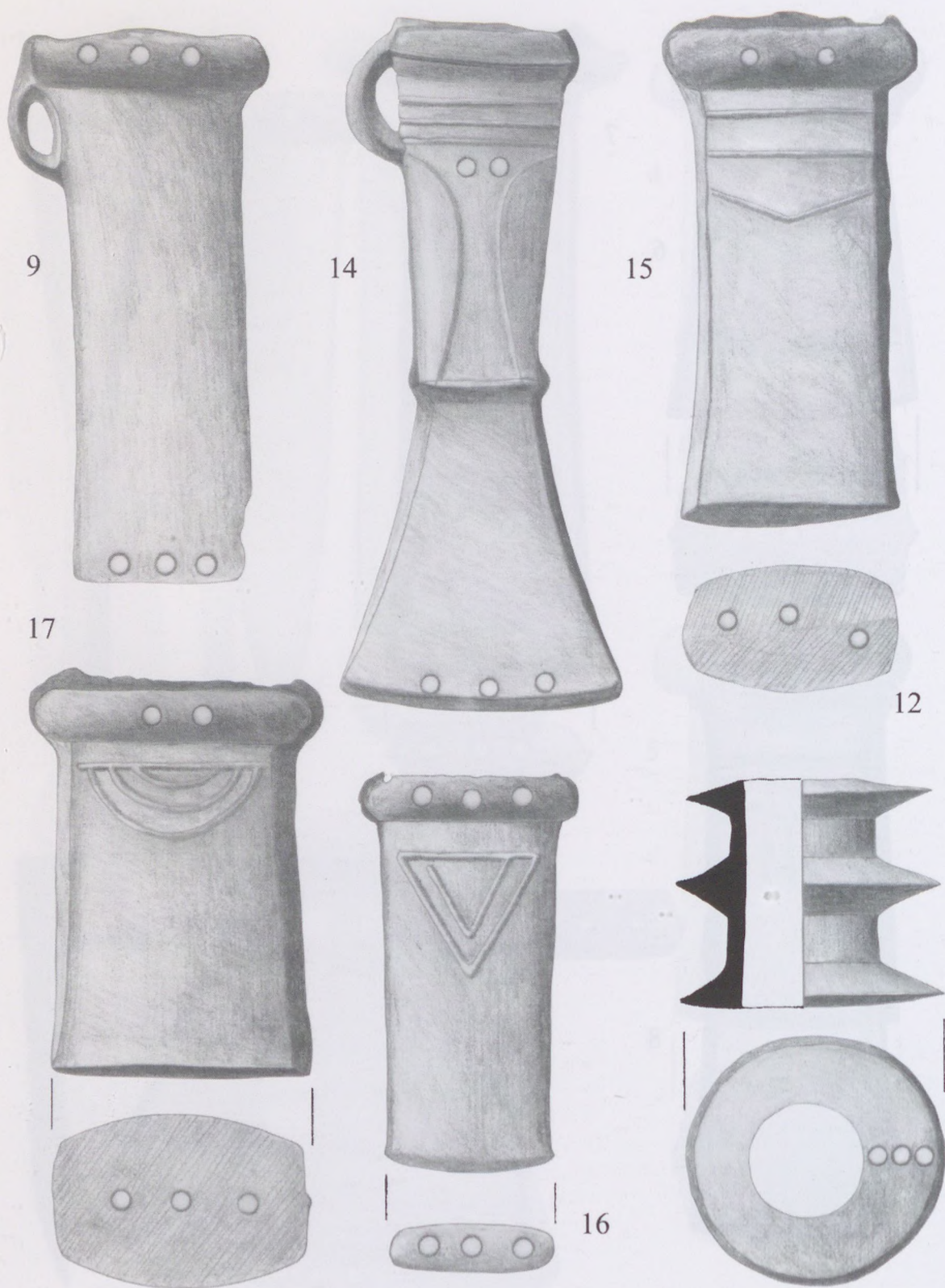
- MÜLLER 2006 MÜLLER Róbert: Várvölgy-Nagy-Lázhegy későbronzkori földvár kutatása (Die Erforschung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Várvölgy-Nagy-Lázhegy). In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Bp. 2006. 227–236.
- MÜLLER 2007 MÜLLER Róbert: Késő bronzkori magaslati telep kutatása Várvölgy, Nagy-Lázhegyen (2003–2006) (Investigation of a hill settlement from the Late Bronze Age at Várvölgy, Nagy-Lázhegy, 2003–2006). RKM 2006 (Bp. 2007.) 5–26.
- NESSER 2008 NESSER, Bianka: Zu Gliederung und Verwendungsmöglichkeiten bronzener Tüllenhämmer der jüngeren Bronzezeit im Karpatenbecken. MBAEU 29 (2008) 71–82.
- NOVÁKI – SKERLETZ 1991 NOVÁKI Gyula – SKERLETZ Iván: Várvölgy-Kis-Láz-hegy későbronzkori földvára (Der spätbronzezeitliche Burgwall von Várvölgy-Kis-Láz-Berg). Zalai Múzeum 3 (1991) 155–162.
- SZABÓ 2001 SZABÓ Géza: Újabb eredmények és módszerek a Kárpát-medence késő bronzkori tárgyainak archaeometallurgiai vizsgálataiban (New Results and Methods in the Archaeometallurgical Investigation of the LBA Objects in the Carpathian Basin). MΩMOΣ 1 (2001) 225–250. („Fiatal őskoros kutatók első összejövételének konferenciakötete”)

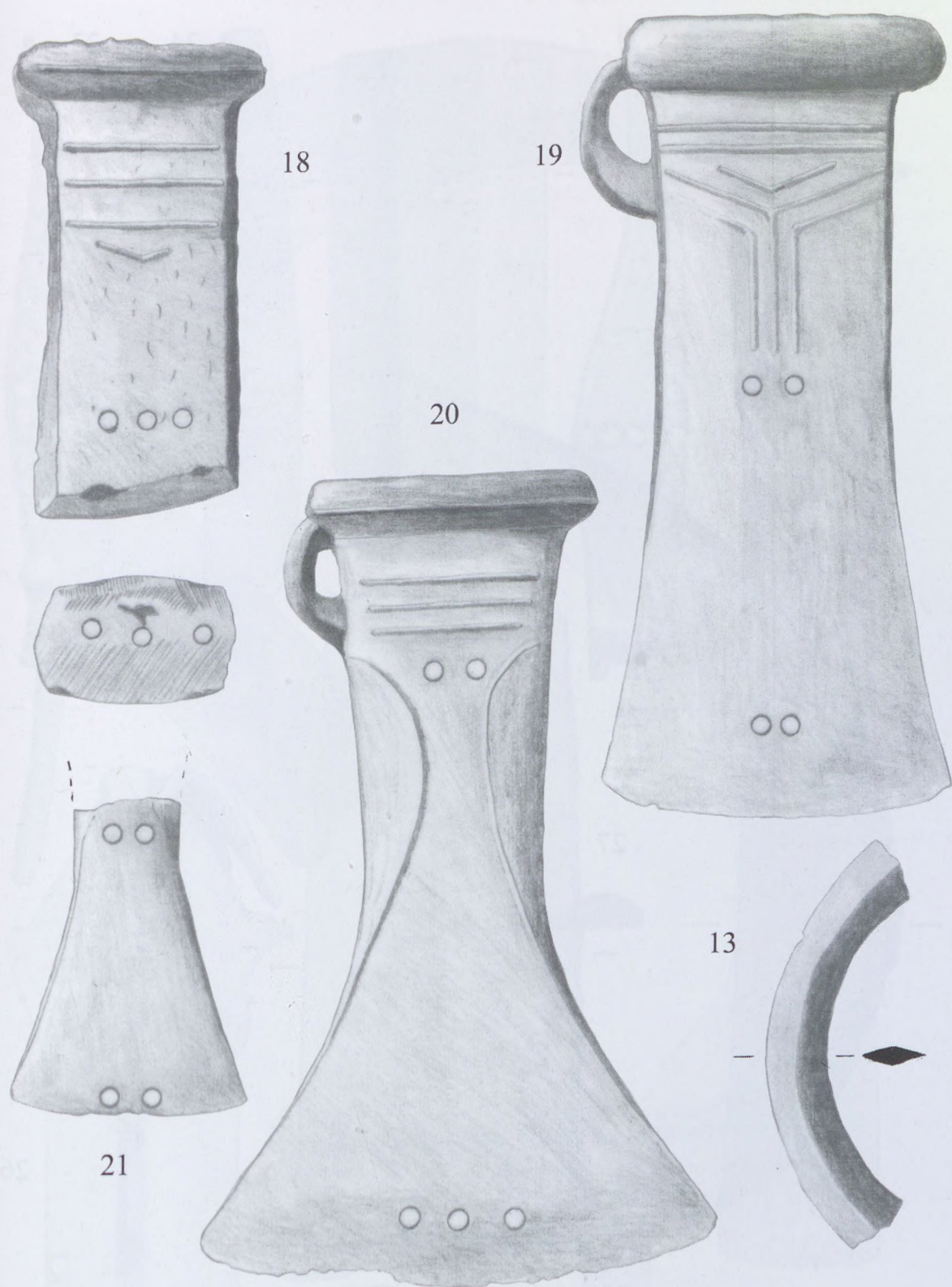
1. ábra: Várvolgy-Nagy-Lázhegy: 1., 2., 3., 4. és 5. tárgy; lépték: 1:1;
az üres kör a keménységmérés helyét jelöli.

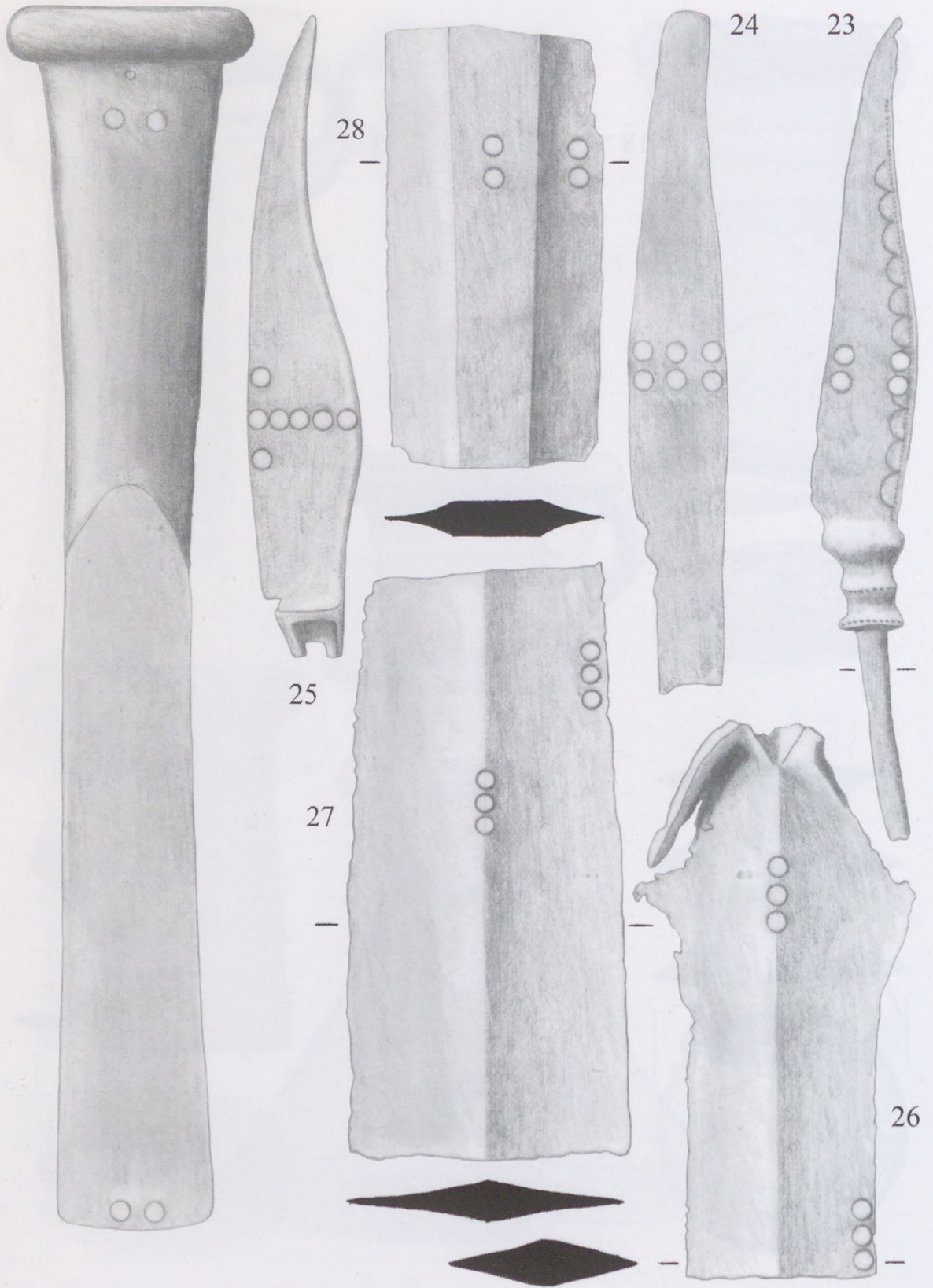
2. ábra: Vár völgy-Nagy-Lázhegy: 6., 7., 8., 10. és 11. tárgy; lépték: 1:1; az üres kör a keménységmérés helyét jelöli.

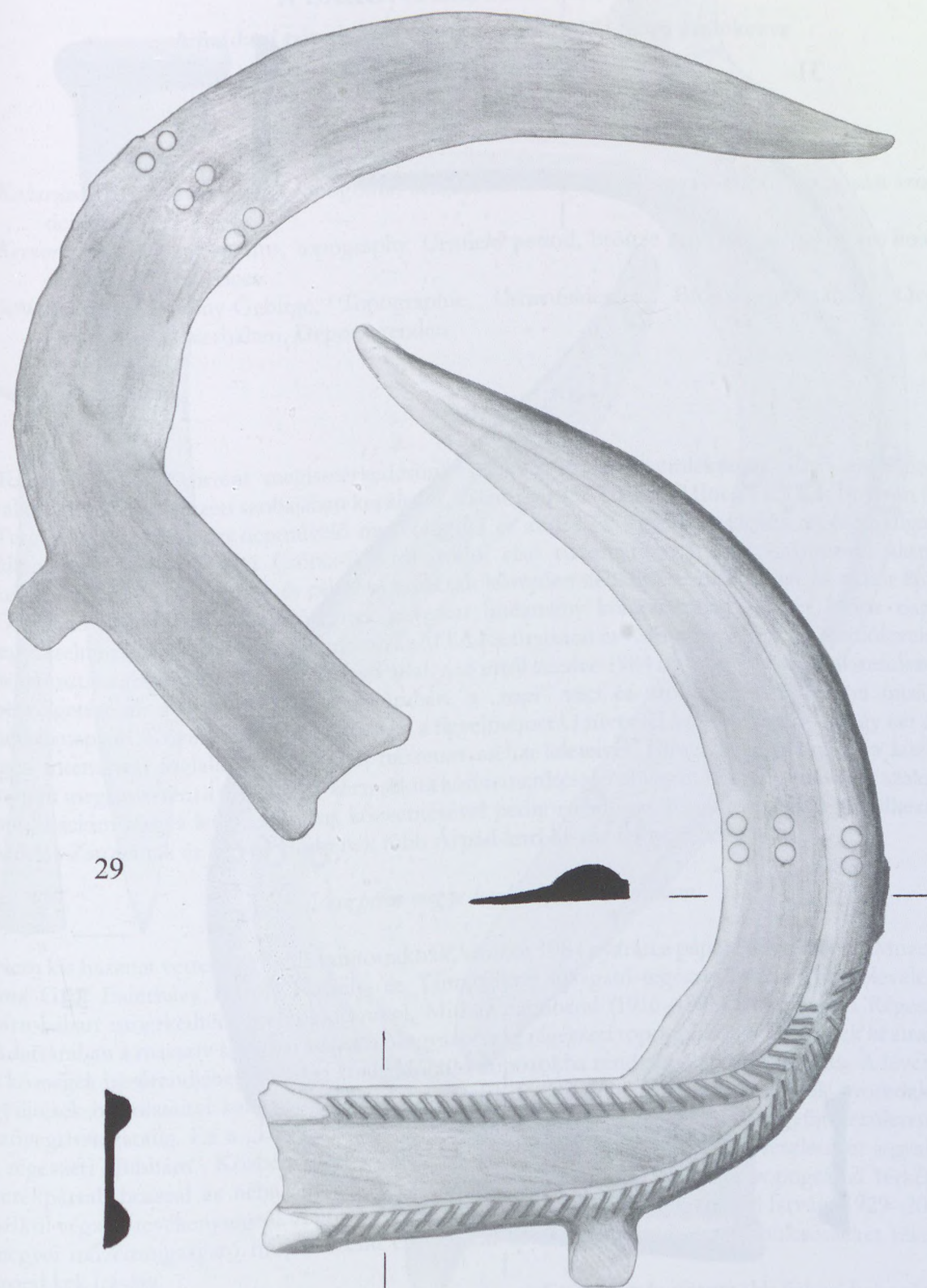
3. ábra: Várvölgy-Nagy-Lázhegy: 9., 12., 14., 15., 16. és 17. tárgy; lépték: 1:1;
az üres kör a keménységmérés helyét jelöli.

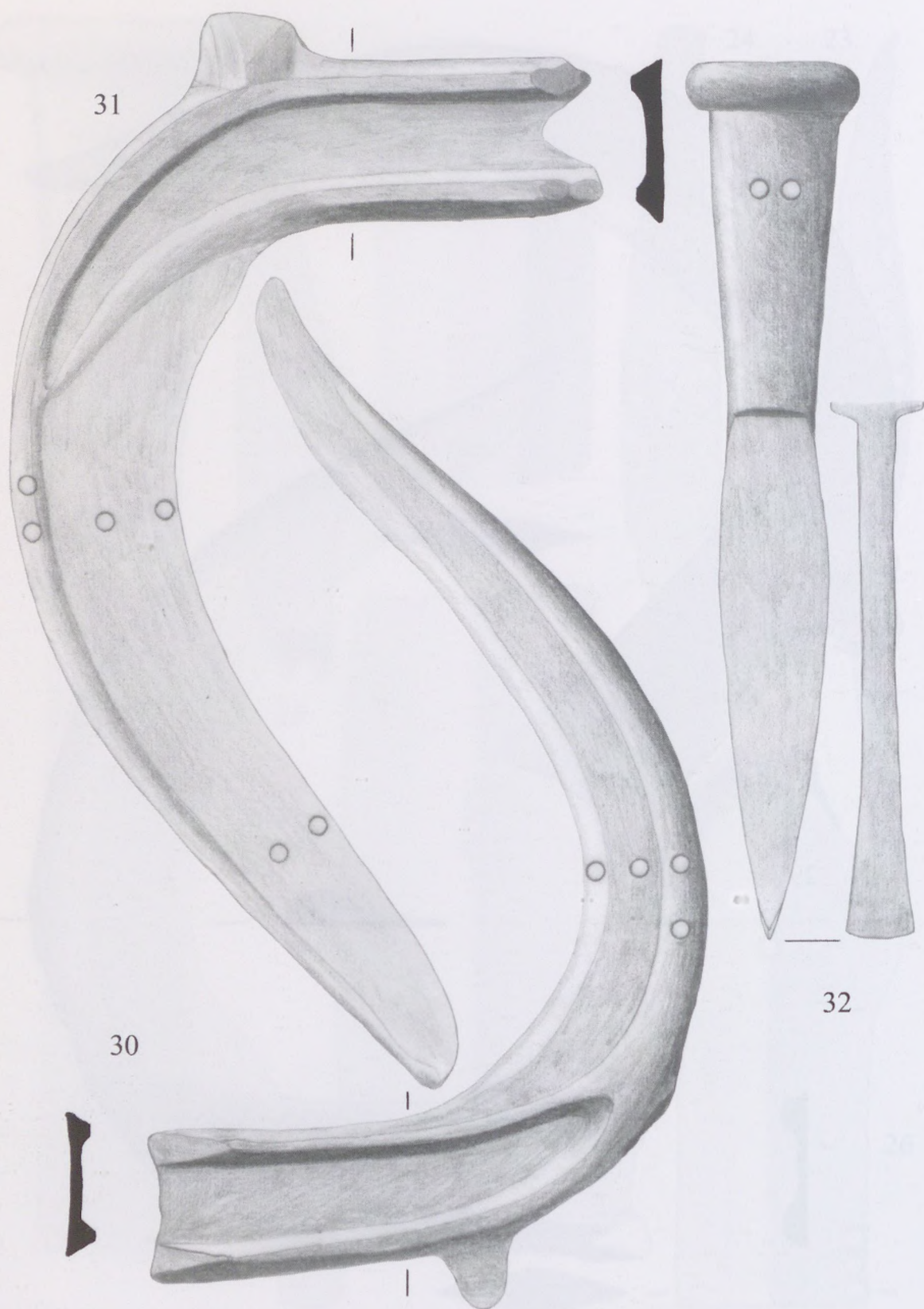
4. ábra: Várvölgy-Nagy-Lázhegy: 13., 18., 19., 20. és 21. tárgy; lépték: 1:1; az üres kör a keménységmérés helyét jelöli.

5. ábra: Várköly-Nagy-Lázhegy: 22., 23., 24., 25., 26., 27. és 28. tárgy; lépték: 1:1;
az üres kör a keménységmérés helyét jelöli.

6. ábra: Várvölgy-Nagy-Lázhegy: 29. tárgy; lépték: 1:1; az üres kör a keménységmérés helyét jelöli.

7. ábra: Várvolgy-Nagy-Lázhegy: 30., 31. és 32. tárgy; lépték: 1:1;
az üres kör a keménységmérés helyét jelöli.

AZ URNAMEZŐS KOR BRONZ DEPÓI ÉS SZÓRVÁNY BRONZAI

A BAKONYBAN ÉS VIDÉKÉN

A hajdani pápai járás topográfiai munkálataira emlékezve

ILON GÁBOR

Kulcsszavak: Bakony-hegység, topográfia, urnamezős kor, bronz tárgyak, depók, depózási szokás, deponálók

Keywords: Bakony mountains, topography, Urnfield period, bronze artefacts, depositions/hoards, depositional practices

Schlüsselwörter: Bakony-Gebirge, Topographie, Urnenfelderzeit, Bronzegegenstände, Depot, Deponierungsverhalten, Deponierenden

Bevezetés

Torma Istvánnal történt megismerkedésünk stációira szívesen emlékszem. Első emlékezetes találkozásunkra Intézeti szobájában került sor, valamikor 1982 őszén. Mint a váci Vak Bottyán (ma: Tragor Ignác) Múzeum népművelő muzeológusa és az ELTE egyéni levelezős régész hallgatója ültem asztalához. A váci Csörsz-árokrol íródo, első tudományos írásom számomra aktuális kérdéseiről beszélgettünk... és célszerű tanácsait követően néhány hét múlva már az akkor éppen Országos Múemléki Felügyelőségnek nevezett intézmény könyvtárában Rómer Flóris naplóját jegyzeteltem. Szinte ezzel párhuzamosan az MTA Kézirattárát és Könyvtárát bújtam, ajánlólevelével és bátorítása alapján találkoztam Patay Pállal. ...S ettől kezdve 1984 nyaráig folytatódta rendszeres beszélgetéseink a Vak Bottyán Múzeumban, a „topi” váci és szobi járása szócikkeit írásának hétköznapijain. Közé volt ahhoz is – hiszen a figyelmemet Ő hívta fel a leletanyagra –, hogy két évig igen intenzíven foglalkoztam a szobi múzeum zselizi leleteivel. Ennek tanulmányozása közben azután megismertem a Gregersen-kerti szkíta kori temetőrészlet anyagát. Utóbbi a második szakmai publikációm tárgya lett. ... Torma közvetítésével pedig rövidesen Tolna megyében segédkeztem Miklós Zsuzsának és Egyed Endrének több Árpád-kori kisvár felmérésén. ...

Veszprém megye hajdani pápai járásában

Nem kis hasznát vettem az általa tanítottaknak, amikor 1984 nyarán a pápai Helytörténeti Múzeum (ma Gróf Esterházy Károly Kastély- és Tájmuzeum) igazgató-régésze lettem. Ajánlólevelének birtokában ismerkedtem meg elődömmel, Mithay Sándorral (1916–1995). A múzeum Régészeti Adattárában a masszív szakmai alapot a Magyarország régészeti topográfiája 4. kötetének kéziratosa, a községek betűrendjében, szürke, ámde időtálló dobozokba rendszerezett anyaga adta. A levéltári gyűjtések másolataitól kezdve a kataszteri térképek fotóreproin át a terepbejárások nyomdakész szövegtisztázataiig. Ez a „kéziratos topi”-adattár és nyomtatott változata volt gyűjtőterületemen a régészeti „Bibliám”. Közben Mithay Sanyi bácsitól persze megtudhattam a részleteket a gyalog, kerékpárral, busszal és néha autóval, de természetesen GPS és 10.000-es topográfiai térképek nélkül végzett tevékenységről. A vörösborozás örömeiről, no és arról, hogy Éri István (1929–2009) megyei muzeumigazgató milyen szelíd erőszakkal készítette a fáradt terepi bölcsészeket télen a szócikkek írására.

Mithay Sándorral néhány év alatt újra bejártuk a gyűjtőterület legfontosabb őskori helyszíneit: Bakonyjákó, Borsosgyőr, Farkasgyepű, Németbánya, Ugod stb; megnéztük veszélyeztetett gyűjteményeit: Külsővat, Vaszar, és megismerkedtem a háttér munkások közül többekkel, pl. Exner István vaszari iskolaigazgatóval, Rajczi Pál ugodi plébánossal.

A „munkaterület” átadása – átvétele így zajlott.

Egy pillanatig sem volt számomra kérdéses: a vezetésével megkezdett topográfiai tevékenységet a gyűjtőterületen folytatni kell. Ehhez a végleges lökést az adta meg, amikor a múzeum adattárában megtaláltam azt a leltározatlan¹ programtervet, amelynek alap gondolatát Torma István 1970. március 15-én vetette fel. Eszerint a 4. kötet tervezett pótkötetének kéziratát 1973. augusztus végére kellett volna elkészíteni. Erre azonban nem került sor. Éveken át gyűjtöttem hát az új adatokat az Adattárban és a terepen, majd írtam meg „A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése (1970–1994)” című tanulmányomat a Pápai Múzeumi Értesítő 5. kötetébe.

Most már tudom: Torma István az egyik mesterem volt. Köszönöm segítségét és fáradozását!

Meggyőződésem, hogy sok kollégám félelme felesleges. A kincskeresők és megbízóik nem csak a szakirodalmat lapozzák, önállóan is végzik örökséget felkutató- és romboló tevékenységüket. Nem csak és elsősorban a „topi” segítségével ismerik meg lelőhelyeinket. Meg egyébként is, ha ezt a félelemérzést logikusan végigvisszük, minden régészeti publikációt és közlést beszüntethetnénk. Ez pedig nem lehet cél. Ebből következik, hogy a régészeti topográfiai sorozatot folytatni kell(ene)! Különösen ma, amikor infrastrukturális elmaradásunk miatt, de más okból is a beruházói láz csillapíthatatlan. Mára pedig már senki nem vitathatja: a megelőző feltárások, egyáltalán az örökség védelme szempontjából alapvetően fontos adatbázisa archeológiánknek az Intézet vezetésével hajdan készített vállalkozás. Időszerűnek persze egy térinformatikai megvalósítás látszik.

El kell tehát fogadnunk és fogadtatnunk, hogy ami a történészek számára a hagyományos „fegyverként” alkalmazott oklevéltár, az számunkra a topográfia. S ha már ők, a történészek, levéltárosok stb. számára sem ismeretlen a topográfia-sorozat, akkor merjük ezt mi is felvállalni.

Az MRT 4. volt az első, Torma István nevével fémjelzett, szerkesztett kötet a sorozatban. Veszprém megyei tevékenységének szakmai hozadékához nemzetközileg is számon tartott, megkerülhetetlen tanulmányai is születtek. Ilyen a balatonakali sír,² a balatongyöröki telep³ és a romándi kincs⁴ feldolgozása és közlése. Feltétlenül figyelmet érdemlő az a tanulmánya, amely a Bakony késő bronzkori,⁵ a történelemben első benépesülését tárgyalja. Ez egy olyan összegzési kísérlet, amihez hasonló munkák sajnos alig jelentek⁶ meg a topográfiai kötetek kapcsán.

+ + +

Munkásságának elismeréseként természetesen tartom, hogy itt és most e rövid tanulmányban a késő bronzkori késő halomsíros kultúra és az urnamezős időszak (BzD – Ha B3) kiválasztott tárgycsoportjának (ún. szórvány bronzok és bronz depók) értelmezési kísérletével fejezzem ki tiszteletemet. A vizsgálatra kiválasztott terület (1. ábra) lehatárolása – a fent leírtak logikus folyományaként – az alábbi: K – ÉK felől a Móri-árok, azaz a Győr – Székesfehérvár vonal, Ny – ÉNy felől Győr illetve a Marcal, valamint a Zala folyók vonala, D felől a Balaton. Ez nagyjából a Veszprém megyei régészeti topográfiai kötetek területe, kiegészülve Győr-Moson-Sopron és Fejér, valamint Zala megyék egy-egy igen kis részletével. Tájegységeket tekintve a Bakony, a Balaton-felvidék, a Keszthelyi-hát, a pápai Bakonyja és a Kisalföld egy-egy töredéke, valamint a Sokoróidomság.

¹ ILON 1995, 63. és 2. jegyzet. Mostani kéziratom lezárásának egyik utolsó napján (2010. szept. 23.) nem találtam meg a programtervet a múzeum adattárában.

² TORMA 1978.

³ TORMA 1972.

⁴ NÉMETH – TORMA 1965.

⁵ TORMA 1969.

⁶ MAKKAY 1989.

Gyűjtésem szerint 6 pontosan nem meghatározható korú, de akár ehhez az időszakhoz is sorolható, mára elkallódott depóról⁷ tudunk. Ezekkel a továbbiakban nem is foglalkozom. Ugyanakkor 24 helyről szórvány bronz tárgyat (1. táblázat), 20 település határából 38 bronz kincset és Várvolgy-Nagy-Lázhegyről 2 arany depót (2. táblázat) ismerünk.

Úgy gondolom, hogy a nemzetközi gyakorlatban⁸ már részben kialakult, meghatározott szempontok szerinti rendszerezésük és alaposabb vizsgálatuk eredményekre vezethet.

A korszak deponálási szokásairól a régióban

I. Hol kerültek elő?

I. 1. Telepen

- a. Magaslati telepen: Somló-hegy (1. táblázat), Badacsony É-i része/Korkován-hegy, Szentgyörgy-hegy, Nagy-Lázhegy (2. táblázat). Összesen 4 helyen 21 esetben. Ebből kiemelkedik Várvolgy a maga 18 depójával, amelyekből kettő csak arany ékszereket tartalmaz.
- b. Síkvidéki telepről mindössze a Koroncó-bábotai, 1939-ben⁹ megtalált kincs ismert.

I. 2. Vízből és nedves környezetből

- a. Vízből: Balaton, Marcal-folyó¹⁰ (1. táblázat, 2. ábra 2, 6.). Összesen: 2 eset.
- b. Nedves környezetből: Marcal közeléből (1. táblázat, 3. ábra 2.), Kodó-patak teraszán, Uzsa-patak közeléből, Szévíz-csatorna és a Zala folyó mocsarából (2. táblázat). Összesen: 5 eset.

A vizsgált területen (1. ábra) jól megfigyelhető, hogy a depók koncentrálódnak, a deponálási hajlam intenzívebb a magaslati, centrális szerepű településeken. Ugyanez az urnamezős időszakban másutt (pl. Ság-hegy, Velem-Szent Vid, Blučina és Štramberg (Morvaország),¹¹ Bullenheimer Berg (Bajorország)¹²) is így volt. A szakemberek egy része azt vallja, hogy az ilyen helyek a társadalom tehetősebbjei presztízs-fitogtatásának helyszínei, szent helyek, szentélyek lehettek.¹³ Ugyanakkor kisebb régiót (pl. Észak-Itália¹⁴) vizsgálva, de általában is igen kimagasló számú¹⁵ a vízfolyásokba történő áldozat-bemutatás, ahol az első helyen a fegyverek állnak. Az általam vizsgált régióban azonban nem feltűnően nagy az eltérés,¹⁶ hiszen vízből és nedves környezetből származó 7 lelőhely áll szemben 5 szárazföldi lelőhellyel.

⁷ Csabrendek (Veszprém m.). Edényben kardtöredék, lándzsatöredék, késmarkolat, horog (?) és öntési maradvány. MRT 3, 55; MOZSOLICS 1985, 107; *Cserszegtomaj*-Dobogó major (Veszprém m.) a kb. 100 tárgyat a találók beolvasztották. MRT 1, 48; MOZSOLICS 1985, 108; *Devecser*-Székpuszt. (Veszprém m.). Több fejsze volt benne. MOZSOLICS 1985, 112; *Keszthely*-Fenekpuszt. (Zala m.). Lapos- és tokos balták, sarlók, lándzsahegyek, kardpenge töredéke. MOZSOLICS 1985, 119; *Gyula*-Pogánytelek (Veszprém m.). Ékszerek. A pápai Ref. Gyűjteményből tűntek el. MRT 2, 96; MOZSOLICS 1985, 125; *Zalacsány*, Zala folyóból. (Zala m.). Kard. MOZSOLICS 1985, 215.

⁸ MAYER 1980; KUBACH 1980; PERONI 1980; HANSEN 1994, 323–326, 203. kép; SOROCEANU 1995; ČIVILYTE 2009.

⁹ MITHAY 1941, 31.

¹⁰ Egy másik verzió szerint a dűlőből 4 m mélységből. MOZSOLICS 1985, 139.

¹¹ SALAŠ 2005, 80–81. kép

¹² HAGL 2008, 1–4, 1. kép

¹³ A kérdéskör jó összefoglalását lásd SALAŠ 2005, 515.

¹⁴ PERONI 1980, 323–330.

¹⁵ Európában 10000 körüli esetről tudunk. HANSEN 1997, 29.

¹⁶ Csak a bizonyosan ismert lelőhelykörnyezetből származó depókat soroltam be.

II. Miben? Milyen módon?

1. Sajnos 13 lelőhely esetében lehetetlen a kérdésre válaszolni, mert *nincs információnk* erről a momentumról.
2. Egyszerűen *gödörbe* ásták Várvölgy-Nagy-Lázhegy 13 db új depóját, s valószínűleg a Várvölgy-Szebike tetői kincset is. Összesen: 14 eset.
3. *Kövek alá / közé*: Rezi, Sümeg (2. táblázat). Összesen: 2 eset.
4. *Edénybe* rejtették el Izsákfa, Kisapáti, Nagydém, Pölöske és Románd depóit (2. táblázat). Összesen: 5 eset.
5. *Szerves csomagolóanyag használata* csak a pötrétei és a Várvölgy-Szebike tetői kincs esetében merült fel (2. táblázat). Bőr vagy textil darab, netán zsák felhasználását persze feltételezhetjük a gödrökbe és kövek alá/közé helyezett tárgyak esetében is. Szerencsés esetben ennek nyoma korrózióként fennmaradhat, és makroszkóposan, vagy erős kézi nagyítóval, netán mikroszkóppal felfedezhető. Alkalmasak lehetnek az ilyen vizsgálatra az újabb várvölgyi kincsek.

III. A leletek összetétele

III. 1. Egy tárgy

- a. Kard vagy töredéke az urnamezős időszak egészét lefedve 12 lelőhelyről „szórványként” ismeretes (1. táblázat, 2. ábra 1-7, 9).
- b. Lándzsa. Mindössze a kamondi (Ha A2-B, 3. ábra 1.) és a kemeneshőgyészi (Ha B2, 3. ábra 2.) „szórvány” példányokról tudok.
- c. Tokos-füles balta. Hajmáskér, Külsővat, Tapolcafő és Szentgál (3. ábra 3–6.) határából származó „szórványokat” ismerek.
- d. Szárnyas balta. Nagyvázsony-Zsófi-major (3. ábra 7.) és Zirc-Imre-major (3. ábra 8.) területéről.

III. 2. Több tárgy

- a. Csak egy tárgytípust, de több tárgyat tartalmaznak az alábbi depók:
 - a.1. Bronz nyersanyagot lepény formában a nemesgulácsi (Ha A1) kincs.
 - a.2. Ékszereket Nagy-Lázhegy két arany és két (8. és 9. számú)¹⁷ bronz kincse, valamint a pötrétei és a Lesenceistvánd-Uzsa I. Újtemető depója tartalmaz. Ezek a Ha A1 (Uzsa) és a Ha A2 periódusra keltezettek (2. táblázat).
- b. Csak vagy részben bronz edényeket tartalmazó depók jellemzően az urnamezős időszak végén kerültek földbe. Várvölgy-Lesenceistvánd-Uzsa-bánya 2 depója, Várvölgy-Nagy-Lázhegy szűrőt tartalmazó 4. depója¹⁸ és a badacsonytomaji kincs sorolható ide (2. táblázat).
- c. Számos tárgytípust (eszközöket, fegyvereket, ékszereket, gyártási alapanyagokat és melléktermékeket) 30, általam „vegyesnek”¹⁹ nevezett, a Ha A1 – B2 fázisra datált kincs tartalmaz (2. táblázat).

A tárgyak jelenségen (pl. gödör, edény) belüli elhelyezésére, azaz a konkrét szituációra alig ismerünk példát. Így sajnos az sem dönthető el, hogy a várvölgyi edény depók (1952, 1981: 2. táblázat) áldozatként felajánlott ételeket, italokat tartalmaztak-e, vagy önmagukban a tárgyak

¹⁷ MÜLLER 2006, 233–234.

¹⁸ MÜLLER 2006, 4. ábra; MÜLLER 2007, 15. és 8. kép

¹⁹ Ebben a statisztikában nem szerepeltetem a ma már nem pontosítható körülmények között feltárt Koroncó-bábotai telep-leletet.

jelentettek áldozatot?²⁰ Az előbbi esetben a fenekükön kellett állniuk, az utóbbi esetben lehetnek egymásba pakolva, illetve szájukkal lefelé fordított állapotban. Ahol a tárgyak tényleges helyzetéről egyáltalán még információt kaphatunk a vizsgálatra kiszemelt területen, azok a vár völgyi új depók és az izsákfai kincs, amelyeket még részletesen nem közöltek. Jelenleg csak néhány depó feltáráskori fényképfelvételét tanulmányozhatnám, aminek sok értelmét nem látom.

A „c./”, általam „vegyes”-nek nevezett kincsek összetételét²¹ is érdemes megvizsgálni. Néhány esetben ez esetleg közelebb vihet a deponáló személyéhez, foglalkozásához. Vegyes összetételük jelenthet: 1a. gyűjtögető kereskedőt, 1b. gyűjtögető fémművest (aki kereskedő is), 2. elsősorban fegyverforgatásban érintett harcost, 3. elsősorban mezőgazdasági tevékenységben érdekeltet. Ha ilyen szempontok alapján megvizsgáljuk – az V. részben megállapításra kerülő hipotézisek az 1a-b. és 2. szemponton túl – a depókat, akkor kimondhatjuk: a mezőgazdasági tevékenységet űzőket a vizsgált területen lehetetlen elkülöníteni, ugyanis csak ilyen eszközöket tartalmazó depót nem ismerek. Viszont az urnamezős korban rendkívül intenzíven folytatott földművelést igazolják a depók többségében (24 esetből 10 alkalommal²²) megtalálható sarlók és sarló töredékek.

IV. Az általam kiemelt és hajdan kiválasztott tárgyak (kard és lándzsa²³) állapota

1. Kard

- a. Épen és szórványként 5 esetben, ebből 2 alkalommal²⁴ vízből. További 2 példány markolatlemeze alig hiányos, ami nem feltétlenül korabeli sérülés eredménye. Keltezésük: Bz D – Ha B1 (1. táblázat).
- b. 6 töredékesen napvilágra bukkant szórványt találtam (1. táblázat, 2. ábra 1). A 30 „vegyes” kincslet közül pedig bizonyosan 9²⁵ tartalmaz kardtöredékeket, egy²⁶ pedig ép példányt (2. táblázat) a Ha A1 – Ha B2 periódusból. De ezzel kapcsolatosan meg kell jegyeznem, hogy a vár völgyi új depók közül csupán 4 bronz és 1 arany depó összetételét tették nagyjából közzé.

2. Lándzsa

- a. Épen mindössze a kamondi (3. ábra 1.) és a kemeneshőgyészi (3. ábra 2.) szórvány, és a 30 „vegyes” depóból bizonyosan 14²⁷ esetben került elő (2. táblázat).
- b. Töredékekről csak a 30 „vegyes” depóból 4 kincs esetében tudok (2. táblázat). A lándzsák és töredékeik a Ha A1 – Ha B1 időszakban kerültek földre.

V. A deponáló személye, a deponálás oka és célja, a depók időbeli eloszlása

A profán (elvesztés, raktározás / felhalmozás, történelmi / lokális esemény: pl. elrejtés támadás miatt) vagy a kultikus (fogadalmi / votív áldozat) magyarázat-e az elfogadható? A kérdés a 20. század eleje óta foglalkoztatja a kutatást. Az elrejtett áldozatok étel-, ital-, állat- és emberáldozatok lehetnek.

²⁰ PALÁTOVÁ – SALAŠ 2002, 146; SOROCEANU 2005.

²¹ HANSEN 1994, 233; HANSEN 2005.

²² A Vár völgy-Nagy-lázhegyi depókat kihagytam ebből a számításból, hiszen többségük közöletlen, így összetételük sem ismeretes.

²³ ČIVILYŤ 2009.

²⁴ A Koroncó-bábotai kard esetében ez bizonytalan. MOZSOLICS 1985, 139.

²⁵ Ezek között van a 4. számú vár völgyi új depó is. MÜLLER 2006, 234–235; MÜLLER 2007, 15.

²⁶ A Veszprém-Arany J. utcai kard esetében azonban nem zárható ki, hogy egy síregyütteshez tartozott.

²⁷ Ebben a statisztikában nem szerepeltetem a ma már nem pontosítható körülmények között feltárt Koroncó-bábotai telep-leletet és az 1996-ban a veszprémi múzeumba került közöletlen uzsai depót, de a Veszprém, Arany J. utcai azonosíthatatlan lándzsa állapotát sem ismerjük.

Az 1980-as években új lendületet kapott a vita²⁸ és az ún. „Berlini iskola” (B. Hänsel, S. Hansen, R. Maraszek, L. D. Nebelsick) hatására egyre népszerűbb az áldozatként történő interpretáció. A fémtárgyak kő alá tétele / elrejtése csupán a kővel történő jelölés²⁹ (Rezi, Sümeg: 2. táblázat) semmit nem árul el a deponálás céljáról. Az elrejtett fémek esetében fémműveshez, kereskedőhöz, az egy vagy több emberhez köthető hagyaték- és elrejtés, áldozat és személyes viselet³⁰ aspektusai merülnek fel. P. König³¹ azonban a deponálást nem felajánlásként, hanem a temetkezésekkel összefüggésben értelmezi. A profán – kultikus kérdése ma sem tekinthető lezártnak. Hiteles válasz – egyre inkább úgy tűnik – csak akkor és azon leletek esetében adható, ha alapos és jól dokumentált feltárás előzi meg a feldolgozást.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a „szórványként” gyűjteményekbe került magányos tárgyakat használatuk közben el is veszíthették, ahogy erre az evidenciára természetesen már más is gondolt.³² Magányosan előkerülő fegyver esetében azt is feltételezték, hogy ez a tény a bizonytalan időben történő menekülésre utalhat, hiszen a helyzet nem illik a profán raktározás gondolatkörébe.³³ Ilyen eseményre utalhatnak a Balatonból (1. ábra felül 2, 2. ábra 2), a Marcal folyóból (1. ábra felül 10., 2. ábra 6). ismert kardok, a Tapolca-patak Pápa határában tová kiséződésű részén földben (= tófenék) talált tör (1. ábra felül 15., 2. ábra 8) vagy a Marcal közeléből, szántásból begyűjtött kemeneshőgyészi lándzsahegy (1. ábra felül 8., 3. ábra 2), de a földből kiemelt vaszari kard (1. táblázat, 1. ábra felül 22., 2. ábra 9) is. A vaszari kard kivételével minden egyes, előbb említett tárgy folyóvízből, vagy annak közvetlen közeléből származik, ami összecseng a szomszédos Fejér megyei példákkal.³⁴ Ugyanakkor ezek a tárgyak (pl. a kard) a görög-római világból jól ismert véres áldozatok³⁵ már nem kíváncsok kellékei is lehetnek? A vízből előkerülő bronz tárgyak – avatási vagy votív ajándék³⁶ – számát, azok koncentrációját (genius loci Eschollbrücken/Pfungstadt,³⁷ Berlin-Spandau³⁸) nem utolsó sorban azonban befolyásolja a vízszabályozás, a mederkotrás, a kavicsbányászat intenzitása.³⁹ Ennek ellenére a kutatás újabb a magányosan, különösen vízből előkerülő tárgyakat – például kardokat⁴⁰ – a bronzkori Európa egész területén áldozati szertartással hozza összefüggésbe. Másként: ezeket a „szórványokat” is deponálásként,⁴¹ azaz valamilyen kultikus cselekmény eredményeként – helyesen vagy helytelenül? – interpretálja a kutatás.

Hana Palátová és Milan Salaš⁴² a szakirodalmi adatok alapján az edénydeponálás, azaz a felajánlás okait az alábbiak szerint csoportosították: 1. mezőgazdasági- vagy raktár áldozat, 2. eskü emléke italáldozattal, 3. építési áldozat, 4. temetkezéssel össze nem függő egyéb depó. Ez az osztályozás – véleményem szerint – részben alkalmazható a bronz tárgyak vizsgálata esetén is.

Kereskedő (-fémműves) raktárleleteként⁴³ és nem közösség összegyűjtött, majd szertartáson megrongált votív együtteseként⁴⁴ értelmezem az izsákfai és a Nagydém-gerhai, (2. táblázat) több mint száz tárgyat tartalmazó depókat, valamint a kisapáti kincset súlyegységei miatt. A Várvölgy-

²⁸ Jó összefoglalását lásd MOZSOLICS 1987; JUNG 2007, 236–240.

²⁹ MOZSOLICS 1987, 96.

³⁰ WILLROTH 1985, 219.

³¹ KÖNIG 2004, 164–170.

³² Legutóbb erről: STÖLLNER 2002, 572.

³³ WILLROTH 1985, 223.

³⁴ VÁCZI 2007, 135.

³⁵ MOZSOLICS 1987, 97.

³⁶ MOZSOLICS 1987, 97.

³⁷ KUBACH 1980, 273–278. Abb. 1.

³⁸ SCHWENZER 1997.

³⁹ HANSEN 1997, 30.

⁴⁰ SCHWENZER 1997; HARDING 2007, 125–135; TURK – GASPARI 2009.

⁴¹ SOROCEANU 1995, 16.

⁴² PALÁTOVÁ – SALAŠ 2002, 146.

⁴³ MOZSOLICS 1987, 95.

⁴⁴ HANSEN 2005, 226.

Nagy-Lázhegy 4. és 10. számú kincsleletet, amelyek 7 illetve 6 bronz kalapácsot⁴⁵ tartalmaznak – e speciális eszközök okán – ötvös-kovácsoshoz, azaz fémműves mesteremberhez⁴⁶ tartozónak vélem. Ekként értelmezhető esetleg a csak bronz lepényeket (nyersanyagot⁴⁷) tartalmazó nemesgulácsi depó is. Amennyiben a lepényeket a fémműves direkt emlékeként – és nem felhalmozás, raktározás elemeként – értelmezzük, úgy tulajdonos mesterekre gondolhatunk az izsákfai, a kisapáti, a Lesenceistvánd II., a nagydémi, a romándi és a Várvolgy-Szebike tetői kincs kapcsán (2. táblázat). A romándi esetében annak öntőcsapjai, a Várvolgy-Szebike tetői depó ilyen értelmezésének helyességét pedig szerintem a poncolói erősítik meg. Persze az ilyen és ehhez hasonló esetekben sem dönthető el biztosan a kérdés: fémműves áldozatával, vagy egyszerűen csak összegyűjtött nyersanyaga raktározásával/elrejtéssel állunk-e szemben?⁴⁸ Hacsak nem köthető az valamilyen módon jeles naptári időponthoz.

A pötrétei és Lesenceistvánd I. uzsai bronz-, valamint a várvolgyi aranykincs személyes és valószínűleg inkább női⁴⁹ viselet elemeit tartalmazza. A pötrétei talán értelmezhető vízbe dobott, a másik kettő földbe ástott áldozatként. Szintén személyes, egy-egy harcos férfihoz köthető építési, a települést alapító, harcos „ősatya” (?) áldozata volt a Koroncó-bábotai, a Veszprém-Arany J. utcai kard, tör és lándzsa, de talán joggal ide sorolható a Porva I. számú lelet is (kard, lándzsa, karperecek). (2. táblázat).

A várvolgyi új (Müller-féle) feltárások esetében csak a részletes közléskor lesz esetleg eldönthető – a fenti beosztás szerint –, hogy mely depók hová sorolhatók.

A fenti áttekintés után úgy gondolom, hogy a dunántúli urnamezős kori depók nem mindegyike tekinthető közösség által összegyűjtött, votív együttesnek.⁵⁰ Remélem, fenti elemzésem igazolta az előző állítás bizonytalanságát, s azt, hogy a depók tetemes része – elsősorban a csak ékszereket vagy csak fegyvereket tartalmazók – sokkal inkább egy személyhez köthető.

A depók többsége – beleértve a szórványokat is – általában mozgalmas, nyugtalan, azaz változásokat jelentő periódusokra keltezhető. Az urnamezős időszak elejére, a késő halomsíros–korai urnamezős (BzD/Ha A) időszakra, hangsúlyosan a Kurdi horizontra (Ha A1, a legkorábbi váli kultúra megjelenése),⁵¹ továbbá az urnamezős időszak hasonlóan mozgalmas végére (Románd–Bükkszentlászló: Ha B2–3, a keleti elemek megjelenése). Óvatosságra int azonban a Gyermelyi kincsek (Ha A2) megléte, amelyek vagy kisebb hatású történeti eseményt sejtetnek, vagy a rituális áldozatok egy köztes csomópontját jelzik.

Irodalom

BORSOS 1899	BORSOS István: A pápai Ev. Reform. Főiskola Régiségtárának és Történet-philologiai Muzeumának katalógusa. A Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület pápai Főiskolájának Értesítője az 1898–99-ik iskolai évről. Pápa, 3–57.
ČIVILYTĚ 2009	ČIVILYTĚ, Agnė: Wahl der Waffen. Studien zur Deutung der bronzezeitlichen Waffendeponierungen im nördlichen Mitteleuropa. Teil I–II. UPA Band 167, Bonn 2009.
CZAJLIK 1996	Czajlik, Zoltán: Ein spätbronzezeitliches Halbfertigprodukt: der Gußkuchen. Ein Untersuchung anhand von Funden aus Westungarn. Archaeologia Austriaca 80 (1996) 165–180.

⁴⁵ MÜLLER 2006, 234–235. és 5. kép; MÜLLER 2007, 13. és 5. kép

⁴⁶ MOZSOLICS 1987, 94.

⁴⁷ JUNG 2007, 237.

⁴⁸ TURK 1997.

⁴⁹ TERŽAN 1996, 258.

⁵⁰ HANSEN 2005, 226.

⁵¹ MOZSOLICS 1987, 98; HANSEN 2005, 221.

- DARNAY 1897 DARNAY Kálmán: Kisapáti bronzkincs. *Archaeologiai Értesítő* 17 (1897) 116–127.
- DARNAY 1899 DARNAY Kálmán: Sümegh és vidéke őskora. *Archaeologiai Közlemények* 22 (1899) 5–85.
- HAGL 2008 HAGL, Monika: Ein urnenfelderzeitlicher Depotfund vom Bullenheimer Berg in Franken (Hort F). *Bayerische Vorgeschichtsblätter Beiheft* 19, München 2008.
- HAMPEL 1896 HAMPEL József: A bronzkor emlékei Magyarhonban III. Budapest 1896.
- HANSEN 1994 HANSEN, Svend: Studien zu den Metalldeponierungen während der älteren Urnenfelderzeit zwischen Rhônetal und Karpatenbecken. UPA Band 21/1–2, Berlin 1994.
- HANSEN 1997 HANSEN, Svend: Sacrificia ad flamina – Gewässerfunde im bronzezeitlichen Europa. In: Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Hrsg. Alix und Bernhard Hänsel. Berlin 1997, 29–34.
- HANSEN 2005 HANSEN, Svend: Über bronzezeitliche Horte in Ungarn – Horte als soziale Praxis. In: Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. Hrsg. Barbara Horejs, Reinhard Jung, Elke Kaiser, Biba Teržan. UPA Band 121. Bonn 2005, 211–230.
- HARDING 2007 HARDING, Anthony: Warriors and Weapons in Bronze Age Europe. *Archaeolingua Ser. Minor* 25, Budapest 2007.
- ILON 1989 ILON Gábor: Adatok az Északnyugat-Dunántúl késő-bronzkorának bronzművességéhez. – Angaben über das Bronzehandwerk aus der Spätbronzezeit nordwestlich jenseits der Donau. *Pápai Múzeumi Értesítő – Acta Musei Papensis* 2 (1989) 15–32.
- ILON 1990 ILON Gábor: Későbronzkori kard Vaszarról. Frühurnenfelderzeitliches Schwert von Vaszar. *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1 (1990) 239–241.
- ILON 1995 ILON Gábor: A Magyarország Régészeti Topográfiája 4. kötetének (hajdani pápai járás) kiegészítése (1970–1994). – Ergänzung zum 4-ten band des damaligen Papaer Kreises für archaologische Topographie Ungarns 1970–1994. *Pápai Múzeumi Értesítő – Acta Musei Papensis* 5 (1995) 63–137.
- JUNG 2007 JUNG, Reinhard: Goldene Vögel und Sonnen. Ideologische Kontakte zwischen Italien und der postpalatialen Ägäis. In: Keimelion. Elitenbildung und Elitärer Konsum von der mykenischen Palastzeit bis zur homerischen Epoche. Akten des int. Kongr. vom 3. bis 5. Februar 2005 in Salzburg. Öst. Akad.Wiss. Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften, 350. Band. Hrsg. Alram-Stern, Eva – Nigtingale, Georg. Wien 2007, 219–255.
- KEMENCZEI 1988 KEMENCZEI Tibor: Die Schwerter in Ungarn I. PBF IV, 6. München 1988.
- KEMENCZEI 1991 KEMENCZEI Tibor: Die Schwerter in Ungarn II. PBF IV, 9. München 1991.
- KÖNIG 2004 KÖNIG, Peter: Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Hercegovina. PBF XX, 11. Stuttgart 2004.

- KUBACH 1980 KUBACH, Wolf: Deponierungen in Mooren der südhessischen Oberrheinebene. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Univ. Frankfurt am Main 1978–1979 (1980) 189–310.
- MAKKAY 1989 MAKKAY János: Bevezetés. Einleitung. In: JANKOVICH B. Dénes – MAKKAY János – SZÓKE Béla Miklós: Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2. Budapest 1989, 9–40. (Magyarország régészeti topográfiája 8.)
- MAYER 1980 MAYER, Eugen Fridrich: Bronzezeitliche Paßfunde im Alpenraum. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Univ. Frankfurt am Main, 1978–1979 (1980) 179–187.
- MRT 1. BAKAY Kornél, KALICZ Nándor, SÁGI Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája 1. A keszthelyi és tapolcai járás. Szerk. Sági Károly. Budapest 1966. (Magyarország régészeti topográfiája 1.)
- MRT 2. ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk.: Éri István) Budapest 1969. (Magyarország régészeti topográfiája 2.)
- MRT 3. BAKAY Kornél, KALICZ Nándor, SÁGI Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája 3. A devecseri és sümegi járás. Szerk. Bakay Kornél. Budapest 1970. (Magyarország régészeti topográfiája 3.)
- MRT 4. DAX Margit – ÉRI István – MITHAY Sándor – PALÁGYI Szilvia – TORMA István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Szerk.: Torma István) Budapest 1972. (Magyarország régészeti topográfiája 4.)
- MITHAY 1941 MITHAY Sándor: Bronzkori kultúrák Győr környékén. Győr 1941.
- MOZSOLICS 1982 MOZSOLICS, Amália: Der Goldfund von Várvolgy–Felsőzsid. In: Studien zur Bronzezeit. Festschrift für W. A. v. Brunn. Mainz/Rhein 1982, 299–308.
- MOZSOLICS 1985 MOZSOLICS, Amália: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest 1985.
- MOZSOLICS 1987 MOZSOLICS, Amália: Verwahr- oder Opferfunde? – ActaArchHung 39 (1987) 93–98.
- MOZSOLICS 2000 MOZSOLICS, Amália: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászló. Kiel 2000.
- MÜLLER 1972 MÜLLER Róbert: A pötrétei későbronzkori kincslet. – Der spätbronzezeitliche Schatzfund von Pötréte. VMMK 11 (1972) 59–73.
- MÜLLER 1994 MÜLLER Róbert: Várvolgy-Szebike tető. In: RégFüz Ser. 1. No. 46. Budapest 1994. old., 41. sz.
- MÜLLER 2006 MÜLLER Róbert: Várvolgy-Nagy-Lázhegy késő bronzkori földvár kutatása. – Die Erforschung des spätbronzezeitlichen Burgwalles von Várvolgy–Nagy-Lázhegy. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. (Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki) Szerk. Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Budapest 2006, 227–236.

- MÜLLER 2007 MÜLLER Róbert: Késő bronzkori magaslati település kutatása Vár völgy, Nagyláz-hegyen (2003–2006). – Investigation of hill settlement from the Late Bronze Age at Vár völgy, Nagyláz-hegy (2003–2006). In: RKM 2006 – Archaeological Investigations in Hungary 2006. Szerk. Kisfaludi Júlia. Budapest 2007, 5–26.
- NÉMETH – TORMA 1965 NÉMETH Péter – TORMA István: A romándi későbronzkori raktárlelet. – Le dépôt de l'âge du Bronze final de Románd. – VMMK 4 (1965) 59–90.
- PALÁTOVÁ – SALAŠ 2002 PALÁTOVÁ, Hana – SALAŠ, Milan: Bronzezeitliche Gefäßdepotfunde in Mähren und benachbarten Gebieten. Pravěk Supplementum 9. Brno 2002.
- PATAY 1990 PATAY, Pál: Die Bronzegefäße in Ungarn. PBF II, 10. München 1990.
- PATEK 1968 PATEK, Erzsébet: Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Budapest 1968. (ArchHung XLIV.)
- PERONI 1980 PERONI, Bianco V.: Bronzene Gewässer- und Höhenfunde aus Italien. Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Univ. Frankfurt am Main 1978–1979 (1980) 321–336.
- SALAŠ 2005 SALAŠ, Milan: Bronzové depoty středí až pozdní doby bronzové na Moravě a ve Slezsku I–II. Brno 2005.
- SCHWENZER 1997 SCHWENZER, Stefan: „Wanderer kommst Du nach Spa...“. Der Opferplatz von Berlin–Spandau. Ein Heiligtum für Krieger, Händler und Reisende. In: Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Hrsg. Alix und Bernhard Hänsel. Berlin 1997, 61–66.
- SOROCEANU 1995 SOROCEANU, Tudor: Die Fundumstände bronzezeitlicher Deponierungen – Ein Beitrag zur Hortdeutung beiderseits der Karpaten. In: Bronzefunde aus Rumänien. Hrsg. HÄNSEL, Bernard, Red. SOROCEANU, Tudor. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 10, Berlin 1995, 15–80.
- SOROCEANU 2005 SOROCEANU, Tudor: Zu den Fundumständen der europäischen Metallgefäße bis in das 8. Jh. v. Chr. Ein Beitrag zu deren religionsgeschichtlichen Deutung. In: Bronzefunde aus Rumänien II. Hrsg. SOROCEANU, Tudor. Bistrița – Cluj-Napoca 2005, 343–428.
- STÖLLNER 2002 STÖLLNER, Thomas: Verloren, versteckt, geopfert? Einzeldeponate der Eisenzeit in alpinen Extremlagen und ihre bronzezeitlichen Wurzeln. In: Kult der Vorzeit in den Alpen. Opfergaben, Opferplätze, Opferbrauchtum. Red. Sölder, Wolfgang. Bozen 2002, 567–589.
- TERŽAN 1996 TERŽAN, Biba: Sklepna beseda – Conclusion. In: Depojske in posamezne kovinske najdbe bakrene in bronzaste dobe na Slovenskem. – Hoards and Individual Metal Finds from the Eneolithic and Bronze Age in Slovenia II. Ljubljana 1996, 243–258.

- TORMA 1969 TORMA István: A Veszprém megyei régészeti topográfiai kutatások őskori vonatkozású eredményeiről. – Über vorgeschichtliche Ergebnisse der archäologischen Topographie auf dem Gebiet des Komitats Veszprém. VMMK 8 (1969) 75–82.
- TORMA 1972 TORMA István: A kisapostagi kultúra telepe Balatongyörökön. – Eine Siedlung der Kisapostager-Kultur in Balatongyörök. VMMK 11 (1972) 15–39.
- TORMA 1978 TORMA István: A balatonakali bronzkori sír. Das bronzezeitliche Grab in Balatonakali. VMMK 13 (1978) 15–27.
- TURK 1997 TURK, Peter: Das Depot eines Bronzegießers aus Slowenien – Opfer oder Materiallager? In: Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas. Hrsg. Alix und Bernhard Hänsel. Berlin 1997, 49–52.
- TURK – GASPARI 2009 TURK, Peter – GASPARI, Andrej: Giftss to the gods and ancestors. In: The Ljubjanica – a River and its Past. Eds. Turk, Peter – Istenič, Janka et al. Ljubjana, 66–71.
- VÁCZI 2007 VÁCZI Gábor: Adatok az urnamezős kultúra fémművességéhez és deponálási szokásaihoz. – A note on the metallurgy and hoards of the Urnfield culture. Ósrégészeti levelek – Prehistoric Newsletter 8–9 (2007) 130–140.
- WILLROTH 1985 WILLROTH, Karl-Heinz: Die Hortfunde der älteren Bronzezeit in Südschweden und auf den dänischen Inseln. Neumünster 1985.

1. táblázat: Szórvány bronzok.

No.	Lelőhely	Lelő körülmény	Tárgytípus	ČIVILYTĚ 2009 típus	Kor	Irodalom
1.	Bakonytamási (Veszprém m.)	-	kard töredéke	Abb. 6.14.	késő halomsíros	KEMENCZEI 1988, 52–53, Taf. 26. 246.
2.	Balaton	Balaton	kard	Abb. 6.1.*	késő halomsíros	KEMENCZEI 1988, 44–46, Taf. 16. 182.
3.	Bőnyrétaalap-Örkénypuszta (Győr-Moson-Sopron m.)	-	kard, sérült markolatlemez	Abb. 6.7.	késő halomsíros, Mozsolics BV	MITHAY 1941, 31, Taf. XIX. 3; MOZSOLICS 1985, 102; KEMENCZEI 1988, 47–49, Taf. 20. 203.
4.	Bucsuszentlászló (Zala m.)	-	kard	Abb. 6.1.	középső UK	KEMENCZEI 1991, 30–31, Taf. 19. 90.
5.	Győr és Veszprém m. határáról***	-	kard, hiányzó markolatlemez	Abb. 6.8.	Ha A	MITHAY 1941, 31.
6.	Hajmáskér (Veszprém m.)	-	tokos-füles balta	ép	Ha A2–B	PATEK 1968, 127, Taf. LXV. 6.
7.	Kamond-Károlyháza (Veszprém m.)	-	lándzsahegy	ép	Ha A2–B	PATEK 1968, 127, Taf. LXVI. 1.
8.	Kemeneshőgyész-Csöncse (Veszprém m.)	Marcaltól kb. 25 m-re	lándzsahegy	ép	Románd BVib Ha B2	ILON 1995, 87, VIII. tábla 1.
9.	Keszthely (Zala m.)	-	kard	Abb. 6.1.	középső/fiatal UK váltása, Ha A2–B1	KEMENCZEI 1991, 50–51, Taf. 44. 201.
10.	Koroncó (Győr-Moson-Sopron m.)	Marcaltól, 1881	kard	Abb. 6.1.	idősebb UK Kurd BVb, Ha A1	MITHAY 1941, Taf. XVIII. 1; MOZSOLICS 1985, 139; KEMENCZEI 1991, 29–30, Taf. 17. 83.
11.	Külsővat (Veszprém m.)	-	tokos-füles balta	ép**	Románd BVib Ha B2	ILON 1995, 92, VIII. tábla 9.
12.	Nagyvázsony- Zsófia-major (Veszprém m.)	-	lapos balta	ép	Ha A2–B	PATEK 1968, 132, Taf. LXV. 2.
13.	Ősi-Birórét (Veszprém m.)	-	kard, hegye hiányzik	Abb. 6.2.	késő halomsíros	KEMENCZEI 1988, 48–49, Taf. 21. 211.
14.	Pápa/Nyárad (?) (Veszprém m.)	-	kard felső része, töredékes	Abb. 6.6. vagy Abb. 6.5.	Kurd, BVb Ha A1	MOZSOLICS 1985, 169.
15.	Pápa-Ligetkert (Veszprém m.)	18. században lecsapoltó helye	tőr	hegye letört, de illeszthető*	késő halomsíros /korai urnamezős	MRT 4, 207; KEMENCZEI 1988, 29, Taf. 10. 115.
16.	Pénzeskút (Veszprém m.)	-	kardpenge közepe	Abb. 6.9.	késő bronzkor	KEMENCZEI 1991, 85, Taf. 70. 437.
17.	Porva II. (Veszprém m.)	-	késtöredék	-	Jungbronzzeit	MOZSOLICS 1985, 169.
18.	Tapolcafő-Homokbánya (?) (Veszprém m.)	-	tokos-füles balta	ép	Románd BVib Ha B2	ILON 1995, 127, XIX. tábla 8.
19.	Somlóvásárhely (Veszprém m.)	Somló-hegy	kardpenge hegye	Abb. 6.8.	késő bronzkor	KEMENCZEI 1991, 85, Taf. 70. 441.

No.	Lelőhely	Lelő körülmény	Tárgytípus	ČIVILYTĚ 2009 típus	Kor	Irodalom
20.	Sümeg-Fehérkövek és Újhegy között (Veszprém m.)	-	2 db edény	-	Románd, BVib	MOZSOLICS 1985, 187; MOZSOLICS 2000, 75, Taf. 90. 2–3.
21.	Szentgál	-	tokos-füles balta	ép	Ha A2–B	PATEK 1968, 152, Taf. LXV .3.
22.	Vaszar-Jánosmajor (Veszprém m.)	-	kard, sérült markolatlemez	Abb. 6.7.	BD / Ha A1	ILON 1990.
23.	Vindornyaszőlős (Zala m.)	-	tőr	markolatlemeze hiányos	Kurd BVb Kisapáti	KEMENCZEI 1988, 30, Taf.10. 125.
24.	Zirc-Imremajor	-	lapos balta	ép	Kurd, BVb Ha A1	PATEK 1968, 166, Taf. LXV. 1.

* Bizonyosan az eredeti helyéről (vízből vagy földből) történő kiemelést követően sérülhetett.

** Földművelési eszköz deformálta.

*** Pannonhalmán őrizték.

2. táblázat: Depók.

No.	Lelőhely	Lelő-körülmény	Tárgytípusok	Kor	Irodalom
1.1.	Badacsonytomaj (Veszprém m.)	Badacsony É-i része: Korkován-hegy	lándzsatöredékek, balta, sarló, kések, ékszerek	Gyermely BVc Ha A2	MOZSOLICS 1985, 87–88, 233–236. t.
1.2.	Badacsonytomaj (Veszprém m.)	-	Stillfried-Hostomice csésze, karikák, ékszerek	Bükkszentlászló BVic Ha B3	MOZSOLICS 2000, 34, 2. t.
2.	Badacsonytördemic (Veszprém m.)	-	lándzsa, balták, tokos balta	késő bronzkor	MOZSOLICS 1985, 88.
3.	Izsákfa-Guta dűlő (Vas m.)	Kodó-patak teraszán, edényben	kardtöredékek, ép és töredékes lándzsák, balták, sarlók, lepény	korai UK	KEMENCZEI 1988, 62, 37, 334A és publikálatlan t.
4.	Kemenesszentmárton (Vas m.)	-	kardtöredék, balta- és sarlótöredékek	Kurd BVb Ha A1 fiatal UK	MOZSOLICS 1985, 134; KEMENCZEI 1991, 84, 68, 409. t.
5.	Keszthely, Égenföld-Sármellék (Zala m.)	balatonhídvégi őskori út mellett	ép és töredékes lándzsahégyek, tokos balták, sarlótöredékek	Kurd BVb Ha A1	MOZSOLICS 1985, 137–138, 130–132. t.
6.	Kisapáti-Temetőtől ÉNy-ra (Veszprém m.)	Szentgyörgy-hegy, edényben	kardpenge és Heft-rész, lándzsák, tokos balták, sarlók, lemezpáncél töredékek, ékszerek, súlyok, öntvénydarabok	Kurd BVb Ha A1	MOZSOLICS 1985, 138, 133A–B, 134A–B. t.; KEMENCZEI 1988, 57, 31. 286, 286A. t.
7.	Koronc-Bábota (Győr-Moson-Sopron m.)	telepről	kard, lándzsa, tőr	késő halomsíros	MITHAY 1941, 31–32, XVIII. 6, 8–9; t. KEMENCZEI 1988, 43, 16. 179. t. 31. 287.
8.1.	Lesenceistvánd, Uzsa I. Újtemető (Veszprém m.)	-	karperecek	Kurd BVb Ha A1	MOZSOLICS 1985, 144.

No.	Lelőhely	Lelő-körülmény	Tárgytipusok	Kor	Irodalom
8.2.	Lesenceistvánd II. „Uzsavölgy” (Veszprém m.)	Uzsa-patak új medréből, gépi munka közben	ékszerek, karikák, tokos balták, sarlók, lepények	Gyermely BVc Ha A2	MOZSOLICS 1985, 144, 270A. t.
9.	Nagydém-Gerha (Veszprém m.)	2 edényben	kardtöredékek, lándzsahegy, tokos balták, sarlók, madárprotomés szeg(ek), lepények*	Gyermely BVc Ha A2 középső UK	HAMPEL 1896, CXCV. t.; MRT 4, 170; MOZSOLICS 1985, 152; KEMENCZEI 1991, 37–38, 40, 49; 28. 119–120. t., 33. 139. t.; 43. 192. t.
10.	Nemesgulács (Veszprém m.)	-	36 db lepény	Kurd BVb Ha A1	MOZSOLICS 1985, 159.
11.	Porva I. (Veszprém m.)	-	kardtöredék, lándzsa, karperecek	késő bronzkor	MOZSOLICS 1985, 178.
12.	Pölöske (Zala m.).	Szévíz-csatorna ásásakor, hajdani mocsárból (?), edényben	kardtöredék, lándzsa, lapos- és tokos balták, sarlók, ékszerek	Kurd BVb korai/középső UK, Ha A1	MOZSOLICS 1985, 177–178, Taf. 124–128. KEMENCZEI 1988, 65–67, Taf. 38. 349.
13.	Rezi (Zala m.)	kövek alatt	lapos balta, tokos balta, kés	Kurd BVb Ha A1	DARNAY 1897; DARNAY 1899; MOZSOLICS 1985, 182.
14.	Románd-Horog út dúlő (Győr-Moson-Sopron m.)	edényben	kardtöredékek, tör, ép és töredék, lándzsahegyek, tokos balták, kések, nyílhegyek, ékszerek, lepények, öntecsek	Románd BVib Ha B2	NÉMETH – TORMA 1965; MOZSOLICS 2000; 70–71, Taf. 84–88; KEMENCZEI 1991, 63–64, Taf. 60. 258.
15.	Sümeg-Papföld (Veszprém m.)	kövek alatt	lándzsahegy, tokos balta, sarlók	Gyermely BVc Ha A2	MOZSOLICS 1985, 187, Taf. 270B
16.	Tényő** (Győr-Moson-Sopron m.)	-	2 lándzsahegy, lapos balta	Ha A2–B	PATEK 1968, 154, Taf. XLVIII. 21–23.
17.	Úrkút** (Veszprém m.)	-	lándzsahegy, lapos balta	Ha A2–B	PATEK 1968, 154, Taf. LXI. 1, 7.
18.1.	Várvölgy, Felsőzsid/Nagy-Lázhegy DNY-i része, Kis lénia/Arany alé (1926) (Zala m.)	telepen? nincs adat	arany ékszerek	Gyermely BVc Ha A2	MOZSOLICS 1982, 299–308; MÜLLER 2006. 1. jegyzet
18.2–4.	Várvölgy, Lesence-istvánd-Uzsabánya (Nagy-Lázhegy É-i vége)	telepen? nincsenek adatok	- bronz edény/MNM (1952) - 4 bronz edény/LDM (1981) - bronz depó/LDM (1996)	Kurd BVb Ha A1 Bükkszentlászló BVic Ha B2/3	MOZSOLICS 2000, 88–89, Taf. 113; PATAY 1990, 33, 36, 47, 80; MÜLLER 2006, 228; CZAJLIK 1996, 170.
18.5.	Várvölgy-Szebike tető (1994)	gödörbe, szerves anyagba csomagolva***	lemeztöredékek, lepény, sarlótöredékek, baltatöredékek, poncolóvessző, ékszerek		MÜLLER 1994, publikálatlan
18.6–18.	Várvölgy-Nagy-Lázhegy	telepen, sekély gödrökből	12 bronz, 1 arany depó	Ha A2–B1	MÜLLER 2006, publikálatlan.

No.	Lelőhely	Lelő- körülmény	Tárgytípusok	Kor	Irodalom
19.	Veszprém- Arany J. u. (Veszprém m.)	-	kard, tőr, lándzsa****	Ha A1	MRT 2, 241; PATEK 1968, Taf. LXVII. 2, 5; KEMENCZEI 1988, 29, 50, Taf. 10. 119, Taf. 23. 233.
20.	Zalaszentmihály – Pötréte között (Zala m.)	Zala folyó mocsarából, edényben/ textilben?	borostyán gyöngyök, ékszerek	Gyermely BVc Ha A2	MÜLLER 1972; MOZSOLICS 1985, 215–216.

* Egy lepény vegyelemzése megtörtént. Lásd ILON 1989, 2. táblázat

** Depó része vagy teljes depó lehet ez a szórvány.

*** Müller Róbert szíves szóbeli közlését e helyütt is köszönöm.

**** A lándzsa létezését csak az MRT említi az 1933-ban megszerzett együttesből.

3. táblázat / lista A: Kard depóból

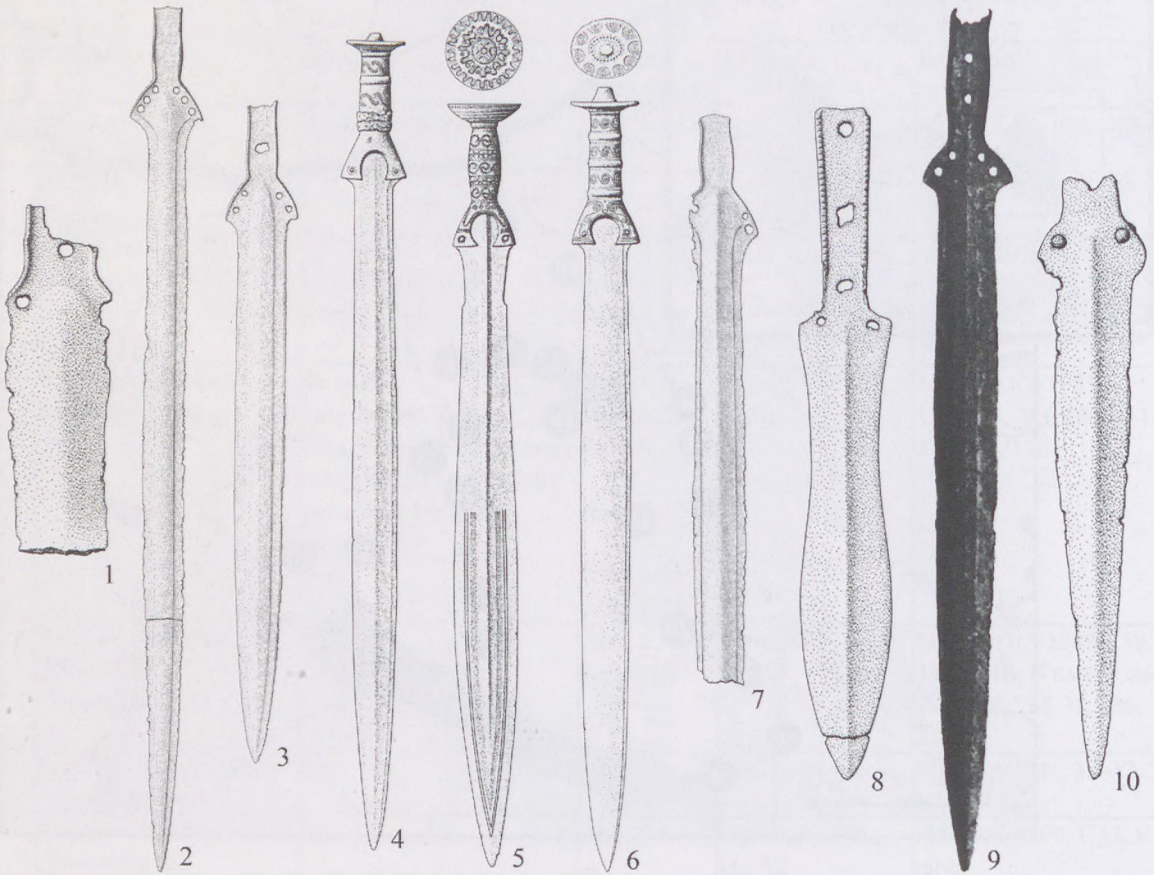
No.	Lelőhely	Állapota	ČIVILYTĚ 2009 típus	Keltezés	Irodalom
1.	Izsákfa-Guta dűlő (Vas m.)	penge töredék/Heft- régio pengetőredék (2 db) hegy (1 db)	Abb.6. 14. Abb.6. 9. Abb. 6.8.	korai urnamezős	KEMENCZEI 1988, 62, Taf. 37. 334A és publiká- latlan
2.	Kemenesszent- márton (Vas m.)	penge középső töredéke	Abb.6. 9.	fiatal urnamezős	KEMENCZEI 1991, 84, Taf. 68. 409.
3.	Kisapáti, Temetőtől ÉNy-ra (Veszprém m.)	penge töredék/Heft- régio (2 db)	Abb.6. 14.	Kurd BVb, Ha A1	KEMENCZEI 1988, 57, Taf. 31. 286, 286A
4.	Koroncó-Bábota (Győr-Moson- Sopron m.)	markolata hiányzik	Abb.6. 8.	késő halomsíros	MITHAY 1941, Taf. XVIII. 9; KEMENCZEI 1988, 43, Taf. 31. 287.
5.	Nagydém-Gerha (Veszprém m.)	markolat (3 db) markolat töredék (1 db)	Abb. 6.4. Abb. 6.16.	Gyermely BVc középső urnamezős, Ha A2	KEMENCZEI 1991, 37–38, 40, 49, Taf. 28. 119–120. Taf. 33. 139. Taf. 43. 192.
6.	Porva I. (Veszprém m.)	-	-	késő bronzkor	MOZSOLICS 1985, 178.
7.	Pölöske (Zala m.)	markolat töredéke	Abb. 6.16.	Kurd BVb korai/középső urna- mezős, Ha A1	KEMENCZEI 1988, 65–67, Taf. 38. 349.
8.	Románd-Horog út dűlő (Győr-Moson- Sopron m.)	markolat és penge hegye	Abb. 6.4. Abb. 6.8.	Románd BVIIb Ha B2	NÉMETH – TORMA 1965, 61. I–II.1., III.2.
9.	Várvölgy-Nagy- Láz-hegy 10. depó (Zala m.)	markolat és pengetőre- dékek	Abb. 6.3.	Ha A2–B1	MÜLLER 2006, 235. és 4. ábra
10.	Veszprém- Arany J. u. (Veszprém m.)	ép		Ha A1	KEMENCZEI 1988, 29, 50, Taf. 10. 119, Taf. 23. 233.

3. táblázat / lista B: Lándzsa depóból

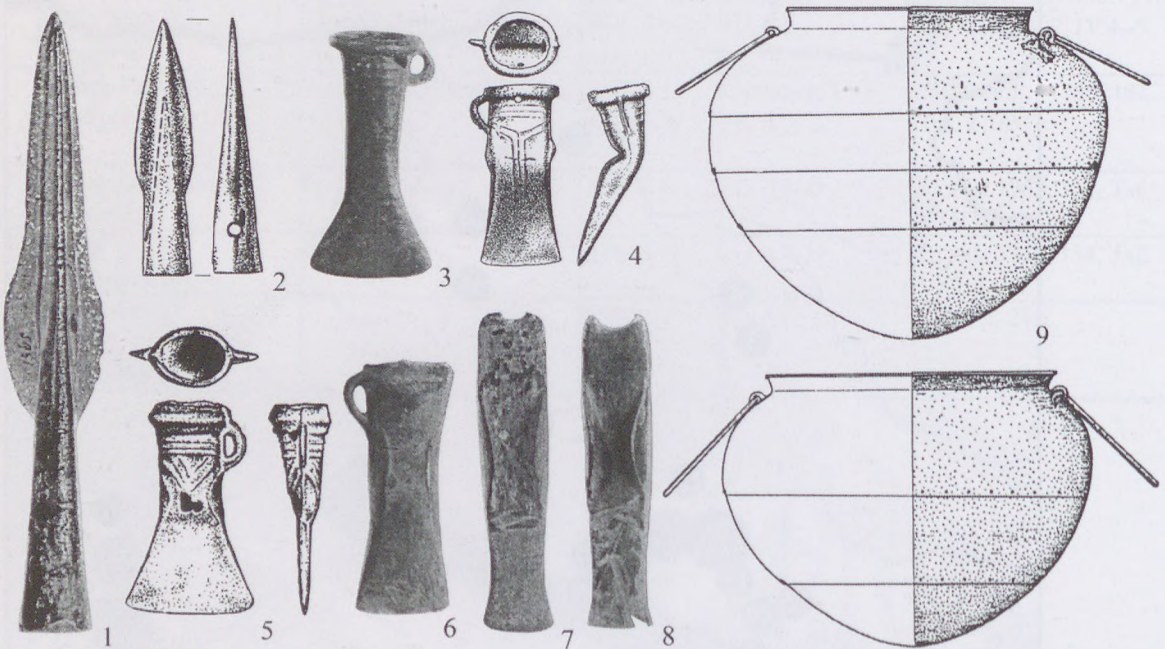
No.	Lelőhely	Állapota	Čivilytė 2009 típus	Keltezés	Irodalom
1.	Badacsonytomaj (Veszprém m.)	lándzsahegy töredékek (2 db)	Abb. 6.24.	Gyermely BVc Ha A2	MOZSOLICS 1985, 87–88, Taf. 233/15–16.
2.	Badacsonytördemic (Veszprém m.)	?	?	késő bronzkor	MOZSOLICS 1985, 88.
3.	Izsákfa-Guta dűlő (Vas m.)	ép (7 db) hegy hiánya (2 db) köpü (3 db)	Abb. 6.1. Abb. 6.2. Abb. 6. 27.	korai urnamezős	publikálatlan
4.	Keszthely, Égenföld- Sármellék (Zala m.)	ép (4 db) hegy hiánya (3 db) köpü hiányzik (1 db) hegy hiány+köpü sérült (1 db) pengetőredék (6 db) köpü (1 db)	Abb. 6.1. Abb. 6.2. Abb. 6.20. Abb. 6.22. Abb. 6.26. Abb. 6.27.	Kurd BVb Ha A1	MOZSOLICS 1985, 137–138, Taf. 130/4–11. Taf. 131/1–8.
5.	Kisapáti, Temetőtől ÉNy-ra (Veszprém m.)	ép (3 db) hegy hiányzik (1 db)	Abb. 6.1. Abb.6.18.	Kurd BVb Ha A1	MOZSOLICS 1985, 138, Taf. 134B; KEMENCZEI 1988, 57, Taf. 31. 286, 286A
6.	Koroncó-Bábota (Győr- Moson-Sopron m.)	ép	Abb. 6.1.	késő halomsíros	MITHAY 1941, 31–32, Taf. XVIII. 8.
7.	Nagydém-Gerha (Veszprém m.)	ép	Abb. 6.1.	Gyermely BVc Ha A2	HAMPEL 1896, CXCV. tábla
8.	Porva I. (Veszprém m.)	ép	Abb. 6.1.	késő bronzkor	MOZSOLICS 1985, 178.
9.	Pölöske (Zala m.).	ép	Abb. 6.1.	Kurd BVb Ha A1	MOZSOLICS 1985, 177–178, Taf. 124. 4.
10.	Románd-Horog út dűlő (Győr-Moson- Sopron m.)	ép (2 db) töredék (2 db)	Abb. 6.1. Abb. 6.2. Abb. 6.22.	Románd BVlb Ha B2	NÉMETH – TORMA 1965, 62, III.4., 6–7, IV.4–5.
11.	Sümeg-Papföld (Veszprém m.).	ép, hegye hiányzik	Abb. 6.1. Abb. 6.2.	Gyermely BVc Ha A2	MOZSOLICS 1985, 187, Taf. 270B
12.	Tényő (Győr-Moson- Sopron m.)	ép (2 db)	Abb. 6.1.	Ha A2–B	PATEK 1968, 154, Taf. XLVIII. 21, 23.
13.	Úrkút (Veszprém m.)	ép	Abb. 6.1.	Ha A2–B	PATEK 1968, 154, Taf. LXI. 1.
14.	Veszprém- Arany J. u. (Veszprém m.)	?	?	Ha A1	MRT 2, 241.

1. ábra: A szórvány bronzok (felül) és a depók (alul) helyzete a vizsgált területen

2. ábra: Kardok és török – 1. Bakonytamási; 2. Balaton; 3. Bőnyréta; 4. Bucsuszentlászló; 5. Keszthely; 6. Koroncó/Marcal; 7. Ósi; 8. Pápa; 9. Vaszar; 10. Vindornyaszőlős.

3. ábra: Lándzsák, balták és edények – 1. Kamond; 2. Kemeneshőgyész; 3. Hajmáskér; 4. Külsővat; 5. Tapolcafő; 6. Szentgál; 7. Nagyvázsony; 8. Zirc; 9. Sümeg.

BUDAPEST KÉSŐ LA TÈNE-KORI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KÉPE

MARÁZ BORBÁLA

Kulcsszavak: La Tène, településtörténet, Budapest

Keywords: La Tène, settlement history, Budapest

Schlüsselwörter: La Tène, Siedlungsgeschichte, Budapest

Az ókori auctorok adatai és a Gellért-hegyi oppidum feltárásának eredményei alapján számos tanulmány született a késő La Tène-kori eraviszkusz törzs történetéről és szálláshelyéről, amelynek központját Budapest és a Gellért-hegy területére helyezi a régészeti és ókortörténeti kutatás.¹ Az időközben előkerült, jelentős régészeti forrásanyagot ezek az összefoglalások nem tartalmazzák, így csupán az írott forrásanyag alapján nyilvánvalóan nem lehet továbblépni a történeti események, törzsi eredet és területfoglalás, gazdaság- és életforma, stb. kérdéseiben. Új eredmények a történeti rekonstrukció területén csak az időközben megszorodott régészeti lelőhelyek és leleteik összegyűjtése és feldolgozása révén képzelhetők el. A két legfontosabb település, a Gellért-hegyi és a tabáni anyagát publikáló monográfia² mellett a településtörténeti rekonstrukcióval néhányszor próbálkoztak korábban is,³ de a Budapest területéről eddig megismert, késő kelta lelőhelyek teljes, legalább topográfiai szintű összegyűjtése még nem történt meg.

A Gellért-hegyi oppidum újabb feltárásainak eredményei, valamint a Budapesti Történeti Múzeum és Aquincum Múzeumának az 1950-es évek óta folyamatosan végzett ásatási, leletmentési munkái számos adattal és újabb kelta lelőhelyek kisebb-nagyobb méretű feltárásával gyarapították eddigi ismereteinket Budapest késő La Tène-koráról.

A Budapest területén ismertté vált késő kelta lelőhelyek topográfiai szempontú összegyűjtésére tett mostani kísérletünk eredményét összefoglaló térképen (1. ábra) a helyileg is regisztrálható, késő kelta települések típusuk szerint jelölve láthatók.

A késő La Tène-kori lelőhelyek közé csak azokat vettük fel, amelyekről biztosan állítható, hogy települések voltak, és kerámiaanyaguk előzetes vizsgálata alapján fennállásuk időtartama a római foglалás előtti évszázadra, a LT D időszakra tehető. Ezért hiányoznak közülük azok, amelyek feltételezhetően a „továbbélő eraviszkusz őslakossághoz” vagy a pesti oldalon a korai szarmata–kelta együtt élő népességhez köthetők.

A jelenlegi tanulmányban a csak a Kr. e 1. századi és a Kr. u. 1. sz. első évtizedeire keltezhető késő kelta (budapesti) településterület rekonstrukciójáról szeretnénk vázlatos képet alkotni, azon belül a települések típus, forma szerinti meghatározásáról. Ez lehetséges egyrészt a települések fekvésének földrajzi jellegzetességei, telepjelenségei, objektumai, másrészt az ókori írott forrásoknak a korszak településeiről alkotott fogalmai szerint. A Kr. u. 1. század közepén bekövetkezett római foglалás és a legkorábbi katonai táborok létrejötte utáni bennszülött kelta telepek elhelyezkedése, a településrendszer megváltozása legalább ennyire fontos kérdés lenne, azonban ez a munka még nem végezhető el, mert a vonatkozó régészeti forrásanyag nincs feldolgozva vagy nem hozzáférhető.

A késő La Tène-kori telepek földrajzi fekvésének meghatározásához mindenekelőtt a korabeli geomorfológiai viszonyokat szükséges – a lehetőségek szerint – figyelembe venni. Az 1. kép Budapest domborzati térképének és a Duna ősvízrajzi rekonstrukciójának a kombinációja, a késő La Tène-kori településeket erre rögzítettük.⁴

¹ A fontosabbak: NAGY 1942; MÓCSY 1962, 534; MÓCSY 1968; BÓNIS 1969; FITZ 1971; KOVÁCS 1997–1998.

² BÓNIS 1969.

³ PÓCZY 1959; PETŐ 1979; PETŐ 1997; PETŐ 1999.

⁴ PÉCSI 1958, 24. ábra alapján rajzolta: Csernus Erzsébet, akinek munkáját itt is köszönöm.

I. Az eredeti földrajzi környezet rekonstruálása

Budapest területének legmeghatározóbb természetföldrajzi eleme a Duna-völgyszakasz. A 20. századra csaknem teljesen beépült völgyszakasz ősföldrajzi és ősvízrajzi képe jól szerkesztett térképeken, geológiai kutatások révén nagyjából ismert. A Duna és jobb parti mellékfolyóinak holocén kori vízrajzi térképe 16–19. századi régi térképeken kívül a geológiai fúrásadatokról is jól rekonstruálható. A Duna-meder holocén kori jobb partja a Várhegy és a Gellért-hegy alatt nagyjából a mai vonalán húzódott. A Duna főága itt, a Gellért-hegy alatt a legkeskenyebb: mindössze 300 m széles. A holocénban a Duna több ízben változtatta medrét a főváros területén, zátonyokat épített; elsősorban a Margit-szigettől északra és a Gellért-hegytől délre a Lágymányos – Kelenföldi-lapályon. A legjelentősebb holocén Duna-ág a jobb parton volt, amely a békásmegyeri határtól a Mocsáros-dűlőn és a Kaszás-dűlőn át vezetett.⁵ A római kori Duna-mederről hidrológiai vizsgálatok alapján készült térképek azt mutatják, hogy a folyó medre a mainál szélesebb volt, és partvonala is tagoltabb lehetett, a medrét pedig szigetek tagolták;⁶ valószínűleg hasonló volt a római foglalat megelőző évszázadban is. Nem lehet tehát véletlen a késő LT-kori kelta telepek itteni sűrűsége. A római kori meder vonala és átkelőhelyei az újabb régészeti kutatások eredményei alapján még pontosabban rekonstruálhatók.⁷

A Duna jobb-parti mellékvizei közül őskori településtörténeti szempontból a következők a legjelentősebbek:

Aranyhegyi-patak: a Duna mellékfolyói közül, állandó jellegű vízfolyásként, a budai oldalon az Aranyhegyi-patak a legnagyobb. Eredetileg a Hajógyár felett érte el az Óbudai-Duna-ágot, de 1919–21 között a patakot új mederbe terelték; az óbudai vasútállomástól az esztergomi vasútvonal mentén futó medre tehát 20. századi. Heves vízjárású és a hordaléka sok, ezért a sík vidékre érve a torkolata mocsaras volt.⁸ A III. ker. Ladik u. 9. sz. telken végzett ásatás során valószínűleg sikerült regisztrálni az egykori Aranyhegyi-patak medrét, amelyet ma vastag feltöltés takar.⁹ Az óbudai lelőhelyek esetében az egykori kelta településeknek nagyjából a maihoz hasonló topográfiai környezete lehetett. A domborzati helyzetet – mint ma is – a Duna és mellékfolyója, az Aranyhelyi-patak ártere, valamint az ezt Ny–ÉNy felől határoló Hármashatár-hegy – Viharhegy törmeléklejtője határozta meg.¹⁰

A *Víziváros területén* a középkori és kora-újkorai térképek szerint patak ömlött a Dunába.¹¹ Régészeti feltárás során, a II. Fazekas u. 22. sz. telken H. Kérdő K. megtalálta ennek a pataknak a medrét, amelyet mesterségesen töltöttek fel.¹² Feltehetőleg szerepe lehetett az ottani késő kelta telepek létrejöttében.

Ördög-árok: a budai Várhegy délkeleti lejtője, a Duna jobb part és a Gellért-hegy között elterülő területen, ahol a *Tabán* néven ismert újkori városrész állt, ma a felszín alatt, csatornává alakítva ömlik a Dunába a Budai-hegyekből érkező Ördög-árok, amelynek alsó szakaszát az árvizek ellen már a középkorban gátak közé szorították. A középkori támfal részletét és egy híd maradványát Garády S. ásatásainak köszönhetően ismerjük.¹³ B. Bónis É. 1950. évi feltárása során az egykori tabáni Fehér Sas téren az Ördög-árok medrének lejtős oldalát találta meg.¹⁴

⁵ HORUSITZKY 1932. HORUSITZKY 1938. PÉCSI 1958, 421–425., 24. ábra.

⁶ NAGY 1971, 68., Abb. 5.

⁷ FACSÁDY – KÁRPÁTI 2001, 15–20; ZSIDI 2008, 61–68., 11–17. kép.

⁸ PÉCSI 1958, 288–289, 470.

⁹ LÁNG 2003, 187.

¹⁰ MINDSZENTY – HORVÁTH 2003.

¹¹ Matthey 18. sz-i térképén: H. GYÜRKY K.: Adatok a budai Szent Péter külváros topográfiájához. BudRég 22 (1971) 236.

¹² KÉRDŐ 1996, 12–13.

¹³ GARÁDY 1945, 411–415., 23–24. kép.

¹⁴ BÓNIS 1969, 84.

Az Ördög-árok vagy más néven Nagykovácsi-patak a Duna egyik jelentős jobb parti mellékvize volt Budapest területén: 17. századi, Buda látképét megjelenítő metszeteken, térképeken és rézkarcokon is szerepel.¹⁵ 18–19. századi, Budát ábrázoló térképek szintén feltüntetik az Ördög-árkot.¹⁶ Az ekkor már szűk mederben folyó Ördög-árok még egy 1870-es évek elején készült fényképen is látható.¹⁷ 1878 után viszont a főváros budai oldalának csatornázásakor a patak a Dunába való torkolatától egészen a Városmajorig a föld alá került.

Az Ördög-árok a Budai-hegységben, Nagykovácsi határában több ágból ered, esése nagy és vízjárása igen heves. A Gellért-hegy és a Várhegy közti völgyben, a Várhegy lejtőcsúcsát megkerülve torkollik a Dunába, és alkot egyúttal természetes választóvonalat is a 235 m tszf. magasságú Gellért-hegy északi meredek oldala és a Gellért-hegynél kb. 100 méterrel alacsonyabb Várhegy lejtője között.¹⁸

Hosszúréti-patak (Kőér-patak): a Budai-hegység déli előterének vizét gyűjti egybe és völgye átfut a széles Budaörsi-medencén. A medrét kísérő magas dombháton szintén találunk kelta telepét.¹⁹

A Duna bal-parti mellékvizek közül a legészakibb a *Szilas-patak*, amely mentén nem került elő késő vaskori kelta lelőhely. Nála jelentősebb vízfolyás a *Rákos-patak*, amely mentén nemcsak az őskorban, de a LT C periódus idején is létesültek telepek és temetők. Vízugyűjtő területének legfelső részei Gödöllő, Isaszeg és Pécel vidékére esnek, ezáltal nagy területet kapcsol össze a Dunával; szerepének fontossága is valószínűleg ebben rejlik.

A *Gyáli-patak* a főváros délkeleti részén, lankás és kevésbé mocsaras terület vizeit vezeti le Soroksárnál a Soroksári-Duna-ágba. Több késő kelta település jött létre mindkét partja mentén.

II. A késő La Tène-kori településformák

Caesar gall háborúról szóló híradásaiból²⁰ ismerjük a nyugati kelta világ települési viszonyait és formáit, amelyek – legalábbis a késő La Tène-kor idején – valószínűleg az egész kelták lakta európai területre jellemzők voltak.

Az ókori történetíróktól vett terminológia szerint a Kr. e. 1. századi településeknek 3 típusát különböztetjük meg: *oppidum* (nagyjából „város” jelentéssel), *vicus* (azaz falu) és *aedificium* (tanya, többnyire többes számú „*aedificia*” vagy *aedificia privata* alakban szerepelve az írott forrásokban). E fogalmakra nézve az alapvető irodalmi forrás Caesar *Bellum Gallicum*a. Ennek oka az, hogy egyrészt a többi ókori adat csak kevés lényegeset közöl a késő kelta települési viszonyokról, másrészt pedig Caesar Gallia meghódítása során évekig személyes tapasztalatot, élményeket és ismeretanyagot szerezhetett a nyugati kelta világról, amely nem sokban különbözhetett a Kárpát-medencei viszonyoktól. „Kommentárjai”-ban főleg azon fáradozott, hogy a római olvasónak az idegeneket és az ő velük szemben aratott győzelmeit könnyen megérthetővé tegye. Túlzásai is főként ebből az igyekezetéből fakadnak.

Az *oppidum*, *vicus* és *aedificium* településformák definíciója is az ő művén alapszik; számos régészeti és ókortörténeti munka foglalkozik az irodalmi forráselemzésekkel, valamint az auctor-helyeknek a régészeti leletekkel való összevetésével.²¹

Az *aedificium* mint településforma ugyancsak Caesar Kommentárjaiból származik és a leggyakrabban előforduló kifejezés a gallok lakóhelyeire vonatkozóan. Olyan formát jelöl, amely a valóságot tükrözi vissza, s amellyel kapcsolatban Caesar mindig a mezőkön és a szántóföldeken

¹⁵ RÓZSA 1963, 105, 126, 218–222, 262–263., X, XXI, XLVIII, LII. táblák: W. Dilich rézkarcai 1600. és 1602., G. A. Bosio rézmetszete 1684., rézmetszet L. N. Hallart rajza után 1686.

¹⁶ HOLLÓ 1994, 15, 18–19, 36–37.

¹⁷ JALSOVSZKY – TOMSICS 2003, 31., 28. kép

¹⁸ PÉCSI 1958, 135–145, 462–471; HORUSITZKY 1935; HORUSITZKY 1938.

¹⁹ PÉCSI 1958, 470–471.

²⁰ CAES. BG

²¹ A fontosabbak: REINECKE 1930; DEHN 1951; COLLIS 1984; AUDOUZE – BÜCHSENSCHÜTZ 1992; BÜCHSENSCHÜTZ 1996; BOOS 1989.

dolgozó gallokat említi, akik az ellenség megpillantásakor rövid idő alatt elhagyják ezeket a tanyákat, magukkal viszik élelmiszer- és gabonataralékaikat, állataikat és a védett városba, az oppidumba vagy nehezen megközelíthető erdőkbe, mocsaras területekre menekülnek.²²

Az *aedificia* tehát minden valószínűség szerint tanyákat, egymástól távol elhelyezkedő épületcsoportokat jelöl, amelyek a szántóföldek mellett helyezkednek el. Lakói csak mezőgazdasági munkával foglalkoztak, és a tanya sokszor csak ideiglenes lakhelyül szolgált számukra. Ilyen településformához sorolható a IV. kerület/Dunakeszi határán, a Székes-dűlőben feltárt kelta település, amelyhez 3 ún. gödörházas épület, néhány hulladékgyűjtő (csekély kerámiaanyaggal) és a C14 vizsgálat eredményei szerint 2 kút tartozott. Bár a terület nincs teljesen feltárva, eddig megismert részlete a „tanya” településformát valószínűsíti.

A *vicus*ok nyíltszíni, nagykiterjedésű és állandóan lakott falvakat jelentenek, megművelt szántóföldek között helyezkedtek el és háziállatok nyájai is a közvetlen közelben voltak. Lakosságuk veszély esetén refugiumként a környező erdőket, mocsarokat vagy oppidumot használta. Caesar többnyire az oppidummal együtt, felsorolásban használja ezt a település-elnevezést, megkülönböztetve attól is és az *aedificium*tól is. Több *vicus*ról megjegyzi, hogy folyó partján helyezkedik el és a folyó mindkét partját elfoglalja.²³

Erről a településformáról az eddigieknél bővebb és konkrétabb ismereteink a régészeti feltárások eredményei alapján vannak, így Budapesten és körzetében a tabáni,²⁴ a szigetszentmiklósi²⁵ és a részben publikált békásmegyeri²⁶ késő kelta, nagykiterjedésű telepek révén. Félig földbe mélyített, nyeregvetős házaikban kemencét vagy tűzhelyet is találunk, de sokszor szabadtéren álló tűzhelyek is előkerülnek bennük. Gyakori telepjelenségként fordulnak elő a méhkas formájú tároló vermek, amelyek alja és oldala agyaggal van kitapasztva. A Budapest területén előkerült *vicus*ok egy részében késő La Tène festett kerámiát gyártó fazekas műhelyek is működtek, a tabáni telepen pedig fémöntő műhelyekre utaló leletek is előkerültek.²⁷ Mindenképpen ehhez a településformához tartozik még a Gyorskocsi u.–Fő u.–Ganz u.–Medve u.–Királyfürdő körzetében feltárt objektumok által jelzett telep, a Corvin téri telep a Szalag u.–Donáti u. objektumaival együtt, és valószínűleg a Gellért-hegy déli előterében, a Gellért téren előkerült, késő La Tène-településrészlet, valamint a nagytétényi telep. A falusias jellegű, nagykiterjedésű telepek csaknem mindegyike a Duna mentén helyezkedik el.

Oppidum és magaslati település: Budapest területén a késő La Tène-korból kizárólag a Gellért-hegyről ismerünk olyan települést, amely az *oppidum* településforma kritériumának megfelel. A régészeti szakirodalom a kezdetektől fogva egyértelműen és egyöntetűen oppidumként²⁸ határozta meg a Gellért-hegyi kelta-eraviszkusz telepet, és az 1987-ben újraindult régészeti feltárások ezt csak megerősítették. Ezek eredményeként tisztázódott, hogy az északi lejtőn sánc erősítése is volt az oppidumnak, amelynek szerkezete megegyezik az általánosan ismert késő kelta erősítésekével.

A késő kelta-eraviszkusz oppidum legsűrűbben lakott része a Gellért-hegy déli lejtőjén volt, ahol a település lakóházainak, fazekas kemencéinek, tároló vermeinek és hulladékgyűjtőinek maradványai kerültek elő a feltárások során. A településrészletek gazdag leletanyaggal kísért objektumai – a hegyoldal természetes adottságait kihasználva – egymáshoz viszonyítva rendszertelenül helyezkedtek el. A település déli széle ismeretlen, és nem tisztázott a feltételezett összefüggése a Gellért-hegy déli lejtőjének aljában, a Gellért téren feltárt település részlettel.

²² CAES. BG I. 5, III. 29, 38., IV. 4., VI. 6, 4., VII. 14., VIII. 7.

²³ CAES. BG I. 5, 11, 28., III. 1, 29., IV. 4., VI. 6, 43., VIII. 5.

²⁴ MARÁZ 2005.

²⁵ HANNY 1992.

²⁶ Lásd a 37. jegyzetet.

²⁷ BÓNIS 1969, 87–89, 99., 8–9. kép; MARÁZ 2009.

²⁸ Kivételként és azóta meghaladott véleményként tekinthető a Gellért-hegyi oppidum *refugium*ként való meghatározása: MÓCSY 1968a, 275.

Késő kelta településhez tartozó leletanyag került elő a Gellért-hegy legmagasabban fekvő, központi részén is. A korábban ide feltételezett kultuszközpontokra és szentélykörzetre utaló leletek és objektumok továbbra is ismeretlenek erről a területről.

A Gellért-hegy északi oldalán végzett feltárások során fémöntéssel foglalkozó műhelyek maradványai is előkerültek. A lakóházak típusai között földbe mélyített gödörházak, kerek alaprajzú és cölöpszerkezetű házak, valamint a föld fölött emelkedő és cölöpszerkezetű falú, téglalap alaprajzú épületek egyaránt előfordulnak.²⁹

A közelben, az Ördög-árok völgyének túlsó oldalán emelkedő Várhegyről is ismerünk magaslati településre utaló leleteket, amelyek a Kr. e. 1. századra keltezhetők, de ennek a településnek a jellege és erősítése nem ismert. Ez, ha az oppidum fogalmának nem is felel meg, de a refugium szerepet betölthette: azaz a környék lakossága veszély esetén időszakosan ide is menekülhetett. Kevés, a budai vár vastag építési rétegei alól előkerült kerámiaanyag jelzi, de szerkezetéről és kiterjedéséről a nagyfokú középkori és újkori ráépülés, bolygatás miatt semmit sem tudunk és valószínűleg nem is fogunk tudni.³⁰

III. A lelőhelyek természetföldrajzi elhelyezkedése

a.) Közvetlen Duna-parti, a Budai-hegység keleti peremén és a szűk patak völgyekbe települt kelta lakosság lakóhelyei és a Duna szigetein lévő települések földrajzi fekvését illetően a legtöbb lelőhelyünk folyóparton, elsősorban a Duna mentén húzódó, jobb parti sávban helyezkedik el. A Dunától távolabb fekvő hegyvidéken, az ÉNy-i részen (az Aranyhegyi-patak és az Ördög-árok forrásvidékén), valamint a Hosszúréti-patak (Kő-ér) völgyében a hegyvidék belsejében van számos településre utaló adat.

Ezek nagy része állandóan lakott, nagyobb kiterjedésű falu (*vicus*) fazekas műhelyekkel, mint pl. Békásmegyér, Corvin tér, Bem tér és környéke, Nagytétény. A jobb és bal parti mellékpatakok egyik vagy mindkét partján is több település fekszik. Ez az elhelyezkedés Caesarnak a galliai kelta viszonyokról szóló leírása szerint általános jelenség: sok kelta oppidum és vicus (falu) esetében jegyzi meg, hogy folyóparton fekszik.³¹

b.) Duna-balparti mellékpatakok mellé települt lakosság hagyatéka: feltűnő a budai és a pesti oldal közti különbség a lelőhelyek számát illetően. Nem tudjuk, hogy ennek vajon a késő La Tène-kori valóságos településsűrűség, vagy pedig a pesti belváros újkori sűrű beépítettsége és feltöltése az oka, amely végleg elfedte az esetleges kelta telepmaradványokat. Itt a főváros külső, részben beépítetlen ill. lazábban beépített részein, a Rákos- és a Gyáli-patak mentén kerültek elő késő kelta települések részletei.

IV. A lelőhelyek jegyzéke (1. ábra)

1. XXIII. Soroksár, Gyáli-patak mente, szivattyúház: LTD-korú kerámiával jelzett telep maradványai (C. Elischer B. leletmentése, 1959).³²

2. XXIII. Soroksár, Rétek-dűlő: az M0 autópálya BP 004-es lelőhelyén végzett ásatáskor, 2009-ben, késő LT-kori veremházat tártak fel.³³

3. XXIII. Soroksár, Rétek-dűlő: az M0 autópálya 2009. évi ásatásán, a BP 005-ös lelőhelyen kelta ház és kemencék kerültek elő, kevés kerámiaanyaggal. LT D-korúak.³⁴

²⁹ Lásd a 73–78. jegyzetekben felsorolt irodalmat.

³⁰ Lásd a 68. jegyzetet.

³¹ CAES. BG VI. 30.

³² ELISCHER 1963; PETŐ 1999, 386.

³³ HORVÁTH 2010, 152, 155., 2. kép. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. feldolgozás alatt.

³⁴ HORVÁTH 2010, 155, 5. kép. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. feldolgozás alatt.

1. ábra: Budapest késő La Tène-kori lelőhelyei (Rajz: Csernus Erzsébet).

4. XXI. *Csepel-Háros, Duna-part*: Schreiber R. 1960. évi ásatása során 2 késő La Tène-korú gödröt talált, melyek kerámiaanyagában szürke korongolt, grafitos és festett edénytöredékek voltak.³⁵

5. XXI. *Csepel – északnyugati szigetcsúcs (szennyvíztelep)*: Horváth A. 2004. évi ásatásakor a mai Duna-parttól mintegy 100 méterre Kr. e. 1. századi kelta telep hulladékgödrei és paticsfalú házra utaló leletei kerültek elő. A kerámiaanyagban fésűdiszes fazekak és vörös-fehér sávos festésű edények töredékei is vannak.³⁶

6. XX. *Pesterzsébet, Nagyszőlős u. 6.*: szórványos, a Kr. u. 1. századra keltezhető urna.³⁷

7. XVII. *Rákoskeresztúr, Szárny u. 1/b, 5/b*: szórványos, településre utaló leletek a Holt – Rákos partjáról: keskenylevelű lándzsahegy és Kr. u. 1. századi kerámiatöredékek.³⁸

³⁵ SCHREIBER: RégFüz I/14, 4; PETŐ 1999, 386. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz.: 62.34.1–20, 63.23.175–183.

³⁶ HORVÁTH 2005, 182–183; HORVÁTH – ENDRÓDI 2008, 202. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. leltározatlan.

³⁷ PETŐ 1999, 381., 5. kép. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 99.4.1.

³⁸ PETŐ 1999, 381., 6. kép. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 62.32.1–32.

8. XIII. *Margit-sziget* (hrsz.: 23.800/3): a domonkos apácakolostor területén, a 2004. évi feltáráskor egy késő LT-kori objektum is előkerült, nagymennyiségű kerámia anyaggal és vesszőlenyomatos paticcsal. Kr. e. 1. századi.³⁹

9. IV. *Székes-nádas-dűlő* (= *Dunakeszi-Székes-dűlő*) (hrsz.: 0132/1–16, 76512/183): a lelőhely a Duna bal partján, a folyótól kb. 500 m távolságra, egy ÉÉK–DDNy-i irányban hosszan elnyúló dombháton és annak déli lejtőjén található, melyet keletről az Óceán-árok mocsaras ártere határol. A dombhát – az ősvízrajzi vizsgálatok szerint – a Duna második teraszsorának tagja volt, amelyet később keleti irányból egy újabb Duna-ág (a mai Óceán-árok elődje) leválasztott és így kialakította a megtelepedésre alkalmas teraszszigetet.

A feltárt kelta kori házak földbe mélyített, felmenő falak nélküli, sátozott épületek voltak. Az épületek közötti területen néhány hulladékgyűjtő is előkerült. Az ATOMKI vizsgálatai szerint a feltárt 5 kút közül 2 LT-kori: 0 – Kr. u. 80 ill. Kr. e. 60 – Kr. u. 50 körüli időkre datálhatók. Az egyik kút vázát függőlegesen levert karók, bélését vesszőfonat alkotta, a másik kút négyzetes aknáját hasított tölgyfadeszkákkal bélelték ki. A telepen talált kerámia késő La Tène-kori (szürke és vékonyfalú, korongolt tál- és fazéktöredékek, fésűs díszű és vastag falú házikerámia), római és festett anyag nélkül.

Ásatás 1996., 2000., 2002. (Endrődi A., Horváth L., Horváth M. A., Szilas G.).⁴⁰

10. *Pusztatemplom, Névtelen u.* (hrsz.: 63644/1): a Barát-patak torkolatának közelében, a Duna jobb partját kísérő ún. békásmegyeri magaspárt legészakibb szakaszán Nagy Lajos 1937. évi ásatásakor került elő késő LT kerámia. Ugyanitt Nagy László feltárása során kutyatemetkezés és LT D-korú vermek. Budai Balogh T. melléklet nélküli, késő LT-korinak feltételezett kutyatemetkezést talált.⁴¹

11. III. *Békásmegyer, Duna-part, Királyok útja*: a Barát-patak torkolata és a Római-part között húzódó, kb. 3 km hosszú dunai partszakaszon nagy kiterjedésű kelta településre utaló leleteket és objektumokat tártak fel a BTM 1937–2009. között végzett ásatásai során. A békásmegyeri partszakasz a 19. századi folyószabályozásokat megelőzően a dunai ártér teraszszintjeiből kiformalódó homokos, löszös borítású szigetekkel, holt- és mellékágakkal, lápos részekkel tagolt terület volt.⁴² Az északi szakaszon egy LT C-korú teleprészlet kivételével az összes lelet a LT D periódusra és a Kr. u. 1. századra datálható. Azt viszont nem lehet eldönteni, hogy a régészeti jelenségek egyetlen, hosszú ideig lakott telephez, vagy több kisebb és nem is feltétlenül egy időben létezett településhez köthetők-e.

Az előkerült tároló vermek, félig földbe mélyített gödörházak és fazekas kemencék a település intenzív használatára utalnak. A késő LT edényművesség típusai mellett nagy számban került elő vörös-fehér festésű kerámia is.⁴³

12. III. *Csúcshegy, Harsány-lejtő* (hrsz.: 20646, 20655/6): a Csúcshegy és a Viharhegy északkeleti oldalában, az Aranyhegyi-patak egyik jobboldali mellékpatakját kísérő lejtőn a 2005–2007-ben végzett ásatások alkalmával előkerült kelta telep a Kr. e. 1. sz. második felére és a Kr. u. 1. század elejére keltezhető. Jellegzetes késő LT kerámia anyagában a vörös-fehér sávós festésű edények is előfordulnak. Késő LT-sémájú bronz drótfibulák, kétgombos lábú fibula adnak támpontot a datáláshoz. Félig földbe mélyített házak, vermek és gödrök tartoznak a telepjelenségek közé. Ugyanitt, de nagyobb kiterjedésű területen kelta bennszülött telepet (Kr. u. 1–2. sz.) is feltártak, ahol a kelta kerámia mellett nagyszámú helyi és import római kerámia, valamint egy Agrippa

³⁹ KOVÁCS – MARÁZ 2005, 231. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. leltározatlan.

⁴⁰ HORVÁTH – SZILAS – ENDRŐDI – HORVÁTH 2001; HORVÁTH – SZILAS – ENDRŐDI – HORVÁTH 2003; HORVÁTH 2003. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. feldolgozatlan.

⁴¹ NAGY 1942a, 166; NAGY 1959, 249; NAGY 1964, 295; BUDAI BALOGH 2006, 83; Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz.. 57.5.1–163, 57.33.27–29.

⁴² BOKAI – KISS – MOCSY 2000.

⁴³ NAGY 1942, 253–254., XXXV. t; NAGY 1942a; TOMPA 1942, 130; HUNYADI 1957, 59–62; NAGY 1959, 249; SZILAS 2008, 101–102; Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz.: 54.1.27 – 54.8.408, 54.10.13 – 54.13.140, 54.15.1 – 54.19.109, 54.23.11–182, 54.27.4, 54.29.1 – 54.37.505, 54.39.189, 54.44.114–145, 55.45.18 – 55.64.37, 55.70.1 – 55.74.18, 57.01.1 – 57.03.102, 60.1.1 – 60.12.4, 62.22.11–97, 63.4.1 – 63.9.49, 65.13.25–601.

Caligula postumus érme is volt. A különböző korú településrészek közti, esetleges kontinuitás kérdését csak a teljes feldolgozás után lehet majd eldönteni.⁴⁴

13. III. *Óbudai Gázgyár, volt tisztviselőlakások* (hrsz.: 19333/29, 32) és III. Jégtörő utca (hrsz.: 19333/2): az Óbudai Gázgyárhoz tartozó volt tisztviselőlakások és a Duna partja közötti sávon, római út szintje alatt, gödörből származó kelta kerámiatöredékek (Zsidi P. és Reményi L. ásatása, 2002.). A közelből, Lassányi G. szondázó ásatásából LT D-kori, kelta edénytöredékek ismertek, rétegből.⁴⁵

14. III. *Keled utca* (hrsz.: 19600/3): az Óbudai Pályaúdvár közelében az ún. Aranyhegyi-patak menti, polgárvárosi nyugati temető területén rétegből, szórványként került elő egy kelta bronzérem (Lassányi G. ásatása, 2004.)⁴⁶

15. III. *Filatori gát, Szentendrei út 105–109.* (hrsz.: 19261/1): Budai Balogh T. 2004. évi feltárásakor kelta ház került elő.⁴⁷

16. III. *Lajos u. 71–89.* (hrsz.: 14641–50): késő kelta település maradványai. Római kori település rétegei alatt egy nyeregretetős, favázás épület és két hulladékgödör, amelyben zárt késő La Tène leletanyag (nauheimi típusú bronzfibula és kerámiatöredékek) volt. Ásatás 1989 (Márity E.) és 2002 (Hable T.).⁴⁸

17. III. *Meggyfa u.:* a Bogdáni út 12–15. mögött, délre szórványos kerámia (Szilágyi J. ásatása, 1950).⁴⁹

18. III. *Miklós u. 32–40.:* 1952. évi leletmentéskor szórványos kelta kerámia került elő.⁵⁰

19. III. *Óbuda, Hajógyári-sziget* (hrsz.: 23796/16,17): a Hajógyári-sziget északi részén, a Honvédelmi Minisztérium üdülője területén, alapozó gödrök kiásásakor előkerült árok betöltésében LT D-korú grafitos anyagú hombárperem-töredéket találtak (H. Kérdő K. és M. Virág Zs. ásatása, 2005).⁵¹

20. II/A. *Máriaremete: Ördögárok u. 181:* az Ördögárok u.–Szirom u. sarkán szórványos LT D-korú telepanyag (Pető M. gyűjtése és helyszíni szemléje 1987-ben).⁵²

21. II/A. *Máriaremete, Zsíroshegyi u. 100.* ház kertjében: a Csongor és Szirom utcák között, kerti munkáknál LT D-korú telepanyag került elő (Pető M. leletmentése, 1982).⁵³

22. II/A. *Pesthidegkút, Honvéd u. és Gerecse u. sarkán:* késő LT-kori telepanyag (Pető M. ásatása 1989-ben).⁵⁴

23. II/A. *Pesthidegkút, Dózsa Gy. u. 17:* rétegből származó késő LT edénytöredékek (Kőszegi F. ásatása, 1971).⁵⁵

24. II/A. *Remete barlang:* késő LT-kori telepanyag gödörből és rétegből, 1949. évi ásatásból.⁵⁶

25. II. *Budakeszi út 89–95, pálos kolostor:* a kolostor alatti tereplépcsőn késő kelta, falusias jellegű településhez tartozó hulladékgödrök kerültek elő gazdag kerámia anyaggal és késő LT-típusú bronzfibulával.⁵⁷

⁴⁴ HAVAS – KÁRPÁTI – SZILAS 2006, 110–111; HAVAS – SZILAS – VIRÁG 2007, 168–169; SZILAS – VIRÁG 2008, 128. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozatlan.

⁴⁵ ZSIDI – REMÉNYI 2003; LASSÁNYI 2005, 217–218. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeum, feldolgozatlan.

⁴⁶ LASSÁNYI 2005a, 189. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeum, feldolgozatlan.

⁴⁷ BUDAI BALOGH 2005. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozatlan.

⁴⁸ HABLE 2003, 37–40., 4. kép; HABLE – KÁRPÁTI 2003. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozatlan.

⁴⁹ Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz.. 63.2.659–709.

⁵⁰ Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz.. 55.10.158.

⁵¹ KÉRDŐ – VIRÁG 2006, 25. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozatlan.

⁵² PETŐ 1997, 249–251., 2. kép 7–11. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 92.2.1–15.

⁵³ PETŐ 1997, 247–249., 2. kép 1–6. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 82.7.1–25.

⁵⁴ PETŐ 1997, 251–253., 4a–b és 5. kép. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 2000.124.1–34.

⁵⁵ Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 72.6.169–218, 340–472, 72.7.54–355.

⁵⁶ Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. Rem. 1949.1.1.1–12, 1949.1.2.1–33, 1949.1.7.16–27, 1949.1.8.5–51, 1949.2.3.2–4, 1949.3.3–101, 1949.4.2–4.

⁵⁷ ZSIDI 2005, 188. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. feldolgozatlan.

26. II. Tölgyfa u. 3.–Henger u. 2. (hrsz.: 13509): a középkori, török és újkori épületekkel bolygatott területen egy kelta gödör is előkerült, melynek erősen hamus, faszenes betöltéséből a késői időszakra datálható kerámia származott. Ásatás, 2002. (Kérdő K., Kovács E., Szilas G.).⁵⁸

27. II. Bem tér 3.–Feketesas u. 4. (hrsz.: 13507/1,3): LT D-korú hulladékgödör feltárása 2008-ban, szondázó ásatás során.⁵⁹

28. Gyorskocsi u. 27.: Reményi L. leletmentése: újkori pince feltöltésben késő LT-kori kerámiaanyag.⁶⁰

29. II. Medve u. 17., 25–29. (hrsz.: 13855/2, 13570/3, 13569/2), Ganz u. 8. (hrsz.: 13572/5), Kacsá u. 11. (hrsz.: 13583), Kapás u. 21–25. (hrsz.: 13768/8): Kr. u. 1. sz-i bennszülött telep kelta + római kerámiával (nagyobbrészt a római kori objektumokkal bolygatott helyzetben), valamint bolygatott, LT D3-korú hulladékgödrök.⁶¹

30. I. Corvin tér: a Várhegy ÉK-i lejtőjén eraviszkusz település objektumait: vermetek, hulladékgödröket, lakóházakat és tűzhelyeket tárt fel 1997–98-ban Hable T. 30 késő kelta (LT D-korú) objektum ismert, ezek fele kisebb-nagyobb, kerek alaprajzú hulladékgödör, melyek két lakófelület köré csoportosulva helyezkedtek el. Az egyik „építmény” földbe mélyített, lekerekített sarkú téglalap alaprajzú putri volt. Mellette egy békásmegyeri típusú kemence volt. A vermek oldala ki volt tapasztva vagy égetve.

A kerámia anyag jellemzése: szürke, besimított díszű tálak, grafitos-fésűs fazekak, szürke hombárok töredékei és házi kerámia. Több gödörből került elő vörös-fehér sávós festésű kerámia. További leletek: LT C₂-korú bronz drótfibula, egy Kapos-völgyi típusú ezüst pénzérme, üveggyöngy, üvegkarperec töredéke, örlőkő töredékek.⁶²

Corvin tér 10. – Szalag u. 21.: a Corvin tér 10. sz. ház pincerésze alatt 1999-ben 3 nagyméretű kelta gödröt tártak fel, amelyekben nagymennyiségű kerámia és 1 kelta pénzérme volt. A Corvin téri telekkel egybenyitott, Szalag u. 21. sz. ház telkén a kelta telep paticsokkal kevert planírozási rétege került elő, valamint egy gödör.

Horváth Attila és Végh András feltárása, 1999.

Szalag u.–Donáti u. (= Corvin tér 10., Donáti köz 2–4., Iskola u. 2.): kelta ház feltárása (Bencze Z., Hanny E., Horváth M. A., Kocsis L., Végh A. 1989.).

Szalag u. 24., 26., 28., 30.: az 1989. évi ásatáskor megtalált kelta településrész további objektumai kerültek elő (házrészletek, kemence, gödör és verem).

I. Víziváros, Kapucinus u. 4–6.: Benda Judit 2002. évi ásatásakor, Árpád-kori, középkori és török kori beépítésű területen egy kelta szemétgödröt is feltártak.⁶³

A Corvin tér 10–11., Szalag u. 19., 21. és a Kapucinus u. 4–6. sz. telkeken feltárt késő La Tène-kori településmaradványok, valamint a Corvin tér közepén kiásott hasonló korú objektumok egyazon telephez való tartozása csak valószínűsíthető, de nem bizonyítható. Egymástól való távolságuk az összetartozást sugallja, de az objektumok folyamatossága és az egyes területrészekben előkerült leletanyag egyidejűsége (a leletanyag közöletlen volta miatt) a területen belül nem állapítható meg. Ennek ugyan még az is oka lehet, hogy a terület a középkor óta folyamatosan lakott volt és a különböző építkezésekkel a kelta telep egy-egy részletét megsemmisíthették.

Ugyanezen a területen fekszik egy római kori temető is (1997–1998-ban összesen 143 sírját tárták fel), amelynek hamvasztásos temetkezései a Kr. u. 1. század második felére datálhatók. A sírmellékletek közül néhány éppen a legintenzívebb korai csapatmozgások idejére, Claudius császár uralmának végére, ill. Nero korára keltezhető.⁶⁴ A legkorábbi sírok egyike – akárcsak néhány másik

⁵⁸ KÉRDŐ – KOVÁCS – SZILAS 2003, 120; KOVÁCS – KÉRDŐ – SZILAS 2003. Leletanyag: BTM, feldolgozatlan.

⁵⁹ HABLE – PAPP AquFüz 15 (2009) 179. Leletanyag: BTM, feldolgozatlan.

⁶⁰ Leletanyag: BTM ösk. gyűjt. feldolgozatlan.

⁶¹ BENDA – HABLE 2006, 123, 131–134, 143; BENDA – HABLE 2007, 185. Leletanyag: BTM, feldolgozatlan.

⁶² HABLE 1999, 116–117., 8. kép.

⁶³ HABLE 1998; HABLE 1999; BENDA 2003; BENDA 2004, 172–173; VÉGH 2002. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozatlan.

⁶⁴ HABLE 1999, 113.

temetkezés – korábbi, kelta objektumokba vagy pusztulási rétegbe volt ásva. Mindez azt jelenti, hogy a vízivárosi ala tábor déli temetőjét – valószínűleg már Claudius császár uralkodása alatt – olyan területen nyitják meg, ahol az őslakosok telepe megszűnt vagy megszüntették.

A Claudius kori, római katonai tábor valószínűleg a Bem téren, tőle délebbre a Gyorskocsi és Málna utcában a Csalogány utcáig az 1. századi vicus a limes út (Fő u.) mentén állott.⁶⁵ Ettől délre volt a tábor és a vicus korai temetője: a legkorábbi hamvasztásos sírok a Corvin téren a késő La Tène-kori település objektumaiba voltak ásva. Ugyanitt korábban előkerült 1. századi sírköveket ismerünk.⁶⁶ A vicus a korai tábor megszűnése és az *ala Hispanorum I* távozása után is tovább élt. Fennmaradását és bizonyos fokú virágzását azzal magyarázza Kovács P., hogy a korábbi vicus területén hozták létre a *civitas Eraviscorum* központját.⁶⁷ A kérdés eldöntése a korai császárkori (valószínűleg nem bennszülött) vicus leletanyagának teljes publikációja nélkül nem lehetséges.

31. I. Várhegy, Szent György tér: gyér telepnymok, kevés kelta és késő La Tène-kori edénytöredék (besimított vonalakkal díszített peremtöredékek, grafitos-fésűs csöböröldalak) a budai vár (az ún. déli kisudvar területén, a Várhegy déli fokán) és a Sándor-palota területén. Ásatás, Nagy L. 1949–52., Ritoók Á. 1985. és Altman J. 1995.⁶⁸

32. I. Tabán: késő La Tène-kori fazekas telep (Kr. e. 1. sz. – Kr. u. 1. sz. első évtizedei), valamint a Kr. u. 1. század közepére datálható kelta településrész római importanyaggal. Az Ördög-árok a Duna egyik legjelentősebb jobb parti mellékfolyója volt Budapest területén. A késő La Tène-korban az Ördög-árokban a Várhegy lejtőcsúcsát megkerülő kanyarulatában, a Dunatorkolattól kissé beljebb jött létre a fazekas telep; az Ördög-árok nem képezte a kelta település határát, annak objektumai a patak mindkét partjára kiterjedtek.⁶⁹ Lakóházak, tároló vermek, hulladékgyűjtők, sütőkemencék és fazekas kemencék tartoznak a feltárt telepjelenségek közé, gazdag kerámiaanyaggal. A 2006-ban feltárt két késő kelta háznak sekély földbe mélyített része és tapasztott padlója volt, a tetőszerkezetüket földbe ázott oszlopok tartották. Az egyik ház földbe mélyített hosszanti oldala deszkával volt kibélelve, hasonlóan a Gellért-hegyi 10. sz. épülethez és a tabáni 1950. évi 1. lakóhelyhez.⁷⁰

A településszerkezetre vonatkozó adatok szerint az Ördög-árok bal partján festett kerámiát is előállító edényégető kemencék működtek; a tabáni fazekastelep műhelykörzete tehát itt lehetett. A patak jobb parti részén viszont sem az 1950., sem a 2005–2008. évi ásatási területen nem kerültek elő edényégető kemencék. Az Ördög-árok jobb parti településrészén két helyen fordultak elő fémműves műhelyre utaló leletek.⁷¹ A vicus gazdag kerámiaanyagában a vörös-fehér festésű edények nagy számban fordulnak elő. Típusösszetételük alapján a tabáni és a békásmegyeri telepek – legalábbis részben – egy időben léteztek. Ásatás 1935–1936 (Nagy L., Garády S., Szilágyi J.), 1950 (B. Bónis É.) és 2005–2009 (Maráz B. – Papp A.).⁷²

33. I. és XI.: Gellért-hegy: késő La Tène-kori oppidum. Lakóházak, fazekas kemencék, fémműves műhelyek maradványai, sánc-erődítés.

A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet Nagy Lajos, Nagy Tibor és B. Bónis Éva vezetésével az 1936–1941. és 1946–1947. közötti években végzett tervszerű feltárásokat a Gellért-hegy déli lejtőjén. Ezek részletes adatait és eredményeit B. Bónis É. monográfiája tartalmazza.⁷³ A kutatásokat

⁶⁵ KÉRDŐ 1997; KÉRDŐ 1998.

⁶⁶ RADNÓTI 1955, 22–25.

⁶⁷ KOVÁCS 1999, 22.

⁶⁸ NAGY 1952, 195–196. Leletanyag: BTM középkori oszt.

⁶⁹ MARÁZ 2005.

⁷⁰ BÓNIS 1950, 340; BÓNIS 1969, 85–89.

⁷¹ BÓNIS 1969, 87–89, 99, 47/8–9. kép

⁷² GARÁDY 1943; GARÁDY 1945; NAGY 1936; NAGY 1942; BÓNIS 1969; MARÁZ 2005a; MARÁZ – PAPP 2006; MARÁZ 2009. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. régi anyag: BÓNIS 1969, a 2005–2009. évi ásatás: 2009.24.1–3530.

⁷³ BÓNIS 1969; BÓNIS 1950. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. G.1946.1 – 6.79, G.1947.1 – 165, G.53.1 – 41.

a Budapesti Történeti Múzeum 1981–1997 között Pető Mária irányításával folytatta,⁷⁴ 1990–1992-ben és 1996-ban pedig a Budapesti Történeti Múzeum, az ELTE Régészettudományi Intézete és a francia Centre Archéologique Européen du Mont-Beuvray régészeti együttműködése keretében folytak ásatások a Gellért-hegy platójának északi részén és az erődítés területén.⁷⁵ 2002–2007 között a BTM Maráz Borbála vezetésével végzett kisebb ásatásokat és terepmunkákat a Gellért-hegy északi oldalán és központi részén, a Citadella területén.⁷⁶

Az északi oldalon sánc erődítés, kelta ház- és műhelymaradványok, késő kelta települési objektumok kerültek elő. Pető M. és a francia-magyar munkaközösség ásatásai (1987–1998)⁷⁷ eredményeként vált ismertté, hogy a késő La Tène-kori oppidumnak nem csak a természeti adottságok révén volt védelme, hanem az északi oldalon egy mesterséges védmű, egy sánc révén is. A település a plató északi felére is kiterjedt, ahol a déli oldalról addig nem ismert gödörházak kerültek elő.

Bár a kelta oppidumnak csak kisebb, egymástól távol eső részeit hozták napvilágra a több mint 100 éve folyó régészeti kutatások során, a megismert részletek alapján nyilvánvaló, hogy a települési objektumok egy összefüggő, nagy kiterjedésű településhez tartoznak. Határát csak a plató északnyugati és nyugati⁷⁸ peremén sikerült megállapítani; keleti széle minden bizonnyal természetes határvonalig, a Duna felőli meredek sziklákig tartott. Az oppidum déli határa, kiterjedése még nem ismert, nem tudjuk, hogy a déli lejtőkön meddig húzódott a település a Gellért-hegy lábánál lévő síksáig. A Kelenhegyi út déli oldalán lévő telkek területei azonban még az oppidum legsűrűbben lakott részéhez tartoznak.

A Gellért-hegyi oppidum kerámia anyaga a Kr. e. 1. század közepétől az Augustus uralkodásáig terjedő időre keltezhető, a korszak összes jellegzetes típusa megtalálható benne. Festett kerámiája alapján nagyrészt a tabáni teleppel egykorú.

34. I. Gellért tér:

a.) A Gellért tér 3. számú házának alapozásakor került felszínre, edényben volt elrejtve az ún. lágymányosi éremlelet (késő La Tène-kori). Közel 500 darabból áll, Kr.e. 9–8. körül záródik köztársaság kori és Augustus-kori denárokkal.⁷⁹

b.) Gellért fürdő: Gellért tér–Kelenhegyi úti sarok és Gellért fürdő udvari részén, a Kemenes utcai bejárat mellett, valamint a Gellért Pezsgőfürdő területén (a Kemenes utcai oldalon): LT D-korú település részlete, amelynek élete a Kr. u. 1. században is bizonyítható a kerámia anyag alapján („italiai” importok nélkül). LT D-korú gödöranyag és vermek anyaga (Kr. u. 1. századra datálva). Leletmentés, 1958 (Póczy K.) és 1975 (Pető M.).⁸⁰

c.) Gellért fürdő (I. ker., hrsz.:5465, 5466, 5536/1): Gellért tér–Kelenhegyi út–Kemenes utca körzete: LT D-korú és Kr. u. 1. századi település(ek) részlete. A Gellért Szálló Kemenes utcai bejáratánál és a Gellért Szállótól a Kelenhegyi úton át a Gellért-hegy függőleges sziklafaláig terjedő sávban 1957-ben és 1958-ban Póczy K. végzett ásatást. Az itt feltárt vermek és gödrök kerámia anyagának egy része LT D-korú típusokat képvisel, de mellettük a Kr. u. 1. század második felére keltezhető és az aquincumi táborváros egyik fazekas műhelyében készült, vörös festésű talak töredékei is előfordultak. A területen talált teljesen ép, peremes malomkő már nem kelta, hanem

⁷⁴ NOVÁKI – PETŐ 1988; PETŐ 1991; PETŐ 1993; PETŐ 2001; PETŐ 2002. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 91.1.1 – 91.5.43, 92.1.1–16, 92.4.1–1076, 95.3.1–941, 95.5.1–366, 98.6.1–691, 98.12.1–440.

⁷⁵ BARRAL 1998; BARRAL 2000; BARRAL – GUILLAUMET – PARATTE – SZABÓ 1996.

⁷⁶ MARÁZ 2003, 196; MARÁZ 2004, 171; MARÁZ 2005a; MARÁZ 2007. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 2009.20.1–23.11.

⁷⁷ NOVÁKI – PETŐ 1988; PETŐ 1993; BARRAL – GUILLAUMET – PARATTE – SZABÓ 1996; BARRAL 1998; BARRAL 2000. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 91.1.1–91.5.43, 92.1.1–92.4.1076, 95.3.1–941, 95.5.1–366, 98.6.1–513.

⁷⁸ PETŐ 1993, 33–35.

⁷⁹ GOHL 1902, 17. BÓNIS 1950, 348–349. BÓNIS 1969, 226. Leletanyag: MNM Éremtár.

⁸⁰ PÓCZY 1959. PETŐ 1979, 281–285. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 58.9.1–44, 58.10.1–10.

római kori típushoz tartozik. A teleprészlet a Rudas fürdőnél lévő bennszülött teleppel lehet egykorú.⁸¹

1975-ben Pető M. a Gellért Pezsgőfürdő területén (Kelenhegyi út 4.) és a Kemenes utcai részen tárta fel valószínűleg ugyanennek a telepnek a további részletét: edényégető kemencét, tűzhelyet és gödröket. A kelta eredetű kerámiaanyag mellett egy, a Kr. u. 2. század elejére keltezhető terra sigillata tál, terra sigillata-utánszerű edénytöredékek, valamint 1. századi szürke, pecsételt díszű provinciális kerámia is előkerült.⁸²

A Gellért téren, a Gellért szálló bejárata (hrsz.: 5536/1) előtt 2002-ben egy eraviszkusz telep két különböző periódusához sorolható objektumok (kenyérsütő kemencék, árok) kerültek elő. Az anyagban sok az LT D áru (fésűs kerámia, besimított díszű tálak, vörös és fehér sávok festésű cserepek). Felette a 2. sz. közepéig létező, római kori település maradványai. A terra sigillata anyag Claudius uralkodásától Traianus/Hadrianus koráig datálható. A római foglalatást megelőző, késő vaskori periódushoz csak egyetlen gödör kapcsolható, amelyet jórészt megbolygattak a római telepnyomok. Szondázó ásatás, 2002 (Beszédes J. – Terei Gy.).⁸³

A Gellért-hegy délkeleti lejtőjének aljában és attól a Duna partjaig terjedő területen (Gellért tér–Kemenes u.–Gellért fürdő körzetében) mind tisztán késő La Tène-kori, mind pedig tisztán a Kr. u. 1. század második felére datálható objektumok is előkerültek. Mivel ezeknek sem teljes, sem részleges közlése még nem történt meg, továbbá a két különböző korszak maradványainak egymáshoz viszonyított rétegtani helyzetét sem ismerjük, településtörténeti szempontból ennek a „lelőhelynek” a jelentőségét még nem lehet értékelni. Nem ismert, hogy egyazon időszakból származnak-e a két különböző leletanyagot tartalmazó objektumok, vagy pedig két, időben egymást követő településhez. Azt sem lehet eldönteni, hogy ez a terület összefüggő része volt-e a Gellért-hegyi oppidumnak a LT D periódus idején, mint ezt a területen kutatást végzők többször felvetették. Nincs támpontunk arra vonatkozóan sem, hogy a Gellért téren és közvetlen körzetében, azaz a Gellért-hegy déli előterében egy, az oppidummal egyidőben létezett síkvidéki település lett volna, amely a római foglalatás utáni évtizedekben is lakott maradt, vagy újraterülpült. A kérdések megválaszolása csak a teljes leletanyagot és az összes települési jelenséget összegző feldolgozás alapján lesz lehetséges.

35. I. *Döbrentei tér 9., Rudasfürdő*: a Gellért-hegy meredek keleti lejtője és a Duna-part közti keskeny sávban késő LT-kori és Kr. u. 1. századi eraviszkusz település maradványai: az Attila ivókúttól néhány méterre két LT D–római korú eraviszkusz lakógödör és tűzhely. Leletmentés, 1957 (Póczy K.). A Rudas fürdő török kori épületén belül, másodlagos helyzetben valószínűleg ugyanezen településnek a késő kelta kori kerámia anyaga (grafitos-fésűs fazekak, megvastagodó peremű hombárok, vörös-fehér sávok festésű edények töredékei) került elő a 2004. évi ásatáskor.⁸⁴

36. XI. *Albertfalva, Hunyadi János út*: az albertfalvai auxiliáris tábornok DNy-ra kb. 500 méterre, a Leányka úti lakótelep építésénél Nagy Tibor 3 késő La Tène-kori (LT D) edényégető kemencét talált, amelyeket a leletanyag alapján az időszámításunk kezdete körüli évtizedekben használtak.⁸⁵

37. XI. *Albertfalva, Kitérő út* (hrsz.: 43569/2): Az albertfalvai auxiliáris vicus nyugati települési zónájának a területén (ahol Nagy Tibor 1952-ben kőfalas, többhelyiséges épületek nyomait rögzítette) egy, az LT D-periódusra datálható objektum is előkerült. Beszédes J. ásatása, 2004.⁸⁶

38. XI. *Kőerberek, Tóváros-lakópark*: a Kőér-patakot északról kísérő, nagyjából K–Ny-i irányban húzódó domboldalon, a nagy kiterjedésű feltárt területen belül, mintegy 20 késő LT-kori gödröt

⁸¹ PÓCZY 1959. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 58.9.1–44, 58.10.1–10.

⁸² PETŐ 1979, 281–285., VIII–IX. kép. PETŐ 1981, 34., 2. kép. Leletanyag: BTM római gyűjt. ltsz.: 76.1.1–228, 76.2.40–41.

⁸³ BESZÉDES – TEREI 2003, 138–142. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozatlan.

⁸⁴ PÓCZY 1959, 66–68; BÓNIS 1969, 231–232; PAPP – MARÁZ 2004, 105–106; MARÁZ 2007. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. Ltsz. 58.8.1–61. és 2009.19.1–14.

⁸⁵ NAGY 1971a, 5; NAGY 1973, 271.

⁸⁶ BESZÉDES 2005a 115, 120; BESZÉDES 2005. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozatlan.

is feltártak. A kelta objektumok igen nagy szóródással három kisebb csoportban jelentkeztek a feltárási terület középső és nyugati részén.⁸⁷

39. XI. *Madárhegy (Budaörsi út – Rupphegyi út)*: késő LT-jellegű kerámiaanyag rétegből, objektumok nélkül (2006. évi próbaásatás).⁸⁸

40. XXII. *Nagytétényi út 353–371.* (hrs.: 23.2333) és Campona u. 1. (hrs.: 2331/1): a feltárt terület a Duna jobb partján, a főváros déli határán található. A lelőhely ősvízrajzi szempontból az óholocén-kori Duna árterének része, amely az újholocén időszakában már csak időszakosan került víz alá. Régebben itt a Duna folyásirányával nagyjából párhuzamos terasz- és zátonyszigetek húzódtak. Az ásatási terület is egy, mintegy 100–120 m széles és több kilométer hosszú zátonyszigeten volt, amelynek keleti partszakasza a Duna akkori főfolyamát szegélyezte. A 2001-ben és 2004-ben feltárt objektumok túlnyomó többsége kelta, falusias településhez tartozik. A feltárt objektumok: méhkas alakú, tapasztott aljú tároló verem; gödrök sok hulladékkal; 19 db félig földbe mélyített építmény, valamint félig földbe mélyített építmények (a külső járószintre támaszkodó tetőszerkezetes kunyhók, belsejükben kőkemence), továbbá gödörház, kívülről hozzá csatlakozó kemencével, amelynek szájnylása a házon belül van. Két épület padlóján szövőszékre utaló karólyukak voltak; amelynek szájnylása a házon belül van. Két épület padlóján szövőszékre utaló karólyukak voltak; két földbe mélyített, ágasfás szerkezetű, kör alakú építmény, az egyik padlóján szürke vályogtéglák maradványai és szövőszéknehezékek feküdtek; 4 nagyobb, kemencéket magukba foglaló, műhelyszerű építmény. Több kerítőárok is található a telepen, de szerepük nem világos.⁸⁹

41. XXII. *Nagytétény, M6 autópálya nyomvonala*: a 2005–2006. évi ásatáskor LT D-korú telep objektumai és leletanyaga kerültek elő. A terület a 2001. és 2004. évi Harbor parki (40. lelőhely) nagyobb falusias telep nyugati peremzónájához tartozhatott. Földfelszínen álló, cölöplyukas épületek, méhkas alakú vermek, műhelyek, kemencék és félig földbe mélyített lakóház tartozik a késő kelta telep feltárt jelenségei közé. Kerámia anyaguk LT D-korú. A területen néhány, a Kr. e. 1. századra datálható, fegyver mellékletes sír is előkerült. Ugyanitt kora császárkori hamvasztásos temető részletét is feltárták.⁹⁰

Irodalom

AUDOUZE – BÜCHSENSCHÜTZ
1992	AUDOUZE, Françoise – BÜCHSENSCHÜTZ, Olivier: Town, Villages and Countryside of Celtic Europe. Batsford–London 1992.
BARRAL 1998	BARRAL, Philippe.: Bilan des recherches franco-hongroises sur l'oppidum de Gellérthegey-Tabán à Budapest (1990–92, 1996). ActaArchHung 50 (1998) 343–379.
BARRAL 2000	BARRAL, Philippe: Les recherches franco-hongrois sur l'oppidum de Gellérthegey-Tabán à Budapest. In: Collegium Budapest (2000) 37–50.
BARRAL – GUILLAUMET –
PARATTE – SZABÓ 1996	BARRAL, Philippe – GUILLAUMET, Jean-Paul – PARATTE, Claude-Alain – SZABÓ, Miklós: Recherches récentes sur les Oppida Celtiques en Pannonie (Fouilles Franco-hongroises à Velem-Szentvid et à Budapest-Gellérthegey). In: Die Kelten in den Alpen und an der Donau. Akten des Internationalen Symposions St. Pölten, 14.–18. Oktober 1992. Budapest–Wien 1996. 415–431.

⁸⁷ TEREI – HORVÁTH – KOROM – SZILAS 2005, 197; HORVÁTH – KOROM – TEREI – SZILAS – REMÉNYI 2005, 154. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. feldolgozatlan, leltározatlan.

⁸⁸ HÁRSHEGYI 2007, 269–270. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozás alatt.

⁸⁹ SZILAS 2002; SZILAS 2005, 233; BESZÉDES 2008, 198–199. Leletanyag: BTM ősk. gyűjt. leltározatlan.

⁹⁰ BESZÉDES – SZILAS 2006, 153–157; BESZÉDES – SZILAS 2007, 233. Leletanyag: BTM Aquincum Múzeuma, feldolgozatlan.

- BENDA 2003 BENDA Judit: Budapest, I. Kapucinus utca 4–6. In: RKM 2002 (Bp. 2003.) 187–188.
- BENDA 2004 BENDA Judit: Budapest, I. Szalag utca 22–30. In: RKM 2003 (Bp. 2004.) 172–173.
- BENDA – HABLE 2006 BENDA Judit – HABLE Tibor: Római kori és középkori települési maradványok a Vízivárosban. AquFüz 12 (2006) 116–146.
- BENDA – HABLE 2007 BENDA Judit – HABLE Tibor: Feltárás a Víziváros Szent Péter mártír városnegyedében. AquFüz 13 (2007) 180–186.
- BESZÉDES 2005 BESZÉDES József: Budapest, XI. Albertfalva, Kitérő út. RKM 2004 (Bp. 2005.) 194.
- BESZÉDES 2005a BESZÉDES József: Kutatások az albertfalvi auxiliáris vicus nyugati részén. AquFüz 11 (2005) 114–122.
- BESZÉDES 2008 BESZÉDES József: Budapest I. ker., Bérc utca 10., Hrsz.: 5319/6. AquFüz 14 (2008) 197–199.
- BESZÉDES – SZILAS 2006 BESZÉDES József – SZILAS Gábor: Óskori és római kori lelőhely feltárása az M6 autópálya budapesti szakaszának nyomvonalán 2005-ben. AquFüz 12 (2006) 147–158.
- BESZÉDES – SZILAS 2007 BESZÉDES József – SZILAS Gábor: Ős- és római kori lelőhelyek feltárása az M6 autópálya nyomvonalán 2006-ban. AquFüz 13 (2007) 233–248.
- BESZÉDES – TEREI 2003 BESZÉDES József – TEREI György: Újabb topográfiai adatok a Szent Gellért tér őskori, római és középkori beépítettségéhez. AquFüz 9 (2003) 131–145.
- BOKAI – KISS – MOCSY 2000 BOKAI B. – KISS Cs. – MOCSY F.: Földtani és geográfiai áttekintés. In: KISS Cs. (szerk.): Óbuda évszázadai. Bp. 2000.
- BÓNIS 1950 BARANYAINÉ BÓNIS Éva: Jelentés a Fővárosi Régészeti Intézet 1946–47. évi gellérthegyi ásatásairól. BudRég 15 (1950) 335–351.
- BÓNIS 1969 B. BÓNIS, Éva: Die späteltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest. Bp. 1969. (ArchHung 47)
- BOOS 1989 BOOS, Andreas: „Oppidum” im caesarischen und im archäologischen Sprachgebrauch – Widersprüche und Probleme. Acta Praehistorica et Archaeologica 21 (1989) 53–73.
- BUDAI BALOGH 2005 BUDAI BALOGH Tibor: Budapest, III. Filatori gát, Szentendrei út 105–109. RKM 2004 (Bp. 2005.) 187.
- BUDAI BALOGH 2006 BUDAI BALOGH Tibor: A kissingi Pusztatemplom környékén végzett megelőző feltárásról. AquFüz 12 (2006) 79–86.
- CAES. BG C. IULII CAESARIS Commentarii rerum gestarum Vol. I. Bellum Gallicum. Ed. O. Seel. Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana Lipsiae 1968.
- COLLIS 1984 COLLIS, John: Oppida, earliest towns north the Alps. Sheffield 1984.
- DEHN 1951 DEHN, Wolfgang: Die gallischen „Oppida” bei Cäsar. Saalburg Jahrbuch 10 (1951) 36–49.
- ELISCHER 1963 C. ELISCHER Brigitta: XX. Kertészeti és Szőlészeti Faiskola soroksári tangazdasága. BudRég 20 (1963) 534.
- FACSÁDY – KÁRPÁTI 2001 R. FACSÁDY Annamária – KÁRPÁTI Zoltán: Korarómai település és partvédelem maradványai Budaújlak déli részén. AquFüz 7 (2001) 14–20.

- FITZ 1971 FITZ, Jenő: Gebietsveränderungen der Civitas Eraviscorum. ActaArchHung 23 (1971) 41–57.
- GARÁDY 1943 GARÁDY Sándor: Jelentés az 1936–1942. évben végzett ásatásokról. BudRég 13 (1943) 403–415.
- GARÁDY 1945 GARÁDY Sándor: Budapest területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–1941. II. rész. BudRég 14 (1945) 397–448.
- GOHL 1902 GOHL Ödön: A budapesti eraviskus éremlelet. Numizmatikai Közlöny I (1902) 17–45.
- HABLE – KÁRPÁTI 2003 HABLE Tibor – KÁRPÁTI Zoltán: Budapest, III. Lajos utca 71–89. RKM 2002 (Bp. 2003.) 192–193.
- HABLE 1998 HABLE Tibor: Előzetes jelentés egy kelta (eraviszkusz) telep és római kori temető feltárásáról a vízivárosi katonai tábortól délre (Bp. I. ker. Corvin tér). AquFüz 4 (1998) 25–38.
- HABLE 1999 HABLE Tibor: A Corvin téri ásatás legújabb eredményei – 1998 (Bp. I. ker. Corvin tér). AquFüz 5 (1999) 109–120.
- HABLE 2003 HABLE Tibor: Két ásatás – az aquincumi canabae déli szélén. AquFüz 9 (2003) 33–47.
- HANNY 1992 H. HANNY Erzsébet: Kelta település nyomai az M0 autópálya nyomvonalán (Szigetszentmiklós – Üdülősor – Vízműtelep). In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán. BTM Műhely 5 (1992) 241–276.
- HÁRSHEGYI 2007 HÁRSHEGYI Piroska: Budapest, XI. ker., Madárhegy (Budaörsi út – Rupphegyi út), Hrsz.: 1289/1–5, 1296/3–8, 1528/9–14, 1528/25. AquFüz 13 (2007) 269–270.
- HAVAS – KÁRPÁTI – SZILAS 2006 HAVAS Zoltán – KÁRPÁTI Zoltán – SZILAS Gábor: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa környezetében. AquFüz 12 (2006) 106–115.
- HAVAS – SZILAS – VIRÁG 2007 HAVAS Zoltán – SZILAS Gábor – M. VIRÁG Zsuzsanna: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa körzetében II. AquFüz 13 (2007) 154–179.
- HOLLÓ 1994 HOLLÓ Szilvia: Budapest régi térképeken. Bp. 1994.
- HORUSITZKY 1932 HORUSITZKY, Henrik: Budapest Székesfőváros hidrogeológiai viszonyai. Hidr. Közl. 12 (1932) 19–45.
- HORUSITZKY 1935 HORUSITZKY Ferenc: Adatok az Ördögárok-völgy krisztinavárosi-tabáni szakaszának hidrológiájához. Hidr. Közl. 15 (1935) 233–43.
- HORUSITZKY 1938 HORUSITZKY Henrik: Általános hidrológiai rész. A budai hegységben előforduló vizek általános ismertetése. In: Budapest Dunajobbparti részének (Budának) hidrogeológiája. Hidr. Közl. 18 (1938) 61–83.
- HORVÁTH – ENDRÓDI 2008 HORVÁTH M. Attila – ENDRÓDI Anna: Budapest XXI. ker., Csepel, északi szigetcsúcs, Nagy-Duna sor, Hrsz.: 210007/2. AquFüz 14 (2008) 200–202.
- HORVÁTH – KOROM – TEREI – SZILAS – REMÉNYI 2005 HORVÁTH László András – KOROM Anita – TEREI György – SZILAS Gábor – REMÉNYI László: Előzetes jelentés az épülő Kőérberek, Tóváros-Lakópark területén folyó régészeti feltárásról. AquFüz 11 (2005) 137–167.
- HORVÁTH – SZILAS – ENDRÓDI – HORVÁTH 2001 HORVÁTH László András – SZILAS Gábor – ENDRÓDI Anna – HORVÁTH M. Attila: Őskori telepek és sírok feltárása Dunakeszi határában. AquFüz 7 (2001) 115–127.

- HORVÁTH – SZILAS – ENDRÓDI – HORVÁTH 2003 HORVÁTH László András – SZILAS Gábor – ENDRÓDI Anna – HORVÁTH M. Attila: Előzetes jelentés a Dunakeszi, Székesdűlőn végzett őskori telepásatásról. RKM 2000 (Bp. 2003.) 5–17.
- HORVÁTH 2003 HORVÁTH M. Attila: Budapest, IV. kerület Székes-nádas dűlő (Hrsz.: 76512/183). AquFüz 9 (2003) 198–199.
- HORVÁTH 2005 HORVÁTH M. Attila: Régészeti kutatás a tervezett csepeli Központi Szennyvíztisztító telep területén. AquFüz 11 (2005) 177–85.
- HORVÁTH 2010 HORVÁTH M. Attila: Vaskori telepnyomok és avar temető feltárása az M0 autópálya Soroksár – Rétek-dűlői lelőhelyein. AquFüz 16 (2010) 152–160.
- HUNYADI 1957 HUNYADI Ilona: Kelták a Kárpátmedencében. Leletanyag. RégFüz Ser. I. No. 2 (1957).
- JALSOVSZKY – TOMSICS 2003 JALSOVSZKY Katalin – TOMSICS Emőke: Budapest az ikerfőváros 1860–1890. Bp. 2003.
- KÉRDŐ 1996 H. KÉRDŐ Katalin: Leletmentés a vízivárosi római kori tábortól nyugatra (Budapest II. Fazekas u. 22.). AquFüz 2 (1996) 12–13.
- KÉRDŐ 1997 H. KÉRDŐ, Katalin: Zur Frage der Lokalisierung des Auxiliarkastells der Víziváros (Wasserstadt). In: Roman Frontier Studies 1995; Oxbow Monograph 91 (Exeter 1997) 399–404.
- KÉRDŐ 1998 H. KÉRDŐ, Katalin: Die Erforschung des claudischen Auxiliarkastells und seiner Umgebung in Budapest. Víziváros als typisches Beispiel der stadttarchäologischen Forschung. Aquincum Nostrum II (1998) 246–263.
- KÉRDŐ – KOVÁCS – SZILAS 2003 H. KÉRDŐ Katalin – KOVÁCS Eszter – SZILAS Gábor: Újabb régészeti feltárások a II. ker., Tölgyfa utcában. AquFüz 9 (2003) 115–123.
- KÉRDŐ – VIRÁG 2006 KÉRDŐ Katalin H. – M. VIRÁG Zsuzsanna: Régészeti megfigyelés az Óbudai (Hajógyári)-szigeten. AquFüz 12 (2006) 24–29.
- KOVÁCS 1997–1998 KOVÁCS Péter: Civitas Eraviscorum. Antaeus 24 (1997–1998) 278–295.
- KOVÁCS 1999 KOVÁCS Péter: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Studia Classica Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nominatae Series Historica. Piliscsaba 1999.
- KOVÁCS – KÉRDŐ – SZILAS 2003 KOVÁCS Eszter – H. KÉRDŐ Katalin – SZILAS Gábor: Budapest, II. Tölgyfa u. 3. – Henger u. 2. RKM 2002 (Bp. 2003.) 189–190.
- KOVÁCS – MARÁZ 2005 KOVÁCS Eszter – MARÁZ Borbála: Budapest, XIII. ker., Margitsziget (Hrsz.: 23.800/3). AquFüz 11 (2005) 231.
- LÁNG 2003 LÁNG Orsolya, T.: Budapest, III. ker., Ladik utca 9. (Hrsz.: 19250/8). AquFüz 9 (2003) 187.
- LASSÁNYI 2005 LASSÁNYI Gábor: Budapest, III. ker., Jégtörő utca vonala (Hrsz.: 19333/2). AquFüz 11 (2005) 217–218.
- LASSÁNYI 2005A LASSÁNYI Gábor: Budapest, III. Keled utca. RKM 2004 (Bp. 2005.) 189–190.
- MARÁZ 2003 MARÁZ Borbála: Budapest, XI. ker., Gellérthegy – Citadella (Hrsz.: 5412). AquFüz 9 (2003) 196.

- MARÁZ 2004
MARÁZ 2005
MARÁZ 2005a
MARÁZ 2007
MARÁZ 2009
MARÁZ – PAPP 2006
MINDSZENTY – HORVÁTH 2003
MÓCSY 1962
MÓCSY 1968
MÓCSY 1968a
NAGY 1936
NAGY 1942
NAGY 1942a
NAGY 1952
NAGY 1959
NAGY 1964
NAGY 1971
NAGY 1971a
NAGY 1973
NOVÁKI – PETŐ 1988
PAPP – MARÁZ 2004
PÉCSI 1958
- MARÁZ Borbála: RKM 2003 (Bp. 2004.) 171.
MARÁZ Borbála: Budapest–Gellérthegy és környékének késő La Tène kori településtörténete I. Budapest-Tabán kelta-eraviszkusz telep topográfiai és településtörténeti meghatározásának kérdése. BudRég 39 (2005) 39–49.
MARÁZ Borbála: Régészeti kutatások a Gellérthegy északi oldalán. AquFüz 11 (2005) 96–100.
MARÁZ Borbála: Budapest-Gellérthegy és környékének késő La Tène-kori településtörténete II. A gellérthegy kelta oppidum és a romanizált őslakosság települései a Gellérthegy körüli síkságon. BudRég 40 (1997) 31–44.
MARÁZ Borbála: Újabb feltárások a Budapest-tabáni késő La Tène-kori fazekas telep területén (Előzetes ismertetés a 2005–2008. évi ásatásokról). ComArchHung 2009 [2011] 101–124.
MARÁZ Borbála – PAPP Adrienn: Régészeti kutatások a Rác fürdő és a tabáni késő La Tène-kori fazekastelep területén. RKM 2005 (Bp. 2006.) 109–124.
MINDSZENTY Andrea – HORVÁTH Zoltán: Geoarcheopedológia a környezeti rekonstrukció szolgálatában. AquFüz 9 (2003) 16–32.
MÓCSY, Andreas: Pannonia. PW-RE Suppl. IX (1962) 516–775.
MÓCSY, Andreas: Eravisci. PW-RE Suppl. XI (1968) 132–136.
MÓCSY András: A gellérthegy-tabáni telep és az eraviszkusok problémája. AntTan 15 (1968) 275–279.
NAGY Lajos: Tabán a régészeti ásatások világában. Előzetes jelentés az 1934–35. évi ásatásokról. TBM 4 (1936) 18–29.
NAGY Lajos: Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. In: Budapest története I. Bp. 1942. 236–265.
NAGY Lajos: Békásmegyeri késő La-Tène fazekaskemence. ArchÉrt (1942) 162–172.
NAGY Lajos: Óskori telepnyomok a budai Várhegyen. ArchÉrt 79 (1952) 190–197.
NAGY László: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959. évben. BudRég 19 (1959) 243–269.
NAGY László: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1960–61. évben. BudRég 21 (1964) 295–323.
NAGY, Tibor: Der Vicus und das Municipium von Aquincum. ActaArchHung 23 (1971) 59–81.
NAGY Tibor: RégFüz I/24 Budapest 1971, 5.
NAGY Tibor: BudRég 23 (1973) 271.
NOVÁKI, Gyula – PETŐ, Mária: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest. ActaArchHung 40 (1988) 83–99.
PAPP Adrienn – MARÁZ Borbála: Régészeti kutatások a Rudas fürdő területén. AquFüz 11 (2004) 101–106.
PÉCSI Márton (szerk.): Budapest természeti képe. Bp. 1958.

- PETŐ 1979 PETŐ, Mária: Neuere topographische und archäologische Angaben zum Leben der Siedlung Gellérthegey-Tabán und Umgebung in der frühen Kaiserzeit. *ActaArchHung* 31 (1979) 271–285.
- PETŐ 1981 PETŐ Mária: La-Tène D–koracsászárkori fazekastelep a Gellérthegetől délre elterülő síkságon. *Iparrégészet* (1981) 33–36.
- PETŐ 1993 PETŐ, Mária: Neuere Forschungen im spätkeltischen Oppidum auf dem Gellért-Berg (1985–1991). *ActaArchHung* 45 (1993) 33–44.
- PETŐ 1997 PETŐ Mária: Kelta–római leletek és településmaradványok Budapest II/A kerületében. *BudRég* 31 (1997) 247–254.
- PETŐ 1999 PETŐ Mária: Újabb adatok a Pesti-síkság kelta kori történetéhez. *BudRég* 33 (1999) 381–387.
- PETŐ 2001 PETŐ Mária: A gellérthegeyi kelta–római kultuszközpont. In: Sors, Áldozat, Divináció. *Studia Ethnologia Hungarica* 2 (2001) 189–197.
- PÓCZY 1959 SZ. PÓCZY Klára: A Gellérthegey-tabáni eraviszkusz telep topográfiájához. *ArchÉrt* 86 (1959) 63–69.
- RADNÓTI 1955 RADNÓTI Aladár: Buda régészeti emlékei. In: Magyarország műemléki topográfiája IV. Budapest műemlékei. Bp. 1955. 22–25.
- REINECKE 1930 REINECKE, Paul: Spätkeltische Oppida im rechtsrheinischen Bayern. *Der Bayer. Vorgesichtsfreund* 9 (1930) 29–52.
- RÓZSA 1963 RÓZSA György: Budapest régi látképei (1493–1800). Bp. 1963.
- SZILAS 2002 SZILAS Gábor: Késő kelta falusias település feltárása Nagytétény határában. *AquFüz* 8 (2002) 114–130.
- SZILAS 2005 SZILAS Gábor.: Budapest, XXII. ker., Campona utca 1. (Hrsz.: 23331/1) *AquFüz* 11 (2005) 233–234.
- SZILAS 2008 SZILAS Gábor: Többrétegű őskori lelőhely feltárása a békásmegyeri Duna-parton. *AquFüz* 14 (2008) 89–104.
- SZILAS – VIRÁG 2008 SZILAS Gábor – M. VIRÁG Zsuzsanna: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa környezetében III. *AquFüz* 14 (2008) 119–132.
- TEREI – HORVÁTH – KOROM – SZILAS 2005 TEREI György – HORVÁTH László András – KOROM Anita – SZILAS Gábor: Budapest, XI. Kőérberék, Tóváros-lakópark. *RKM* 2004 (Bp. 2005.) 196–197.
- TOMPA 1942 TOMPA Ferenc: A késő vaskor. In: Budapest története I. Budapest az ókorban. Bp. 1942. 121–134.
- VÉGH 2002 VÉGH András: Budapest I., Szalag u. 21. – Corvin tér 10. *RKM* 1999 (Bp. 2002.) 177.
- ZSIDI – REMÉNYI 2003 ZSIDI Paula – REMÉNYI László: Budapest, III. Óbudai Gázgyár, volt tisztviselőlakások. *RKM* 2002 (Bp. 2003.) 193–194.
- ZSIDI 2005 ZSIDI Paula (szerk.): Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. Bp. 2005.
- ZSIDI 2008 ZSIDI Paula: A Duna szerepe Aquincum topográfiájában. *BudRég* 41 (2008) 57–83.

MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK AZ AQUINCUMI TOPOGRÁFIA KUTATÁSÁBAN

ZSIDI PAULA

Kulcsszavak: Aquincum, római kor, topográfiai kutatás, városi régészet

Keywords: Aquincum, Roman Age, topographic research, urban archaeology

Schlüsselwörter: Aquincum, Römerzeit, topographische Forschungen, städtische Archäologie

A régészet egyik alapvető feladata a régészeti leletek, emlékek meghatározása térben és időben. A régészeti adatok térbeli rendezési elv alapján való, azonos kritériumoknak megfelelő közreadása közismert nevén a régészeti topográfia. Ez a rendezett adathalmaz szükséges ahhoz, hogy a más-más időszakban előkerült és az egymástól elszigetelten feltárt régészeti adatokból településszerkezetet, településtörténetet lehessen megrajzolni. A topográfiának azonban nemcsak tudományos értéke van, hanem segít a lelőhelyek megőrzésében is, többek között azzal, hogy előzetes információt ad egy-egy terület beépíthetőségéről és a tervezett fejlesztések régészeti kockázatáról. E célokat teljesítették Magyarország Régészeti Topográfiájának 1966 és 1998 között megjelent kötetei, közreadva az ország egy-egy meghatározott földrajzi területére vonatkozó irodalmi, múzeumi, okleveles adatokat a régészeti feltárások és a célzottan végzett topográfiai terepbejárások információival együtt.

Kicsit más a helyzet egy nagyváros régészeti adatainak, lelőhelyeinek feltérképezésével. A ma is beépített területen fekvő, bonyolult és vastag rétegsorral rendelkező, egymásba érő és egymást fedő lelőhelyek esetében egyetlen kampány helyett a lehetőségek kihasználásának hosszú távú stratégiájára van szükség, hogy a véletlenszerűen előbukkanó, sokszor önmagukban értelmezhetetlen adatokból, lelőhelyrészletekből egységes topográfiai kép alakulhasson ki. Legalábbis ez a tanulság vonható le Budapest római kori elődjének, Aquincumnak és környékének évszázadokra visszanyúló, topográfiai kutatástörténetéből.¹

A korai középkor és a reneszánsz – leletek felszíni gyűjtése és leírások a felszínen látható romokról

Aquincum Pannonia egyik legrégebben kutatott városa. Kutatástörténetének első szakaszát az emlékek felszíni gyűjtése jellemzi. Az antik romok iránti érdeklődést a csaknem fél évezredes római uralom maradványainak sokáig még felszínen látható emlékei – az amfiteátrumok, a vízvezeték nyomvonala, a legiotábor és a polgárváros egykor fallal körbevett négyszöge – tartották ébren. A középkori krónikákban (Anonymus, Képes Krónika) és oklevelekben (pl. Nagy Lajos király korának határjárási dokumentumaiban) említik a korábbi korszak emlékeit, monumentális maradványait.²

Többségében a felszínről összegyűjtött és elszállított aquincumi emlékekből állt Mátyás király híres műkincs gyűjteménye, melyről többek között Bonfini, a király udvari krónikása is tudósít. Ebben az időben – egy felirat téves értelmezése következtében³ – még Sicambria néven ismerték az egykori várost.

¹ A mostani áttekintés Kaiser Anna és Póczy Klára 1985-ben megjelent munkája nyomán készült (KAISER – PÓCZY 1985), de a jelen cikk az aquincumi topográfia megrajzolására és a topográfiai kutatások történetére helyezi a hangsúlyt, ezért a topográfiára és az 1985-től napjainkig terjedő időszakra vonatkozó adatok kibővültek.

² KAISER – PÓCZY 1985, 10–11.

³ Beatrix királyné óbudai építkezéséről ld. DIVALD 1910, 141; KAISER – PÓCZY 1985, 11.

*A török uralom végétől a reformkorig –
a felszínen látható emlékek felmérésének kezdete, az első ásatás Aquincumban*

A török kiűzését követő időszakban az írásos tudósítások mellett megjelennek az ábrázolások is az antik romokról. Jacobius Tollius 1700 körül keletkezett metszetén felismerhető a korábbi középkor épületeinek maradványai között az amfiteátrum kör alakú építménye is.⁴ Topográfiai szempontból azonban sokkal értékesebbek a török kiűzését követően végzett katonai felmérések térképei. Az aquincumi emlékek első igazi képi megjelenítése Marsigli olasz hadmérnök 1726-ban megjelent munkájából ismert, aki az ábrázolás mellett az óbudai romok leírását és felmérését is közreadta.⁵ (2. ábra) A térképen világosan kirajzolódik a római kori település két része: a tábor és polgárváros négyszöge („két római erősség”), egyértelmű a vízvezeték nyomvonala is, melynek funkcióját már Marsigli is felismerte. E korai leírás jelentősége abban áll, hogy még a későbbi beépítések előtt ad egyfajta „láttelepet” a város romjairól, anélkül, hogy a romok jelentőségét, funkcióját valójában ismerte volna. Marsiglit követően a korszak másik ismert hadmérnöke, Matthey is jelezte a romokat 1756-ban készült felmérésén, sőt a két amfiteátrum körvonalát is feltüntette térképén.⁶ A későbbi időszakban a katonai felméréseken,⁷ térképeken⁸ rendszeresen szerepelnek a még látható római kori romok, illetve a romok által képzett terepalakulatok, melyek száma a beépítések előrehaladtával egyre csökkent.

Időközben azonban egyre több hazai és külföldi tudósítás szól antik emlékek előkerüléséről Óbudán.⁹ A meginduló óbudai építkezések során véletlenszerűen előkerült római kori emlékek közül a legio nagyfürdőjének szokatlanul épen felszínre került hypocaustuma magára vonta Schönvisner István figyelmét, aki a helyszínen, a mai Flórián téren ásatást folytatott a romok eredetének kiderítésére. A nagyszombati egyetem tanárának az első tudományos igényű régészeti feltárásként számon tartott ásatása Mária Terézia uralkodása idején, 1778-ban történt. A feltárásról készült publikációban Schönvisner helyreigazította az évszázados téveszmét, és leszögezte, hogy az óbudai romok Aquincumhoz tartoznak; a feltárás helyszínét a legio II Adiutrix katonai táborával azonosította.¹⁰

A reformkortól a Kiegyezés körüli időszakig – rendszeres híradások és tudományos célú felmérések

Az aquincumi topográfia első összefoglaló „leírását” Németh Sándor adta, aki hivatalnokként végigjárta a még felszínen látható számos épületmaradványt, és a Tudományos Gyűjtemény 1823-as számában közzé is adta.¹¹ A topográfia szempontjából munkájának fontos elemei az aquaeductus kiindulópontjáról, a Római fürdőről, valamint a katonai amfiteátrumról tett megfigyelései. Emellett meghatározta Aquincum vélhető kiterjedését is: Budaújlaktól („Újlak-Puskaportorony”) a Római

⁴ BERTALAN 1973, 110; KAISER – PÓCZY 1985, 59., 4. kép.

⁵ MARSIGLI, Aloysius Ferdinandus, Danubius Pannonico–Mysicus, Observationibus Geographicis, Astronomicis, Hydrographicis, Historicis, Phisicis ...Köln, 1726.

⁶ KAISER – PÓCZY 1985, 59., 3. kép.

⁷ Ld. az Első katonai felmérés 1738–1786, Óbudát ábrázoló lapján a polgárváros nyugati részének négyszöge és a polgárvárosi amfiteátrumot rejtő Csigadomb halma is jól kivehető.

⁸ KAISER – PÓCZY 1985, 15; Buda egész területének 1770-ben készült határtérképén a két amfiteátrum halma még jól látható volt (HOLLÓ 1994, 18–19.); a Carlo Pino Vasquez gróf által 1837-ben készített térképén azonban a polgárvárosi amfiteátrum halma még éppen hogy kivehető, a katonavárosi amfiteátrum helyén pedig már csak egy kör alakban beépített háztömb látszik (HOLLÓ 1994, 34–35.).

⁹ KAISER – PÓCZY 1985, 16–17.

¹⁰ SCHÖNVISNER, Stephanus, De rudibus laconici caldariique Romani et nonnullis aliis monumentis in solo Budensi partimhoc primum anno MDCCLXXVIII repertis partim nondum vulgatis liber unicus...Budae: 1778.

¹¹ Németh Sándornak, azelőtt gubernalis tanácsosnak, most pedig Óbuda és Visegrád kir. koronauradalmak kamarális praefectusának észrevételei az óbudai határban található és látható régiségek eránt. Tudományos Gyűjtemény 6 (1823); KAISER – PÓCZY 1985, 19–20.

fürdőig, illetve kelet-nyugati irányban a „Dunapart – Óbudai szőlők” vonaláig. Ezt a megállapítást, amelyet a felszíni romok szemrevételezése nyomán tett, a későbbi kutatás nagyjában-egészében igazolta is, elsősorban a maradandó építészeti emlékek tekintetében.

A felszínen látható és az akkor éppen zajló építkezések során (téglagyárak, hajógyár) felszínre került emlékeket veszi számba Rómer Flóris az Archaeologiai Értesítő első évfolyamának egyik számában,¹² ahol Rudolf Koronaherceg óbudai látogatását írja le. A látogatás helyszínei nyomán Aquincum akkor ismert topográfiája is feltérképezhető: a település szélén lévő Bécsi úti temető két, egymástól távol fekvő parcellája, a vízvezeték pillérei a polgárvárossal szemközt, a legio nagyfürdjének egy ház pincéjében bemutatott maradványai, a Hajógyári szigeten lévő – akkor még fürdőnek tartott – épület romjai, és végül a Nagyszombat utcai amfiteátrum maradványai egy házcsoport pincéjében.

Rómer Flóris azonban nemcsak népszerűsítette az antik romokat, hanem múlhatatlan érdeme, hogy tettekre sarkallta az illetékes hivatalokat is az akkor már folyamatosan és látványosan pusztuló emlékek megmentése érdekében. Az Óbuda belterületén akkoriban meginduló építkezésekhez a polgárváros földből még részben kiálló romjai kiváló kőanyagot szolgáltatottak. A két városrész pusztulása párhuzamosan történt, a legiotábor és a katonaváros területe egyre jobban beépült, pincékkel és falalapokkal pusztítva a romokat, a polgárváros területe pedig ehhez a kőbányát szolgáltatta, bár területe nagyrészt beépítetlen maradt. Az építkezésekhez kapcsolódóan ugyanakkor megkezdődött a régészeti maradványok módszeres műszaki felmérése is, Zsigmondy Gusztáv munkája nyomán. Ekkor mérte fel Zsigmondy többek között a Duna szabályozása során előkerült római kori hídpilléreket,¹³ valamint Transaquincum erődjét,¹⁴ melyeket a mai kutatás is csak az ő munkája nyomán ismerhet. De ő mérte fel a helytartói palota egyes részeinek maradványait¹⁵ vagy Contra Aquincum erődjét is.¹⁶

*A Kiegyezéstől az első világháborúig –
az adatok első rendszerezése, a célzott és módszeres kutatás megindulása*

A Kiegyezést követően, 1878-ban született meg az első monografikus feldolgozás a főváros történetéről, Salamon Ferenc tollából. Pest-Buda történetének első kötete a római kor végéig követte a főváros történetét, melyben a római kori topográfiának egy egész fejezetet szentelt a szerző „Aquincum váza” címmel.¹⁷ E munkáról a legutóbbi, 1973-ban született „Budapest Története” szerkesztője ugyan azt írja, hogy „az I. kötet főként a megírásakor rendelkezésre álló gyér régészeti anyag miatt mai szemmel nézve alig használható”,¹⁸ mégis az addig ismert topográfiai adatok rendezése és egyes emlékek leírása szempontjából ma is forrásértékű műnek számít. Számos, e munkában említett építmény mára megsemmisült (pl. Fürdőszigeti maradványok, falak a hajógyári Duna-ágban), illetve leírást kapunk egy-egy terület rész földrajzi, hidrológiai képéről (pl. Aranyhegyi-patak és a Rádl-árok környezete), melyek akkor még többségükben szabályozás, területrendezés előtti állapotban voltak. Meghatározta ugyanakkor a város északi és déli szélét, valamint a település tengelyeként jelölte a Szentendrei utat, amely, mint ma már bizonyított, a római főút vonal nyomvonalára mentén épült. Kétségtelen, hogy Salamon a rendelkezésre álló adatok nyomán nem tudott választ adni arra a kérdésre, hogy az aquincumi romok, – melyek bár a Római fürdőtől a Szépvölgyi útig folyamatosan megtalálhatók, de két helyen sűrűsödnek, – egy vagy két városhoz,

¹² RÓMER 1869.

¹³ BTM Aquincumi Múzeum Rajztár 380/1962.

¹⁴ NAGY 1946.

¹⁵ Eredeti rajzok a BTM Aquincumi Múzeumának rajztárában: 285/1962, 298/1962, 376–379/1962, 383/1962.

¹⁶ NAGY 1946.

¹⁷ SALAMON 1878, 293–305.

¹⁸ GYALMOS 1973, 10.

vagy a település egyidejű, vagy különböző időszakokban használt két részéhez tartoznak-e.¹⁹ A bátor vállalkozás minden erénye ellenére jól mutatta, hogy a véletlenszerűen előkerülő emlékek rendezése még nem elegendő ahhoz, hogy a város helyrajza és épületeinek funkciója megrajzolható legyen. Salamon nagyjából a lelőhely „körberajzolásáig” jutott el.

A folyamatosan pusztuló emlékek iránti felelősségérzet és a tudományos kérdések sokasodása azonban hamar megteremtette a célzott kutatás igényét, amellyel együtt járt azok *köz számára* történő bemutatásának szükségessége is. Rómer Flóris mellett a korszak magyar régészetének számos kiemelkedő alakja közvetlenül vagy közvetve, részt vállalt az emlékek megmentésért folytatott küzdelemben.²⁰ Erőfeszítésüket siker koronázta, és 1880-ban megkezdődhetett a polgárvárosi amfiteátrum (mely a monarchiának akkor a harmadik ismert amfiteátruma volt a polai és a salonai után), valamint a polgárváros központi részének feltárásával a rendszeres régészeti kutatás Aquincumban. A magyar régészet legnagyobb alakjai, Hampel József, Torma Károly, majd Kuzsinszky Bálint munkája nyomán kerültek elő a földből a polgárváros területét rejtő óbudai Papföldön és Csigadombon az egykori város és amfiteátrumának maradványai. A feltárások gyors sikerrel jártak, tekintettel arra, hogy beépítetlen területen dolgoztak. A munka eredményeit pedig szinte azonnal közölték a 1889-ben megindított Budapest Régiségei lapjain. A polgárváros elsőként feltárt épületei között szerepelnek M. A. Victorinus mithraeuma és a mellette lévő lakóház, a kettős fürdő, a nagy közfürdő, a nagy lakóház,²¹ majd a nagy közfürdő, a macellum, a forum (akkor még tornacsarnokként értelmezve), valamint a nagyfürdő laconicum és az északi közfürdő.²² Bár az akkori kutatási eredmények között kevesebb figyelmet kapott, fontos lépés volt – az akkor még „castra stativa”-ként emlegetett nyugati városrész délnyugati és északnyugati saroktornyaiak kiásása. Ezáltal, ahogy azt a kortársak is értékelték „Aquincum helyrajzi ismerete nagyot haladt,”²³ a település nyugati fele három oldalán lezárhatóvá vált.

Az egyes épületek feltárásának leírását szinte azonnal követte a topográfiai összkép megalkotásának igénye. Kuzsinszky Bálint „Aquincum canabái” c. összefoglalójában, néhány évvel a rendszeres feltárások megindulását követően, a Papföldön feltárt emlékeket a katonai táborhoz tartozó településnek (canabae) tekintette,²⁴ míg a város nyugati részét, ahol a kutatás addig egyedül találta meg a szabályos, védművel lezárt településrészt, tartotta katonai tábornak (castrum). (1. ábra a) Szélesebb kitekintésben a mai legiotábor területét tartotta polgári településnek, melyet temetők választottak el a „felső katonavárostól.”²⁵ Megismételte nézetét később is, ezúttal véleményét már Marsigli rajzával is alátámasztva, amely a település határozott négyszögét ugyancsak a vízvezeték pillérsorától nyugatra mutatta.²⁶ Azonban nem sokkal később, néhány véletlenszerűen előkerült lelet nyomán Kuzsinszky maga revideálta nézeteit, és tisztázta véglegesen az aquincumi tábor és polgárváros helyzetét.²⁷

Az ásatások nyomán hamarosan célként fogalmazódott meg az emlékek feltárása és bemutatása mellett, egy helyszíni kiállítóhely, múzeum létesítése.²⁸ Az első feltárások után alig több mint egy évtizeddel, 1894-ben megnyitotta kapuját az ásatások területén épült Aquincumi Múzeum, mely nemcsak kiállítóhely volt, hanem az Aquincum-kutatás, ezen belül is a topográfiai kutatás szellemi és tudományos központjává vált, s a mai napig összefogja és végzi a régészeti kutatásokat Aquincum és a főváros római kori lelőhelyeinek területén. A 19. század végén azonban a rendszeres feltárások még mindig elsősorban a polgárvárosra és annak közvetlen környékére összpontosultak.

¹⁹ SALAMON 1878, 294–295.

²⁰ Erről részletesen ld. GÖMÖRI HAVAS 1889, 3–37.

²¹ KUZSINSZKY 1889, 39–170.

²² KUZSINSZKY 1890, 75–160.

²³ GÖMÖRI HAVAS 1889, 27.

²⁴ KUZSINSZKY 1889, 41–48.

²⁵ KUZSINSZKY 1889, 47–48.

²⁶ KUZSINSZKY 1890, 77–81; Megismétli GÖMÖRI HAVAS 1892, 22–24.

²⁷ KUZSINSZKY 1897; Ugyanerről NAGY 1942, 356–357.

²⁸ GÖMÖRI HAVAS 1892, 13–14.

A 19–20. század fordulóján Budapest gyorsan fejlődő nagyvárossá lett, ami hamar megszüntette a múzeum környékének ideálisan csendes, városszéli hangulatát, és alapvetően megváltoztatta az ásatások korábbi, ma úgy mondanánk „tervásítás” jellegét is. Gyors egymásutánban kiépítették a polgárvárost kelet–nyugati irányban kettészelő vasútvonalat (1895), villamosították a helyi érdekű vasutat (1904), és a polgárváros keleti szélén, a Duna-parton megkezdték az óbudai Gázgyár és a hozzá tartozó lakótelepek építését (1911). Az új útvonalak az antik város szervesen összetartozó részeit hosszú időre elvágták egymástól, ugyanakkor az építkezésekkel bővültek a városra vonatkozó topográfiai ismeretek. Ekkor volt lehetőség, ha mai szemmel csak igen felületesen is, a polgárváros keleti részének feltárására. Ekkor került elő a kerek szentély, az ókeresztény kettős bazilika és a városhoz tartozó egyik legnagyobb kerámiaműhely, Pacatus fazekas üzemének maradványai, valamint a Duna parton egy Mithras kultuszhely és egy őrtoronyként meghatározott épület alapfalai. Mindezekről néhány felmérés, egy-egy fotó és a sokszor csak bizonytalan kontextushoz köthető, de még így is információban gazdag leletanyag maradt.

Az építkezések üteme és az akkori dokumentációs technikák nem tették lehetővé az adatok azonnali kiértékelését és közreadását. Mivel az elsődleges cél a leletek gyors mentése volt, ezért e korszak legfontosabb emlékeinek és leleteinek publikációival – így a kettős bazilika,²⁹ a kerek szentély³⁰ közreadásával vagy a Pacatus műhely publikálásával³¹ – csak a következő, a két világháború közötti időszakban találkozunk. A Budapest Régiségei lapjain azonban 1900-tól kezdődően megjelent az „Értesítő” rovat, mely eleinte csak egy-egy mondatban, később azonban már rövid közleményben tudósított az újonnan, legtöbbször építkezések alkalmával előkerült leletekről. A jelentések már topográfiai rendben, utca-házszám megjelöléssel történtek, s a polgárváros területe mellett annak tágabb környezete is a figyelem körébe került.

A két világháború közötti időszak: a véletlenszerűen előkerülő adatok behelyezése az ismert topográfiába, a városi topográfiai kutatás kezdetei

Az I. világháborút követő időszakban, Alföldi András tudományos vezető-szervező munkája mellett új lendületet vett a magyarországi provinciális régészet. Ekkor került sor számos, alapvető régészeti feltárássra, melyet a korszak jelentős régész személyiségei végeztek, többek között Paulovics István (Savaria, Intercisa, Campona, Nógrádverőce), Radnóti Aladár (Brigetio). A sorban előkelő helyet foglaltak el az aquincumi kutatások, melyeket továbbra is az Aquincumi Múzeum igazgatója, Kuzsinszky Bálint vezetett, akinek a tollából született meg az Aquincumról szóló első összefoglaló munka.³² Ennek első fejezete történeti és topográfiai összefoglaló, amelyben a polgárváros részletes leírása mellett említi a legiotáborhoz és a katonavároshoz tartozónak vélt épületeket is. A német nyelven, térképmelléklettel megjelent kiadvány elősegítette Aquincum ismertségét szélesebb szakmai körökben, és lehetőséget adott az előkerült emlékek értékelésére nemzetközi összefüggésben is.

A 20-as években, a fővárosi építési munkák szaporodásával a régészeti feladatok is nőttek, és nemcsak Óbudán. Így a folyamatos polgárvárosi kutatások mellett, amelyeket továbbra is Kuzsinszky Bálint vezetett, szükség volt új szakmai munkatárs bevonására is. Ekkor, 1922-ben kapcsolódott az Aquincumi Múzeum munkájába Nagy Lajos. Kezdetben Kuzsinszky Bálint munkatársaként, majd annak 1938-ban bekövetkezett halála után egyedül vezette a főváros római örökségének feltáró munkáját. Újraindította a Budapest Régiségei lapjain az „Értesítő” fejezetet, amelyben tudatosan, topográfiai rendben közölte az „önkéntesen”, azaz véletlenszerűen előkerülő helyrajzi adatokat. Utmutatása nyomán, és részben közreműködésével 1923 és 1945 között több mint 200 ásatásról, illetve leletmentésről tudósítanak a Budapest Régiségei kötetek. Tudatosan,

²⁹ NAGY 1940.

³⁰ KUZSINSZKY 1934, 16–17.

³¹ KUZSINSZKY 1932.

³² KUZSINSZKY 1934.

és ahogy ő fogalmazott „programmszerűen” irányította, nemcsak a római kori kutatásokat. Megfogalmazta a városi régészettel szemben ma is támasztott legfontosabb elvárásokat: „Főcélunk volt Aquincum topographiájának és történetének megismerése. A régi rendszeres ásatások és véletlenül felszínre került épületeknek s maradványoknak egy nagy térképen való rögzítése után már körülbelül adva is volt az a keret, melyet egyrészt kitölteni, másrészt minden irányban bővíteni kellett az újabb kutatásoknak...De ezen belül fontos az is, hogy a település korát s a különböző korszakok emlékeit is megállapítsuk, s egymástól szétválasszuk, mert csak így jutunk el a város fejlődéstörténetének megismeréséhez.”³³ Miután a polgárvárosi feltárások is folyamatosan zajlottak, a megnövekedett feladatra – a topográfiai kutatások megszervezése és irányítása a főváros teljes területén – a Székesfővárosi Történeti Múzeumon belül egy új, rövid életű intézetet hozott létre 1936-ban, Régészeti és Ásatási Intézet néven, mely a háborút követő átszervezések során szűnt meg.³⁴ Az Intézet munkatársa volt Nagy Tibor és B. Bónis Éva. Az Aquincumi Múzeum feladata a továbbiakban a polgárváros és közvetlen környékének kutatása és a gyűjtemény gondozása maradt.

A szervezeti változtatás is igazolja, hogy Nagy Lajos figyelme a korábbi kutatási időszakkal szemben fokozottabban fordult a polgárvároson kívül eső római kori településrészek felé. A katonaváros és a feltételezett legiotábor területén végzett feltárásokon kívül számos új lelőhely vált ismertté, illetve a korábban már ismertekről bővültek az adatok. Feltárások folytak többek között a Tabánban (kelta telep),³⁵ a Március 15. téren (castrum),³⁶ a Flórián téren (katonai fürdő),³⁷ a katonai amfiteátrumban,³⁸ a Csúcshegyen (villa)³⁹ és Albertfalván⁴⁰ (római tábor és telep).

Ekkor már a polgárvárosban végzett régészeti munka célja sem csak az alaprajzok meghatározása, hanem a nagyobb helyrajzi összefüggések feltárása volt. A munka eredményeképpen a polgárváros már ismert területeinek déli és keleti részén a feltáratlan fehér foltok egyre kisebb területet foglaltak el. Néhány épület esetében az építési periódusok szétválasztására is sor került, mint az ún. festőlakás,⁴¹ a Symphorus mithraeum,⁴² továbbá az aquincumi tűzoltók collegiumi székházának feltárásánál,⁴³ amelyből híres zenei emlékünkn, az orgona is előkerült.

A jelentősen felgyülemlett régészeti adatok lehetőséget adtak az ismeretek monografikus jellegű összefoglalására is. Az 1942-ben, többek között Alföldi András, Nagy Lajos és Nagy Tibor közreműködésével megjelent „Budapest az ókorban” c. munka, Aquincumra vonatkozóan máig a leggyakrabban használt kézikönyv. Ebben Nagy Lajos egész fejezetet szentelt az aquincumi topográfiának.⁴⁴ A fejezetben külön tárgyalja a tábor (amelynek helye akkor még nem volt pontosan meghatározható) és a polgárváros szerkezetét, ismert épületeit, kitér a várost körülvevő villákra és az utak kérdésére is. (2. ábra b) Ez utóbbival tágabb, birodalmi kontextusba helyezi a provinciászékhely Aquincumot. A helyszínrajzokkal kiegészített munka idegen nyelvű megjelenését a háború sajnos megakadályozta.

A feltárások eredményei – azaz az antik topográfia egyes elemei – lassanként megjelentek a modern város topográfiájában, azaz a városképbén is. Jelentősen bővültek a Flórián téren feltárt katonai fürdő látható maradványai, sor került az Erzsébet híd pesti hídfőjénél Contra Aquincum falmaradványainak bemutatására, Óbudán a katonaváros északnyugati részén feltárt ókeresztény

³³ NAGY 1937a, 261–262.

³⁴ NAGY 1943, 361.

³⁵ NAGY 1936.

³⁶ NAGY 1934.

³⁷ NAGY 1937a, 266.

³⁸ NAGY 1943.

³⁹ NAGY 1937b.

⁴⁰ NAGY 1943, 361.

⁴¹ NAGY 1958.

⁴² NAGY 1943, 384–389.

⁴³ NAGY 1941.

⁴⁴ NAGY 1942.

sírkápolna (cella trichora) helyreállítására, valamint a katonai amfiteátrum bemutatására is.⁴⁵ A sikeres topográfiai kutatások az építészek figyelmét is a római emlékek felé irányította. A háború következtében azonban torzó maradt a főváros területének római kori emlékeit egységben bemutató nagyszabású rendezési terv, amely a két amfiteátrum között kiépítendő Via Antica-ra fűzte volna a városrész helyreállított antik maradványait.⁴⁶ A terv megvalósulása láthatóvá tette volna az antik és a mai topográfia közti közvetlen kapcsolatot.

*A második világháború utáni időszak a 70-es évek elejéig –
módszeres topográfiai adatgyűjtés, geodéziai felmérések, topográfiai kartonrendszer felállítása*

A Nagy Lajos által megkezdett várostörténeti kutatások valójában a 20. század második felében teljesedtek ki. A háborús pusztítások utáni újjáépítés következtében megnövekedett a feltárások száma, ami több ásató régész alkalmazását indokolta a már korábban itt dolgozó Nagy Tibor és Szilágyi János mellett. Provinciális régészetünk számos ismert kutatója dolgozott e korszakban rövidebb-hosszabb ideig a főváros római kori kutatásában, így Alföldy Géza, Pekáry Tamás, Kiss Ákos, Patek Erzsébet, Salamon Ágnes. De ekkor kezdte pályafutását Póczy Klára, Kaba Melinda, Parragi Györgyi és Wellner István is, akik évtizedeken keresztül, nyugdíjazásukig az intézmény kötelékében végezték kutatómunkájukat.⁴⁷

A korszak régészeti szenzációja a Hajógyári szigeten a helytartói palota díszes főépületének,⁴⁸ a katonaváros északi peremén, a mozaikjairól híres épület, az ún. Hercules Villa,⁴⁹ valamint a Flórián téri katonai fürdő⁵⁰ újabb részeinek feltárása volt. Az Aquincumtól délre fekvő katonai táborok közül egyre nagyobb számban kerültek felszínre a vízivárosi táborhoz tartozónak vélt maradványok.⁵¹ A távlati bemutatás lehetőségét rejtették magukban azok az ásatások, amelyek a dunai limesút mentén, az albertfalvai táborban folytak.⁵²

A főváros teljes területére kiterjedő kutatások mellett ebben a korszakban az aquincumi polgárváros feltárása némileg háttérbe került. Nagy Lajos 1947-ben bekövetkezett halála után a múzeum igazgatását, valamint a polgárvárosi feltárások irányítását Szilágyi János vette át. Az 1950-es években, illetve a 60-as évek elején azonban néhány helyen sor került újabb, a korábbinál kisebb léptékű, de topográfiai szempontból fontos feltárássra is. Több ponton folyt ásatás az északi városfalnál, az amfiteátrumban, a város északkeleti, valamint délkeleti régiójában.⁵³ A polgárváros építéstörténetéhez szolgáltatott adatokat az 1964–73 közötti romkonzerválási kampányt megelőző periódus-kutatások.⁵⁴

Mind a fővárosi, mind pedig a polgárvárosi kutatásokról a továbbiakban is összefoglalóan tudósított a „Budapest Régiségei,” immár nemcsak a római kori, hanem az őskori, népvándorlás kori és középkori leletmentésekről és ásatásokról is. Azonban „a régészettudomány fejlődésével együtt járó kutatási igények növekedése” ismét szükségessé tette a szervezeti változást. Így 1958-ban a Dokumentációs Osztályon belül (a mai Régészeti Adattár elődje) megalakult a Leletmentő és Adatgyűjtő Csoport. Feladata a topográfiai adatgyűjtő munka szervezése és nyilvántartása volt, valamint az építkezések és földmunkák során szükséges „preventív felderítő tevékenység,” és a gyors, „bármikor bevethető” technikai személyzet közreműködésével leletmentések végzése a

⁴⁵ KAISER – PÓCZY 1985, 25–29.

⁴⁶ Az Olgyay fivérek tervéről ld. KAISER – PÓCZY 1985, 61–64. kép.

⁴⁷ K. VÉGH 2003, 215–218.

⁴⁸ SZILÁGYI 1958.

⁴⁹ WELLNER 1968.

⁵⁰ KABA 1963, 16; KABA 1991, 12.

⁵¹ RADNÓTI 1955, 24–26.

⁵² NAGY 1948.

⁵³ SZILÁGYI 1950; SZILÁGYI 1955.

⁵⁴ PÓCZY 1970.

főváros területén. A csoport vezetője Patek Erzsébet lett, tőle Nagy László vette át az irányítást, mivel Patek Erzsébet 1959-ben az MTA Régészeti Kutatócsoportjához távozott. A csoportban régészek és ásató szakmunkásokon kívül már geodéta és rajzoló is helyet kapott.⁵⁵ A Leletmentő és Adatgyűjtő Csoport feladata volt a topográfiai adatok felvétele és egy kartotékrendszer létrehozása. A dokumentumok szerint 1961 júniusában a rendszer 12.700 topográfiai adatot (nemcsak római kori) tartalmazott.⁵⁶ Az összegyűlt adatok elegendő alapot szolgáltatottak egy „Budapest Régészeti Topográfiája” című munkához, melyet az éppen aktuális ötéves tervbe 1965. évi megvalósulással be is vettek, a „Budapest Története” című monográfiával együtt.⁵⁷ 1963-tól a csoport nyilvántartási tevékenységét az intézmény tudományos titkára alá rendelt Központi Régészeti Adattár vette át, így a Budapesti Régészeti Topográfia munkálatait is. A munkák bizonyosan megkezdődtek, ezt igazolja az a 2405 oldalt tartalmazó dokumentum, amelyet Kőszegi Frigyes, Kaba Melinda, Lócsy Erzsébet és Kubinyi András neve fémjelez, és amelyet később a BTM Régészeti Adattárában nyilvántartásba is vettek.⁵⁸ A nyilvántartási bejegyzés szerint: a dokumentum az „1960-as évekig bezárólag keletkezett irodalmi és ásatási topográfiai adatok összegyűjtése.”

Bár mind a Budapest Régészeti Topográfiája, mind pedig a Budapest Történetének megjelenése késett, a topográfiai kutatások eredményei hasznosultak nagy léptékű és kiemelt szakmai jelentőségű kiadványokban. Így említhetjük az 1962-ben megjelent „Budapest Műemlékei” című kiadványt,⁵⁹ vagy az 1968-ban, a Pauly-Wissowa RE XI. Supplementumában, német nyelven megjelent Aquincum fejezetet.⁶⁰ Mindkettő alapvetően támaszkodik az új, régészeti topográfiai adatokra.

Némi késéssel, de 1973-ban elkészült a „Budapest Története I.” kötete, melyben a Nagy Tibor által írt „Római kor” című fejezetet a korszak topográfiai kutatásainak lezárásaként tekinthetjük.⁶¹ Legfontosabb eredménye nemcsak az, hogy a főváros római kori helyrajzát naprakészen, régészeti forráshivatkozásokkal adatolva közli, hanem a topográfia tárgyalásának szerkezete is előremutató. A korábbi topográfiai munkák statikus szemlélete helyett a főváros római korának korszakról korszakra változó, fejlődő képét mutatja be, több idősíkban írja le a provincia székhelyét és környezetének településszerkezetét. Bár e változások ábrázolására a szerző még nem vállalkozott – abban az időben igazán eszköz sem állt volna rendelkezésére –, de elsőként vetítette fel a római topográfiát a feltételezett ősi hidrológiát mutató térképre, ami a topográfiai kutatások és a természettudományos kutatások kapcsolódásának kiindulópontját jelentette. (3. ábra)

A két nagyszabású vállalkozás közül a „Budapest Régészeti Topográfiája” máig nem készült el. Egy 1972-ből származó jelentés szerint 75 %-ban kész a kötet I. és II. kerületi anyagának kézírata, de a „teljes befejezést, valamint a dokumentációs mellékletek összeállítását az intézmény újabb, régészeti jellegű feladatai akadályozták meg.”⁶² A topográfia kiadásával kapcsolatos utolsó, általam ismert, 1976-ból származó adat már csak az ötéves tervek vállalási szintjén emlékezik meg a munkáról, és nem igazán szakmai megközelítésben.⁶³ Ma már jól látható, hogy a kezdeményezésnek a 70-es évek nagyszabású óbudai ásatási kampánya vetett véget, amely a korábbi időszaknál sokkal nagyobb és felelősségteljesebb feladatot rótt a topográfiai munkát is végző szakembergárdára. A múzeumba

⁵⁵ NAGY 1959, 243–245; K. VÉGH 1991, 79–80.

⁵⁶ NAGY 1963, 561.

⁵⁷ K. VÉGH 2003, 113, 123–124, 128.

⁵⁸ BTM Régészeti Adattár 2109–2003.

⁵⁹ POGÁNY 1962.

⁶⁰ SZILÁGYI 1968.

⁶¹ NAGY 1973.

⁶² BTM Régészeti Adattár – Irattár 374/76.

⁶³ „Itt kell megjegyezni, hogy az V. ötéves terv teljesítésében előreláthatólag lemaradás fog bekövetkezni a régészeti topográfia elkészítésében. A tervek alapján az V. ötéves terv végére el kell készíteni az I., II., III. kerület régészeti topográfiáját. Ezt azonban maradék nélkül elvégezni nem lehet, mivel főleg a III. és I. kerület teljes régészeti feltárása nem készülhet el 1980-ig.” Az 1977 decemberében készült anyag a BTM Régészeti Adattár M/523-89. számú dokumentumában olvasható.

több mint egy évtizeden keresztül sokkal nagyobb tempóban áramlottak az új topográfiai adatok, semmint az adott létszámmal és az adott technikai feltételekkel azokat fel lehetett volna dolgozni.

Feltárások 1973 és 1988 között – a topográfiai bummi!

A Flórián téren és környékén meginduló nagyszabású lakótelep építés, valamint ezt követően az Árpád-híd korszerűsítésének megkezdése minden korábbinál kiterjedtebb és összetettebb feladatot rótt a múzeum munkatársaira. Így az 1973–88. közötti időszakban a régészeti kutatások súlypontja ismét Óbudára, a katonaváros és a legiotábor területére helyeződött át. Az ebben az időszakban végzett több mint 700 leletmentés és ásatás eredményeképpen egy évtized alatt tisztázódott, amit a kutatók a 19. század közepe óta kerestek, csak eddig nem értek hozzá. Ismertté vált a 2–3. századi legiotábor helye, valamint világossá vált a katonaváros szerkezete is. Emellett alkalom nyílt az aquincumi topográfia változásait is megfigyelni. A legiotábor mellett létesített ala tábor, valamint a korábbi legiotábor felhagyása után épített késő római erőd előkerülése Aquincum történeti topográfiáját fontos adatokkal egészítette ki. A 70-es évek elejéig az aquincumi legiotábor helyének rögzítésére irányuló kutatások eredménytelennek bizonyultak. Ennek alapvető oka az volt, hogy a polgárvárossal szemben a legiotábor területe a középkor óta folyamatosan fedett, beépített volt. A lakótelep építését megelőző szanálásokkal azonban hatalmas összefüggő felületek váltak szabaddá a kutatás számára. Az épületek alapozásának és a közművek fektetésének földmunkái mellett lehetőség volt a kritikus helyeken célzott topográfiai kutatásokra is. Ekkor új periódus kezdődött a múzeum leletmentő munkájában. A régészek már a mai értelemben vett megelőző feltárásként vettek részt a beruházásokban. Kitzűzött kutatási céllal, az adattári topográfiai adatokra támaszkodó előzetes programokkal dolgoztak a folyamatos kampányban, a beruházó állammal kötött, szigorú határidőket és keretösszegeket tartalmazó szerződések alapján. Az európai színvonalú munka tapasztalatai alapján, a munka szakmai vezetője, Póczy Klára elsőként fogalmazta meg a városi feltárásokkal kapcsolatos elvárásokat és kritériumokat a hazai szakirodalomban.⁶⁴ A részben a kivitelezéssel párhuzamosan folytatott ásatások a korábbi topográfiai ismereteken alapuló kutatási program mellett szervezett csapatmunkát is igényelt. A kutató csapatot 1973–1982 között Póczy Klára irányította, tagjai Facsády Annamária, Kaba Melinda, Kocsis László, Kérdő Katalin, Németh Margit, Parragi Görgyi, Pető Mária, Szirmai Krisztina voltak.⁶⁵ A munka vezetését 1982–1988 között Németh Margit vette át.⁶⁶ A feltárások nyomán lassan kirajzolódott Óbuda történeti városmagja, és az óbudai feltárásokat egyszeriben a városi régészet nemzetközi élvonalában tartották számon. A fővárosi kutatások szenzációs eredményei hamar a nemzetközi szakmai érdeklődés középpontjába kerültek, és az új kutatásokat a régészeknek több konferencián és kiállításon⁶⁷ is lehetőségük volt bemutatni.

Szerencsére az új épületek építési technológiája nem semmisítette meg az antik épületeket, a panelházakat alapincézetlenül építették, cölöpalapozással, így a modern lakótelep alatt – ha nem is sértetlenül –, de ott található a római város. Sor került egy-egy emlék bemutatására is, melyet az állami beruházások lehetővé tettek. Így ma is látható többek között a legiotábor déli és keleti kapuja, a tribunus laticlavus háza, a késő római erőd déli fala, stb. A felszínen helyreállított és megtekinthető római kori emlékek száma megsokszorozódott. Az óbudai városképpben megjelenő emlékek – bár nem összefüggően, mint a polgárváros maradványai – mégis utalnak a városrész római múltjára.⁶⁸

A belső óbudai építési kampánnyal egy időben folytatott polgárvárosi feltárások a topográfiai kereteket csak némileg bővítették. Annál több ismeretet adtak azonban a város szerkezetére,

⁶⁴ PÓCZY 1986.

⁶⁵ PÓCZY 1976; PÓCZY 1984.

⁶⁶ NÉMETH 1991.

⁶⁷ POLENZ 1986.

⁶⁸ KAISER – PÓCZY 1985, 52–56.

építéstörténetére vonatkozólag. Több nagyobb építési program során a polgárvárost keresztülszelő vízvezeték, a mellette haladó útvonal és az útra fűződő építményekkel kapcsolatos ismeretek bővültek. Egyértelművé vált továbbá az északi városkapu pontos helye és a városfalon belüli első épületek alaprajza, valamint bővültek ismereteink a déli városfalról, valamint a nyugati városrész szerkezetéről.⁶⁹

Az óbudai feltárásokkal kapcsolatos topográfiai „adatdömping” jelentősen megnövelte az adattár feladatait is, ami indokolta, hogy önálló szervezeti egységgé váljon. 1976 decemberétől már az önálló osztályként működő Régészeti Adattár négy régésze gondozta a folyamatosan gyarapodó topográfiai adatokat. A 45.000 db topográfiai kartont (nemcsak római kori) tartalmazó adathalmazt⁷⁰ mutatókarton rendszerrel tették könnyen használhatóvá.⁷¹

*Az ezredforduló évei –
a számítógépes topográfiai adatbázis építés és az adatok térinformatikai összekapcsolása*

A rendszerváltozást követően az állami nagyberuházások helyét a magánberuházások foglalták el, melyek nem koncentráltan, hanem széthúzódva, a főváros teljes területén jelentkeztek. A korábbi, központilag tervezett beruházások helyett az előre tervezhetetlen, véletlenszerű magánberuházások sorához kellett ismét igazodniuk a régészeti feltárásoknak. A kampány állandósult. Hogy ezzel lépést lehessen tartani, a fővárosban a csapatmunkában történő topográfiai kutatást folyamatossá kellett tenni. Ennek megfelelően a múzeum olyan rugalmas rendszert igyekezett kialakítani, amely a beruházások üteméhez alkalmazkodik, ugyanakkor a tudományos célokat szem előtt tartva, magas színvonalú munkavégzést tesz lehetővé. A rendszer egyik fontos eleme a gyors reagálás, hiszen az építési technikák fejlődése nyomán nagyobb a pusztítás lehetősége is. A másik az eredmények azonnali hozzáférhetősége a városrendezés, a tudományos kutatás és a nagyközönség számára egyaránt. Ezt a munkát a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattára által gondozott adatbázis, a szervezett intézményi apparátus és a gyakorlott múzeumi szakembergárda biztosítja.

Az ezredforduló körüli évtizedek az aquincumi topográfia szempontjából elsősorban a főváros korábban beépítetlen területén hoztak új eredményeket, bevásárló központok és lakóparkok helyén. Így jobban körvonalazódott a városszéli temetők topográfiája,⁷² a katonaváros és a polgárváros közötti területek római kori területhasználata,⁷³ a provinciaszékhely agglomerációs zónájának, az ún. villa övezetnek a településszerkezete,⁷⁴ valamint a limes menti területek katonai létesítményeinek építéstörténete.⁷⁵

A régészeti feltárások (próbafeltárások, megelőző feltárások és megfigyelések) előzetes szakmai jelentései, képekkel és térképi jelöléssel 1995 óta évente rendszeresen magyar és angol nyelven megjelennek az „Aquincumi füzetek” című sorozatban. A kiadvány nemcsak abban segít, hogy a topográfiai kutatások naprakész adatbázisa könnyen előállítható legyen, hanem biztosítja az adatok nyilvánosságát is. Csapatmunkában készült el az 1969 és 2002 közötti topográfiai kutatások eredményeinek összefoglalása 2003-ban, részletrajzokkal és építéstörténeti vázlatokkal kiegészítve.⁷⁶ (1. ábra b, 2. ábra c, 4. ábra a, b) E munkának rövid összefoglalója jelent meg egy ljubljanoi konferencia nemzetközi kiadványában 2004-ben, a topográfiára vonatkozó kiterjedt bibliográfiával

⁶⁹ ZSIDI 1990.

⁷⁰ ÉDER 2009, 112.

⁷¹ K. VÉGH 1991, 81–83.

⁷² TOPÁL 2003.

⁷³ ZSIDI 2003a.

⁷⁴ ZSIDI 2003b.

⁷⁵ KÉRDŐ 2003; SZIRMAI 2003.

⁷⁶ ZSIDI 2003c.

és helyszínrajzokkal.⁷⁷ Ugyanebben az évben látott napvilágot egy aquincumi topográfiát bemutató tanulmány, mely az új és a régi adatok szintézisét adta.⁷⁸

A számítógép múzeumi alkalmazása az adatkezelésben is forradalmi változásokat hozott. Az 1990-es években sor került a Régészeti Adattár topográfiai kartonjainak számítógépes feldolgozására és egy topográfiai adatbázis kialakítására. Ma 34.411 db (ebből 12.177 db a római kori) topográfiai adatot tartalmaz az adatbázis, amely évente 170–180 adattal gazdagodik.⁷⁹ A számítógépes nyilvántartásra szükség is volt, tekintettel arra, hogy az intézmény 1991 és 2001 között szakhatósági feladatot látott el, és a pontos és gyors ügyintézés nem nélkülözhetette a korszerű technikát. A jelenleg előttünk álló legnagyobb feladat az adatbázis térképpel való összekapcsolása és egy térinformatikai rendszer kialakítása. A korábbi rajzok és geodéziai felmérések (ez utóbbiak 2000-től már digitálisan készülnek) digitalizálása nyomán várhatóan új perspektíva nyílik meg az aquincumi topográfia kutatásában is. A korábbi adatok és az új felmérések összevethetővé, összerajzolhatóvá, modellezhetővé válnak, ami új topográfiai felismerések kiindulópontját teremtheti meg.

Irodalom

BERTALAN 1973	BERTALAN Vilmosné: Adatok Óbuda középkori helyrajzához. BudRég 23 (1973), 99–11.
ÉDER 2009	ÉDER Katalin: Registration of the Archaeological Heritage of Budapest – The Archaeological Archives. In: Vindobona–Aquincum: Probleme und Lösungen in der Stadtarchäologie. Szerk. Zsidi Paula – Láng Orsolya – Szu Annamária. Aquincum Nostrum II. 5. 111–113.
GÖMÖRI HAVAS 1889	GÖMÖRI HAVAS Sándor: Bevezetés. Ó-Buda – Aquincum. Az 1880–1888-ik évi ásátások kezdete és lefolyása. BudRég 1 (1889) 3–37.
GÖMÖRI HAVAS 1892	GÖMÖRI HAVAS Sándor: I. Visszapillantás az 1889–1892. évek eseményeire II. A főváros budai részének topographiája. BudRég 4 (1892) 3–30.
GYALMOS 1973	GYALMOS János: Bevezetés. Budapest Története megírásának előzményei. In: Budapest Története I. Szerk. Gerevich László. Budapest 1973. 9–15.
DIVALD 1910	DIVALD Kornél: Budapest művészete a török hódoltság korában. Budapest 1910.
H. KÉRDŐ 2003	H. KÉRDŐ Katalin: Die Alenlager und Vicus der Víziváros. In: Forschungen in Aquincum 1969–2002. Szerk. Zsidi Paula. Aquincum Nostrum II. 2. (2003) 81–84.
HOLLÓ 1994	HOLLÓ Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken 1686–1896. Budapest 1994.
KABA 1963	KABA Melinda: Aquincum emlékei. Budapest 1963.
KABA 1991	KABA Melinda: Thermae Maiores Legionis II. Adiutricis. MHB VII. Budapest 1991.
KAISER – PÓCZY 1985	KAISER Anna – PÓCZY Klára: Budapest római öröksége. Budapest 1985.
KUZSINSZKY 1889	KUZSINSZKY Bálint: A legújabb aquincumi ásátások. 1887–1888. BudRég 1 (1889) 39–176.

⁷⁷ ZSIDI 2004a.

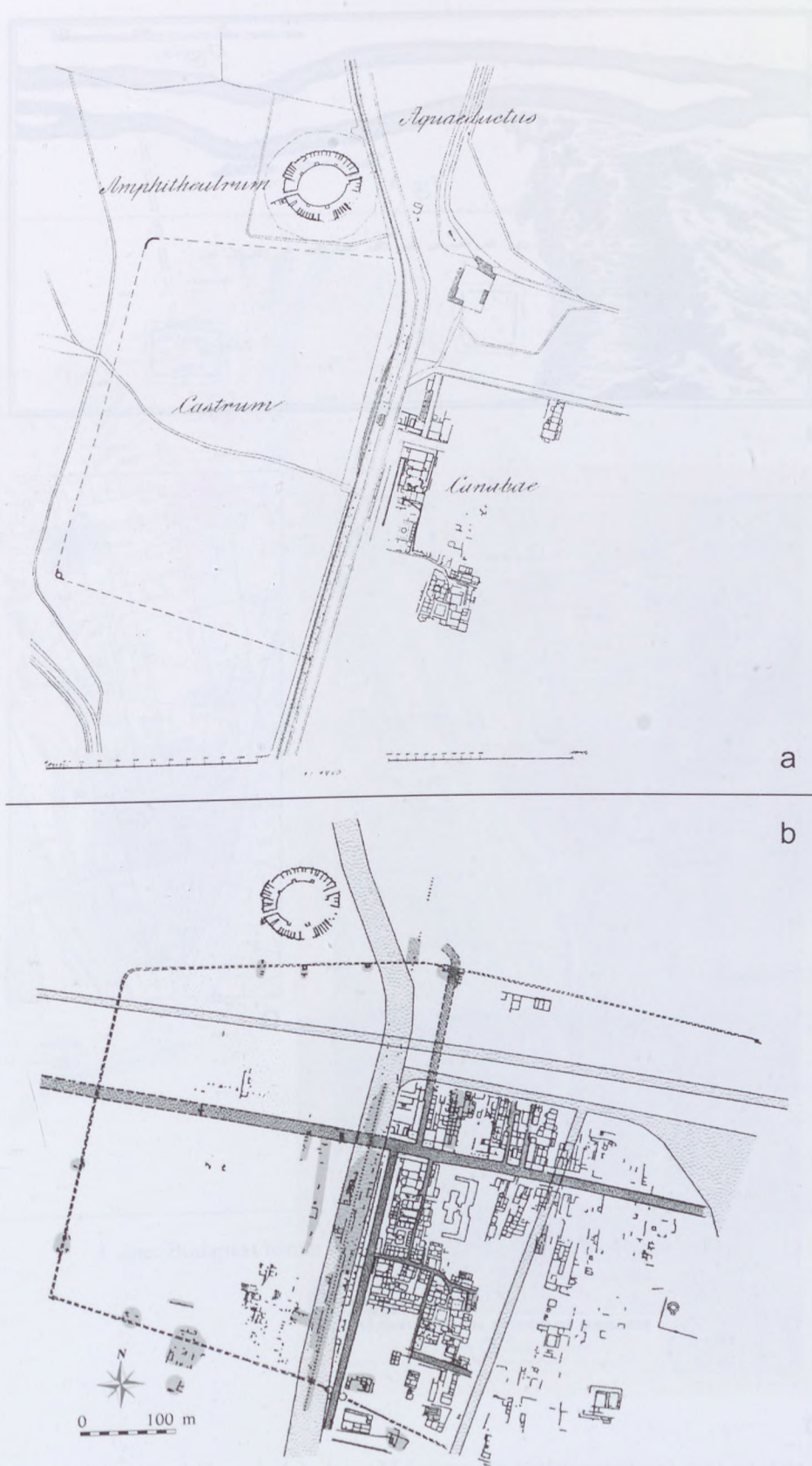
⁷⁸ ZSIDI 2004b.

⁷⁹ Az adatokat Éder Katalinnak köszönöm.

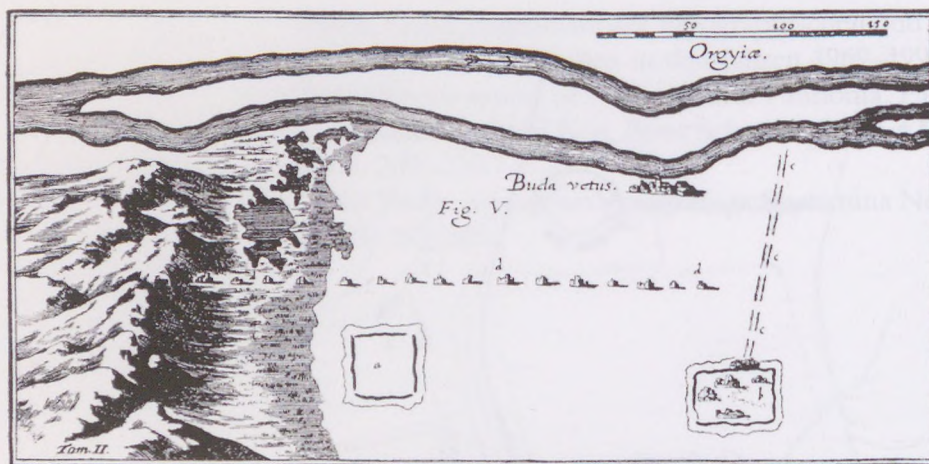
- KUZSINSZKY 1890 KUZSINSZKY Bálint: Az aquincumi ásatások, 1882–1884 és 1889. Függelékül: az ásatások helyszínén talált érmek leírása. BudRég 2 (1890) 75–160.
- KUZSINSZKY 1897 KUZSINSZKY Bálint: Az aquincumi castra kérdése. ArchÉrt 17 (1897) 395–401.
- KUZSINSZKY 1932 KUZSINSZKY Bálint: Agázgyári római fazekastelep Aquincumban. BudRég 11 (1932).
- KUZSINSZKY 1934 KUZSINSZKY Bálint: Aquincum. Ausgrabungen und Funde. Budapest 1934.
- K. VÉGH 1991 K. VÉGH Katalin: A Régészeti Adattár kialakulása, felépítése és tevékenysége. In: A Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárának ismertetése. Pest-budai Hírmondó 3 (1991) Szerk. Havassy Péter. Budapest 1991. 79–87.
- K. VÉGH 2003 K. VÉGH Katalin: A Budapesti Történeti Múzeum az alapítástól az ezredfordulóig. MHB XI (2003) Budapest.
- NAGY 1934 NAGY Lajos: Pest város eredete. (Előzetes jelentés az eskütéri ásatásról.) TBM 3 (1934) 7–24.
- NAGY 1936 NAGY Lajos: Tabáni régészeti ásatások világában. TBM 4 (1936) 18–29.
- NAGY 1937a Nagy Lajos: Az Aquincumi Múzeum kutatásai és gyarapodása az 1923–1935 években. BudRég 12 (1937) 261–275.
- NAGY 1937b NAGY Lajos: A csúcshegyi római villa Óbudán. BudRég 12 (1937) 27–60.
- NAGY 1940 NAGY Lajos: Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei. ArchÉrt III/1 (1940) 246–256.
- NAGY 1941 NAGY Lajos: Az aquincumi polgárváros tűzoltóságának székháza (schola collegii centonariorum). Laureae Aquincenses 2 (1941) 182–231.
- NAGY 1942 NAGY Lajos: Aquincum topográfiája. In: Budapest Története I/2. Szerk. Szendy Károly. Budapest 1942. 353–385.
- NAGY 1943 NAGY Tibor: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938–1942 között végzett kutatásairól. BudRég 13 (1943) 359–399.
- NAGY 1946 NAGY Lajos: Az eskü téri római erőd Pest város őse. Budapest 1946.
- NAGY 1948 NAGY Tibor: Az albertfalvi római telep. In: Antiquitas Hungarica. Szerk. Nagy Tibor, Budapest 1948. 92–114.
- NAGY 1958 NAGY Tibor: Az aquincumi ún. festőlakás. BudRég 18 (1958) 149–187.
- NAGY 1959 NAGY László: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. BudRég 19 (1959) 243–272.
- NAGY 1963 NAGY László: Topográfiai kartoték a Budapesti Történeti Múzeumban. BudRég 20 (1963) 561.
- NAGY 1973 NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. Római kor. In: Budapest Története I. Szerk. Gerevich László. Budapest 1973. 83–184.
- NÉMETH 1991 NÉMETH Margit: Aquincum. Feltárások az 1981–1988 közötti időszakban. BudRég 28 (1991) 91–105.
- POLENZ 1986 POLENZ, Hartmut (szerk.): Das römische Budapest (Neue Ausgrabungen und Funde in Aquincum). Münster/Lengerich 1986.

- PÓCZY 1970 PÓCZY, Klára: Anwendung neuerer Ausgrabungsergebnisse bei der Ruinenkonservierung der Zivilstadt in Aquincum. *Acta Techn* 67 (1970) 177–194.
- PÓCZY 1976 PÓCZY Klára: Az aquincumi legiótábor és katonaváros romjainak a feltárása és műemléki bemutathatósága. *BudRég* 24 (1976) 12–26.
- PÓCZY 1984 PÓCZY Klára: Aquincum – Castra, Canabae, Colonia. (Az 1976–1980. közötti időszak ásatási eredményeinek összefoglalása.) *BudRég* 25 (1984) 15–34.
- PÓCZY 1986 PÓCZY Klára: Aquincumi kutatások (1973–1982) és a városi ásatás problémái. *ArchÉrt* 113 (1986) 15–31.
- POGÁNY 1962 POGÁNY Frigyes: Budapest Műemlékei II. Magyarország Műemléki Topográfiája VI. Budapest 1962.
- RADNÓTI 1955 RADNÓTI Aladár: Buda régészeti emlékei. Magyarország Műemléki Topográfiája IV. Budapest Műemlékei, Budapest 1955. 13–34.
- RÓMER 1869 RÓMER Flóris: Rudolf koronaherczeg Ó-Budán. *ArchÉrt* 1 (1869) 237–240.
- SALAMON 1878 SALAMON Ferenc: Buda-Pest története. Budapest 1878.
- SZILÁGYI 1950 SZILÁGYI János: Jelentés a Fővárosi Ókortörténeti (Aquincumi) Múzeum kutatásairól és szerzeményeiről az 1945–1948. évek folyamán. *BudRég* 15 (1950) 303–321.
- SZILÁGYI 1955 SZILÁGYI János: A római kori ásatások fontosabb eredményei Budapest területén és az Aquincumi Múzeum értékesebb gyarapodásai az 1951–53. években. *BudRég* 16 (1955) 387–426.
- SZILÁGYI 1958 SZILÁGYI János: Az aquincumi helytartói palota. *BudRég* 18 (1958) 52–78.
- SZILÁGYI 1968 SZILÁGYI, János: Aquincum. *PW-RE Suppl.* XI. Stuttgart 1968. 61–136.
- SZIRMAI 2003 SZIRMAI, Krisztina: Auxiliarkastell und Vicus in Albertfalva. In: *Forschungen in Aquincum 1969–2002*. Szerk. Zsidi Paula. *Aquincum Nostrum* II. 2. (2003) 93–95.
- TOPÁL 2003 TOPÁL, Judit: Die Gräberfelder von Aquincum. In: *Forschungen in Aquincum 1969–2002*. Szerk. Zsidi Paula. *Aquincum Nostrum* II. 2. (2003) 161–167.
- WELLNER 1968 WELLNER István: Az aquincumi Hercules villa. Budapest 1968.
- ZSIDI 1990 ZSIDI Paula: Aquincum polgárvárosának városfala és védművei az újabb kutatások tükrében. *CommArchHung* 1990, 144–169.
- ZSIDI 2003a ZSIDI, Paula: Die Frage des „militärischen Territoriums“. In: *Forschungen in Aquincum 1969–2002*. Szerk. Zsidi Paula. *Aquincum Nostrum* II. 2. (2003) 168–172.
- ZSIDI 2003b ZSIDI, Paula: Territorium des Munizipiums – Villen und Dörfer. In: *Forschungen in Aquincum 1969–2002*. Szerk. Zsidi Paula. *Aquincum Nostrum* II. 2. (2003) 173–182.
- ZSIDI 2003c ZSIDI, Paula (Szerk.): In: *Forschungen in Aquincum 1969–2002*. *Aquincum Nostrum* II. 2. (2003)

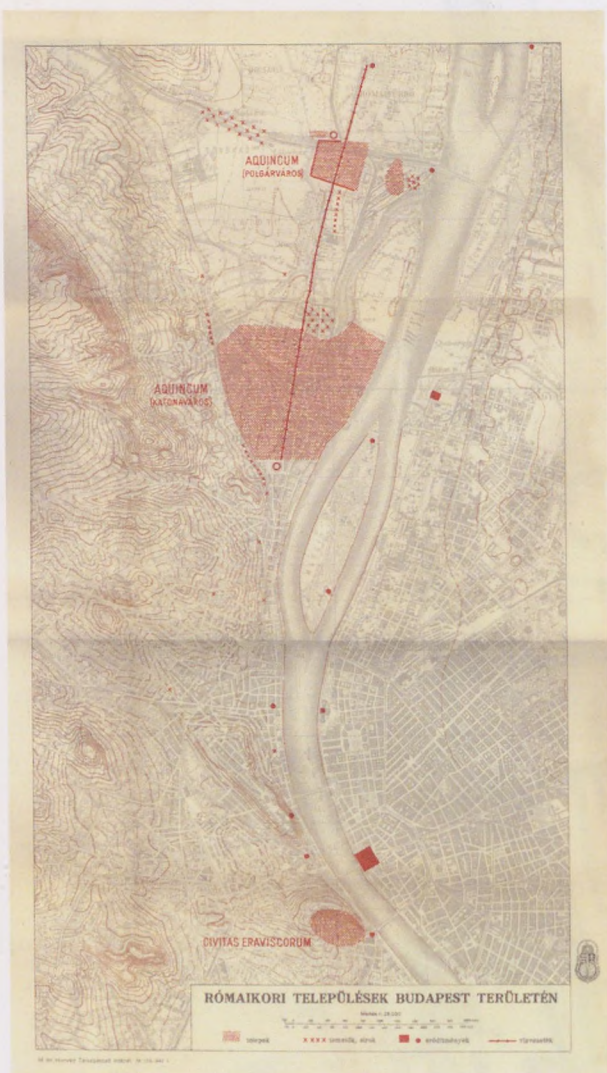
- ZSIDI 2004a ZSIDI, Paula: Ergebnisse der topographischen und siedlungshistorischen Forschungen in den Jahren 1969–1999. In: *The Autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II.* Szerk. Marjeta Šašel Kos, Peter Scherrer. Situla 42. Ljubljana 2004. 209–230.
- ZSIDI 2004b ZSIDI Paula: Aquincum topográfija. *Specimina Nova XVIII* (2004) 167–226.

1. ábra: a. Az aquincumi polgárváros alaprajza 1890-ben (KUZSINSZKY 1890 nyomán).
b. Az aquincumi polgárváros alaprajza 2003-ban (ZSIDI 2003c, 138, 1. kép).

a

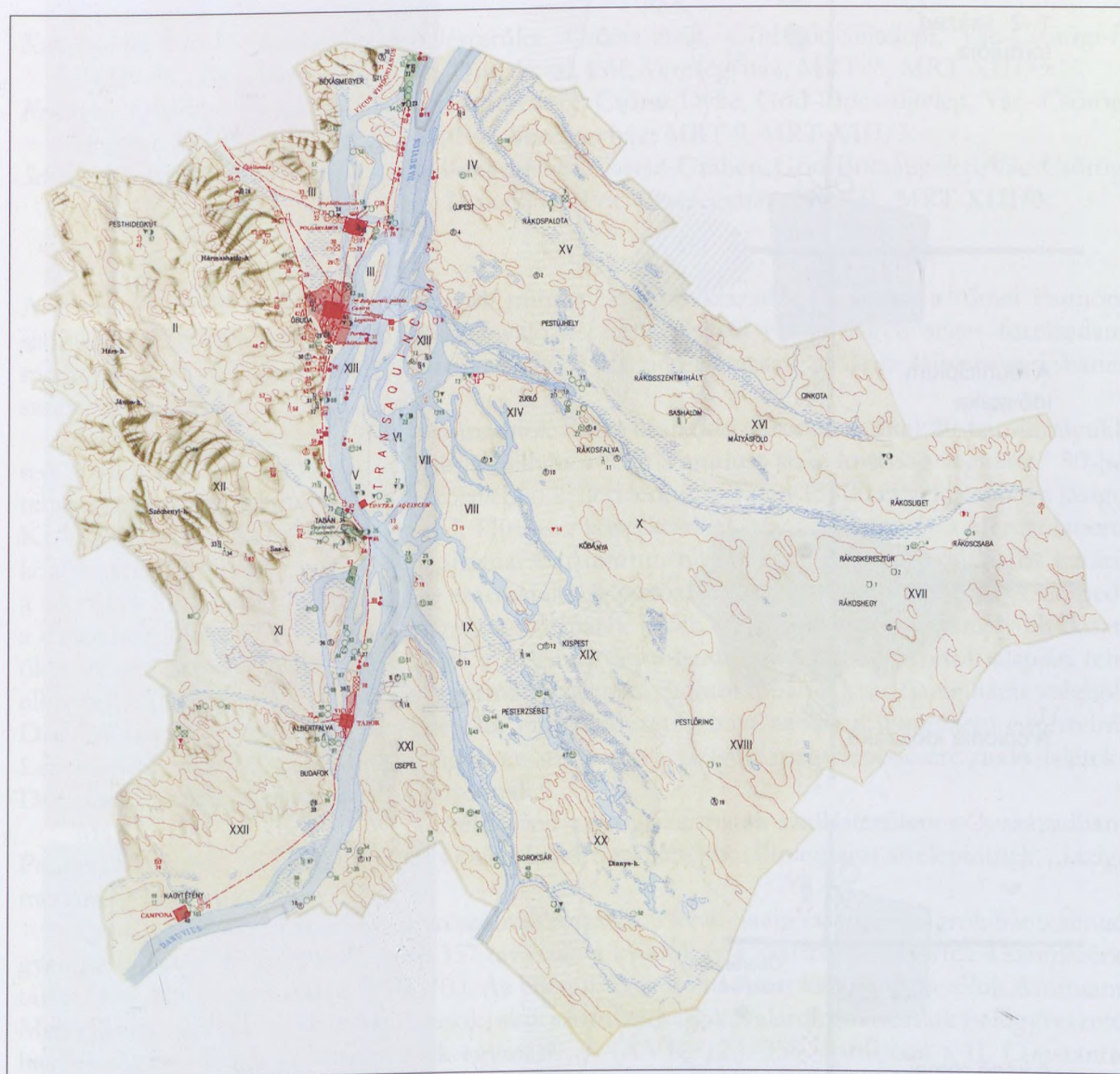

b

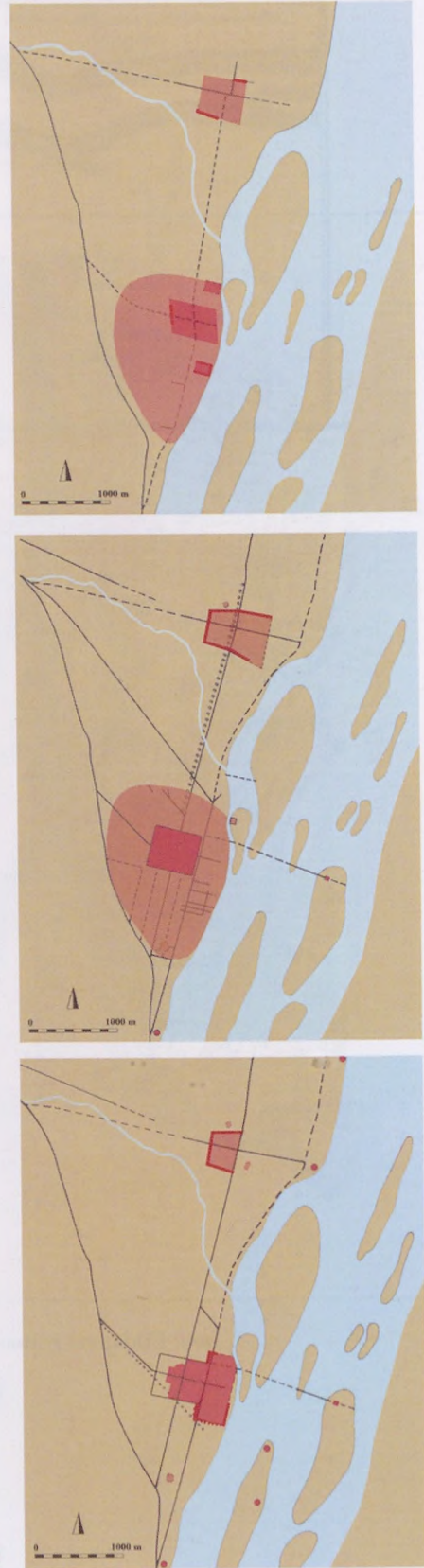
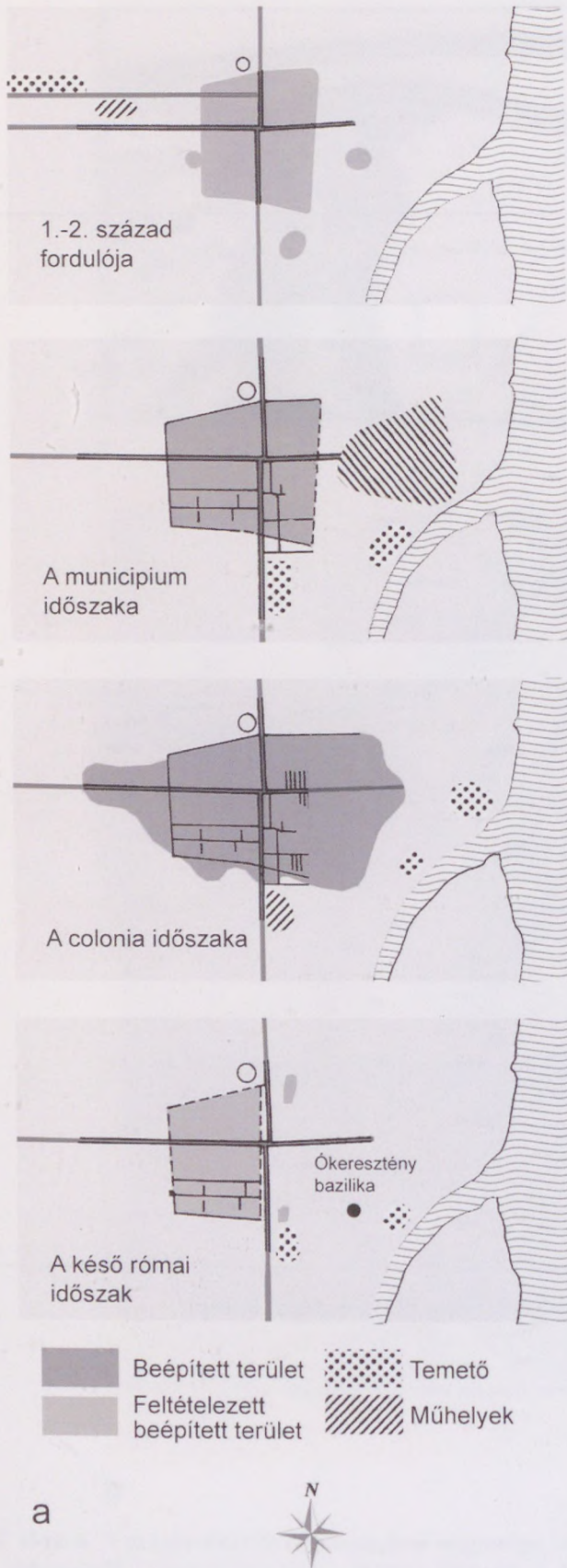

c

2. ábra: a. A polgárváros és a katonaváros négyszöge Marsigli, felszínén látható emlékek alapján készült felmérésén 1726-ban (KAISER – PÓCZY 1985, 58, 2. kép nyomán) b. A polgárváros és a katonaváros ismert területe 1942-ben (NAGY 1942, összesítő alaprajz nyomán) c. A polgárváros, a legiotábor és a katonaváros ismert területe 2003-ban (ZSIDI 2003c, 122, 1. kép)

3. ábra: Budapest római kori emlékei (Nagy 1973, összesítő térkép).

4. ábra: a. Az aquincumi polgárváros topográfiájának változása, sematikus vázlat (ZSIDI 2003c, 128, 1. kép) b. Aquincum topográfiájának változása, sematikus vázlat (ZSIDI 2004a, 221.)

A KVÁD ÉS A SZARMATA TELEPÜLÉSTERÜLET VISZONYA A CSÁSZÁRKORBAN PEST MEGYE ÉK-I RÉSZÉN

DINNYÉS ISTVÁN

Kulcsszavak: kvád, szarmata, településterület, Csörsz-árok, Göd-bócsaújtelepi, Vác-Csörögi-rét 31/39. lh., Gombás-patak, Acsa, Dunakeszi, Fót, Veresegyház, MRT 9., MRT XIII/3.

Keywords: Quads, Sarmatians, settlement territory, Csörsz Dyke, Göd-Bócsaújtelep, Vác-Csörögi-rét, Site 31/39, Acsa, Dunakeszi, Fót, Veresegyház, MRT 9, MRT XIII/3.

Schlüsselwörter: Quad, sarmatisches Siedlungsgebiet, Csörsz-Graben, Göd-Bócsaújtelep, Vác-Csörögi-rét 31/39, Gombás-patak, Acsa, Dunakeszi, Fót, Veresegyház, MRT 9., MRT XIII/3.

A germán kvádok és a szarmata jazigok mintegy négy évszázadon át voltak a római Pannónia szomszédjai. Szerepükről, a rómaiakkal való összetűzéseikről viszonylag bőséges forrásadatok maradtak ránk. Ezekből az is kiderül, hogy a két nép nemcsak gyakori szövetséges, hanem szomszédos is volt.

Kr. u. 50-ben a kvádok és markomannok fölött uralkodó, a rómaiak által 20-ban királyukká tett Vanniust alattvalói megbuktatták, a belháborúban Vanniust jazig lovasság segítette.¹ 50-ben tehát a jazigoknak valahol a kvádok közelében kellett lenniük. Talán 15–20 évvel később, a jazigok Kr. u. 20. és 50. közötti lakhelyéről id. Plinius a következőket írta: „A Duna és a Hercyniai erdő közötti felsőbb részek egészen a pannóniai Carnuntum tábora és a germánokkal közös határig, a síkság és a laposabb részek a jazig szarmatákhoz tartoznak, a hegyek és az erdős részek pedig a dákokhoz, akiket a Marustól a Tiszáig a szarmaták űztek el, vagy a Duria az, amely elválasztja őket (ti. a szarmatákat) a suebektől és a Regnum Vannianumtól ...”.² A források alapján tehát elképzelhető, hogy az 1. században a germán/szarmata, pontosabban a kvád/jazig határ valahol a Dunától É-ra levő területen húzódott. Id. Plinius idézett leírása azonban korántsem egyértelmű. Lényegesebb e korai szomszédság ügyében az, hogy a jazigok megtelepedésére utaló leletek a Dunától É-ra máig (végre) hiányoznak.³

Más forrásadatokból is következtethetően a jazig szarmaták szállásterülete a 2. században a Pannonia Inferior, Moesia Superior és Dacia közötti terület, ahol Ptolemaios áttelepültnek, „Iaziges metanaste” nevezte őket.⁴

Ezután a 4. század közepéig nem szólnak források a kvád–jazig szomszédságról, bár a két nép gyakori, együttes fellépése erre utal. 357 tavaszán a kvádok és a szarmaták betörték a szomszédos tartományokba (Amm. Marc. XVI, 10.). Az ellenük készülődő hadjárat kapcsán írta róluk Ammianus Marcellinus: ... a sarmaták és a quadusok, akik szomszédságuk, valamint szokásaik és fegyverzetük hasonlóságánál fogva jól megértették egymást, ... (XVII, 12.). 358. áprilisban a II. Constantius császár (337–361) vezette sereg a Dráva és a Száva torkolata között átkelt a Dunán és szétverte a felkészületlen szarmatákat. Egy másik római csapat a Valeriával szomszédos északi szarmata és kvád területeket dúlta. II. Constantius megtorló hadjárata eredményeként sorra hódoltak meg a szarmata főemberek. Meghódolt Araharius, a kvádok egy részének főnöke és Usafer, egy szarmata csoport vezetője. Araharius és Usafer csoportjait „... szálláshelyük közelsége ... fűzte össze.” Usafer

¹ Tacitus: Annales XII, 29; FEHÉR – KOVÁCS 2003, 160–161.

² Naturalis Historia IV. 80–81; FEHÉR – KOVÁCS 2003, 50–53, 276–277.

³ Legutóbb ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 2006, 203–206; PRK 35. old. feltételezi, hogy már Vannius királysága a Duna-kanyarig terjeszkedhetett.

⁴ K. Ptolemaios: Geographia III, 7, 1. Vonatkozó térképrészlete legutóbb ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 2006, 10. kép. Ptolemaios jazig városainak – a megadott koordináta adatok alapján – a valós földrajzi környezetbe helyezésére VADAY 2003, 11–16., 3–4. kép.

szarmatáit most a császár feloldotta a kvád függőség alól (Amm. Marc. XVII, 12.). Ammianus közlései szerint a 4. század közepén tehát a kvádok és a szarmaták közvetlenül szomszédosak voltak valahol a Valeriával átellenes területen, egyes szarmata csoportok pedig kvád fennhatóság alá kerültek.

A következő, közvetett adat a 374. évről szól, amikor a rómaiak erődépítésbe kezdtek Valeria szomszédságában, kvád területen, de kvád tiltakozásra az építkezést leállították. Valeria új duxa, Marcellianus tárgyalásra hívta Gabinuis kvád királyt, akit meggyilkoltatott. A feldühödött kvádok a szarmatákkal együtt 374 nyarán betörték Pannoniába és Moesiába. Theodosius dux (a későbbi császár) viaszorította a Dunától délre betört szarmatákat, itt békekötés is történt (Amm. Marc. XXIX, 6.). I. Valentinianus császár (364–375) 375 tavaszán érkezett csapataival Carnuntumba, de büntető hadjárata csak a nyár végén kezdődött. A császár és serege Aquincum közelében kelt át a Dunán s a hegyekbe menekült kvádok falvait feldúlta, majd visszatért Aquincumba. Egy másik római sereg is behatolt kvád területre. A császár Savariába készült téli szállásra, amikor Brigetióban, kvád követekkel tárgyalás közben, november 17-én meghalt. A még kvád földön tartózkodó csapatokat visszahívták, a hadjárat folytatása elmaradt (Amm. Marc. XXX, 5–6., 10.). Az Aquincum közeléből indított császári hadjárat alapján feltételezhető, hogy a háborút kiváltó építkezés valahol a közelben lehetett.⁵

Ezzel a kvád–jazig/szarmata szomszédságra vonatkozó történeti adatoknak a végére is értünk.

A topográfiai terepbejárások előtt a régészeti adatok, megfigyelések alapján sem lehetett meghatározni a kvád és a szarmata településterület kiterjedését, egymáshoz való viszonyát.

A római kori Dunántúl északi szomszédjai, a kvádok régészeti hagyatékával a magyar régészet alig foglalkozott. Párducz Mihány 1946-ban tette közzé a római erődítmények közelében előkerült kvád edényeket.⁶ Az 1935-ben előkerült szobi (MRT 9. 26/32. lh.) és az 1954–55. évi csővári (MRT 9. 4/9. lh.), a 4. század végére, az 5. század első harmadára keltezhető, késői kvád (szvéb) temetkezéseket Kovrig Ilona közölte.⁷ Bóna István elsőként foglalta össze, egyben értékelte az 1952–53-ig előkerült magyarországi és a magyar múzeumokban levő kvád leletanyagot. Horváth Adolf János 1930-as évekbeli kutatásaira, a szobi és zebegényi (pontosabban Nagymaros, MRT 9. 19/42. lh.) telepleletekre alapozva fejtette ki, hogy a kvád településterület már a korai császárkorban, a 2. sz. első felében kiterjedt a balparti Duna-könyök vidékére, s ezen a területen a 4. században is kvád lakosság élt.⁸ A kvád leletek elterjedése alapján feltételezte (másokkal együtt), hogy Pannónia 106. évi felosztása, a Superior és Inferior közötti, Duna-kanyari határ a kvád szomszédsághoz igazodott.⁹ Az Ipoly K-i partján 1966–67-ben végzett telepásatások – Papp László Letkés-Vízfogón,¹⁰ Erdélyi István Ipolytölgyes-Homoki-dűlőben¹¹ – megerősítették, hogy az Ipolytól K-re levő területek a kvád településterület részei a 2–4. században. Kvád leszármazott, szvéb lakossággal számolhatunk ezen a vidéken¹² az 5. század második felében is.

Az alföldi szarmaták településterületének ÉNy-i kiterjedéséről régóta tudott, hogy a Galgavölgy, a Gödöllői-dombság és a Pesti-síkság közel egészén¹³ szarmata lakosság élt.

⁵ PRK 299, az 5. jegyzetben.

⁶ PÁRDU CZ 1946.

⁷ KOVRIG 1959, 209–211, 214–223, 233, 2. kép, I. tábla 1–8, 10–13, II. tábla.

⁸ BÓNA 1963, 245, 280–282, XLVI, XLVII/1–7, 15. tábla.

⁹ BÓNA 1963, 303–304, kvád lelőhelyek: 12. kép; PRK 109–110.

¹⁰ Részletesen: MRT 9. 10/12. lh. – Ipolytölgyes, de a területet 1965-ben Letkéshez csatolták.

¹¹ Részletesen: MRT 9. 10/1. lh.

¹² Letkés-Vízfogó, v. ö. 10. jegyzet.

¹³ PÁRDU CZ 1931, lelőhelytérkép a 162. oldalon. PÁRDU CZ 1950, 2–6. kép (lelőhelytérképek). Temetkezések lelőhelytérképe: KULCSÁR 1998, 1. kép.

Lényeges változást jelentett a Pest megye É–ÉK-i részén végzett topográfiai terepbejárások eredményeinek feldolgozása.¹⁴

Az Ipolytól a Vác D-i határrészén levő Gombás-patak környékéig a Duna-parti sáv, beljebb a Börzsöny Ny-i és D-i része, a Cserhátja egyértelműen kvád településterület a korábbi szobi és váci járás területén.¹⁵ Acsa község területének É-i fele (a korábbi aszódi járás ÉNy-i csücskében) szintén a cserhátjai kvád területéhez tartozik.¹⁶ A kvád településterületnek ez a D-i határa már a korai császárkorban, talán a 2. század elején kialakult. Bizonyítja ezt a váci Duna-parton levő 31/11. lelőhely¹⁷ és az acsai (MRT XIII/3.) 1/15. lelőhely, mindkét telep terepbejárási leletei között a félkörösen bekarcolt vonalkötegekkel díszített, korai kvád edénytöredékek. E hozzávetőleges határvonaltól É-ra levő, kvádnak és szarmatának jelzett, de a kézzel formált, kvád kerámia alapján valójában kvád telepek többnyire szürke, korongolt edénytöredékei (pl. MRT 9. Kosd 14/13, Vác 31/25, 31/35, 31/79. lelőhelyek) egyaránt lehetnek szarmata, vagy szarmatát másoló, kvád készítmények. Ugyanez áll a Gombás-patak DNy-i partján levő, Vác-kavicsbányai, a 3. század első felére biztosan keltezhető kvád telepnek a szarmatától nem különböző, korongolt és durva, kézzel formált kerámiájára.¹⁸ Több, kérdőjellel kvádnak és szarmatának jelzett lelőhelynél (pl. MRT 9. Kosd 14/10, 14/25, 14/34, Penc 22/9, Rád 25/13.) az egy-két szürke, korongolt vagy provinciális edénytöredékből álló, császárkori leletanyag indokolja a bizonytalan népi besorolást. A megye ÉK-i részén (a készülő MRT XIII/3. kötet területén) a terepbejárási leletek alapján jól elhatárolható a kvád és a szarmata, érintkező településterület. Acsa község területén három kvád telepet ismerünk: a belterülettől ÉK-re, a Galga K-i partján a 2–3. századi 1/15, az É-i határszél közelében, szintén a Galga K-i partján levő, 1/20. késői és a Ny-i határszélnél levő, nem keltezhető (azóta nagyrészt megsemmisült) 1/9. telepet. Mindhárom kvád telep anyagában van szürke, korongolt edénytöredék is. A legészakibb szarmata telep az 1/26. lelőhely, nagyjából az 1/9. és az 1/15. lh. közötti Ny–K vonalon, a belterülettől É-ra. Tőle kb. 0,5 km-re KDK felé van az 1/15, kb. 1,5 km-re Ny felé az 1/9. és hasonló távolságra ÉÉK felé az 1/20. lelőhely. Igaz, az 1/26. lh. késő szarmata anyaga csak két töredékből áll, de e lelőhelytől D felé a Galga mentén, Acsa, Püspökhatvan, Galgagyörk és Galgamácsa területén csak szarmata telepek vannak, néha egy-két kvád cseréppel (Galgamácsa 9/19. és 9/35. lh.). Az acsai, püspökhatvani, galgagyörki és a galgamácsai 9/18–20. szarmata telepek északabbra vannak a Csörsz-árok északi (Galgamácsa 9/4. lh. – Aszód 2/22. lh. – Verseg 27/3. lh.) szakaszától¹⁹ és az újonnan felfedezett galgagyörki (7/29. lh.), bizonyára az északi vonalhoz tartozó sánchrészlettől. Tovább a Galga mentén, valamint a Galgától ÉK-re levő versegi és kartali területen is csak szarmata lelőhelyek vannak.

A Galga-völgyben tehát a mai acsai területen húzható meg a kvád és a szarmata településterület határa úgy, hogy közöttük – a késői időszakban bizonyosan – nincs elválasztó, lakatlan területsáv.

A Gödöllői-dombság középső és keleti részén, az MRT XIII/3. kötet területén, a Csörsz-árok déli vonalától²⁰ (17/2.–15/8.–10/40.–26/26.–25/17.–22/4. lh.) É-ra, Mogyoród, Gödöllő, Szada, Vácegres, Váckisújfalu, Valkó, Vácszentlászló és a Galga-menti Tura területén szarmata lelőhelyek vannak a császárkorban.

Más a helyzet a Gödöllői-dombság ÉNy-i szélén és a Budapest–Vác közötti síkságon. A terület D-i peremén, a Csörsz-ároktól²¹ D-re Dunakeszi és Fót területén szarmata lelőhelyeket²² találunk.

¹⁴ MRT 9. (XIII/2.) kötet az egykori szobi és váci járás és a készülőben levő XIII/3. kötet a korábbi aszódi és gödöllői járás területéről.

¹⁵ TORMA 1991, 14; MRT 9. 13., 4. térképmelléklet.

¹⁶ MRT XIII/3. az 1/9, 1/15, 1/20. lelőhelyek.

¹⁷ MRT 9. 459–460, 38. t. 8–9.

¹⁸ MRT 9. Vác 31/18. lh. 466–468, 35. t. 4–9, 36. t. 1–5, 11–12.

¹⁹ GARAM – PATAY – SOPRONI 2003, 31, 11. térkép.

²⁰ GARAM – PATAY – SOPRONI 2003, 20–21, 2–5. térkép.

²¹ MRT 9. 5/16. és 8/16. lelőhely.

²² MRT 9. 5/1, 2, 17. lh. és 8/2, 3, 5, 11, 20, továbbá ha a Fót–Mogyoród műút valóban a sáncon halad: 8/12, 13, 19. lh.

Északabbra, a Duna-menti síkságon és a dombvidék ÉNy-i részén szarmata, kvád és szarmata–kvád települések helyezkednek el a Csörsz-árok és a Gombás-patak közötti, kb. 15 km széles sávban.²³ Nem kevés az egy–három edénytöredéket, vagy egy–egy római tárgyat jelentő, császárkori lelőhelyek²⁴ száma, esetükben a népi meghatározás nem tekinthető biztosnak. A terület É-i felén a 3. század első felére keltezhető a váci 31/18. lh. kvád teleprészlete, a terepbejárási leletek szerint 2–3. századi kvád telep a sződi 28/13, a sződligeti 29/3, a vácdukai 33/8. lelőhely. Több telep leletanyagában a kézzel formált, kvád kerámiához késő szarmata, korongolt edénytöredékek csatlakoznak: Sződ 28/1, Őrbottyán–Vácbottyán 32/17, 24, Váchartyán 34/7, Vácrátót 35/17, 19, 29. lh. A 4. századra – 5. század elejére keltezhető az Őrbottyán–Vácbottyán 32/10. lh. késői kvád telepe, valószínűleg késői a sződligeti 29/7. lh. is. Ugyanezen terület 2–3. századi szarmata telepei: Göd–Alsógöd 1/7, 12, Sződ 28/14, Őrbottyán–Vácbottyán 32/1, Váchartyán 34/32, Vácrátót 35/3. lh. Hosszú életű, kora–késő szarmata telepek: Váchartyán 34/2, 8, 36. lelőhely, késő szarmata telepek: Vác 31/38, 39, Őrbottyán–Vácbottyán 32/3, 4, Váchartyán 34/40, Vácrátót 35/12, 14, 30. lh. A vácrátóti 35/3. lh. 1–3. századi szarmata és a pontosabban nem keltezhető 35/5. lh. kvád telepe 250–300 m-re van egymástól. Csak szarmata telepek, lelőhelyek vannak Csomádon és Őrbottyán–Őrszentmiklóson. Veresegyházon a császárkori lelőhelyek többsége szarmata–késő szarmata (37/1, 3, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 36, 37, 38, 41. lh.). Közel azonos a kvád és a szarmata cserepek száma a 37/14. településen, a 37/16. lh. településén két korábbi kvád edénytöredékből, késő szarmata és 2–4. századi provinciális kerámiából áll a leletanyag. A D-i területsávban Dunakeszin az 5/3. lh. kézzel formált, kvád és késő szarmata, korongolt kerámiás telepe, kevéssel északabbra az 5/7. lh. pontosabban nem keltezhető kvád–szarmata telepe,²⁵ Fóton a néhány szarmata edénytöredékes 8/10. lh. van a Csörsz-ároktól É-ra.

Tehát a kb. 15 km-es sáv jelentős részén a kvád és a szarmata településterület átfedi egymást. A településterületek viszonyában kérdéses Göd–Alsógöd, Csomád, Dunakeszi és Fót területe, ahol jelentős részek fehér foltot jelentenek más korszakokban is.²⁶ Topográfiai adataink alapján szarmata szállásterület Csomád ÉK-i része, Őrbottyán–Őrszentmiklós és Veresegyház területe, nagyjából ugyaninnen ismertek a biztosan szarmata temetkezések (Fót 8/19, Őrbottyán–Őrszentmiklós 21/35, Veresegyház 37/12. és 37/37. lh.) is. Lehetséges, de nem bizonyos, hogy kissé északabbra, a vácrátóti Botanikus kertben talált kvád edényke²⁷ csontvázas, azaz szarmata sírból került ki.

A topográfiai adatok alapján a Pesti síkságon és a dombvidék ÉNy-i részén nem egyszerű a két nép településterületének határvonalát meghúzni. 1991-ben Torma István Sződ–Vácrátót–Őrbottyán–Vácbottyán területét, a késő császárkorban a Gombás-patakot és részben az ettől É-ra levő területrészt tarthatta a laza határvonalnak.²⁸ Feltárási tapasztalatai alapján a két nép között gyakran változó határt tartott valószínűnek Kulcsár Valéria.²⁹ Később e cikk szerzője a nem határozott határvonalat a 2–3. századtól kezdődően Dunakeszi és Fót D-i részén, innen a dombvidék szélén, Püspökhátvan irányába haladónak³⁰ tételezte fel. A felszíni leletek értékelhetőségének bizonytalanságaival együtt is a két nép szállásterületének közvetlen szomszédsága, részben egymásba fonódása nyilvánvalónak tűnik.

Az MRT 9. kötet megjelenése utáni feltárások jelentősen pontosították a kvád és a szarmata településterületre vonatkozó ismereteinket.

Kulcsár Valéria 1994-ben jelentős területet tárt fel a váci Csörögi-réten, a 31/39. lelőhelyen. A topográfiában késő szarmataként szereplő telepről kiderült, hogy hosszú életű, 2–4. századi kvád

²³ MRT 9. 4. térkép D-i része.

²⁴ Pl. Göd–Alsógöd 1/11, Csomád 3/4, Göd–Felsőgöd 7/4, Rád 25/38, 44, Sződ 28/21, 31, Vác 31/40, 87, Váchartyán 34/6, Veresegyház 37/26. lh.

²⁵ Kővári Klára 2002. évi próbafeltárása szerint a lelőhely már elpusztult: RKM 2002, 205.

²⁶ Településtérképek az MRT 9. 43, 62, 76, 95. oldalon.

²⁷ MRT 9. 35/9. lh, 38. t. 18.

²⁸ TORMA 1991, 14.

²⁹ KULCSÁR 1997, 377.

³⁰ DINNYÉS 2007, 370, részben az újabb feltárási eredmények ismeretében.

település, de feltárt itt egy D–É-i tájolású szarmata sírt is.³¹ Mintegy 2 km-re DNy-ra, a sződligeti határ É-i sarkában levő 29/8. lelőhelyen a 2. század végére, a 3. század elejére keltezhető, szarmata temetőrészletet (kőárok keretes sírt is) és szerény leletanyagú, a temetőnél későbbi (?), kvád telepobjektumokat tárt fel 1994–95-ben.³² Ettől 6–700 m-re DNy-ra, az 1994-re már elpusztult 29/4. lelőhely próbafeltáráskor 1–2 korongolt és egy kvád jellegű cserepet talált.³³ 1995-ben Kulcsár Valéria Fót határának Ny-i szélén, a topográfiában nem szereplő lelőhelyen kvád település 50 objektumát tárta fel, melyek a provinciális kerámia alapján a 2–3. századra keltezhetők.³⁴ 3–400 m-re D felé, a főtí 8/20. lelőhelyen elszórtan elhelyezkedő, kevés kvád és szarmata leletes telepobjektumokat, valamint az addig megfigyelt nyomvonalától³⁵ több száz m-rel délebbre Csörsz-árok részletet tárt fel.³⁶ Dunakeszi belterületétől Ny-ra, az 5/3. lh. D-i részén 2000-ben végzett megelőző feltárást Kővári Klára. Más korszakok telepobjektumai mellett 20 szarmata és két kvád gödröt³⁷ bontottak ki. 2001-ben Tettamanti Saroltával együtt vezettek megelőző feltárást a belterülettől D-re, a topográfiában nem szereplő lelőhelyen, ahol – egyebek mellett – szarmata gödröket és négy szarmata sírt tártak fel.³⁸ A Csörsz-árok nyomvonalától D-re, Dunakeszi DK-i határánál egy-egy nagy kiterjedésű, szarmata–késő szarmata telepen vezetett ásatást Simon László és Kulcsár Valéria.³⁹ Dunakeszi DNy-i határrészén, 500–600 m-re D-re a Csörsz-árok nyomvonalától (5/16. lh.), a székes-dűlői őskori települések területén két D–É-i tájolású, szarmata sírt (egyikük arany ékszeres, 1. századi női temetkezés) tárt fel Korom Anita és Reményi László 2004-ben.⁴⁰ E síroktól néhány 100 m-rel délebbre az 1. század elejére keltezhető kelta teleprészlet⁴¹ került elő 2000-ben. Órbottyán–Őrszentmiklóson elpusztult kvád teleprészleten helyszínelte Kővári Klára 2004-ben.⁴²

A 4. század etnikai viszonyait illetően meghatározó eredményt hozott Mráv Zsolt 2000-ben megkezdett kutatása a Göd-bócsaújtelepi római táborban (MRT 9. 1/6. lh.). Az ovális, 400 × 290 m-es erődítmény építése még az enyhén ívelt falszakaszok és kerek tornyok körvonalai kitűzésének befejezése előtt megszakadt. A „tábor” a kvád földre tervezett, de a 374–375. évi római–kvád/szarmata háború miatt és I. Valentinianus halálával végleg felhagyott építkezéssel (Amm. Marc. XXIX, 6.) azonos.⁴³ Ezzel szemben a kvád területen, ebben az időszakban épített, erődített kikötők (Szob, Nógrádverőce, Dunakeszi) befejezett, működő létesítmények,⁴⁴ nem miattuk robbant ki a háború.

A topográfiai és az újabb feltárási eredmények a kvád és a szarmata településterület viszonyáról az alábbiakban összegezhetők.

Az MRT XIII/3. kötet területén Acsa község É-i része már a 2. század eleje–első felétől a kvád, a D-i a szarmata településterület része, a két nép közvetlenül szomszédos (1–2. ábra). Szarmata szállásterület a Gödöllői-dombság középső és K-i része, a Galga-mente, Kartal és Verseg területe. A Csörsz-árok mindhárom nyomvonala a szarmata területen belül halad (2. ábra).

³¹ RégFüz I/48, 60; KULCSÁR 1997, 374–375; KULCSÁR 2004.

³² RégFüz I/48, 58., I/49, 70; KULCSÁR 1997, 375–376; KULCSÁR 1998, 36, a 35. temető.

³³ RégFüz I/48, 70–71.

³⁴ RégFüz I/49, 63–64; KULCSÁR 1997, 376.

³⁵ Az MRT 9. 8/16. lh. feltételezett, K-i folytatását Kulcsár Valéria próbafeltárása nem igazolta: RégFüz I/49, 64.

³⁶ KULCSÁR 1997, 37; Kulcsár V. ásatási adatai alapján DINNYÉS 2007, 358.

³⁷ RKM 2000, 129.

³⁸ A 322. sz. út új nyomvonalán, RKM 2001, 158–159.

³⁹ MRT 9. 5/1. és 5/17. lh. RégFüz I/49, 62–63. KULCSÁR 1997, 376–377. DINNYÉS 2007, 352.

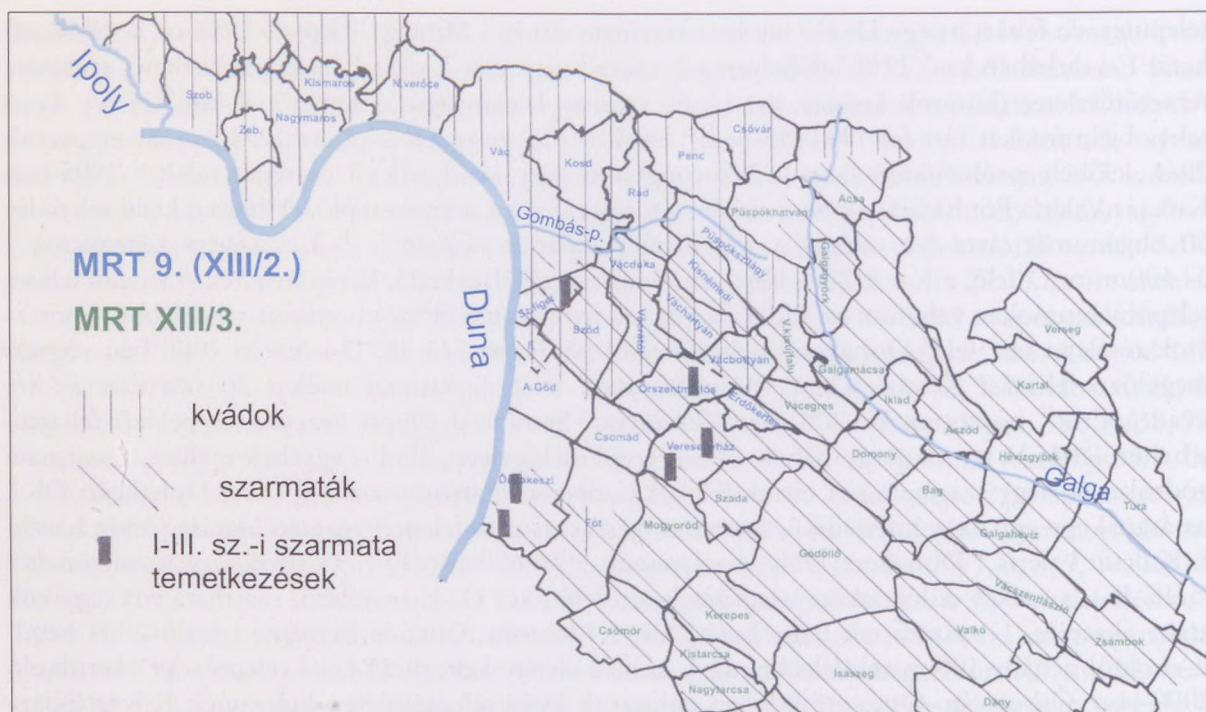
⁴⁰ RKM 2004, 209–210. Az aranytárgyak kapcsán szerepel a sírlelet ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 2006, 2, 5–6. kép térképein.

⁴¹ HORVÁTH – SZILAS – ENDRÓDI – HORVÁTH 2003, 10–11.

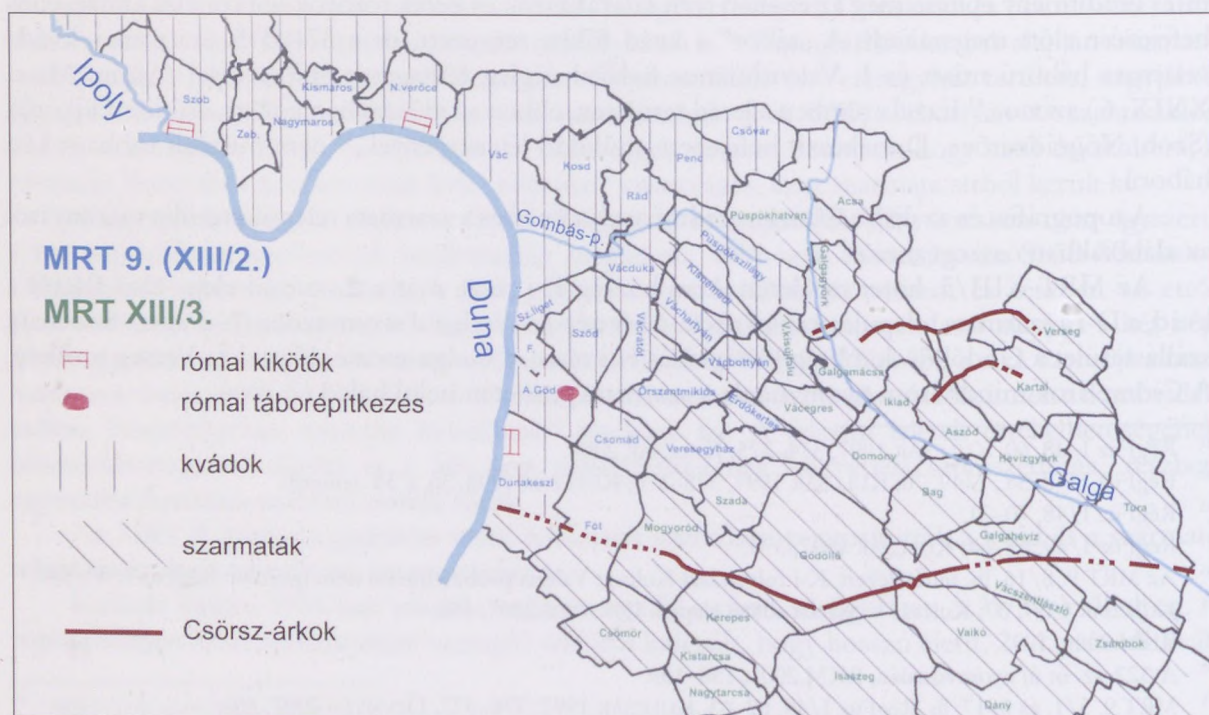
⁴² RKM 2004, 262.

⁴³ RKM 2000, 140; 2001, 166–167; 2002, 212; 2003, 218; 2004, 219; 2005, 242; 2006, 202–203; 2007, 214–215; MRÁV 2004, 99–103.

⁴⁴ MRT 9. 26/28, 20/3, 5/9. lh. Utóbbihoz Mráv Zsolt feltárássai: RKM 2002, 205–206; 2003, 203–204; 2005, 229; 2007, 208–209.

1. ábra: A kvád és a szarmata településterület a 2–3. században.
(A térképet tervezte Dinnyés István, rajzolta Érdi Benedek.)

2. ábra: A kvád és a szarmata településterület a 4. század második felében.
(A térképet tervezte Dinnyés István, rajzolta Érdi Benedek.)

Az MRT 9. kötet területén a Dunakeszi-Székes-dűlőben előkerült, 1. századi jazig nő sírja, és Veresegyház 37/12. lh. szarmata sírleleteinek 1–2. századi tárgyai jelzik, hogy a jazig–szarmata beköltözés után ez a vidék szarmata szállásterület. Ismeretlen a szarmata terület É-i kiterjedése, a balparti Duna-kanyarban – a történeti adatok szerint – az 1. században még kelta lakossággal⁴⁵ számolhatunk. A 2. század elejétől az egyértelműen kvád terület az Ipolytól Vác térségéig és hozzávetőleg a Gombás-patak mentéig terjed. Ettől D-re, a Duna-menti síkságon és a Gödöllői-dombság ÉNy-i részén a 2–3. században kvád és szarmata telepeket, szarmata temetkezéseket ismerünk, a Gombás-patak DNy-i partján, a Vác-csörögi (31/39. lh.); keltezetlen, D–É-i tájolású sír a legészakibb szarmata lelet a térségben. A két nép szállásterülete a 2–3. században átfedte egymást. Pl. a sződligeti szarmata temetőtől D felé, 700–750 m-re van a 29/3. lh. kvád telepe. Kivétel lehet Veresegyház területe, Fót K-i része és D-i sávja (1. ábra). Nagy valószínűséggel változott a helyzet a 4. században. A Vác-csörögi, a 4. században is lakott, kvád település leletanyaga alapján lehetséges, hogy a kvád és késő szarmata edénytöredékes telepek (a síkságon Dunakeszi 5/3, Sződ 28/1, Sződliget 29/7, a dombvidéken Őrbottyán–Vácbotyán 32/17, 24, Váchartyán 34/7, Vácrátót 35/17, 19, 29. lh.) szintén késői kvád települések. Késői Őrbottyán–Vácbotyán 32/10. lh. kvád telepe. Késő szarmata telepek a dombvidék ÉNy-i részén a kvád telepekkel egyező területen (Őrbottyán–Őrszentmiklós, –Vácbotyán, Váchartyán, Vácrátót), délebbre Veresegyház területén, a síkságon a Csörsz-árokotól D-re (Dunakeszi 5/1. és 5/17. lh.) vannak. Tehát lehetséges, hogy a Csörsz-árokotól É-ra levő síkság a 4. században – figyelemmel Ammianus Marcellinus adataira – a század közepén már bizonyára, 370 körül pedig egyértelműen – a kvád településterülethez tartozott. Dunakeszi D-i részén és részben a fóti területen a Csörsz-árok valóban elválaszthatta ekkor a kvád és a szarmata területet. A dombvidék É–ÉNy-i részén ekkor is egymásba fonódott a kvád és a szarmata településterület (2. ábra).

A most vázolt kvád–szarmata településterületi viszonyt az utóbbi 15 év ásatásainak feldolgozása és további régészeti eredmények jelentősen megváltoztathatják.

Irodalom

AMM. MARC	AMMIANUS MARCELLINUS: Róma története. Ford. Szepes Gyula, jegyzetek és utószó Adamik Tamás. Bp. 1993. 797 p.
BÓNA 1963	BÓNA, István: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. ActaArchHung 15 (1963) 239–307.
DINNYÉS 2007	DINNYÉS István: A jazig-szarmaták és a kvádok régészeti emlékei Pest megyében. PmM I/1. 351–386.
FEHÉR – KOVÁCS 2003	FEHÉR Bence – KOVÁCS Péter: Az ókori Pannonia történetének forrásai I. Korai földrajzi szerzők. A római hódítás kora (Kr. u. 54-ig). Fontes Pannoniae Antiquae I. Scriptores geographici antiquiores. Aetas occupationis Romanae (usque ad a. D. 54). Szerk. Fehér Bence – Kovács Péter. Bp. 2003.
GARAM – PATAY – SOPRONI 2003	GARAM, Éva – PATAY, Pál – SOPRONI, Sándor: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. RégFüz II/23. 2. bővített kiadás. Bp. 2003.
HORVÁTH – SZILAS – ENDRÓDI – HORVÁTH 2003	HORVÁTH László András – SZILAS Gábor – ENDRÓDI Anna – HORVÁTH M. Attila: Előzetes jelentés a Dunakeszi, Székes-dűlőn végzett őskori telepásatásról – Vorbericht über die Ausgrabung der urzeitlichen Siedlungen von Dunakeszi, Székes-dűlő. RKM 2000 (Bp. 2003) 5–17.

⁴⁵ PRK 26, a források és az alapvető irodalom a 212–215. jegyzetben. ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 2006, 227.

- ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 2006 ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR Valéria: Az első szarmaták az Alföldön. (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglalásról). JAMÉ XLVIII (2006) 203–235.
- KOVRIG 1959 KOVRIG, Ilona: Nouvelles trouvailles du Ve siècle en Hongrie (Szob, Pilismarót, Csővár, Németkér). ActaArchHung 10 (1959) 209–225.
- KULCSÁR 1997 KULCSÁR Valéria: Császárkori telepátások a 2. számú főút nyomvonalában. (Előzetes jelentés) Pest Megyei Múzeumi Füzetek 4 (Szentendre 1997.) 374–377.
- KULCSÁR 1998 KULCSÁR Valéria: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. Múzeumi Füzetek 49 (Aszód 1998.)
- KULCSÁR 2004 KULCSÁR, Valéria: Germanic Settlement of Imperial Age near Vác. Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV 36 (2004) 229–237.
- MRÁV 2004 MRÁV, Zsolt: Archäologische Forschungen 2000–2001 im Gebiet der spätrömischen Festung von Göd-Bócsaújtelep (Vorbericht). ComArchHung 2003 (Bp. 2004.) 83–114.
- PÁRDUCZ 1931 PÁRDUCZ Mihály: A nagy magyar Alföld római kori leletei. Dolgozatok 7 (1931) 74–186.
- PÁRDUCZ 1946 PÁRDUCZ Mihály: A brigetioi római temető quád edényei. Magyar Múzeum 1946. 10–16.
- PÁRDUCZ 1950 PÁRDUCZ Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. Bp. 1950. (ArchHung 30.)
- TORMA 1991 TORMA István: Régészeti topográfiai kutatások Vác környékén. StudCom 21 (1991) 5–24.
- VADAY 2003 VADAY Andrea: A szarmata barbarikum központjai a Kr. u. 2. században. Barbarikumi Szemle I (2003) 9–22.

EGY-EGY APRÓ 10. ÉS 11. SZÁZADI TEMETŐMARADVÁNY: GYOMAENDRŐD-KÁDÁR-TANYA, GYOMAENDRŐD-UGARI-DŰLŐ I

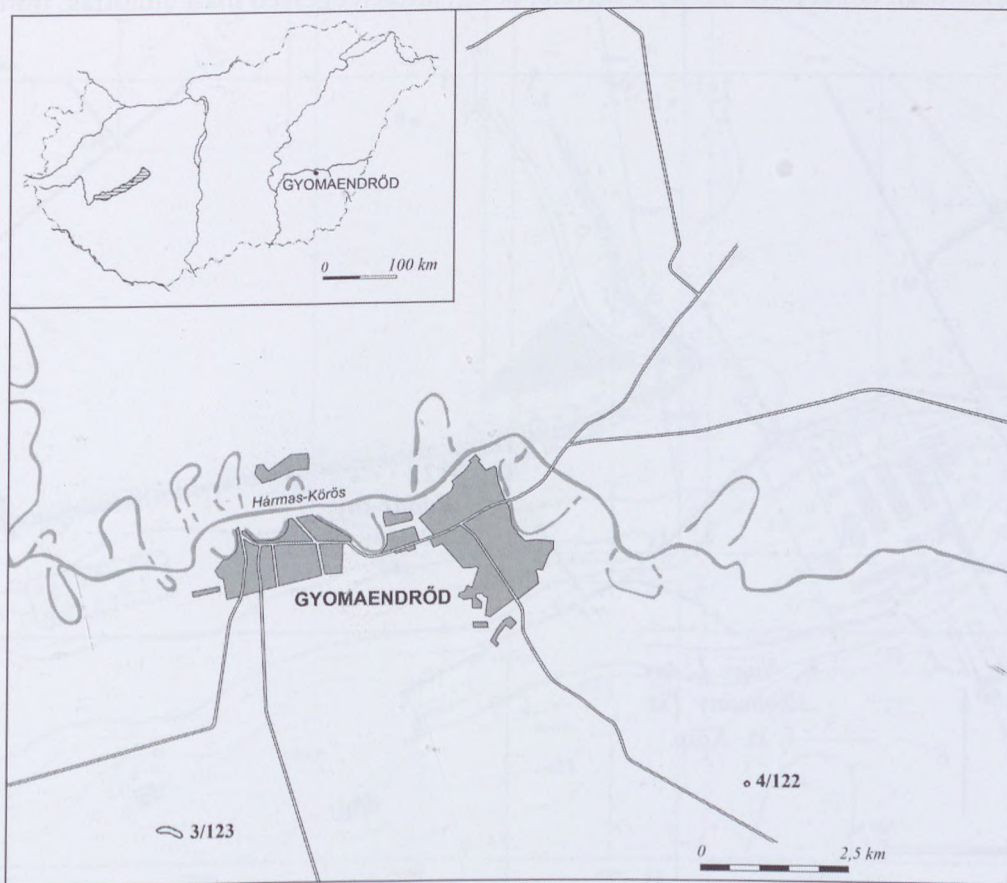
KOVÁCS LÁSZLÓ

Kulcsszavak: 10. és 11. századi temetőrészlet

Keywords: 10th–11th century cemetery section

Schlüsselwörter: Gräberfeldausschnitt (10.–11. Jh.)

A két lelőhely más-más módon ugyan, de a régészeti topográfia munkálataihoz kapcsolódik, s mint egykori „topográfus” ajánlom e kis jelentéseket hajdani vezető-szerkesztőnk, s azóta is barátom, Torma István szíves emlékezetébe.¹ Közös továbbá bennük az 1982. január 1-jével várossá egyesült két nagyközség határában való fekvésük (1. ábra), végezetül pedig az, hogy őskorász kollégáim szívességéből jutottam hozzájuk. Az elsőhöz az 1972-ben már eredményes első évet zárt, első Békés

1. ábra: Gyomaendrőd-Ugari-dűlő MRT 8. 3/123. lh., Gyomaendrőd-Kádár-tanya MRT 8. 4/122. lh.
(Ósi Sándor rajza)

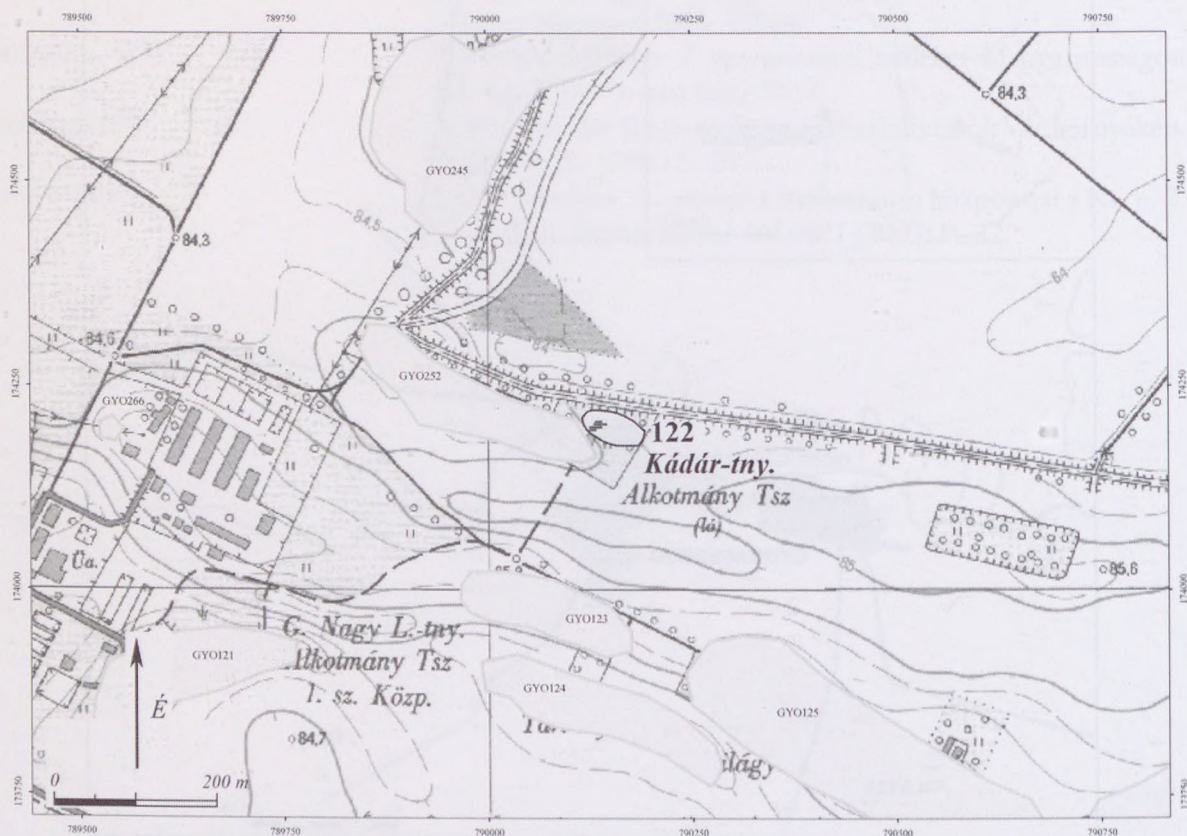
¹ 1970. november 1-én a Régészeti Topográfia munkálataihoz nyertem felvételt az MTA Régészeti Intézetébe, az első terepbejárási, valamint adattári rendezési és anyaggyűjtési tapasztalataimat már Torma István irányításával 1971-ben szereztem: TORMA 1979, 10. A Békés megyei 1. kötet ugyancsak Torma vezette végleges munkatársi gárdája 1972–1975 között tevékenykedve zárta le sikeresen a kéziratot: TORMA 1982, 8, 10.

megyei topográfiai kötet munkatársi köréből, Maráz Borbálával együttműködésben, a másodikhoz pedig az MTA Régészeti Intézetében, Zalai-Gaál István ajándékaént.²

Gyomaendrőd-Kádár-tanya (MRT 8. 4/122. lelőhely; 2. ábra)

A lelőhely az akkor még különálló Gyoma nagyközség DK-i szélén, „az egykori Szepes-ér északi partján húzódó, K–Ny irányú parton” helyezkedett el.³ Maráz Borbála jelentése szerint, „a Gyoma-csárdaszállási műút 52. km-kövénel levő Egei-halomtól ÉK-re 600–700 m-re, a Hármas-Köröshöz félkör alakban csatlakozó kiscsát D-i oldalán találjuk a Kádár-tanyát, amely egy ovális alakú, szigetszerű kis kiemelkedésen épült. A tanyához tartozó istállónál, 1972 novemberében a gyomai Dózsa TSz vízvezetékcsöveket fektetett le, s az árok ásása közben kerültek elő sírok, közöttük az utólag A-val jelölt honfoglalás kori temetkezés. A leletről a békéscsabai múzeum csak az árok betemetése után értesült, így kiszállásomkor a leletkörülményeket csak a találók elbeszéléséből tudtam meg. ... A lelőhelyen a további földmunkát beszüntették.”⁴ Bár a lelőhely nem tartozott az ekkor már terepbejárás alá vett szeghalmi járás területéhez, Maráz Borbála békéscsabai régészként folytatni kívánta a szomszédos Egei-halmon 1971-ben megkezdett ásatását,⁵ s elhatároztuk, hogy 1973-ban, vele egy időben én is helyszínelést fogok végezni az A. sír környékén.

A magam helyszínelésére 1973. június 11–27. között került sor. A Kádár-tanya lakói ellentmondásosan emlékeztek az A. sír helyére, de együttesen egészen mást állítottak, mint Maráz

2. ábra: Gyomaendrőd-Kádár-tanya helyszínrajza. (Virágh Dénes felmérése, Ősi Sándor rajza)

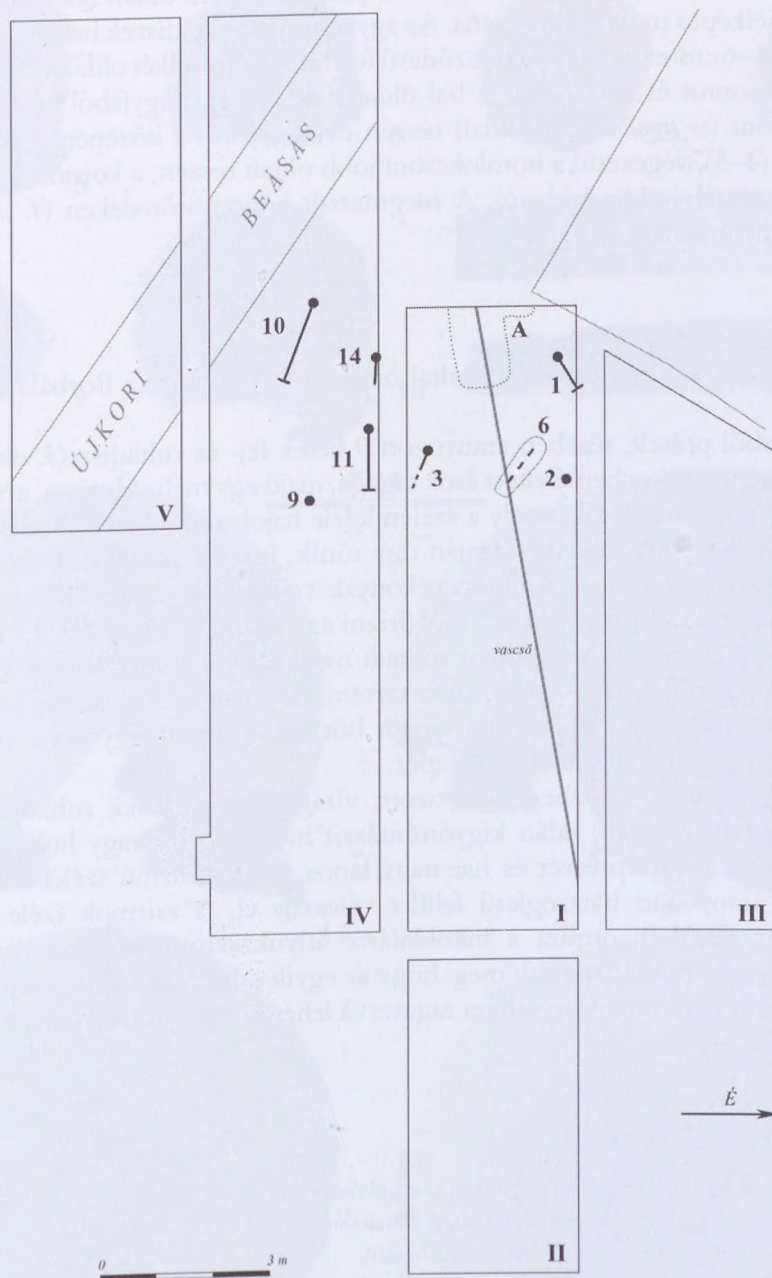
² Maráz Borbála és Zalai-Gaál István szívességét ezúton is megköszönöm.

³ MRT 8. 222–223., 4/122. lh.

⁴ Egyébként 40–45 cm mélyen három É–D-i irányítású, melléklet nélküli sírt is találtak, Maráz ezek helyszínelését is elvégezte: MARÁZ 1972; MRT 8. 222–223.

⁵ Az ásatás 1971–1974 között folyt, vö. MRT 8. 220–222., 4/121. lh.

Borbála adatszolgáltatója, aki a koponyát és az ékszereket begyűjtötte. Végül a tanyasiak bemondása alapján nyitottam meg az I. szelvényt. Ez magában foglalta a tanya udvarán lévő gémeskúttól a tsz lóistállójaig vezetett vízvezetékcsövet, amelynek lefektetésekor került elő szerintük az A. sír. A szelvényt végül 5 szelvényes rendszerre bővítettem, ebben 14 csontvázas és 2 szórtamvas temetkezés látott napvilágot, ezek közül az 1–3., 6., 9–11. és 14. sír lehetett talán 10. századi (3. ábra). Az őskori sírokat az ásatást gyakorta meglátogató Maráz Borbála határozta meg a helyszínen és az anyagukat magával is vitte a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumba.⁶ Az ugyancsak oda tartozó

3. ábra: Gyomaendrőd-Kádár-tanya: a feltárás térképe. (Kovács László – Ősi Sándor)

⁶ KOVÁCS 1973. A II. és III. szelvényben előkerült II. és III. sorszámú szórtamvas temetkezés az „urnamezős kultúra régebbi szakaszára jellemző sajátosságokat mutat és a Hallstatt A periódus elejére keltezhető.”: MRT 8. 222–223., 4/122. lh. Az I. szelvényben lelt I., valamint a IV. szelvényben előkerült IV–V. objektumokról nem történt említés.

A. sír leletanyaga még nem került beletárolásra. A csontokat a Természettudományi Múzeum Embertani Tárába szállítottuk, ahol 2010-ben Pap Ildikó szívességéből Köhler Kitti határozhatta meg őket.⁷

A. sír. A vízvezetékcső lerakását végző munkások által megbolygatott temetkezésből Maráz Borbála által begyűjtött csontmaradványok:

Juvenis-adultus korcsoportú (18–25 éves) nő töredékes agykoponyája és állkapcsa, az arci része nélkül. A bal oldali falcsonton (*os parietale*) jelképes trepanáció, a jobb oldali falcsonton jóval kisebb és gyengébb kivitelű jelképes trepanáció nyoma. Az agykoponyán a fejdíszek helyére utaló hat helyen nagyobb méretű, kb. 4–6 cm-es, zöldes elszíneződésű folt látható: mindkét oldalon a halántékcsontot (*os temporale*) és a falcsontot érintve (1–2), a bal oldali falcsonton, nagyjából annak közepén (3), továbbá a homlokcsont (*os frontalis*) bal oldali részén és nagyjából a közepén a koronavarrathoz (*sutura coronale*) közel (4–5), végezetül a homlokcsont jobb oldali részén, a koronavarrattól távolabb és a szemüreg felső részéhez közelebb (6). A megmaradt koponyatöredéken (4. ábra 12/a–d.) és állkapcsan betegség nyoma nem látható.

Mellékletek:

A temetkezés mellékletei közül a munkások által összeszedett és Maráz Borbála által begyűjtött leletek:

1–9. Ezüstlemezről préselt, részben aranyozott 9 kerek fej- és ruhadísz (3. ábra 1–9). Simán kiemelkedő kerek középrészüket bemélyített árok tagolja, majd egy mélyebb sima, aranyozott gyűrű választja el a gyöngyözött szegélytől, amely a szélén lefelé hajolva az egész ruhadísznek domború felületet kölcsönöz. A legépebb példány alapján úgy tűnik, hogy a hátoldaltól átlukasztott 4–4 apró lyukacsán át varrták fel őket. Annyira vékonyak voltak (vagy korrodálódtak a földben),⁸ hogy csak műanyag szitára ragasztva lehetett megőrizni az alakjukat.⁹ Átm: kb. 2,7 cm. 3 épebb és 6 kisebb-nagyobb mértékben hiányos példány maradt meg. Ezeket a változatos kivitelű, de mégis hasonló vereteket általában kaftándísznek szokás tartani, de süvegşzélén, pártán is előfordultak.¹⁰ A Maráz Borbála által begyűjtött koponyára tapadt bőrmaradványon egy ilyen veret lenyomata egyértelműen tanúsította néhányuk fejdísz szerepét.

10. Ezüstlemezről préselt, részben aranyozott, virág alakúan kerek ruhadísz (4. ábra 10). Kerek, bizonytalanul felismerhető, talán kígyómintásan hajlítgatott,¹¹ vagy hullámvonalas, vagy gyűrűskesorból álló szélű középrészét és hat nagy lapos, ovális szirmú szélét a két minta által kialakított mélyebb, aranyozott hatszögletű felület választja el. A szirmok széle lehajló, ami a ruhadíszet domborúvá teszi. Bizonyára a hátoldaláról átlukasztott nagyobb lyukon keresztül varrták fel. Olyan rossz állapotban maradt meg, hogy az egyik szirma hiányzik, s a több töredékből összeragasztott alakját is csak műanyag szitára ragasztva lehetett megőrizni. Átm.: kb. 3,38 cm. Az

⁷ A szívességet és a segítséget mindkettejüknek ezúton is megköszönöm.

⁸ Egykori selyemre varrott vagy bőrálátéttal megerősített használatukról: RÉVÉSZ 2001, 18–19.

⁹ A gondos restaurátori munkát Somlósi Évának köszönhetem.

¹⁰ *In situ* megfigyelés lehetősége nélkül nem lehet hozzátenni valóm a típusról tett eddigi megállapításokhoz, amelyeket kutatástörténettel Kürti Béla összegzett: KÜRTI 1996, 149–150. A fejdíszre még kutatástörténettel, Dienes István rekonstrukciója: DIENES 1965, 145–149., 9. ábra; S. Perémi Ágota rekonstrukciója: S. PERÉMI 1986, 125–128., 15. ábra; Révész László áttekintése: RÉVÉSZ 2001, 16–21. Különböző típusú példányok: BÁLINT 1971, 68–69., 18. kép, VII. t., bár mind eltérő kialakítással.

¹¹ Csak a hasonló „kígyómintára” utalva: Szered (Pozsony m.; Sered', okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlovákia)–Kismácséd (Malá Mača) I. temető 7/53. sírjában: TOČÍK 1968, 44, 100., XXXIV. t. 11–20. vagy Sárrétudvari (Hajdú-Bihar m.)–Hízóföld 103. sír: M. NEPPER 2002, I. 314., II. 267., 261. t. 14–18.

4. ábra: Gyomaendrőd-Kádár-tanya. Az „A” sír töredékes koponyamaradványa és megmaradt leletei.
(Fazekas Fanni felvételei)

előzőeknél sokkal ritkább, ugyancsak a kaftándíszek közé sorolható példányhoz mégis hasonló,¹² továbbá inkább virág alakú nagyobb¹³ és kisebb¹⁴ díszek is ismeretesek.¹⁵

11. Keskeny, pödrött végű, ezüst lemezkarperec kettétört állapotban (4. ábra 11.), átm: kb. 6,2 cm lehetett, sz: 1–1,1 cm, v: 0,06 cm, s: 6,5 g. A legutóbbi értékelés szerint használatuk a 920–970-es évek közé keltezhető.¹⁶

B. sír. Az A. sír koponyájával együtt beszolgáltatott medencetöredék (*os ilium*) nem a fiatal nőhöz tartozott, hanem egy infans II. korú (7–14 éves) gyermek maradványa lehet, amelyet megfigyelés nélkül pusztítottak el.

1. sír. Infans I. korú (kb. 3 éves) kisgyermek bolygatatlan temetkezése a humuszban, ezért a sírfoltja nem látszott (5. ábra 1.), m: 45 cm, t: 122°,¹⁷ csvh: 80 cm. A hátán fekvő, nyújtott helyzetű csontváz valószínűleg zárt állkapcsú, előrebukott koponyáját a megtaláláskor verték szét. A mellkasának, medencéjének csontjai természetes helyzetűek voltak, a lábcsontról nyújtott helyzetben, párhuzamosan feküdtek. Mindkét karja széttartóan, könyökben behajlítva helyezkedett el, a bal alkar és kézfej csontjait a megtaláláskor dobhatták ki.

Melléklete nem volt.

2. sír. Infans I. korú (1–2 éves) kisgyermek csontvázának maradványa, sírfoltja nem látszott (5. ábra 2.), m: 38 cm. Valószínűleg a vízvezeték kiásásakor semmisíthették meg, csupán összetört koponyacsontjai maradtak.

Melléklete nem volt.

3. sír. Infans I. korú (4–5 éves) kisgyermek csontvázának maradványa, sírfoltja nem látszott (5. ábra 3.), m: 50 cm, t: 70°, csvh: kb. 90 cm. A zárt állkapcsú, balra előre billent koponyáját a megtaláláskor verték szét, s talán ekkor semmisült meg a váz jobb testfele is; egy síp- és szárkapocscsont még korábban, a szelvény kiásásakor került elő. A gerinc és bal mellkasfél kissé volt bolygatott, mellette feküdtek a bal felkar, s keresztben az alkar csontjai. Néhány borda és a jobb alkarcsontok a sírszél irányában, magasabban bukkantak fel. Az alsótestből csupán egy keresztbe csúszott combcsont, valamint talán az eredeti helyén egy sípcsont maradt meg.

Melléklete nem volt.

4–5. sír. Csonttöredékek, amelyeket a vízvezeték ásásakor megsemmisített csontvázakból dobhattak vissza az árokba, m: 30–60 cm. Koruk bizonytalan, nem számítottam a 10–11. századi temető emlékeihez.

6. sír. Adultus-maturus korú (23–59 éves) egyén néhány apró csontmaradványa, lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödörben (5. ábra 6.), h: 133 cm, sz: 40–46 cm, m: 85 cm, t: 53°. Mivel a sírgödör alsó fele fölött, a sírfenéktől mintegy 10 cm-rel magasabban, ferdén futott keresztül a vízvezetékcső, a csontok hiányára az elégtelen megfigyelés ellenére sem maradt más magyarázat, mint az, hogy a cső árkának ásásakor semmisítették meg a csontvázat.

¹² Szinte egyező méretű példány: Sárrétudvari (Hajdú-Bihar m.)-Hízó föld 220. sír: M. NEPPER 2002, I. 343., II. 325., 319. t. 2.; Szabadkigyós (Békés m.)-Pálligeti-tábla 12. sír: BÁLINT 1971, 67–72., 18. kép „E típusú” dísz, 69., VII. t. 8–9, 12–16.; vö. BÁLINT 1991, 136–139, Abb. 38. 1.

¹³ Dormánd (Heves m.)-Hanyipusztá 2. sír: RÉVÉSZ 2008, 78, 92–93., 23. t. 11–17.

¹⁴ Rózsaszentmárton (Heves m.)-Felsőcsér szórványlelet: RÉVÉSZ 2008, 268., 65. t. 5; Püspökladány (Hajdú-Bihar m.)-Eperjesvölgy 92. sír: M. NEPPER 2002, I. 144., II. 162., 156. t. 7–10.

¹⁵ A minta kedveltségét hasonló, de 5 vagy 7 szirmú kialakítása is jelzi. 5 szirmú veret volt pl. a szob (Pest m.)-kiserdei 14. sírban: BAKAY 1978, 14., III. t. 1–3., valamint a gyula (Békés m.)-téglagyári 13. sírban: BAKAY 1978, LXII. t. 7–15., vagy a sárrétudvari (Hajdú-Bihar m.)-poroshalmi 2. sírban: M. NEPPER 2002, I. 395–398., II: 362., 356. t. 1–2 (öntött vastagabb példányok aklákkal, lószerszámveretként, rekonstrukcióban: I. 398., 248. kép), ill. 7 szirmú veretként a püspökladány-eperjesvölgyi 17. sírban: I. 132., II. 138., 132. t. 6.

¹⁶ M. NEPPER 2002, I. 415–416. A korábbi szakirodalomból kutatástörténettel: KOVÁCS 1989, 171; ISTVÁNOVITS 2003, 312.

¹⁷ A Dienes Istvántól átvett módszer szerint, a fokérték az északi irány és a sír vagy a csontváz tengelye által bezárt szög az óramutató járásával ellentétes irányban mérve (pl. ÉNY-DK = 45°).

Melléklete nem volt.

7. sír. É–D-i tájolású, oldalt fekvően zsugorított, késő bronzkori temetkezés.¹⁸

8. sír. ÉK–DNY-i tájolású, háton fekvő gyermekcsontváz maradványa a Gávai Kultúrára utaló edénymelléklettel.¹⁹

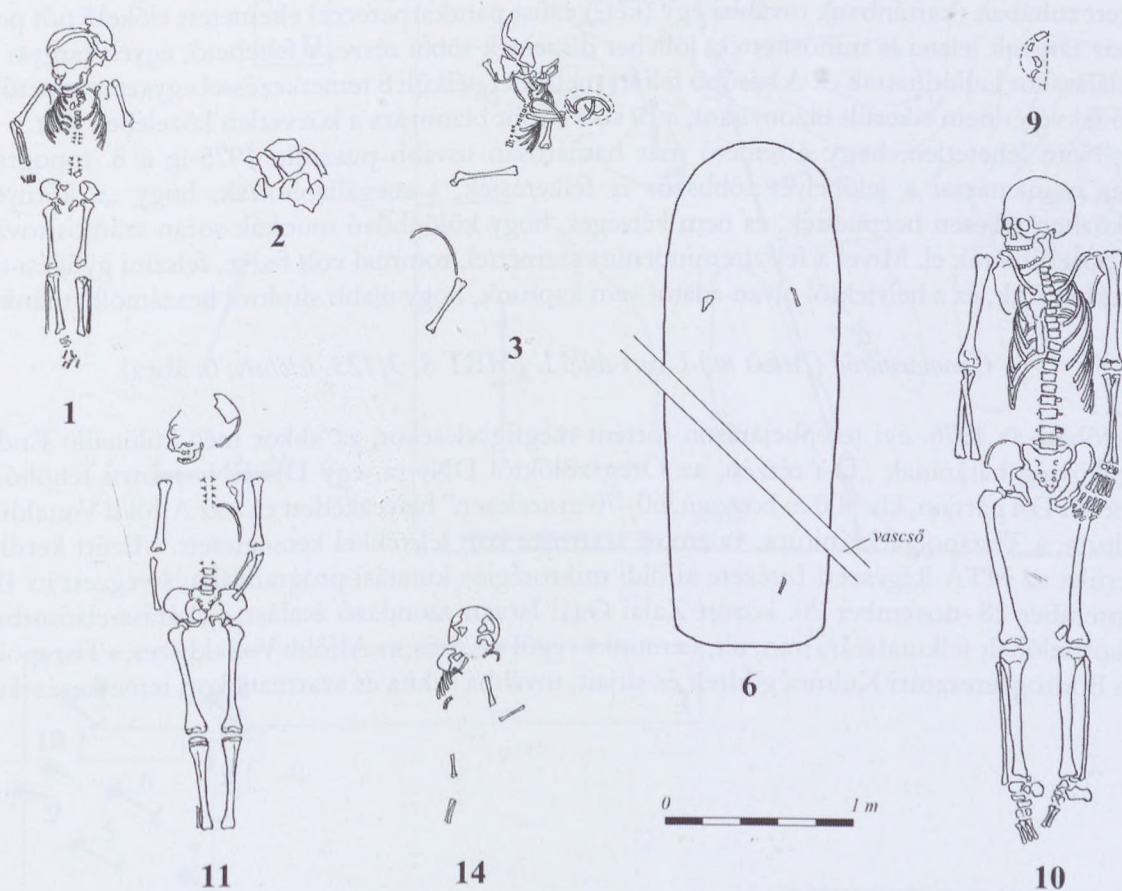
9. sír. Kisgyermekcsontváz (inf. I.?) maradványa, sírfoltja nem látszott (5. ábra 9), m: 25 cm. Mivel a humuszban, sekély mélységben feküdt, a megtaláláskor teljesen megsemmisítették, csak koponyatöredékeit találtuk meg, amelyek az Embertani Tárból nem őrződtek meg.

Melléklete nem volt.

10. sír. Adultus korú (35–40 éves) férfi humuszban fekvő, bolygatatlan temetkezése. A sírfoltja nem látszott (5. ábra 10), m: 50 cm, t: 71°, csvh: 161 cm. A rendkívül jó állapotú, háton fekvő csontváz koponyája leesett állkapoccsal félig a jobb oldalára fordult, rajta gyönyörű jelképes trepanáció nyoma. Az egész váz természetes helyzetű volt, a bal testfél kissé befelé fordult. Karcsonjtjai a test mellett, a lábszontjai egymással párhuzamosan feküdtek. A bal kézfej hiánytalanul megmaradt csontjai a combcsontfőn nyugodtak, ezért volt feltűnő a jobb kézfejszontok teljes hiánya. Mivel a csontváza a bal lábfejszontokat megnyesve találtak rá, s ettől kezdve a teljes vázat magam bontottam, hiteles megfigyelés volt, hogy a jobb kézfejszontok sem a helyükről elmozdulva, sem a csontváz alatt nem kerültek elő. A férfit tehát a jobb kézfeje hiányában temették el.

Melléklete nem volt.

11. sír. Infans II.-juvenis korú (14–16 éves) gyermek hátán fekvő, nyújtott helyzetű csontváza. A sírfoltja nem látszott (5. ábra 11.), m: 55 cm, t: 92°, csvh: kb. 115 cm. A csaknem zárt állkapcsú,

5. ábra: Gyomaendrőd-Kádár-tanya: sírrajzok. (Kovács László – Ősi Sándor)

¹⁸ MRT 8. 222–223., 4/122. lh.

¹⁹ MRT 8. 222–223., 4/122. lh.

jobbra, előre billent koponyáját a megtaláláskor verték szét. A természetes helyzetű mellkasa elkorhadt, a jobb karja – kimozdult orsócsonttal – mellette volt nyújtva, a bal alkar pedig a medencére hajtva. A medence ép volt, de a szeméremcsontok kifordultak. A térdi végükön még össze nem csontosodott lábsontjai párhuzamosan nyújtva feküdtek. A kéz- és lábfejcsonthoz nem sikerült kibontani.

Melléklete nem volt.

12. sír. Háton fekvő, ÉNY-DK-i tájolású gyermekváz maradványa, vaskorinak meghatározott edénymellékletekkel.²⁰
13. sír. A bal oldalán fekvő, ÉNY-DK-i tájolású, erősen zsugorított (női?) csontváz, vele egy mélységben, a koponyájától 20 cm-re egy zárt állkapcsú juhkoponyával. Egyéb melléklet híján őskori, valószínűleg bronzkori temetkezés lehetett.²¹
14. sír. Újszülött (0–0,5 éves) csontvázának maradványa, sírfoltja nem látszott (5. ábra 14.), m: 16 cm, t: 91°, csvh: kb. 57 cm. Az I. és IV. szelvény tanúfalából előkerült háton fekvő csontváz feltehetően a bal oldalára fordult koponyáját a megtaláláskor verték szét. Ezen kívül a jobb mellkas felének, bal karjának és a kissé behajlított jobb lábának csontjai maradtak meg. Melléklete nem volt.

A leletei alapján a 10. századra keltezett A. sír, valamint a csupán a tájolásuk miatt hasonló korúnak feltételezhető, melléklet nélküli 1., 2., 3., 6., 9., 10–11., 14. és talán a B. sír tartozhatott ugyanazon temetőrészlethez, amit megerősíthet az, hogy talán az A. sírral együtt is egymás közelében feküdtek (3. ábra). Róluk nem is lehet több mondanivalóm. Az A. sírban nyugodott, pártáján hat aranyozott ezüstdísszel és a pártadíszekkel egyező legalább három és egy virág formájú, megmaradt dísszel ékített ruhában (kaftánban), továbbá egy (két?) ezüst pántkarpereccel eltemetett előkelő nőt pedig a már tárgyalt leletei is minősítették, jóllehet díszének többi része, s feltehető, egyéb tárgyai is a rátalálásakor kallódhattak el. A később feltárt melléklet nélküli 8 temetkezéssel egyazon temetőben való fekvését nem sikerült bizonyítani, a B. sír viszont bizonyára a közvetlen közelében volt.

Nem lehetetlen, hogy a temető már hamarosan tovább pusztult. 1975-ig a 8. topográfiai kötet munkatársai a lelőhelyet többször is felkeresték, s megállapították, hogy „a környéket időközben teljesen beépítették, és nem kétséges, hogy különböző munkák során számos további sírt pusztíthattak el. Mivel a felszín mindenütt szeméttel, rommal volt fedve, felszíni gyűjtést nem végezhattünk, és a helyiektől olyan adatot sem kaptunk, hogy újabb sírokról számolhatnánk.”²²

Gyomaendrőd (Békés m.)-Ugari-dűlő I. (MRT 8. 3/123. lelőhely; 6. ábra)

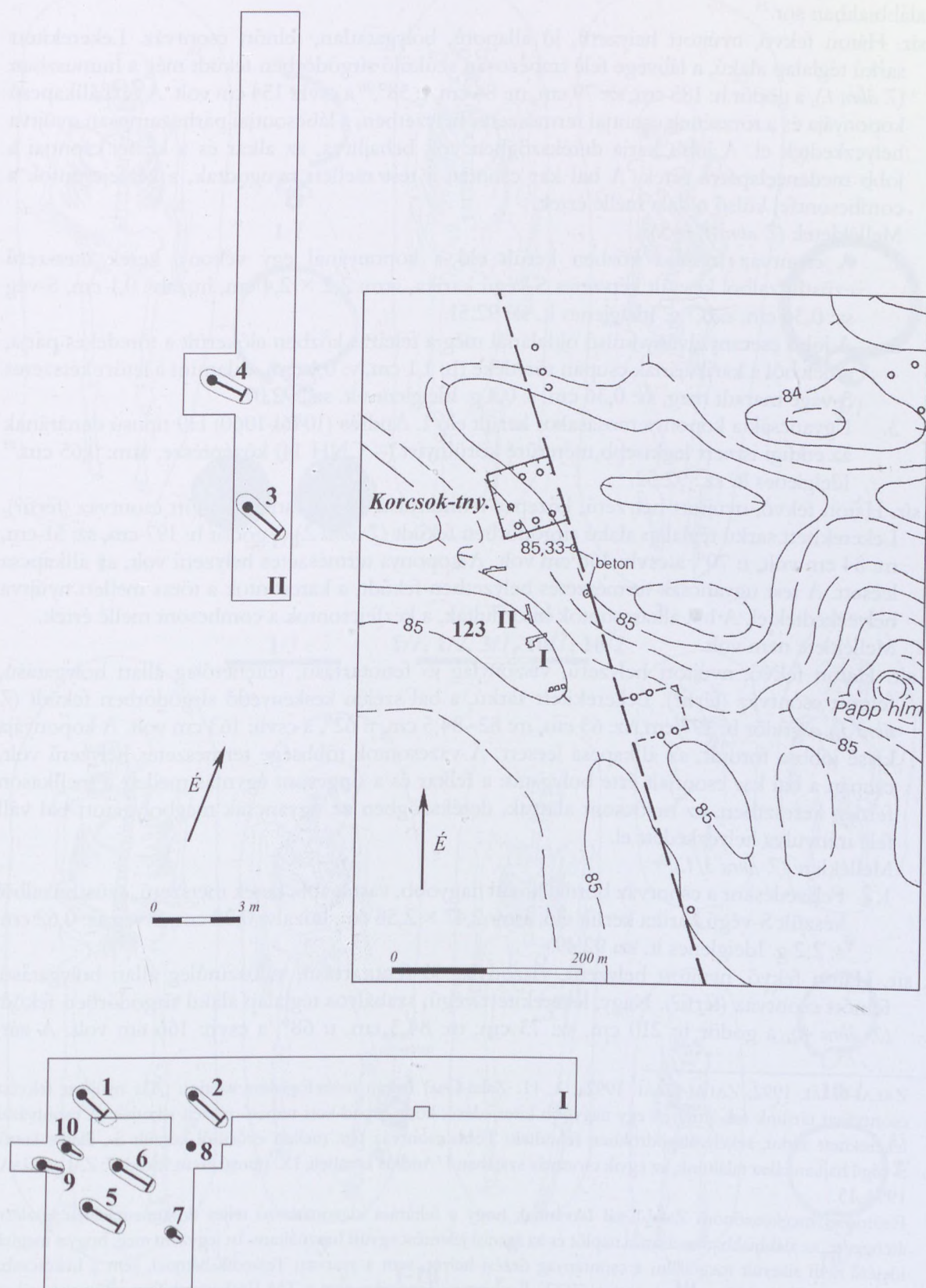
A lelőhely az 1976. évi terepbejáráson történt megfigyelésekor, az akkor még különálló Endrőd nagyközség határának „D-i részén, az Öregszőlőktől DNy-ra, egy DK-ÉNy irányú feltöltődött érmeder D-i partján, kb. 500 m hosszan, 60–70 m szélesen” helyezkedett el, s az Alföldi Vonaldíszes Kultúra, a Tiszapolgári Kultúra, valamint szarmata kori leletekkel kevert.²³ Ezért került be a terület az MTA Régészeti Intézete alföldi mikrorégiós kutatási programjába, s végzett itt 1992. szeptember 28–november 20. között Zalai Gaál István szondázó ásatást. Feltárása elsősorban a rézkori lelőhely felkutatására irányult, s a munka végül a Körös, az Alföldi Vonaldíszes, a Tiszapolgári és a Bodrogkeresztúri Kultúra gödreit és sírjait, továbbá szkíta és szarmata kori temetkezéseket és

²⁰ MRT 8. 223., 4/122. lh.

²¹ MRT 8. 222–223., 4/122. lh.

²² Árkus Péter, Jankovich B. Dénes, Makkay János, Szabó János József és Szőke Béla Miklós közös megjegyzése: MRT 8. 223.

²³ MRT 8. 167., 3/123. lh.

6. ábra: Gyomaendrőd-Ugari-dűlő: helyszínrajz és a feltárás térképe.
(Zalai Gaál István – Kovács László – Ősi Sándor)

gödörket, végezetül pedig egy 11. századi temető 10 sírját eredményezte.²⁴ Utóbbiak közlésére kerül az alábbiakban sor.²⁵

1. sír. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, jó állapotú, bolygatatlan, felnőtt csontváz. Lekerekített sarkú téglalap alakú, a lábvége felé trapézosan szűkülő sírgödörben feküdt még a humuszban (7. ábra 1.), a gödör h: 185 cm, sz: 79 cm, m: 84 cm, t: 58°, a csvh: 154 cm volt. A zárt állkapcsú koponyája és a törzsének csontjai természetes helyzetben, a lábcsontjai párhuzamosan nyújtva helyezkedtek el. A jobb karja derékszögben volt behajlítva, az alkar és a kézfej csontjai a jobb medencelapátra értek. A bal kar csontjai a test mellett nyugodtak, a kézfejcsonatok a combcsontfej külső oldala mellé értek.

Mellékletek (7. ábra 1/1–3.):

1. A csontváz mosása közben került elő a koponyánál egy vékony, kerek metszetű ezüsthuzalból készült kétszeres S-végű karika, átm: 2,2 × 2,4 cm, huzalv: 0,1 cm, S-vég sz: 0,36 cm, s: 0,7 g. Ideiglenes lt. sz: 92.51.
2. A jobb csecsnyúlvány külső oldalánál még a feltárás közben előkerült a töredékes párja, amelyből a karikájának csupán töredéke (h: 1,1 cm, v: 0,1 cm), valamint a letört kétszeres S-vége maradt meg, sz: 0,36 cm, s: 0,4 g. Ideiglenes lt. sz.: 92.07.
3. Ugyancsak a koponya mosásakor került elő I. András (1046–1060) H9 típusú denárának az eddigi ismert legkisebb méretűre körülnyírt (= CNH 14) középrésze, átm: 0,65 cm.²⁷ Ideiglenes lt. sz.: 92.52.

2. sír. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, közepes fenntartású, bolygatatlan, felnőtt csontváz (férfi?). Lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödörben feküdt (7. ábra 2), a gödör h: 197 cm, sz: 51 cm, m: 84 cm volt, t: 70°, a csvh: 166 cm volt. A koponya természetes helyzetű volt, az állkapcsa leesett. A test ugyancsak természetes helyzetben feküdt, a karcsontok a törzs mellett nyújtva helyezkedtek el. A bal alkarcsontok kifordultak, a kézfejcsonatok a combcsont mellé értek.

Melléklete nem volt.

3. sír. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, viszonylag jó fenntartású, feltehetőleg állati bolygatású, felnőtt csontváz (férfi?). Lekerekített sarkú, a bal szélén keskenyedő sírgödörben feküdt (7. ábra 3), a gödör h: 197 cm, sz: 63 cm, m: 82–84,5 cm, t: 62°, a csvh: 163 cm volt. A koponyája kissé jobbra fordult, az állkapcsa leesett. A vázcsontok többsége természetes helyzetű volt, csupán a bal kar csontjait érte bolygatás: a felkar és a singcsont egymás mellett a mellkason ferdén keresztben, az orsócsont alattuk, derékszögben az ugyancsak megbolygatott bal váll felé irányulva helyezkedett el.

Melléklete (7. ábra 3/1.):

1. Felszedéskor a csontváz bordái közül nagyobb, vastagabb, kerek metszetű, ezüsthuzalból készült S-végű karika került elő, átm: 2,47 × 2,58 cm, huzalv: 0,22 cm, S-vég sz: 0,62 cm, s: 2,2 g. Ideiglenes lt. sz: 92.49.

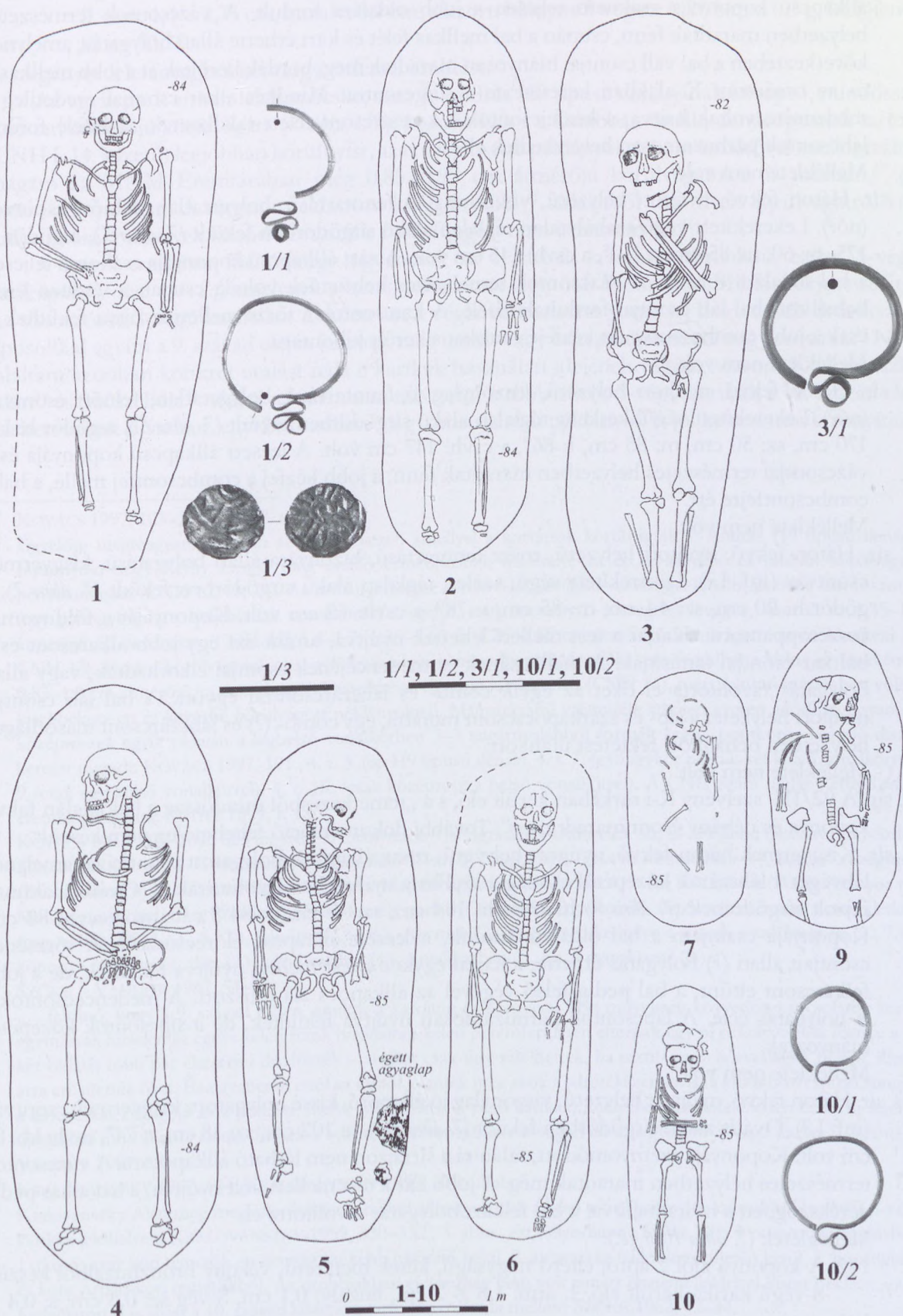
4. sír. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, viszonylag jó fenntartású, valószínűleg állati bolygatású, felnőtt csontváz (férfi?). Nagy, lekerekített végű, szabályos téglalap alakú sírgödörben feküdt (7. ábra 4.), a gödör h: 210 cm, sz: 73 cm, m: 84,3 cm, t: 68°, a csvh: 166 cm volt. A zárt

²⁴ ZALAI-GAÁL 1992; ZALAI-GAÁL 1992a, 1, 11. Zalai-Gaál István összefoglalása szerint: „Tíz nyújtott fekvésű csontvázat tártunk fel, amelyek egy nagyobb kiterjedésű, kora Árpád-kori temető részeit alkotják. A csontvázak lekerekített sarkú, sekély sírgödörben feküdtek. Több csontváz feje mellett ezüsből készült S-, illetve kettős S-végű hajkarikákat találtunk, az egyik csontváz szájában I. András korabeli, IX. típusú érem feküdt.”: ZALAI-GAÁL 1994, 13.

²⁵ Ezúton is megköszönöm Zalai-Gaál Istvánnak hogy a feltárása idevonatkozó teljes dokumentációját közlésre átengedte, az alábbiakban az ásatási naplót és az ásatási jelentést együtt használtam. Itt jegyzem meg, hogy a megírás idejére nem sikerült megtalálni a csontanyag őrzési helyét, sem a szarvasi Tessedik Sámuel, sem a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban, sem a SZTE Embertani Tanszéke, sem a TM Embertani Tára gyűjteményében, ezért nem történt meg a szakszerű meghatározás.

²⁶ A tájolást a csontvárajzokon jelölt É-i irányból mértem vissza.

²⁷ H9 = HUSZÁR 1979, 32., 9. típus.

7. ábra: Gyomaendrőd-Ugari-dűlő: a feltárt sírok rajza és leletei.
(Zalai Gaál István – Kovács László – Fazekas Fanni – Ősi Sándor)

állkapcsú koponyája csaknem teljesen a jobb oldalára fordult. A vázcsontok természetes helyzetben maradtak fenn, csupán a bal mellkas felét és kart érthette állati bolygatás, amelynek következtében a bal váll csontjai hiányosan maradtak meg, bordák kerültek át a jobb mellkasra és az orsócsont X alakban keresztelte a singcsontot. Mindkét alkar csontjai eredetileg a medencére voltak hajtva, a kézfejsontok a keresztcsont felett találkoztak. A kifelé fordult lábsontok párhuzamosan helyezkedtek el.

Melléklete nem volt.

5. sír. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, viszonylag jó fenntartású, bolygatatlan, felnőtt csontváz (nő?). Lekerekített végű szabálytalan téglalap alakú sírgödörben feküdt (7. ábra 5.), a gödör h: 175, sz: 60, m: 85 cm, t: 112°, a csvh: 145 cm volt. A zárt állkapcsú koponyája csaknem teljesen a bal oldalára fordult. A vázcsontok természetes helyzetűek voltak, csupán a térdben kissé behajlított bal láb csontjai fordultak kifelé. A karcsontok a törzs mellett nyújtva feküdtek, s csak a jobb combcsontot ért kézfejsontokat sikerült kibontani.
Melléklete nem volt.²⁸
6. sír. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, viszonylag jó fenntartású, bolygatatlan, felnőtt csontváz (nő?). Lekerekített végű, keskeny téglalap alakú sírgödörben feküdt (7. ábra 6.), a gödör h: kb. 170 cm, sz: 50 cm, m: 85 cm, t: 86°, a csvh: 147 cm volt. A leesett állkapcsú koponyája és a vázcsontjai természetes helyzetben maradtak fenn, a jobb kézfej a combcsontfej mellé, a bal a combcsontfejezre ért.
Melléklete nem volt.
7. sír. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, rossz fenntartású, bizonyára állati bolygatású, kisgyermek csontváz (inf. I.?). Lekerekített végű, széles, téglalap alakú sírgödörben feküdt (7. ábra 7.), a gödör h: 90 cm, sz: 44 cm, m: 85 cm, t: 78°, a csvh: 62 cm volt. Koponyáját a földnyomás összeroppantotta. Karjai a test mellett lehettek nyújtva, amint azt egy jobb alkarcsont és a bal kar csontjai tanúsítják. A mellkasának és medencéjének csontjai elkorhadtak, vagy állati bolygatás távolította el őket az egyik comb- és lábszárcsonttal együtt. A bal láb csontjai nyújtott helyzetét a síp- és szárcapocscsont mutatta, egy comb- (?) és lábszárcsont másodlagos helyzetben behajlított fektetést utánozott.
Melléklete nem volt.
8. sír. A 92/III. szelvény K-i sarkában került elő, s a „temetkezésből mindössze a baloldalán fekvő koponya és néhány csont maradt meg”. További dokumentáció feltehetőleg nem készült.
9. sír. Kisgyermek háton fekvő, nyújtott helyzetű, rossz állapotú, bolygatott csontváza, amelynek lábvégét a lábszárak közepétől esetleg a szelvény nyesésekor távolították el. Ovális alakúnak rajzolt sírgödörének (7. ábra 9.) hiányos h: 104 cm, sz: 47 cm, t: 84°, a hiányos csvh: 88 cm. Koponyája csaknem a bal oldalára fordult, a leesett állkapcsa előrecsúszott. A törzsének csontjait állati (?) bolygatás érthette, a karjai egykor a test mellett nyújtva feküdtek, de a jobb felkarcsont eltűnt, a bal pedig felső végével az állkapocs alá csúszott. A medencecsontokat is bolygatás érte. A lábsontok párhuzamosan nyújtva feküdtek, de a sípcsontok közepétől hiányoztak.
Melléklete nem volt.
10. sír. Háton fekvő, nyújtott helyzetű, viszonylag jó állapotú, kissé bolygatott, kisgyermek csontváz (inf. I.?). Ovális alakú sírgödörben feküdt (7. ábra 10.), h: 102 cm, sz: 38 cm, t: 74°, csvh: kb. 82 cm volt. Koponyája szétnyomódott, talán rá a sírrajzon nem látható állkapocsra. A vázcsontok természetes helyzetben maradtak meg. A jobb kar a test mellett volt nyújtva, a bal alkar pedig derékszögben a hasra hajlítva; a bal felkart bolygatás távolította el.
Mellékletek (7. ábra 10/1–2):
1–2. A koponya alól 2 apró, eltérő nagyságú, kerek metszetű, vékony bronzhuzalból készült S-végű karika került elő. 1. átm: 1,8 × 2 cm, huzalv: 0,1 cm, S-vég sz: 0,3 cm; s: 0,4 g,

²⁸ A sírleírás a bal lábszárcsontok és a sír széle között „egy nagyobb égetett agyaglap, edénytöredék”-et említett: ZALAI-GAÁL 1992a, 5–6., azonban ezt egy őskori lelőhelyen nem tekintettem a sír tartozékának.

2. átm: $1,4 \times 1,75$ cm, huzalv: 0,1 cm, a letört, hiányos S-vég sz: 0,26 cm, s: 0,3 g. Ideiglenes lt. sz: 92.75.

A szegényes leletanyagból két tárgy érdemel említést.

Az egyik az 1. sírban lelt érmecske, azaz I. András H9 típusú denárjának középső, mindössze 0,65 cm átmérőjű körülvágata (7. ábra 1/3.). Huszár Lajos a korábban önálló denártípusnak tartott (CNH I. 14. jelzetű) legjobban körülnyírt, azaz a legkisebb példányokat 1 cm átmérővel katalogizálta, magam az MNM Éremtárában még 0,85–0,95 cm átmérőjű körülvágatokat is mértem,²⁹ de ilyen parányit nem. A tárgyalt példányon kívül további 7 sírleletből való ilyen körülvágatról van tudomásom,³⁰ amelyek között semmiféle összefüggést nem ismertem fel.³¹

A másik említésre méltó tárgy ugyancsak az 1. sírbeli kétszeres fordulátú, ezüst, S-végű karikapár (7. ábra 1/1–2.), amelynek a kutatástörténetét legutóbb Szőke Béla Miklós tekintette át,³² s a többszörös S-végű karikákat illetően azt a végkövetkeztetést vonta le, hogy egyéb drótkészertípusokkal együtt a 9. század elején jelentek meg textil- vagy bőrszalagra fűzve vagy erősítve.³³ Nem találtam azonban konkrét utalást nála e karikák használati idejének végére, viszont Kralovánszky Alán³⁴ és Szőke Béla³⁵ nézetével szemben, miszerint a többszörös S-végű karikák a 10. század első felében voltak divatban, egyebek mellett³⁶ a gyomaendrődi példányok is jól keltezett bizonyítják,

²⁹ KOVÁCS 1997, 103–104., 16–17. táblázat.

³⁰ Egyelőre megmagyarázhatatlan az az igyekezet, amellyel a kortársak körülvágták I. András H9 típusú denárát olyannyira, hogy Réthy László még önálló érmetípusnak tekintette az ép, a kevésbé és jobban körülvágott pénzdarabokat (CNH 12, 13, 14). Az ezüstynereségre törekvő körülvágást valósággal kínálta az érme háromszoros (egy gyöngykörös, s beljebb két vonalkörös) szegélye, ezek mentén 1–3 szegélyt levágva, sikerült az 1,35–1,8 átmérőjű ép denárokat (CNH 12) 1,4–1,7, 1,35–1,65 és 1,25–1,55 cm átmérőjű körülvágatokra csökkenteni (= CNH 13). Ezek a körülvágatok akár a forgalomban is maradhattak, de senki sem fogadhatta volna el pénzként a 0,85–1,3 cm átmérőjű, csak az érme középrészével egyenlő kivágatokat (CNH 14), mert feltűnő mértékben voltak kisebbek az ép és kevésbé körülvágott példányoknál. Magyarázatul valamiféle amulett szerep adódhat, ugyanis e középrészek egyik oldalán a legbelső vonalkörben 3–3 sugáryalábból formált szárú, pontkörös közepű díszes kereszt maradt: KOVÁCS 1997, 101., 4. t. 3. (ép H9 típusú denár), 4. t. 7. (gyöngykör nélkül, két külső vonalkörrel), 9 (csak egy külső vonalkörrel), 4. t. 16. (csak középrész a belső vonalkörrel). A CNH szám utalás Réthy László éremhatározójára: RÉTHY 1899, I. 12.

³¹ KOVÁCS 1997, 103–104., 625 jegyzet: 1. Csanytelek (Csongrád m.)–Dilitor 23. sír; 2–3. Ellend (Baranya m.)–Szilfádú 50. és 98. sír; 4. Gyomaendrőd–Ugari-dűlő 1. sír; 5. Nagykőrös (Pest m.)–Barátságos 47. sír; 6–7. Szeghegy (Bács-Bodrog m.; Lovćenac/rég.: Sekić; opšt. Mali Idoš, Szerbia)–Telecska 4, 9. sír; 8. Várfalva (Torda-Aranyos m.; Moldovenești, jud. Cluj, Románia)–Jósika-kastély parkja (Consiliul Popular) 38. sír. Az eltemetettek nemi/életkori megoszlása: nő (1., 3., 5., 7.), felnőtt (4., 6., 8.), gyermek (2.). A pénzecske helye a sírban: a szájjüregben (3., 7.), a koponya mellett (1.), alatt (2.), körül valahol (4.), a mellkasban (5., 6.), a marokban? (8.).

³² SZŐKE – VÁNDOR 1987, 54–58.

³³ „...feltűnő, hogy a 9. század elején, amikor a karoling és késő avar kori műveltség közvetlen kapcsolatba került egymással, hirtelen az egész keleti frank birodalom keleti peremterületén elterjedt egy új ékszerelési forma: a fej két oldalát több pár ékszerrel díszítették – amiket csak úgy viselhettek, ha textil- vagy bőrszalagra fűzték, illetve arra erősítették őket. És ugyancsak ettől az időtől jelentek meg azok a »drótkészerek« is (a különböző spirálsüngős, a láncocskás csüngőjű és a pödrött, illetve többszörös S-végű karikák), melyeket már kifejezetten ez az új fejdísz, új viseleti mód hívott életre. Ennek a »drótkészersorozatnak« a végén áll az egyszerű S-végű karika.”: SZŐKE – VÁNDOR 1987, 58.

³⁴ KRALOVÁNSZKY 1957, 184; KRALOVÁNSZKY 1959, 339., Abb. 5.

³⁵ Kralovánszky Alán még megkülönböztetés nélkül állította sorba a késő avar kori és 10. századi többszörös S-végű karikák lelőhelyeit: KRALOVÁNSZKY 1959, 330–332., 3. ábra., ezt helyesbítette Szőke Béla 3 csoportos tagolásban: 1. (késő) avar kori temetők az avarság szűkebb határain belül, 2. az avarság településterületén kívül, 3. honfoglalás és kora Árpád-kori temetők. Az utóbbiakban ekkor még nem volt ismert éremmeléklettel kísért példány, ezért foglalhatott ő is állást a 10. század közepéig tartó használatuk mellett: SZŐKE 1962, 42–44.

³⁶ Pl. Pusztaszentlászló (Zala m.)–Deáksűrű 185. sír: itt a többszörös S-végű, ön–ölm ötvözetből készült karika társaságában egy 11. századi – talán Géza dux (1064–1074) által kibocsátott – denár hamisítványa is napvilágot látott: SZŐKE – VÁNDOR 1987, 41., 75. kép. 5.

hogy a használatuk a 11. század derekát is megérte.³⁷ Valószínű, hogy a kétszeres–többszörös S-végű karikák tipológiai elkülönítését követően ennek az ékszerfajtnak a viseleti és időrendi értékelése még a jövő feladata lesz.

Irodalom

- BAKAY 1978 BAKAY Kornél: Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung). StudCom 6 (1978)
- BÁLINT 1971 BÁLINT Csanád: X. századi temető a szabadkígyósi–pálligeti táblában (Tenth century cemetery in the Pál liget plot of Szabadkígyós). BMMK 1 (1971) 49–88.
- BÁLINT 1991 BÁLINT, Csanád: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11.
- DIENES 1965 DIENES István: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza története. I. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza. 136–174.
- HUSZÁR 1979 HUSZÁR, Lajos: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest–München.
- ISTVÁNOVITS 2003 ISTVÁNOVITS Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori leletanyaga (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). RGyNy 2 = MhkkÁ-ks 4. Nyíregyháza 2003.
- KOVÁCS 1973 KOVÁCS László: Gyoma-Kádártanya. Ásatási jelentés. MTA Régészeti Intézete Adattára, Dok. 11/2010. Budapest.
- KOVÁCS 1989 KOVÁCS László: A nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet (Ungarischer Friedhofsteil von Nagyhalász-Zomborhegy aus dem 10. Jahrhundert). ComArchHung (1989) 165–176.
- KOVÁCS 1997 KOVÁCS László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről (Über die ungarische Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken). VAH 7. Bp. 1997.
- KRALOVÁNSZKY 1957 KRALOVÁNSZKY Alán: Adatok az ún. S-végű hajkarika kialakulásának és időrendjének kérdéséhez. ArchÉrt 84 (1957) 175–186.
- KRALOVÁNSZKY 1959 KRALOVÁNSZKY, Alán: Beiträge zur Frage der Ausgestaltung, Chronologie und der ethnischen Bestimmung des sog. Schläfenringes mit S-Ende. StSl 5 (1959) 327–361.

³⁷ Miután I. András király (1046–1060) két denártípust veretett, s az első biztosan a H8 volt, mert I. (Szent) István király (1000–1038) H1 típusú denárát utánozta, valamennyi időnek el kellett telnie a 2. érmetípusának kibocsátásához, amely így az 1050-es évek tájától kerülhetett forgalomba.

- KÜRTI 1996 KÜRTI Béla: A honfoglaló magyar női viselet. Leletek és rekonstrukciók (Die Frauentracht der landnehmenden Ungarn. Funde und Rekonstruktionen). In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Szerk. Wolf Mária–Révész László. Miskolc 1996. 148–161.
- MARÁZ 1972 MARÁZ Borbála: Jelentés a Gyoma-Kádár tanyánál végzett helyszíni szemléről. Békéscsaba, 1972. november 15.
- M. NEPPER 2002 M. NEPPER Ibolya: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírletei (Grabfunde des 10.–11. Jahrhunderts im Komitat Hajdú-Bihar). MhkkÁ-ks 3. I–II. Bp. 2002.
- S. PERÉMI 1986 S. PERÉMI Ágota: Honfoglaláskorileletek Veszprém megyében. Előzetes jelentés. (Funden aus der Zeit der Landnahme im Komitat Veszprém) VMMK 18 (1986) 115–133.
- RÉTHY 1899 RÉTHY László: Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. I. Árpádházi királyok kora. Bp. 1989. [CNH]
- RÉVÉSZ 2001 RÉVÉSZ László: Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén (Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas – The Golden Harvest of Balota. Rich female graves from the time of the Hungarian Conquest around Kiskunhalas). Budapest–Kiskunhalas 2001.
- RÉVÉSZ 2008 RÉVÉSZ László: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). MhkkÁ-ks 5. Bp. 2008.
- SZÓKE 1962 SZÓKE Béla: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1. Bp. 1962.
- SZÓKE – VÁNDOR 1987 SZÓKE Béla Miklós – VÁNDOR László: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). FontArchHung. Bp. 1987.
- TOČÍK 1968 TOČÍK, Anton: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov-Cat. 3. Bratislava 1968.
- TORMA 1979 A szerkesztő [TORMA István]: Bevezetés. In: MRT 5. 7–10.
- TORMA 1982 A szerkesztő [TORMA István]: Bevezetés. In: MRT 6. 7–10.
- ZALAI-GAÁL 1992 ZALAI-GAÁL István: Ásatási napló. Endrőd Ugari dűlő I (3/123). 1992. szeptember 28–november 20. Kézirat, számozatlan. MTA Régészeti Intézete Adattára.
- ZALAI-GAÁL 1992a ZALAI-GAÁL ISTVÁN: Ásatási jelentés. Endrőd-Ugari dűlő I. (3/123). 1992. szeptember 28–november 20. Kézirat. MTA Régészeti Intézete Adattára.
- ZALAI-GAÁL 1994 ZALAI-GAÁL ISTVÁN Gyomaendrőd (Endrőd) – Ugari dűlő I (MRT 8. k. 3/123. lh.). RégFüz I/46. 12–13., Nr. 14

LELŐHELYEK A – Z-IG

MESTERHÁZY KÁROLY

Kulcsszavak: szkíta fejedelem, korai gepida temető, korai avar sírok, honfoglaló magyar temető, 13. századi nomád sír, településkutatás.

Keywords: Scythian prince, early Gepidic cemeteries, early Avar burials, Conquest period cemetery, 13th century nomadic burial, settlement archaeology

Schlüsselwörter: skytischer Häuptling, frühe gepidische Gräberfelder, frühawarische Gräber, landnahmezeitliches Gräberfeld, Nomadengrab aus dem 13. Jahrhundert, Siedlungsforschung

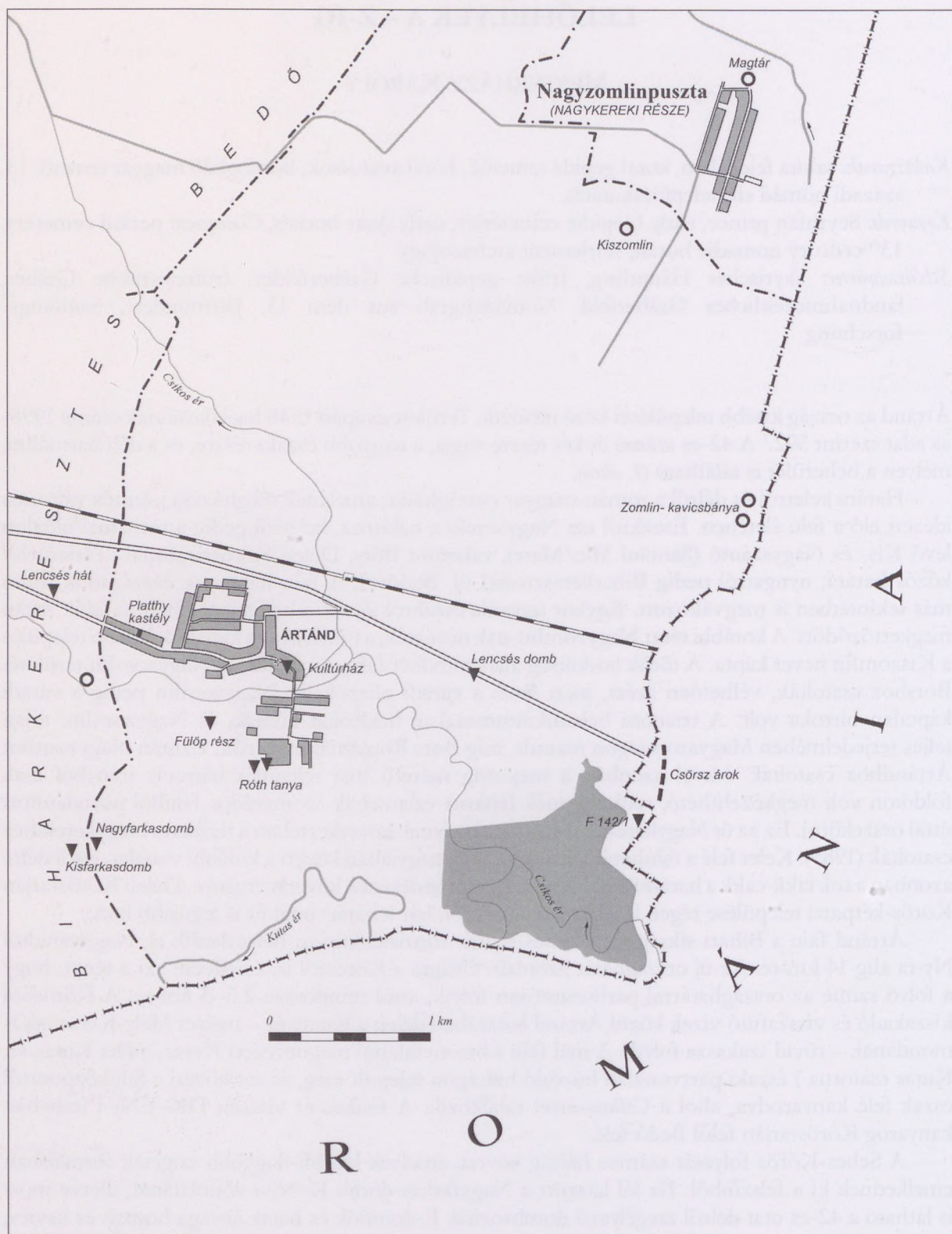
Ártánd az ország kisebb települései közé tartozik. Területe csupán 1546 ha, lakosainak száma 1998-as adat szerint 592.¹ A 42-es számú út két részre vágja, a nagyobb északi részre, és a déli harmadra, melyen a belterület is található (1. ábra).

Határa keletről és délről a román-magyar országhatár, amelynek meghúzása jelentős változást idézett elő a falu életében. Északról ma Nagykereki a határosa, keletről pedig a romániai oldalon levő Kis- és Nagyszántó (Santăul Mic/Mare), valamint Bors. Délen Köröstarjával (Tărian) volt közös határa, nyugatról pedig Biharkeresztessel ill. Bedővel. A falu határa az évszázadok során más tekintetben is megváltozott. Egykor ugyanis északról Zomlin határolta, amely az idők során megkettőződött. A korábbi részt Nagyzomlin-nak nevezték, a tőle DNy-ra kialakult kisebb település a Kiszomlin nevet kapta. A török hódoltság alatt mindkét falu elpusztult, és Nagyzomlin területét Borshoz csatolták, vélhetően azért, mert Bors a váradi püspökség, Nagyzomlin pedig a váradi káptalan birtoka volt. A trianoni békediktátummal új határokat húztak, és Nagyzomlin, talán teljes terjedelmében Magyarországon maradt, míg Bors Romániához került. Ezután Nagyzomlint Ártándhoz csatolták. Mivel azonban a majorság méretű mai település bármely irányból csak földúton volt megközelíthető, szükségesnek látszott valamelyik szomszédos faluból portalanított úttal összekötni. Ez az út Nagykerekiből épült ki, melynek következtében a területet Nagykerekihez csatolták (1985). Kelet felé a faluhatár a határátkelőig nagyjában követi a korábbi vonalat, ettől délre azonban a sok cikk-cakk a határkijelölő bizottság ténykedésének következménye. Délen Köröstarján Körös-kétparti települése régen is elzárta a Köröstől, bár a határvonal itt is legújabb kori.

Ártánd falu a Bihari síkságon, a Sebes-Körös törmelékkúpján helyezkedik el, Nagyváradtól Ny-ra alig 14 km-re. Az új országhatár azonban elvágta a Köröstől is, és elfedte azt a tényt, hogy a folyó szinte az országhatárral párhuzamosan folyik, attól mindössze 2,5–3 km-re. A Körösből kiszakadó és visszafutó vizek közül Ártánd határában délen a Kutas-ér – melyet Mély-Kutasnak is mondanak – rövid szakasza folyik. A mai falu a bizonytalanul megnevezett Kutas, (néha Kutas-ér, Kutas csatorna) északi partvonalán húzódó hátságon települt meg, és azt követi a faluközponttól észak felé kanyarodva, ahol a Csíkos-érrel találkozik. A Csíkos-ér viszont DK–ÉNy-i irányban kanyarog Köröstarján felől Bedő felé.

A Sebes-Körös folyását számos hátság követi, amelyek kisebb-nagyobb szigetek formájában emelkednek ki a felszínből. Ez jól látszott a Nagyfarkas-domb K–Ny-i vonulatánál, illetve most is látható a 42-es utat délről szegélyező dombsornál. E dombok és hátak anyaga homok és kavics, amely az építkezések egyik alapanyaga. Ennek megfelelően valamennyi dombot már korábban is használták alkalmi homok- vagy kavicsbányának. Az utóbbi évtizedekben három bánya is komoly méretű tevékenység színterévé vált. Legkorábban a zomlini homok- és kavicsbányát kezdték művelni (1939), és több évtizeden át folyt itt a kitermelés. 1966-ban az F 142/l-es határkönnél nyitottak egy kézi munkaerőre alapozó homokbányát, amelyet aztán addig bővítettek és fejlesztettek, hogy ma

¹ Kézikönyv 1998, 591.

1. ábra: Ártánd lelőhelytérképe. (Rajz: Ősi Sándor)

már mintegy egy négyzetkilométeres területen látható a talajvízből összegyűlt, nyílt bányató. A bánya jelenleg is működik. Meglepő módon régészeti feltárás a nagyüzemi bányászás megkezdése óta nem történt. A harmadik nagy bányatevékenység a falutól délre kezdődött, a Fülöp-résztől Ny-ra, és a falu alatti Kutas-értől délre az 1970-es években. Itt egy kb. 200 × 200 m-es bányató

keletkezett, de a kitermelést megszüntették. Egy pécsi vállalkozó ugyan az ettől délre levő területet is lehumuszosította, de röviddel ezután a deponált humuszt eladta a Biharkereszttest elkerülő út töltéséhez, a homokbányászt pedig el sem kezdte. Régészeti feltárás sem a bánya megnyitása előtt, sem utána e területen nem volt.

Ártánd-Kultúrház (Templom u.11.)

Teljes nevén Zám Tibor könyvtár és művelődési ház (2009 óta). A művelődési intézmény a református templom két oldalán áll, közülük a könyvtár épülete a 3. számot viseli, majd a református templom és parókia következik egy kis közben (Templom u.6). Az említett épületek a falu legmagasabb pontján állnak, telkeik végén a Kutas-ér kanyarog. Ennek partja megtelepedésre kiválóan alkalmas, és Ártánd K–Ny-i irányú főutcájának, a Rákóczi utcának déli oldala végig ezen a hátságon húzódik. A templomnál a főutcának egy dél felé kanyarodó leágazása van, ez a Templom utca, amely a művelődési háztól fokozatosan lejt az érig. Ott egy „híd” van rajta, inkább egy áteresz, és az utca tovább folytatódik a Róth-tanyáig. A művelődési vagy kultúrház épülete az utca vonalában húzódott, de 1976-ban átalakították. Az utcai szakasz felét lebontották, és a telek alsó, déli vége felé hosszabbították meg. A lebontott házrész alatti szakaszon M. Nepper Ibolya 14–16. századi sírokat talált az 1,5–2,5 m vastag feltöltésben, bizonyára a középkori cinterem területén. A legalsó szinten, a sárga agyag altalajba ásva „rongált házalap,” vagyis veremház részlete került elő. A ház betöltésében avar kori orsógombot és cseréptöredékeket találtak.² Ezért feltehető, hogy a veremház avar kori és az avar faluhoz tartozik. Mindezeket figyelembe véve az avar kori falu, amely azonos lehet az 1075-ös oklevél Rikachi-jával, a mai falu központjában feketett.

Ártánd-Kapitány-dűlő (előbb Róth-tanya, később állami gazdaság, majd Január l. tsz.)

A terület jelenleg több tulajdonoshoz tartozik (részben a nádudvari tsz. ill. Nádudvar Kft. és egy romániai faáru üzem lerakata). Az 1960-as években a volt Róth-tanya DNy-i sarkában még látható volt az a bányagödör, amelynek magjában a kezdeti bányagödör körbeásával Kralovánszky Alán és munkatársai egy avar temető maradványait mentették. A lelőhely 1930 óta ismert. Ekkor a tanya tulajdonosa, Róth József, alkalmi homokbányászt követően a debreceni Déri Múzeumnak ajándékozott egy hullámvonal(köteg) díszítésű fazekat, két bronzkarperecet, fülbevaló töredéket és gyöngyöket.³ A lelőhelyen Reszeghy Lajos, a Biharmegyei Régészeti és Történelmi Egylet titkára felkérésére a debreceni Déri Múzeummal közös költségen Sőregi János végzett hitelesítő ásatást. De mivel túlságosan is kis helyen próbálkoztak kutatóárokokkal, így újabb sírokat nem találtak. Sőregi beszámolója szerint Róth J. a leleteket a Nemzeti Múzeumban is bemutatta, de adott belőlük a Biharmegyei Régészeti Egyletnek is (Nagyvárad), 5–6 edényt pedig magánál tartott. Ezek alapján Sőregi legalább 10–12 sír elpusztulására következtetett.⁴

Egy, a Kralovánszky Alán hagyatékában talált temetőterkép szerint 1931-ben hat sír feltárására került sor (1931/1–6. sír), melyekről Kiss Attila tudósít. De 1931-ben nem volt ásatás Ártándon. Újabb leletmentő ásatásra 1955-ben került sor Kralovánszky A. vezetésével (1–43. sírok), majd 1956-ban tártak fel két kora vaskori urnasír mellett 198 avar temetkezést.⁵ 1957-ben több szakaszban szarmata telepnyomok mellett újabb 73 sír feltárását végezték el, így a sírszám 270-re emelkedett.⁶ Kiss A. összeállítása szerint 1955-ben az 1–43., 1956-ban a 44–49. és 1957-ben a 198–262. sírokat tárták fel.⁷ Ugyanakkor az ásatás dokumentációjában, amely csak a sírlapokat és az összesítő temetőterképet tartalmazza, 262 sír adatait találjuk meg, és a temető közlésekor is 262 sírt írtak

² M. NEPPER – MÁTHÉ 1977, 175; ADAM 2002, I. 26: tévesen a temetők között említi.

³ SŐREGI 1930, 48.

⁴ SŐREGI 1930, 79–85.

⁵ RégFüz I/9 (1958) 35–36.

⁶ RégFüz I/10 (1958) 37.

⁷ KRALOVÁNSZKY 1994, 37–38.

le. 1965-ig majd egy tucat sír edénye, benne a sírszámot tartalmazó cédulával, még leltározatlan volt, de az ADAM (2002) is 270 sírről tesz említést. A Régészeti Füzetekben közölt előzetesek más korszak sírjairól is értesítenek. Ezek azonban csak részlegesen szerepelnek az összesítő térképen (I–IV. számok alatt), és kora vaskorinak mondják őket.

Mivel Kralovánszky 1957-ben feltáratlannak tartotta a területet, levédette. Később azonban, elkerülve Debrecenből, az ásatások folytatása kérdésessé vált. Még egyszer, 1965 májusában helyszíni szemlét tartott az avar temető területén, de akkor már úgy vélte, sírok feltárására érdemlegesen már nem számíthat. Ennek ellenére M. Nepper I. 1976-ban a majorság (disznóhizlalda) épületei között, pontosabban nem jelzett helyen, kutatóárkaiban egy avar sírt talált.⁸ A temetőt Kralovánszky hagyatékában maradt sajátkezű rajzaival és az ásatási dokumentáció felhasználásával Kiss Attila készítette elő publikálásra.⁹

A temető feltárt része a késő avar korra keltezhető. A sírok tájolása zömmel NyÉNy–KDK, de vannak ellentétes tájolású sírok is (DK–ÉNY tájolással 50, 145, 149, 207, 235, 260, és az ún. 1931. évi sírok egy része), és vannak zsugorított temetkezések (40, 41, 122, 141, 159, 181, 232. sír). A férfi sírok leletanyagára az ún. indás díszítésű övveretek a jellemzőek. A griffes öveket három db szórvány veret és a 136. sír öve képviseli, ez azonban préselt lemezes technikával készült. Ebben a sírban egyélű, keresztvas nélküli tör is volt. Előfordulnak poncolt hátterű, virágmintás veretek, melyek hármas csoportosításban díszítették a több mellékszijas öveket (22, 37, 56, 76, 93. sír). A női sírokban kerek és ovális üveggyöngy csüngős fülbevalók, dinnyemag alakú gyöngyök, csont tűtartók, kettős csonkakúp alakú orsógombok, vaskések, kerek és négyzetes metszetű bronzkarperecek (82, 109 ill. 17, 67, 245. sír), rátétdíszes végű nyitott karperec (55, 229. sír), üvegbetétes fejes gyűrűk (162, 166. sír), csont írtartó téglék, sőtartó (71. sír), sok hullámvonal köteggel díszített, fekete-barna fazék (103 db), egy téglavörös ún. sárga kerámia (163. sír), egy palack, favedrek (17, 36, 68, 147, 149, 245. sír), bronzlemez merítőkanál (109. sír) voltak a jellegzetes leletek.

1957 táján a kerámia alapján Kralovánszky úgy vélte, hogy a 10. században is használták a temetőt, és így az avar-magyar kontinuitás fontos bizonyítékának tartotta. Kétségtelen, hogy a falu mai központjában levő telep és a Kapitány-dűlői temető összetartoznak. Valóban számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy Ártánd Rikachi nevű, avar kori előzményéhez tartozik mindkettő.

1976-ban az avar sír feltárásával egyidejűleg egy népvándorlás kori, gepida település földbeásott házát, és egy bizonytalan korú kemencét is talált M. Nepper I.¹⁰ A leletek alapján B. Tóth Ágnes a települést az 5. század középső harmadára keltezte, erőteljes szarmata hatásokkal.¹¹

Ártánd-Fülöp-rész

A Róth-tanyától, azaz az avar temető helyétől Ny-ra kb. 300 m-re, egy mélyedéssel elválasztva, lapos hátság húzódik a Kutas-ér déli oldalán. Az 1965–67 között végzett ásatásaink során e hátságon többször is végeztünk terepbejárást, és a szántásban Árpád-kori cserepeket találtunk. 1968 nyarán e hátság keleti széléhez közel nyitottunk egy 5 × 15 m-es szelvényt, amelyben két, félig földbe mélyített veremházat, egy árokészletet és néhány gödröt találtunk. A szelvényt annak az É–D-i irányú, kökénnyel benőtt dűlőnek a keleti oldalán jelöltük ki, amely az érpart déli oldalára fut ki, és amelynek észak felé való további meghosszabbítása a Rákóczi utcából DNy felé leágazó kis mellékutccal van egyvonalban. Ennek a dűlőnek a Ny-i oldalán az 1970-es években kavicsbányát nyitottak, amely a következő dűlőig húzódik nyugati irányban. Ezzel a lelőhelyet nagyobb részben megsemmisítették.¹²

⁸ M. NEPPER – MÁTHÉ 1977, 182: tévesen Biharkeresztes község neve alatt említik.

⁹ KRALOVÁNSZKY 1994, 37–103.

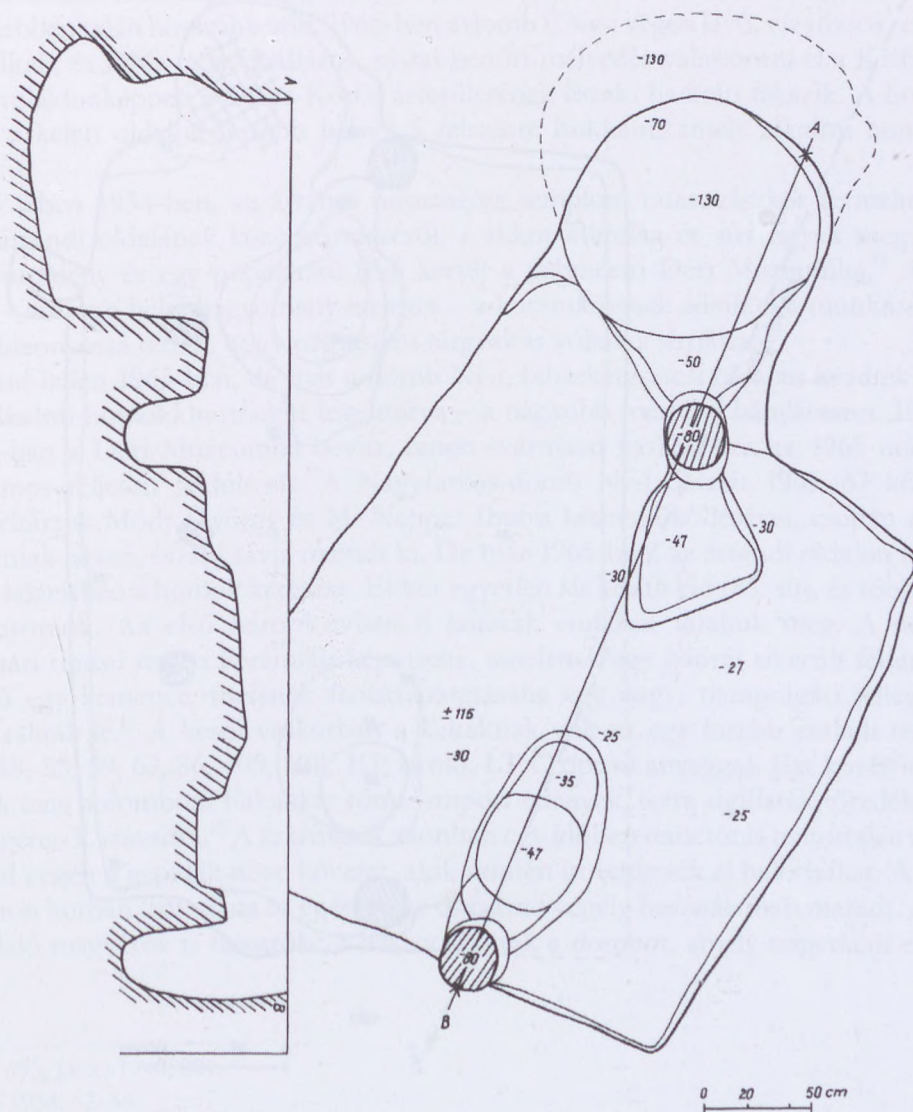
¹⁰ M. NEPPER – MÁTHÉ 1977, 182; B. TÓTH 2006, 18–19.

¹¹ B. TÓTH 2006, 121.

¹² RégFüz I/21 (1969) 55; MESTERHÁZY 1968, 62; MESTERHÁZY 1973, 101; MESTERHÁZY 1974, 219, 232–234.

1.ház: Szabálytalan négyszög alakú, kisméretű veremház, sarkai nagyjából a főégtájak szerint állnak. A Ny-i sarok a szelvényen kívül feltáratlan maradt. A rövidebb oldalak közepe táján egykor két ágasfa állt. Foltja 70–77 cm mélyen rajzolódott ki az agyagos altalajban. Rövidebb oldala 2,2 m volt, a vele szemben levő rövid oldal 2,6 m, a DK-i oldal 265 és az ÉNy-i 320 cm lehetett. Az északi saroknál egy 110 cm átmérőjű, lefelé öblösödő verem volt, amely 130 cm-re mélyedt a földfelszín alá. A ház padlója a jelentkezési szint alatt 25–30 cm között változott, mindkét cölöplyukhoz egy-egy sekélyebb gödör csatlakozott. Kemence nem volt a házban, vagy akkor pusztult el, amikor a verem elkészült. A verem alja enyhén homorodott. Oldala a ház belseje felé majdnem függőleges volt, észak felé közel 40 cm-rel bővült a szájnnyíláshoz képest. A verem és a ház egykorúsága ellen szól az ágasfa helye és a verem fala közti kis távolság, másrészt viszont a verem kialakítása a cölöp figyelembevételére utal, hiszen itt nem öblösödött a verem alja, másrészt kemence maradványainak semmi nyomát sem találtuk (2. ábra).

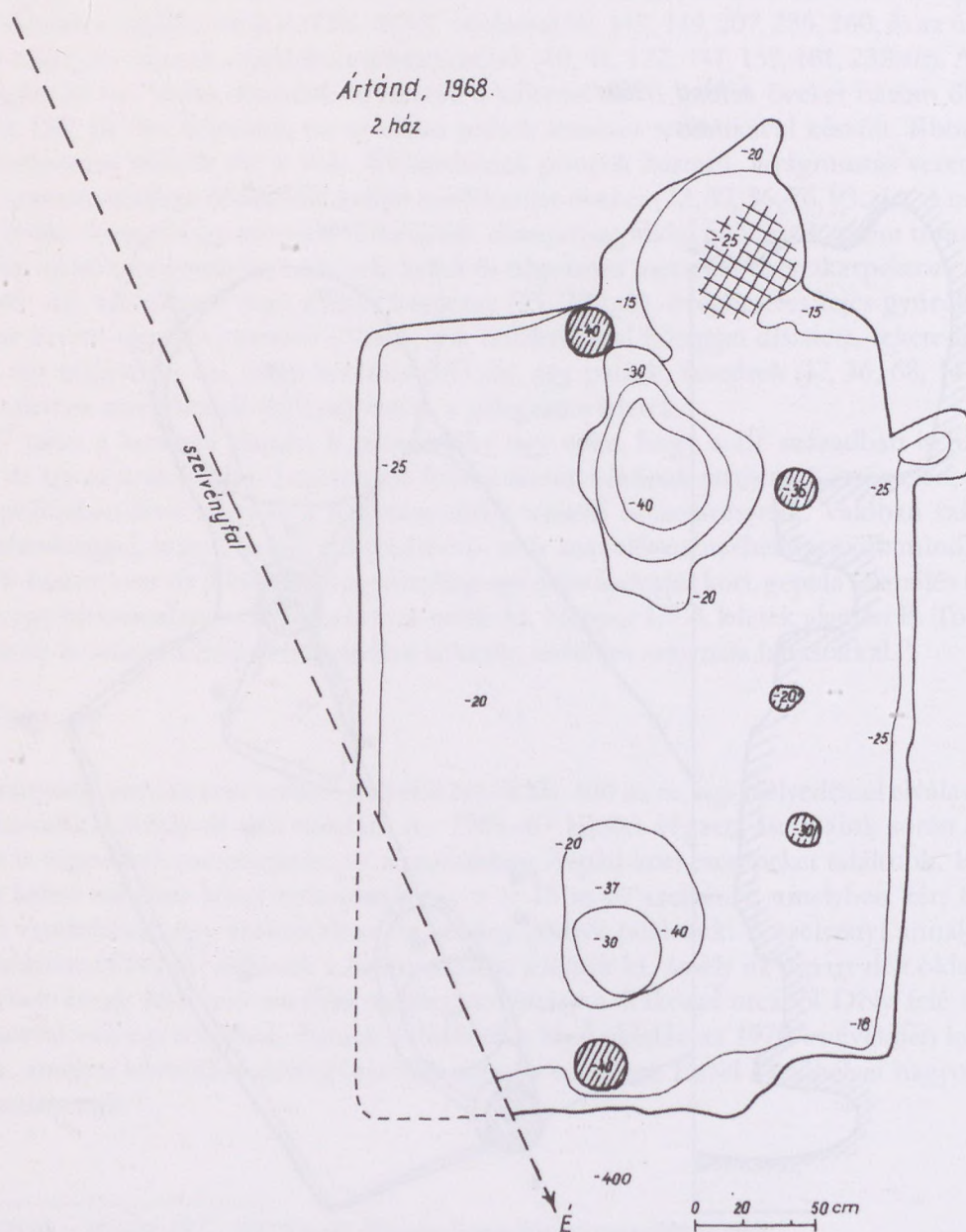
Ártánd, 1968.
1. ház

2. ábra: Ártánd-Fülöp-rész 1. ház. (Rajz: Vári Ágnes)

2. ház: Viszonylag szabályos, téglalap alakú, félig a földbe beásott veremház: rövidebb oldalai 200–220 cm között vannak, hosszabb oldalai pedig 300 cm körüliek. Jelentkezési szintje –60 cm-en volt, ettől további 20–25 cm-re mélyedt az altalajba. A rövidebb déli oldalon, a sarokhoz közel volt a ház oldalába bevált kemence, alja –25 cm-en, a ház padlójával azonos szinten feküdt. A rövidebb oldalak közepe táján a padlóba 40 cm-re mélyedt a két ágas cölöplyuka. Az északi cölöp előtt sekély ovális gödör volt, valamivel nagyobb a kemence száját szabadon hagyva a déli cölöp előtt is. A nyugati falon a kemence közelében kis, téglalap alakú bemélyedés volt, közelében pedig egy sekély cölöpnym, melynek szinte a párja jelentkezett 140 cm-re észak felé (3. ábra).

A házak leletanyagából 1973-ban válogatást adtunk.¹³ Azóta a sok költözés során a leltározatlan cserepek zöme elkallódott. A cserépüstök és hullámvonal köteggel, karcolt vonallal díszített, kézi korongolt edények inkább a 11. századra jellemzőek, de a kettős csomkakúp alakú orsógomb és a

3. ábra: Ártánd-Fülöp-rész 2. ház. (Rajz: Vári Ágnes)

¹³ MESTERHÁZY 1973, 3–5. t.

szögletes peremű fazekak korábbi időre vallanak. Ezért nagyon valószínű, hogy ezen a hátságon települt meg Ártánd falu népe, amely – az 1075-ös oklevél szerint királyi adomány folytán – a faluhoz tartozó szigettel együtt a garamszentbenedeki apátság birtoka lett.¹⁴ Míg tehát Rikach(i) népe az avarok maradékaira vonatkozhat, akik a mai falu területén laktak (kultúrház), és a Róth-tanyánál, az ér másik partján temetkeztek, Ártánd új lakói a Kutas-ér déli oldalán éltek, és a Nagyfarkas-dombon temetkeztek.

Ártánd-Nagyfarkas-domb

A falu DNy-i szélén, a főutcától (Rákóczi u.) délre mintegy 1300 m-re, nagyjából K–Ny-i irányban feküdt a Nagyfarkas-domb, amelynek Ny-i harmadánál húzódott, megközelítőleg É–D-i irányban Biharkeresztes és Ártánd határa. A határt ezen a szakaszon egy faszoros árok képezte, a domb gerincén egy magassági pontot jelzőkövel. Megközelítése a falu nyugati szélénél (Rákóczi u. 118.) dél felé menő dűlőúton célszerű, mert erre az útra ért ki egykor a domb keleti vége. Jelenleg (2010. augusztus 10.) a dűlőútról jól látszik az akácfákkal körbevett magassági pont, de a szántás szintje felett 1,5 m-rel, a dombból ennyi maradt hírmondónak. Csupán a nyugati oldalon van némi nyoma az egykori domborzatnak. A Nagyfarkas-domb hossza 300–350 m, de az egykor vízzel körülvett sziget régebben talán hosszabb volt. 1965-ben a domb ÉNy-i végén levő, vízállásos részen még fűzfa bokrok álltak, és DNy-ra is vízállásos, sással benőtt mélyedés választotta el a Kisfarkas-dombtól. A domb tulajdonképpen a Sebes-Körös árterületének északi határán fekszik. A homok a nyugati végén és a keleti oldalon is több helyen a felszínre bukkant, amely alkalmi homokbányászatra csábított.

Első ízben 1934-ben, az ártándi református templom tatarozásakor termeltek ki homokot a domb ártándi oldalának középső részéről, s akkor állítólag öt sírt figyelt meg Hámos Lajos. Ezekből öt edény és egy púposhátú fészű került a debreceni Déri Múzeumba.¹⁵ A fémtárgyakat azonban – amint a helyi hagyomány tartotta – a kocsmárosnak adták el a munkások. Az 1965-ös ásatások bizonyossá tették, hogy nemesfém tárgyak is voltak a sírokban.

Másod ízben 1965-ben, de már a domb Ny-i, biharkeresztesi oldalán kezdték meg – néhány apróbb alkalmi homokkitermelést leszámítva – a nagyobb mértékű bányászatot. Ezt bizonyította egy 1956-ban a Déri Múzeumba bevitt, innen származó vaskés,¹⁶ és az 1965 utáni ásatásoknál talált számos teljesen feldúlt sír. A Nagyfarkas-domb Ny-i oldalát 1965–67 között majdnem teljesen feltártuk Módy György és M. Nepper Ibolya közreműködésével, csupán a domb erősen bolygatottnak látszó, északi sávja maradt ki. De már 1965-ben, az ártándi oldalon is elkezdődött a faluhatár közelében a homok keresése. Ekkor egyetlen sír került elő (85. sír), és többnyire szarmata településnyomok. Az első három évben 8 korszak emlékeit találtuk meg. A neolitikumot az AVK esztári típusú festett kerámiája képviselte, amelynek egy gödrét sikerült feltárni. A rézkorra keltezhető egy kemence, melynek fenéktapasztásába egy nagy, tiszapolgári jellegű tárolóedény darabjait rakták le.¹⁷ A késői vaskorban a keltáknak volt itt egy kisebb családi temetője (11 sír: 8, 9, 34, 48, 53, 59, 67, 86, 105, 108, 117. sírok), LT C típusú anyaggal. Ezt követően a szarmaták telepedtek meg a dombon. Falujukat római import edények, terra sigillaták töredékei keltezik a 2. század végére–3. századra.¹⁸ A szarmaták azonban egy időben temetőt is nyitottak a területen. Őket a 4. század végén a gepidák népe követte, akik szintén itt temették el halottaikat. A gepida temető az egész hun korban, sőt utána is, egészen az 5. század végéig használatban maradt. A gepidák után a honfoglaló magyarok is temetőként hasznosították a dombot, amely szigetként emelkedett ki a

¹⁴ ÁMF I. 595; JAKÓ 1940, 201.

¹⁵ SÓREGI 1934, 52–53.

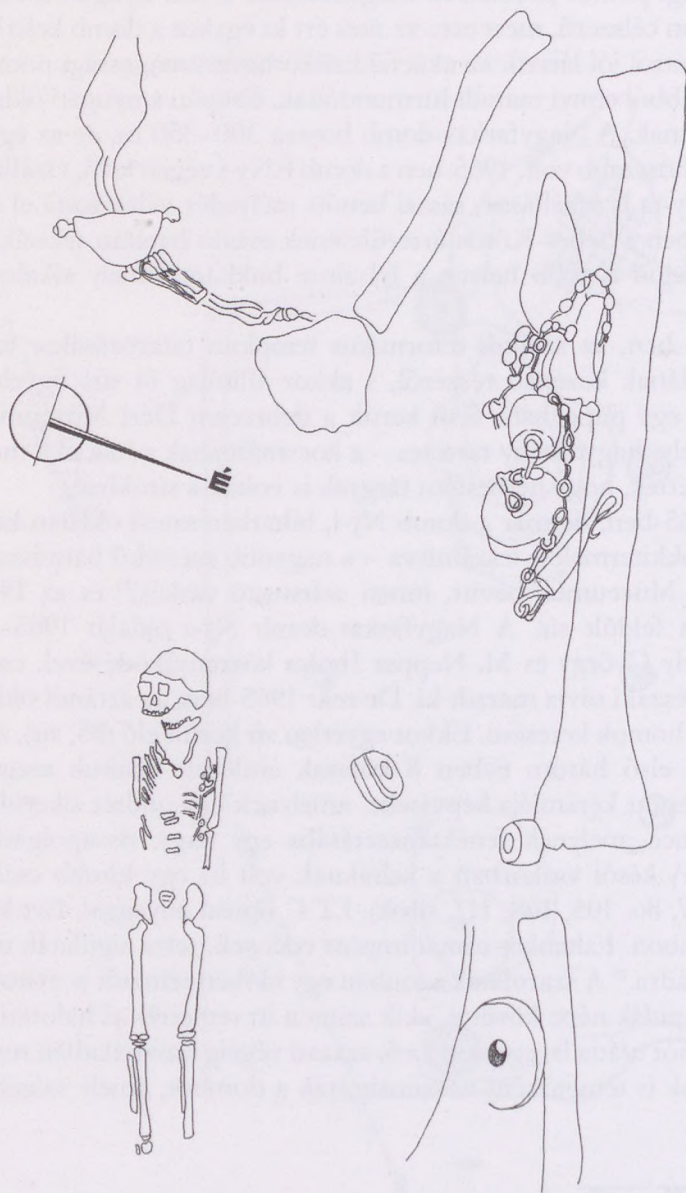
¹⁶ KRALOVÁNSZKY 1964, 36; MNM Régészeti Adattár 16.Á.I.; RégFüz I/9 (1958) 10.

¹⁷ M. NEPPER 1966, 431.

¹⁸ GABLER – VADAY 1986, 12. No.10.

Körösígy lenyúló lapályból. Az 1965–67-es éveket követően 1969-ben a szarmata település feltárása folytatódott az ártándi oldalon.¹⁹

A domb harmadik és egyben utolsó nagy pusztulási ill. ásatási periódusa 1973 tavaszán következett be, amikor a terület művelője, a biharkeresztesi Aranykalász Tsz az ártándi oldalon tolólapos munkagépekkel durván lehumuszosította a homokot tartalmazó, 100 m-nél is hosszabb szakaszt a domb teljes szélességében. Eközben a régészeti jelenségek és az anyag is megsemmisült, zömmel ismeretlen számú gepida temetkezés. A tolólappal felhalmozott földben 5. századi üveg poharat és gepida fibulákat találtunk a felszínen. A földmunkáról tudomást szerezve a Déri Múzeum júliusban és augusztusban újabb leletmentő ásatást kezdett, amelyet hol együtt, hol külön-külön Mesterházy Károly és M. Nepper Ibolya végeztek (a 178–199. sz. sírokat a 181–185 kivételével M. Nepper Ibolya, a 181–185 és 200–209. sírokat pedig Mesterházy K. tárta fel). A szarmata telep 66 objektumát M. Nepper I., 15-öt pedig Mesterházy K. ásta meg.²⁰

4. ábra: Ártánd-Nagyfarkas-domb 185. gepida sír rajza (Szilágyi Éva).

¹⁹ RégFüz I/. (1970) 43.

²⁰ RégFüz I/. (1974) 53, 57.

1973-ban csak három korszak emlékeit sikerült megfigyelni. A szarmata település mellett későbbi szarmata temetkezések is előkerültek, de legjelentősebbek a hun kor utáni gepida sírok (178, 182, 185. sír) (4. ábra), és a honfoglalás kori temető tömbjétől jelentős távolságban levő egyetlen magyar temetkezés, a rozettás lószerszámos 207. sír volt. A 206. sír D–É-i tájolással a korszak egyik hiteles kovács sírja (két fogó, kalapács). A következő évben (1974) M. Nepper I. tovább folytatta a temető feltárását, de már zömmel szegényes szarmata temetkezéseket talált (210–237. sír).²¹ Nagy valószínűséggel a gepida temető legnagyobb része elpusztult, részben még az 1934-es földmunkáknál, és azután 1973 tavaszán, a gépesített homokkitermelés megkezdésekor. A homokbánya gödrét aztán visszatemették, és a felületet elegyengették. Csak a magassági pontot jelző kő és a domb északi és déli környezete mutatja a felszín másfél méteres lesüllyesztését. A bányagödör visszatemetésekor a feltáratlan rész is teljesen elpusztult.

A Nagyfarkas-dombon leginkább a 10–11. századi temető feltárása történt szakszerűen. Ez annak köszönhető, hogy a temető egy tömbben volt, amelyet viszonylag szakszerűen tárhattunk fel. A temető magjában egy rozettás lószerszámos, ezüst lemezekkel díszített nyergű nő (6. sír) ill. családja feküdt, és ezt vette körül három szárnyon a temető 152 sírja. A legkorábbi sírok a főtengelyben, Ny felé egyre fiatalabb csoportokban helyezkedtek el. Délen ehhez csatlakozott egy sírsorokból álló jobbszárny, az északi szárny pedig java részben elpusztult az alkalmi homokbányászásnak köszönhetően. A temető időrendje a számos pénzleletes sír alapján elég pontosan meghatározható. A temetkezés Kálmán király korában szűnt meg. A temető tengelyében levő női és leány sírokban karperecek, nyakperecek, egyszerű és S-végű hajkarikák, gyűrűk, valamint I. Istvántól Andrásig terjedő időszak pénzei voltak. A szárnyakon csak egyszerű huzalkarikákat, gyűrűket, S-végű hajkarikákat és Andrástól Kálmánig terjedő időszak pénzeit találtuk. A férfi sírokban többnyire csak pénz volt a melléklet, vagy az sem. A temető tömbjétől távol, az ártándi oldalon egy második rozettás lószerszámos sír került elő (207. sír), karoling-normann kengyellel (5–6. ábra).

A szarmata és gepida temető feltárása már sok kívánnivalót hagy maga után. Pl. összefüggéstelenné vált a felületek egymáshoz való viszonya, nem készülhetett egységes temetőtérkép, a feltárt objektumok dokumentáltsága gyakran nem kielégítő. A telepfeltárás még ennél is nagyobb hibákkal folyt. Ennek ellenére a honfoglalás kori temető országosan fontos, a gepida temető pedig ismertté válása óta nemzetközi viszonylatban is nagy érdeklődésre tart számot. Az első év jelentős ásatási eredményeit követően²² mind a honfoglalás kori temetőről, vagy egyes kiemelkedő sírjairól (6, 20, 207. sír),²³ mind a gepida temetőről számos tanulmány jelent meg. Ez utóbbi annak is köszönhető, hogy 1971-ben Bóna István kulcsfontosságúnak ítélte az ártándi germán sírokat a hun kort megelőző és hun kori gepida megtelepedés, és a kérdéses időszakra vonatkozóan a gepida emlékek meghatározása szempontjából.²⁴ Ugyanakkor Párducz Mihály reflexiója is fokozta az érdeklődést.²⁵ Az ásatók részéről előbb a gepida-tűring kapcsolatokról,²⁶ majd az ártándi, gepida emlékek lehetséges Visztula-vidéki kapcsolatairól született rövid beszámoló.²⁷ Miután a leletek a debreceni Déri Múzeum állandó kiállításába is bekerültek (1978), nagyobb nyilvánosságot és hozzáférhetőséget kapott a becses anyag. B. Tóth Ágnes a korai gepida kultúra szempontjából értékelte a hozzáférhetőség szempontjait, maximálisan figyelembe véve a nagyfarkas-dombi temetőt.²⁸ Majd 1996-ban Féltoronyban (Halbturn, Burgenland) készült egy Hunok+avarok c. kiállítás, melyen az ártándi, germán leletek közül is kiállítottak néhány darabot. Ehhez egy rövid értékelés is született,

²¹ RégFüz I/. No. (1975) 71.

²² MESTERHÁZY 1965, 61–66; MESTERHÁZY 1966, 99–102.

²³ MESTERHÁZY 1980a, 98–99, 101, 5–9. kép; MESTERHÁZY 1980b, 295; MESTERHÁZY 1982, 51; MESTERHÁZY 1990, 50; MESTERHÁZY 1996, 211–14.

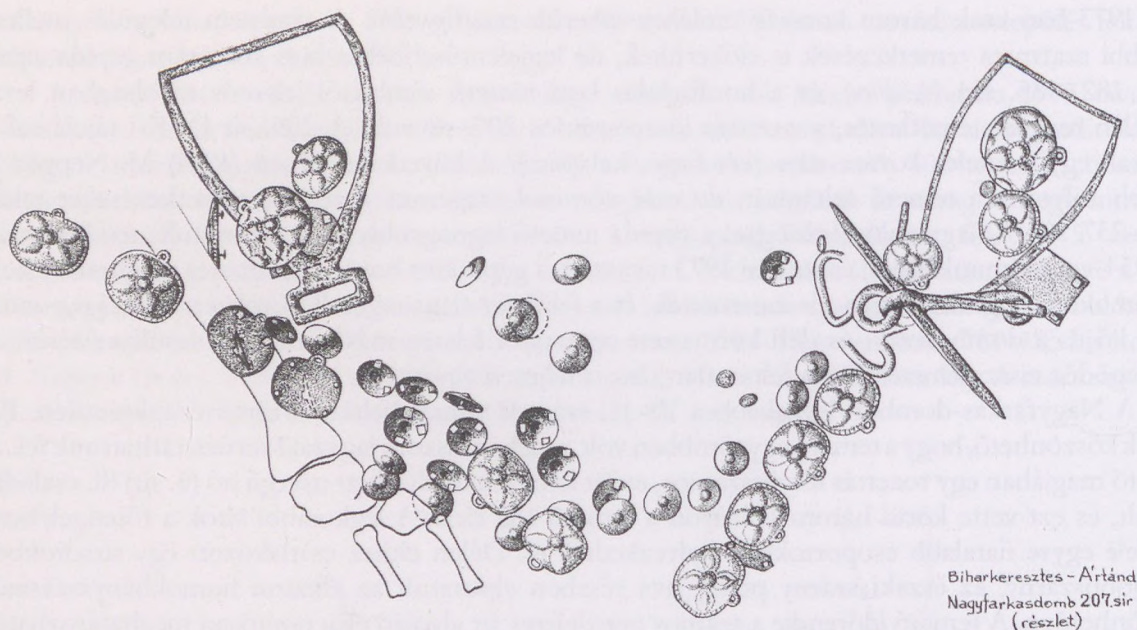
²⁴ BÓNA 1971, 274.

²⁵ PÁRDU CZ 1974, 199–200.

²⁶ MESTERHÁZY 1984, 77–84.

²⁷ MESTERHÁZY 1989, 185–202.

²⁸ B. TÓTH 1993, 58; B. TÓTH 1998, 119; B. TÓTH 1999, 20; B. TÓTH 2000, 168–69.

5. ábra: Ártánd-Nagyfarkas-domb 207. sír részletrajza (Szilágyi Éva).

névlegesen az ásatók szereplésével is.²⁹ Ezt követően Istvánovits Eszter társszerzők nélkül írt áttekintést a teljes leletanyag bizonyos tárgycsoportjairól (csatok, fibulák, fegyverek) egy caeni (Franciaország) előadás kapcsán, melyben hangsúlyos szerepet kaptak illusztrációban is az ártándi leletek.³⁰ Miután a Déri Múzeum kiállítását lebontották, a felszabadult anyagokból Lengyelországban készült egy vándorkiállítás, ahol addig közöletlen tárgyak sorát állították ki.³¹ Nyilvánvalóvá vált az is, hogy a leletek közöletlensége nem akadályozta felhasználásuknak. És bár a gepida leletek corpusából a két Farkas-domb temetője az ásatók jóvoltából kimaradt, a részfeldolgozások mégis elkezdődtek,³² és a nemzetközi kutatás számára is kezdenek hozzáférhetőbbé válni.³³

A Nagyfarkas-domb gepida temetőjében a legkorábbi sírokat még D–É-i tájolással temették el. Sírmellékleteik közül a kerámia a késő szarmata kori, erőteljesen római provinciális hatásra kialakult edények sajátosságait mutatja, de gyéren előfordul ez a hatás a fémanyagban is (fibulák). Az 5. században, a hunok megjelenésével É–D-i tájolású alán, vagy velük rokon népesség költözik a gepidák közé, majd a hun kor után, talán a kereszténység hatására valamennyien a Ny–K-i tájolarra térnek át. Fémművességüket erőteljesen befolyásolta a római birodalmi fémmegmunkálás. Átvesszik az ékvésés technikáját, és saját készítményeiken is teret nyer ez a díszítési mód, előbb a kisméretű csatokon, fibulákon (182, 185. sír). A kerámiában az 5. század első felében, főleg a hun korban a „hun kori” korsók a jellegzetesek, elterjed az edény felületének besimított díszítése. Ugyanerre a csoportra jellemző az a viseleti mód is, amely Attila udvarának előkelőinél is feltűnt az idegeneknek, a cipő- vagy csizmacsatok használata, a kettős öv viselete. Az 5. század utolsó negyedében a közösség felbomlott, a temető használata megszűnt.

A szarmata település a terület szarmata megszállását követően a második század utolsó évtizedeire tehető. Ezzel egykorú temető is volt a dombon, amely a 3. század végével szűnhetett meg. Bár a településen csak kevés házat lehetett megfigyelni, és inkább a kerek gödrök egymásra ásva egymásra építve uralkodott az ásatási jelenségek között, az egyetlen hatoszlopos ház nagy valószínűséggel

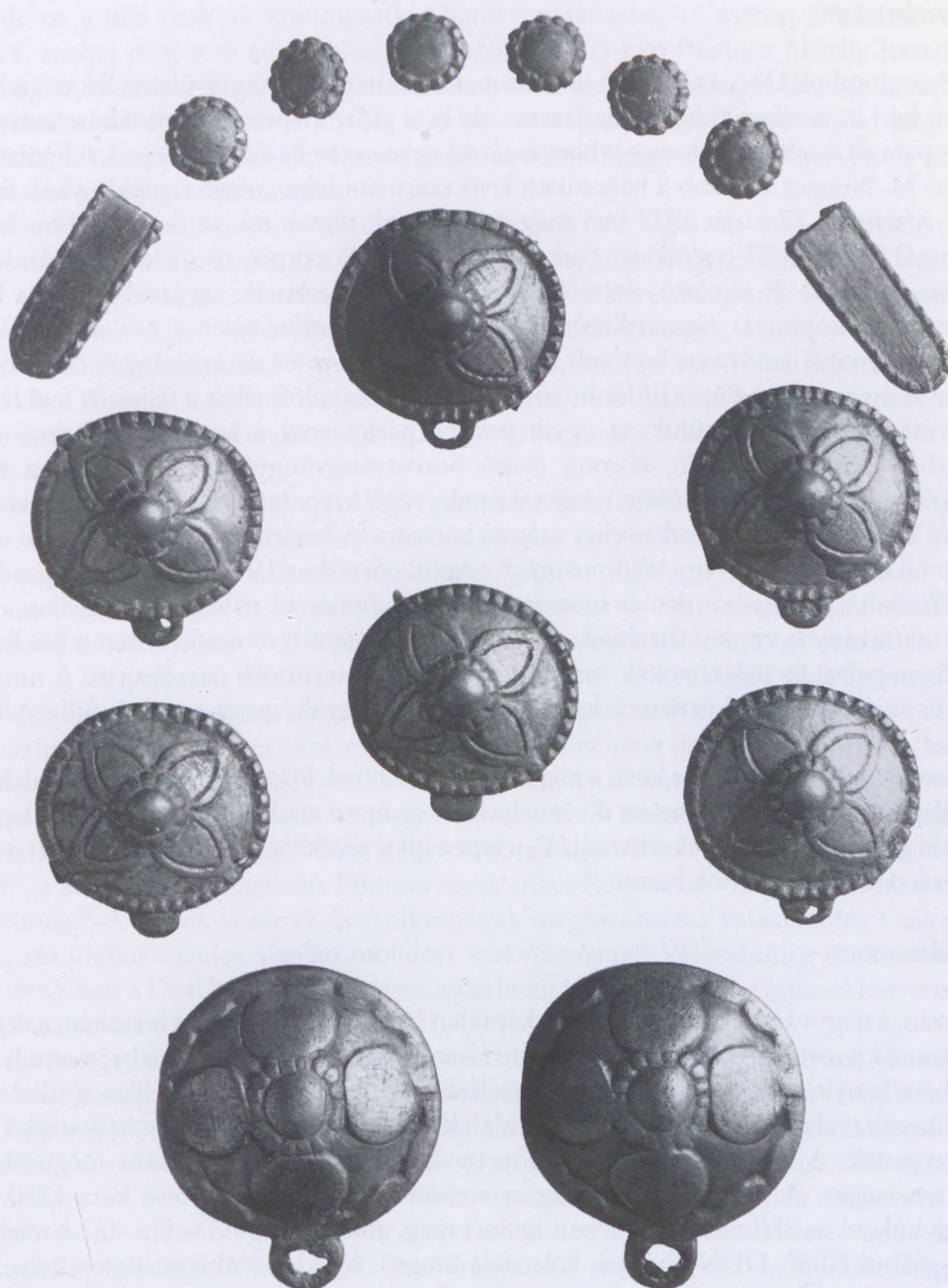
²⁹ ISTVÁNOVITS – MESTERHÁZY – M. NEPPER 1996, 113.

³⁰ ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1999, 76–88.

³¹ M. NEPPER 2005, 7–21.

³² MESTERHÁZY 2007, 265–93; MESTERHÁZY 2009, 73–95.

³³ TEJRAL 1988, 267; BIERBRAUER 2006, 167.

6. ábra: Ártánd-Nagyfarkas-domb 207. sír, szügyelődíszek (D. Erdőkürti Zsuzsanna).

nem szarmata kori,³⁴ hanem a korszak hasonló építményeivel egyezően germán (gepida) épület maradványa. Mindez eléggé bonyolítja a Nagyfarkas-domb településtörténetének „stratigráfiáját.” Meg kell azt is jegyeznünk, hogy az a szarmata teleprész, ahol a hatoszlopos ház előkerült, a gepida temető két nagyobb tömbje között, a domb kötött, agyagos talajú részén került elő. A ház gödrét az északi oldalon majd 100 cm távolságban ökolnyi folyami kavicsból kirakott „kövezet” vette körül, jelezve az egykori felszínt. Kétségtelen azonban, hogy a gepidák faluja ebben az időben a Róth-tanya területén volt, s ez a ház a Nagyfarkas-dombon valamilyen speciális szerepet töltött be. A település egy része közöletlen maradt.

³⁴ M. NEPPER 1982, 136–37; B. TÓTH 1994, 289.

Ártánd-Kisfarkas-domb

A Nagyfarkas-dombtól DNy-ra kb. 200–250 m-re, már Biharkeresztes területén fekszik a Kisfarkas-domb. 1966-ban itt is elkezdődött a rendszeres, de kézi erőre alapozott homokbányászás, melynek során 25 gepida sírt mentettünk meg a bányászással egyeztetve és egyidejűleg. A feltárást 1971-ben és 1972-ben M. Nepper I. előbb a helyszínen levő szarmata telep, majd a gepida sírok feltáráásával folytatta.³⁵ A temető 27. sírját 1972-ben még mi magunk tártuk fel, az összes többi M. Nepper I. Az általunk feltárt 1–27 (valójában csak 26) sírt a gepida corpus megjelenése után közöltük.³⁶ A sírok zöme még D–É tájolású, de előfordul a Ny–K-i tájolás is, ráadásul éppen a hun korra jellemző torzított koponyás rátemetkezésnél (19. sír). A temetőrészen a női sírok voltak döntő többségben. A temető szerkezete laza volt, helyenként 20–22 m-es sírtávolsággal. A női és gyermek sírokban az aláhajtott lábú fibula különböző variációi mellett előfordult a félkörös fejű lemezfibula is, két ékvéséses övcsat (közülük az egyik pontos párhuzama a hódmezővásárhely-sóshalomi temetkezésből ismert tárgynak), korong alakú borostyángyöngyök, kettős csonka kúp alakú orsógombok, sugaras hátú fémtükrök, megvastagodó végű karperecpár, durva, szabadkézi fazekak és szürke és vörös provinciális edényeket utánzó kerámia. A kerámián a teljes felületen jelentkezik egy minta nélküli besimítás vagy hálómustra. Az egyik női sírban lándzsa volt. A leggazdagabbnak tűnő sírt kirabolták, szegycsontján és keresztcsontján nagyméretű zöld patina téglalap alakú foltja jelezte nem szokványos viseleti darabjait. A Nepper I. által feltárt temetőrészen teljes fegyverzetű (kard, lándzsa, pajzs) férfiak is voltak, az egyik kard három rétre volt összehajtva. A női sírokra itt négyzetes és ovális csatok, kisméretű lemezfibula és gyöngyök, gombos végű fülbevaló voltak a jellemzőek.³⁷

A szarmata település azonos korú a nagyfarkas-dombival. Házak itt sincsenek, csak különböző méretű, főleg kerek gödrök, összesen 47, amelyekből az ásató afrikai „párhuzamok” alapján kerek, felmenő falú gabonatarlókat rekonstruált. A telepen ipari tevékenység nyomait lehetett megfigyelni (nagyméretű salakdarabok, sok hamu).³⁸

Zomlin-kavicsbánya

1940 tavaszán, a nagyváradi latin szertartású káptalan barát-zomlin-pusztai birtokán, az egykori, ma már nem létező kiszomlini tanyától kb. 250 m-re K-re Felbermann Lajos és Liebermann Jenő kavics- és homokbányát nyitottak. A munkások elbeszélése szerint 100–120 cm mélyen sírokat találtak. A belőlük előkerült, valamint a sírok közelében talált leleteket május 19-én beszolgáltatták a debreceni Déri Múzeumnak. A leletbejelentést nem követte ásatás.³⁹ A lelőhely pontos meghatározása ma már nem lehetséges. A kavicsbánya a magyar-román közúti határátkelőtől É-ra 1250 m-re, egy kb. 1000 m hosszú és 250 m széles sávban nyílt meg, amely a G2–G3–G6–G7 határvölgyek által jelzett, nagyjából ÉÉK–DDNy irányú, kelet felé kiugró, téglalap alakú területen helyezkedett el. A bánya használata idején kizárólag kézi munkaerőt alkalmaztak, és ennek során fokozatosan az egész területet bevonták a kitermelésbe. A bánya területén jóval később, 1953 júliusában Csalog József végzett leletmentő ásatást, és ekkor két jelentést is készítve leírta a földrajzi környezetet. Míg az első jelentésben egy 600 × 800 m-es kiterjedésű dombról írt, a másodikban már csak egy 600–700 m széles és 300–400 m hosszú dombról tesz említést. A bizonytalanul megállapított kiterjedésű domb a Körös törmelékkipján helyezkedik el, és Csalog megfigyelése szerint NyÉNy felé főleg kavics, DK felé homok volt a fő alkotórésze.⁴⁰ Csalog szerint a dombnak akkorra már mintegy a kétharmad részét kibányászták és elszállították. Csalog leletmentéséhez egy helyszínrájzot

³⁵ RégFüz I/26. (1972) 47; RégFüz I/ (1973) 97.

¹ MESTERHÁZY 2007, 265.

³⁷ ISTVÁNOVITS 1999, 76, 82, 13–15. kép.

³⁸ M. NEPPER 1981, 67.

³⁹ SÓREGI 1939–40, 100–102.

⁴⁰ Csalog J. jelentése MNM Régészeti Adattár 47.N.II. és 5.A.I. Ez utóbbi az előbbi jelentés rövidebb változata.

is adott, de ez a rajz csak az értelmezetlen határvonalat jelzi, az ásatást a határkövekhez nem viszonyítva, azokat meg sem említve, vagy ábrázolva. 1965-ben Párducz Mihály használta fel ezt a helyszínrajzot, természetesen Csalog ásatása helyének bizonytalanságát nem érintve,⁴¹ de ő már egy szintvonalas térképrészletet is közölt, amelyen szerepel a kavicsbánya akkori kiterjedése és a határkövek is, viszont jelkulcs nélkül, azaz értelmezetlenül hagyva a térképen látott jeleket, sőt a szövegben sem jelezte értelmezésüket.

A kavics- és homokbánya évtizedeken át üzemelt, és régészeti leletek minden bizonnyal folyamatosan kerültek elő, amint arról a Déri Múzeum néprajzos igazgatójának, Balogh Istvánnak 1952. nov. 15-i jelentése is tanúskodik. Balogh szerint a kavicsbányából rendszeresen kerülnek elő kb. 1–2 m mélységből kelta típusú fületlen, korongolt edények, s ezekből kettőt már be is szolgáltatott a Déri Múzeumba.⁴² Egy hónappal később, dec.11-én a MNM Adattára megbízásából Nyíregyházáról Risztics Emilia is megnézte a lelőhelyet, de a télies időre tekintettel nem tapasztalt veszélyeztetettségre utaló nyomokat. Értesülése szerint csak a következő év tavaszán esedékes a munka folytatása.⁴³

1953-ban, mint jeleztük, Csalog József végzett a kavicsbányában egy kisebb leletmentést. Ennek előzménye az volt, amint Csalognak az Archaeologiai Értesítőben megjelent rövid jelentéséből kitűnik,⁴⁴ hogy a debreceni útfenntartó vállalat leletek, régészeti meghatározással lószerszám díszek és vaseszközök előkerülését jelentette. Csalog szerint 6–7 sír leletei voltak elkülöníthetők a szórványleletek között. Július 7–11 között végzett leletmentése során a termőföldtől ill. humusztól megtisztított új bányarészen több sír fenekének néhány cm-es betöltését sikerült megfigyelnie. A sírok többsége azonban szarmata kori mellékleteket tartalmazott. Hasonló korú leletek a leletmentés előtt elpusztított sírokból is kerültek elő. Ezeken kívül néhány sírfoltból bronz- és kora vaskori edények töredékeit is sikerült begyűjtenie. Csalog az ásatási dokumentáció jelentésében egy fontos megjegyzést is tett: eszerint az ásatást megelőzően a Déri Múzeumba került preszkíta leletek a kavicsbánya DK-i sarkából valók.⁴⁵ Még jellemzőbb a Hajdú-Bihar-megyei Néplap rövid híradása az ártándi, „a szkítákat is megelőző kimmer sírok maradványairól,” melyeket lószerszámdísznek határoztak meg.⁴⁶ A leletek korának és etnikumának meghatározása valószínűleg Csalog Józseftől származik, aki Gallus Sándor alapján mondott szakvéleményt. Valószínűleg ezek azok a tárgyak, amelyeket 1953-ban a Déri Múzeumban restaurálatlanul beleltároztak.⁴⁷ Ugyanekkor vették leltárba Csalog J. leletmentésének tárgyait is.

1953 őszén egy, később európai hírnévre szert tett lelet került elő, amelynek azonban nagyon kalandos sorsa kerekedett. Ez ugyanis a találók ajándékaképpen két teljes évig a nagyzomlini iskolában lappangott, nemesfém ékszereit pedig eltitkolták, szétdarabolták és elosztották egymás közt a találók. Az előkerülésre akkor derült fény, amikor Kralovánszky Alán 1955 decemberében a Róth-tanyában az avar temető leletmentését végezte. Ellenőrzésképpen felkereste a zomlini kavicsbányát, és itt tudta meg, hogy két évvel korábban egy olyan sírleletet találtak, melyben bronzedények és vastárgyak is voltak. Az aranyakról mélységesen hallgattak. Kralovánszky azonnal a zomlini iskolába sietett, ahol valóban megtalálta az említett tárgyakat, majd azonnal a Déri Múzeumba szállíttatta őket. Élve a gyanúperrel, hogy nemesfémek is tartozhattak a lelethez, visszautazott Ártándra, és Módy György teremőrrel (aki akkor éppen egy szűk éve szabadult a

⁴¹ PÁRDUCZ 1965, 1. kép.

⁴² Balogh István jelentése MNM Régészeti Adattár 25.N.I.

⁴³ Risztics E. jelentése MNM Régészeti Adattár 25.N.I. összezsárolva Balogh I. jelentésével

⁴⁴ CSALOG 1955, 95.

⁴⁵ Csalog J. jelentése MNM Régészeti Adattár 47.N.II. és 5.Á.I.

⁴⁶ n.n. 1953.

⁴⁷ DM ltsz. 53.11.1. – 53.11.3. A debreceni múzeumban a régészeti gyűjtemény jele a IV, ezzel a római számmal kezdődik minden régészeti tárgy leltári száma. 1953-ban azonban átmenetileg, minisztériumi rendeletre, egyetlen, egységes szaporulati leltárkönyvet kellett vezetni, ezért ekkor a leltári szám előtt hiányzik a gyűjteményre utaló római szám.

koholt vádak alapján kiszabott börtönévekből), a járási főállatorvossal, dr. Márky Ivánnal, és dr. Kiss István körorvossal nagy nyomozásba kezdtek, és sikeresen begyűjtötték a sír teljes anyagát.⁴⁸

A zomlini kavicsbányában utoljára 1956 márciusában Kralovánszky A. végzett leletmentést vagy helyszínelést, amelyről narancssárga papírra készült térképvázlat tanúskodik, rajta egy 1955 júliusban feltárt sír jelölésével. A helyszín azonban csak az országhatártól való távolságot mutatja, azaz a lelőhelynek egyetlen koordinátája van. A térkép szarmata gödörmaradványokat jelez.⁴⁹ Sem az 1960-as években, sem később nem érkezett hír Zomlinból régészeti leletek előkerüléséről. A homokbánya a gazdaságtalan kitermeléssel kimerült, és néhány éve a felszínt elegyengették, a gödröket visszatöltötték, de a talaj termőképessége még nem állt helyre.

A kavicsbányában 1940-ben megmentett leletek két időrendi csoportba tartoznak. Ezek közül a magyar középkor ritka emlékei a láncpáncél maradványok és a különösen ép, nyolc páncéltörő, acél nyílcsúcs. (7. ábra)

Talán ebbe a csoportba tartozik egy csikózabla is. Minden kétséget kizáróan 13–14. századig továbbélő fegyvertípusok. Mivel Magyarországon leginkább a 13. században beköltöző kunok és a hozzájuk csatlakozott egyéb néptörzsek, pl. úzok (oroszul torkok) temetkeztek pogány módra, a Zomlinban eltemetett halott az ő népükből való lehetett. Úz nemzetiségére abból következtethetünk, hogy Bojt mai területén 1319-ben említene egy Kékes nevű falut, amelynek másik neve Úzfalva volt. Feltehető, hogy Kékes a környék falvaival együtt a tatárjárásban elpusztult, és a beköltöző kunok egyik vitéz harcosa kapta meg a királytól katonai szolgálata fejében. Ezzel az úz birtokossal lehet kapcsolatban a zomlini sír.⁵⁰

Az 1940-ben múzeumba került tárgyak másik csoportját azok a szíjelosztók, áttört törmarkolat, füles agyagcsészék, bronz szárnyasbalta, a három pajzsköldök, kúpos végű bronzkarikák, vas zabla oldalpálcák, hegedű alakú, bronz akasztó alkotják, amelyeket Sőregi János Gallus Sándor nyomán kimmernek határozott meg. Ma ezeket a tárgyakat, melyek valószínűleg egy kisebb temetőből származnak, a szkítákhoz kapcsoljuk, sőt már Párducz M. is szkítának határozta meg őket.⁵¹ Ugyanennek a szkíta temetőnek további sírjai kerültek elő sok évvel később, bár e feltevést bizonyítani nem tudjuk. Az 1953 nyarán talált egyszerű és füles karikák, melyek hitelesítését Csalog József kísérelte meg, és leírásukat Párducz Mihálynak köszönhetjük, végül csak 1968-ban kerültek közlésre, miután a Déri Múzeum raktárában megtaláltuk őket.⁵² Az egyszerű bronzkarikákból hat db volt (DM ltsz. 53.11.2.), míg a négyfüles karikákból nyolc (DM ltsz. 53.11.1.). Ez utóbbiak közül három teljesen ép volt, a többinek egy, vagy két füle törött, vagy hiányos volt. A karikák bronzból készültek, de felületüket ónos, szürke anyaggal vonták be egykor. A fülek közti szakaszokat rovátkolással díszítették, de ez az ónos anyaggal együtt a restauráláskor levált. Sajnos a közölt rajzokon sem maradt ennek nyoma. A harmadik veret-típus egy öntött bronz, közepén áttört, kerek, kónikus lószerszámdísz, melynek szélén hat „u” alakú kivágás látható. Ebből egy darab volt. Párducz Mihály szerint az összes veret lószerszámhoz tartozik, de füles és fületlen karikák ott is előfordulnak, ahol nem volt ló a temetkezésben. Főleg az erdélyi szkíta, köztük női sírokra is jellemzőek (Nagyenyed, Piski, Magyarózd, Fürményes, Budfalva).⁵³

Az 1953 őszén előkerült szkíta fejedelmi sír, a néhány hónappal korábban megtalált sírokkal együtt egy kisebb temető része volt, amelybe a fejedelmi rangú férfi és családja, esetleg kíséretének tagjai temetkeztek. A teljesen véletlenül megmentett leletek alapján nehéz megmondani, mi

⁴⁸ A részletes leírás az MNM Régészeti Adattár 15.Á.I. dokumentáció melléklete, amely Kralovánszky A. hagyatékából került 1996-ban a leltárba. A lelet előkerüléséről és a tárgyak begyűjtéséről újságírói stílusban, a földrajzi és családnév megváltoztatásával Erdélyi István írt: ERDÉLYI 1978, 287.

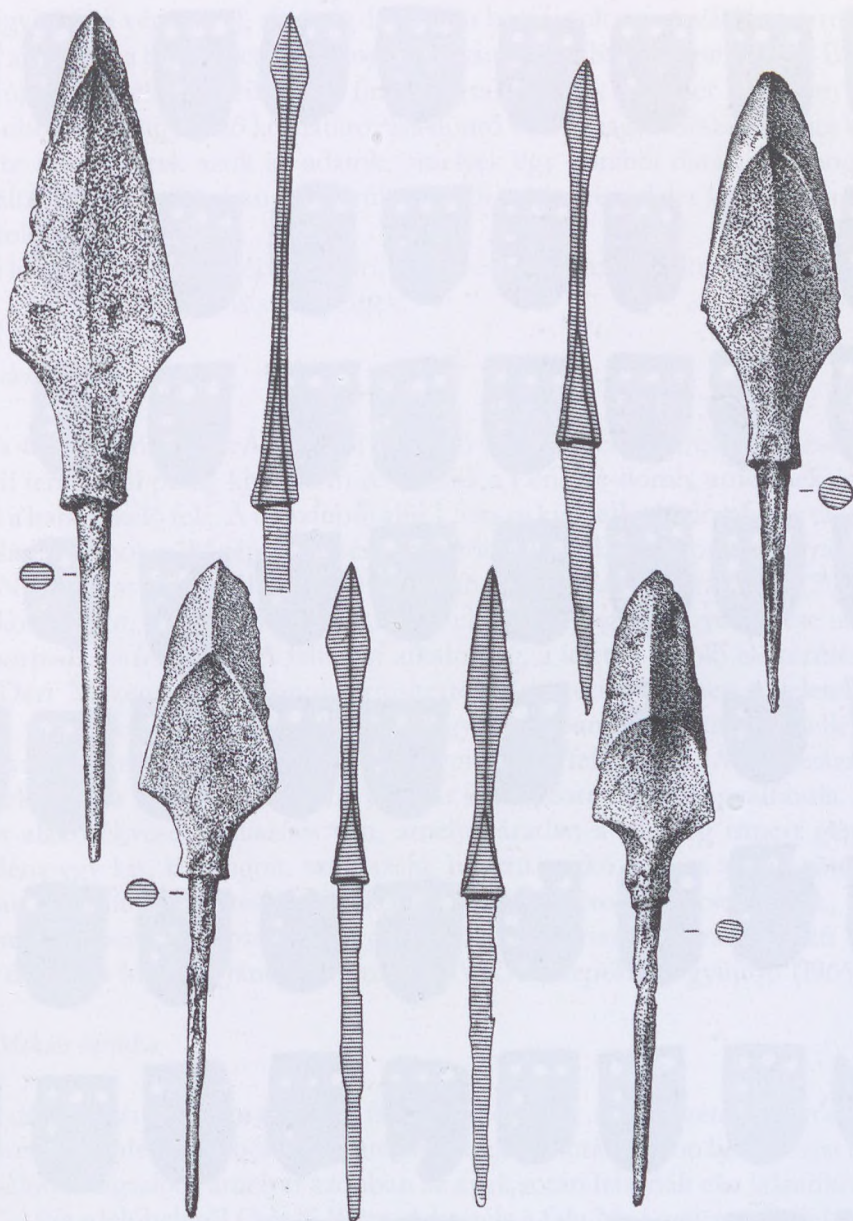
⁴⁹ MNM Régészeti Adattár 15.Á.I.

⁵⁰ SŐREGI 1939–40, 99–102; PÁRDU CZ 1965, 140; MESTERHÁZY 1976, 69–79; PÁLÓCZI–HORVÁTH 1994, 124–128: vitatja mind a kormeghatározást, mind az etnikumot, csak az általa javasolt magyar azonosításra nem hoz egyetlen példát sem, minthogy nincs is. MESTERHÁZY 2007a, 35–36; JAKÓ 1940, 277; ÁMF I. 631.

⁵¹ GALLUS – HORVÁTH 1939; PÁRDU CZ 1965; KEMENCZEI 2009.

⁵² PÁRDU CZ 1965, 142; M. NEPPER 1968, 53–64.

⁵³ KEMENCZEI 2009, 54.

7. ábra: Ártánd-Zomlin-kavicsbánya, 13. századi nyílcsúcsok. (Rajz: Király József)

pusztulhatott. Legfeljebb a hitelesen megfigyelt temető sírjai és sírleletei alapján következtethetünk a pusztulás mértékére. A Kralovánszky Alán által összegyűjtött leletek egyetlen, gazdag férfisírra utaltak, amelyben a személyes ékszereken, tárgyakon kívül (aranylemez diadémá préselt díszítéssel, arany kúpos végű karperecpár, csonka kúp alakú arany fülbevaló csüngő, nyolc nagy arany lemezgyöngy, arany lemezgyűrű, bronz gyöngyök, 100-nál több arany rozetta ruhadísz), fegyverzet (vas lándzsacsúcs, vas harci fokos, pajzs bronz köldökkel, vas- és bronzveretes pikkelypáncél: (8. ábra), lószerszám (vaszabla, hat kerek bronzfalera, kereszt alakú bronzfalera) és étel-italáldozat tárolóedényei (bronzüst, bronzhydria) voltak.

A sír előkerüléséről és tárgyairól Kralovánszky A. azonnal beszámolt a szakmai közönségnek.⁵⁴ A feldolgozást azonban teljes egészében átengedte Párducz Mihálynak, a hydria közlését pedig Szilágyi János Györgynek. A lelet pedig, annak ellenére, hogy a beszolgáltatott tárgyakért leletmentési

⁵⁴ KRALOVÁNSZKY 1956, 222.

8. ábra: Ártánd-Zomlin-kavicsbánya, szkíta pikkelypáncél lemezei.

jutalmat fizetett a Déri Múzeum ill. annak felügyeleti szerve, a Magyar Nemzeti Múzeumba került. Kralovánszky Alán röviddel ezután (1957. jan. 1.) a tatai múzeumba nyert igazgatói kinevezést, de fegyverrejtegetés vádjával 1957. októberben elítélték. Hajdú-Bihar megyében további kutatásokat nem végzett, és itteni ásatásait sem dolgozta fel.

A szkíta fejedelmi lelet legkiemelkedőbb tárgya kétségtelenül a spártai készítésűnek meghatározott bronz hydria, melynek keltezése viszonylag szoros időhatárok közé szorítható be. Ezt

a munkát Szilágyi J. Gy. végezte el, aki még 1956-ban beszámolt a szenzációs leletről,⁵⁵ majd 1963-ban a klasszika archeológia 8. nemzetközi kongresszusán, Párizsban is ismertette.⁵⁶ Ekkori keltezését (i.e. 600–580) újabb leletek előkerülésével finomította, de azok közlését már nem ő értékesítette, hanem C. M. Stibbe.⁵⁷ Szilágyi első korhatározása döntő volt a magyarországi szkíta kor keltezésére, bár idővel egyre szaporodtak azok az adatok, amelyek egy korábbi datálást támogattak. Végül a hydria Stibbe általi datálása összhangba került a többi szkíta vezérlelet kor meghatározásával is az i.e. 7. század utolsó negyedére.⁵⁸

A zomlini kavicsbánya területéről előkerült kelta és szarmata leleteknek nem akadtam nyomára, bár a szarmata leletek a leltárban is szerepelnek.

Ártánd-Lencsés-domb

A Csíkos-ér és a 42-es út között, az Ártándról kivezető út és a 42-es út kereszteződésétől kb. 800 m-re K-re, az ártándi temetőtől pedig kb. 550 m-re fekszik a Lencsés-domb, amelynek északi szegélyén vezet a 42-es út a határátkelő felé. A térszínből alig 1,5 m-re kiemelkedő domb egy tagolt hátság része az út déli oldalán. Homokos középső részén, az úttól délre alkalmi homokbányát nyitottak 1967 őszén, mivel a Nagyfarkas-dombról az esős évszakban nem tudtak szállítani. Ma (2010. augusztus) a területen, a kukoricásban, a kitermelt homok helyének viszonylagos egyengetése után is jól látszik egy nagyobb horpadás a felületen. A feltárást alkalmilag, a leletek (sírok) előkerüléskor végeztük, amelyekről a Déri Múzeumot telefonon értesítették. Így természetesen a leletek megfigyelése hézagos volt, a dokumentálás pedig részleges. Egy korábban előkerült sír mellékleteit sikerült megmenteni, és 11 zömmel kirabolt és feldúlt gepida sírt feltártunk. Az 5. század végi gepida kultúrát képviselő leletek közül kiemelkedik egy pár aranyozott ezüst kengyelfibula. (9. ábra) Lábán és fején omega alakú ékvéséses díszítés van, amely páratlan a jelenleg ismert gepida anyagban. Az egyetlen edény egy kis, korongolt, szűk szájú, hosszú nyakú, lencse alakú, sötétszürke bögre, nyakán és vállán besimított díszítéssel. Gyakoriak voltak a kétoldalas csontfésűk, továbbá tömör kürtös végű bronzkarperec, borostyángyöngyök, vaskések, csatok, harang alakú bronzcsüngők, vasfibulák.⁵⁹ A dombon Makkay János neolitikus (AVK) cserepeket is gyűjtött (1965).

Ártánd-Platthy Miklós birtoka

„...a kastélytól délnyugati irányban mintegy félkilométernyit...A messzeterjedő rónaság a lelhelyen kissé hullámzatos és minden irányból összefutó emelkedést mutat...azon benyomást tette rám, hogy itt hajdan kunhalom magaslott, amelyet azonban az évek során használt eke lassanként a sík földdel egyenlővé tett” – írja a lelőhelyről Cséplő Péter. A kastély a falu Ny-i széléhez közel fekvő Hodossy-kastély, amely később, 1876 után a Platthy család tulajdonába ment át, több mint ötven éve pedig az óvoda épülete (Rákóczi u.79). Cséplő leírását figyelembe véve a kastélytól kb. 500 m-re DNy-ra kellett lenni egy korai avar sír lelőhelyének. A helyszínt a Kutas-ér déli oldalát kísérő földhátan kereshetjük, vagy ha fél km-nél valamivel kevesebbet tehettek meg a lelőhelyig, akkor az ér északi oldalán levő hasonló hátságon volt a sír helye. A birtokos, Platthy M. által megmentett leletek közül kiemelkedik a lószerszám: hurkos fülű, alma alakú kengyelpár, csikózábla, négy db rojtos végű, préselt lószerszámveret, 16 kantár vagy farhámveret és szíjvégek. A férfi vázhoz tartoztak a keskeny végű íj csontmerevítői, egy csontlemez tarsolyzáró, egy három élű vas nyílcsúcs. A sírban valószínűleg részleges lótemetkezés volt, de halom nélküli lehetett. Ettől néhány méterre 1895-ben is találtak egy sírt, benne egy „urnát”, amelynek szájátmérője 9, feneke 8,5 cm volt, magassága

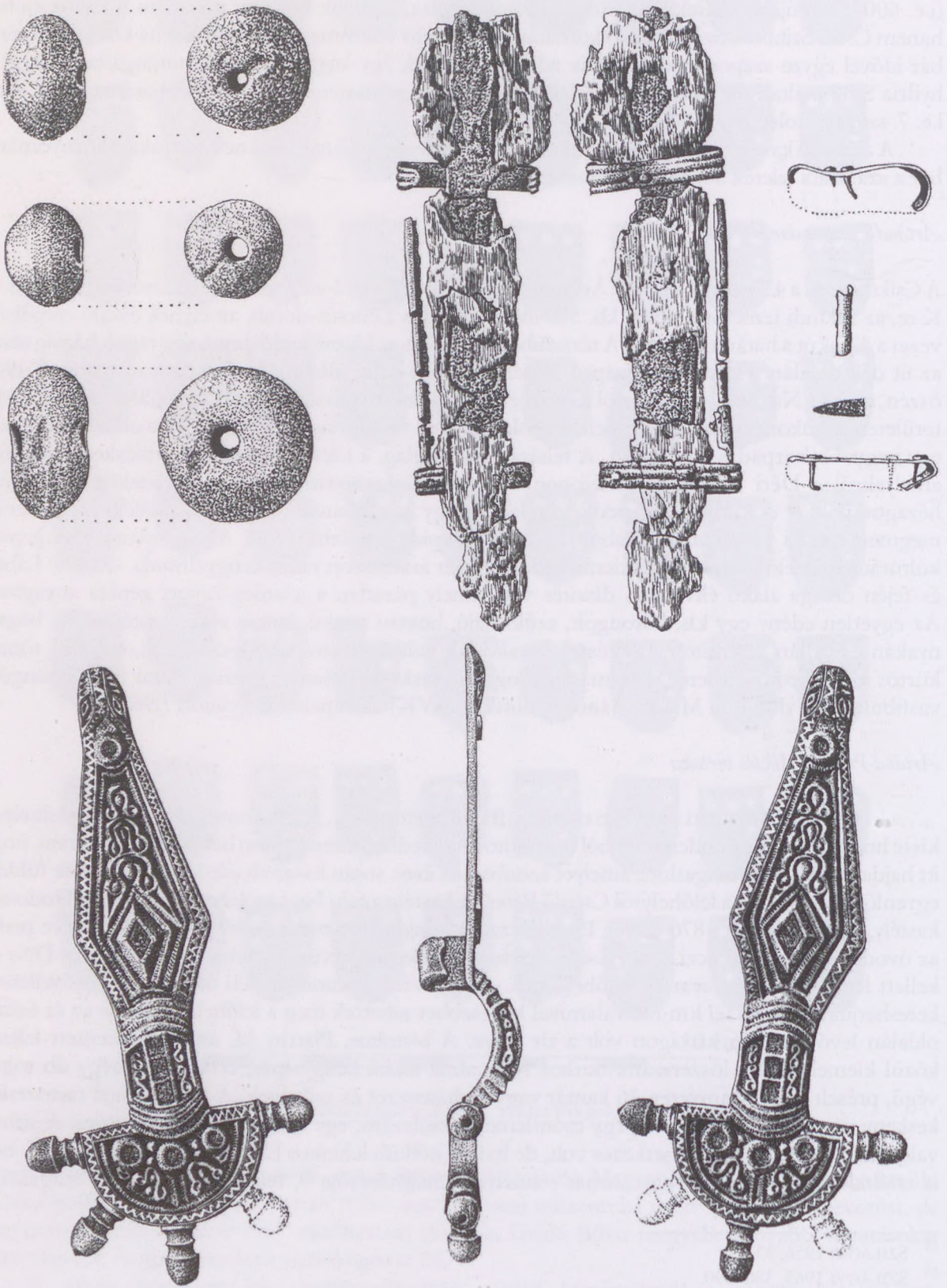
⁵⁵ SZILÁGYI 1956, 333.

⁵⁶ SZILÁGYI 1965, 386–390.

⁵⁷ STIBBE 2004, 31–35, 145–58; 27–33. kép

⁵⁸ KEMENCZEI 2009, 111,

⁵⁹ RégFüz 1/22. Bp. 1969, 41; MESTERHÁZY 2005, 54–56.

9. ábra: Ártánd-Lencsésdomb, 1. sír fibulapár. (Rajz: Király József)

pedig 17 cm. Falvastagsága csak 4 mm volt. A durvának mondott edény felülete díszítetlen volt. Bár Cséplő egyéb adatot nem említ, ez a sír akár avar kori is lehetett.⁶⁰ A leletek a nagyváradi múzeumba kerültek.

Ártánd-F 142/1 határkő

1967-ben az ártándi tsz az országhatártól néhány méterre, a nyomvonallal párhuzamosan széles árkot ásott homokkitermelés céljából. A lelőhely a határátkelőtől D-re, kb. 400 m-re helyezkedik el, az F 142/1-es határkő közelében. Az átkelőtől D-re eső első határkő az F 144-es, ettől derékszögben K-re van az F 143-as határkő, és itt újabb derékszögű, inkább DNy-i megtörés után az F 142-es sz. kő követi. Mivel a 143-as és 142-es kő között egy K–Ny-i irányú alacsony dombgerinc húzódik, 1922-ben erre a gerincre egy alszámmal ellátott határkövet helyeztek el. Ez az F 142/1-es sz. kő. A sír a nyomvonalon a kőtől É felé 38 lépésre, majd onnan Ny-ra 15 lépésre (megközelítőleg ugyanennyi m-re) feküdt a homokgerincen. Ma (2010. aug. 5.) a kezdeti homokbányából óriási kavicskitermelő vállalat, és a nyomsávtól 10–15–30 m-re nagy bányató alakult ki, amely a Google felvételén is láthatóan a határ legalább egy négyzetkilométeres területére terjed ki. A Csíkos-ér kanyarulatai által gazdagon tagolt terület régészeti kutatás nélkül elpusztult és pusztul ma is. A lelőhelyen egy korai avar sírra bukkantak a homokkitermelést végző munkások. Ekkor a sír fej felőli vége elpusztult. A koporsós sírban férfi feküdt, fejjel É-ra tájolva. A koporsó felett a halottal azonos tájolásban egy felszerszámozott, részleges ló váz feküdt, felette pedig egymás mellett két felszerszámozatlan részleges lóváz, közülük az egyik csikó. A sírban hurkos fülű kengyelpár és zabla mellett négy vascsat, egy három élű, vas nyílcsúcs, keskenyvégű íj csontlemezei, tegezakasztó vaskapocs, tűszős öv szegecsei voltak. A sírleletek a kengyel és íj tipológiája alapján a 7. század első felére, a temetkezés különleges rítusa alapján viszont akár a 6. századra is keltezhetők. Hasonló temetkezési szokást a mongolokról jegyezték fel, ahol egy felszerszámozott ló mellett egy felszerszámozatlan kancát és csikáját adták a halottnak útítársként a túlvilágra (Plano Carpini).⁶¹

A tolólapos traktorral megtisztított területen félig földbe mélyített veremházakat is meg lehetett figyelni. A szórványleletek közt Árpád-kori kerámiát és egy vasszekercét találtunk. A lelőhely talán az Árpád-kori Borshoz tartozik.⁶²

Biharkeresztes-Lencsésbát

Annak ellenére, hogy nem Ártándon van a lelőhely, mégis szólni kell róla, mert területileg és az avar megtelepülés szempontjából is szorosan kapcsolódik az ártándi, kora avar kori lelőhelyekhez. Az Ártándra vezető régi út, „a gát” északi oldalán, az akkor utolsó beépített biharkeresztesi telek után, mintegy 600 m-re Ártánd szélső házatól, a Lencsésbáton, egy alacsony, homokos felszínű dombon 1966 júliusában nyitották meg a homokbányát. Ekkor találták meg a magányos, kora avar kori lovas sírt. A lelőhely ma már beépített. A sír K–Ny-i tájolású volt, a részleges lóváz a halottal azonos tájolásban annak jobbán feküdt. Mellékletei: a halott bal felkarján és vállán gyűrűs markolatú egyélű vaskard, közelében vas lándzsacsúcs, csonttégely a bal könyök belső oldalánál, a váz jobb lábfeje közelében, a lócsontok alatt vaszabla, hurkos fülű kengyelpár, csontcsat, hevedercsat, a váz hasán övcsat és mellén vascsat a kard felcsatolásához. A sír jellegzetessége, hogy magányos, hozzá legközelebb a Platthy-birtokon lelt 1896-os sír volt, amelytől kb. 600 m-re került elő.⁶³

⁶⁰ CSÉPLŐ 1896, 412; HAMPEL 1905, II. 363–65, III.272. t; MESTERHÁZY 1987, 239; ADAM 2002, 26.

⁶¹ RégFüz I/ (1968) 51; MESTERHÁZY 1968, 62; MESTERHÁZY 1987, 219; ADAM 2002, I. 26; BÓNA 1990, 113.

⁶² MESTERHÁZY 1973, 102.

⁶³ MESTERHÁZY 1968, 63; BÓNA 1987, 222–29.

Ártánd-Nagyzomlin

1952 októberében Nagykerekiben, a Bocskai vár műemléki szemléje alkalmával jutott Balogh István tudomására, hogy az akkor Ártándhoz tartozó, nagyzomlini majorból alakult Nagyzomlin település területén, az északi szélen, az iskolával ellentétes, tehát nyugati útfélen levő, egykor uradalmi magtár romjainál, homokhordás alkalmával téglakeretes sírokat és sírleleteket találtak. A lelőhely ma a település főutcájának látszó, újonnan kiépített, Nagykerekibe vezető út nyugati oldalán látható, és az adott oldalon a legészakibb építmény, melynek falai helyenként még állnak, máshol szinte teljesen elbontották azokat. A romokat méteres gaz borítja (2010. szept. 25.). Balogh István 1952-ben hallotta, hogy az elmúlt évben (1951), „a nyár folyamán több, kelet-nyugati irányú téglasírra bukkantak. A falubeliek bemondása körül [helyesen: szerint] a fej körül hajkarikákat, a karon vékony ezüst pereceket, és itt-ott pénzmellékleteket találtak.” Balogh I. szerint itt lehetett a középkori Zomlin falu temetője „bár tőle kb. 200 m-re délkelet felé álló kápolna környékén is bukkantak elő sírok.”⁶⁴

Zomlin falu neve először 1215-ben tűnik fel a Váradi Regestrumban, bár Györffy Gy. szerint nem biztos, hogy ez az adat az Ártánd melletti Zomlinra vonatkozik. A pápai tizedlajstrom 1334-es adata azonban kétségtelenül erre értendő.⁶⁵ Miután a falu megkettőződött, az eredeti falut Nagyzomlin néven kezdték nevezni. Ennek időpontja valamikor a 14. század elején lehetett, vagy valamivel korábban, amikor Kiszomlin falu a régészeti leletek tanúsága szerint létrejött. 1374-ben már egész Nagyzomlin a váradi káptalan birtokában volt.⁶⁶ A török idők végén elpusztult falu helye egy 1795-ös kéziratot térképen a Barát-értől körbevett szigeten látszik, és Telek néven jelölik, rajta a templom és egy ház romjaival.⁶⁷ Ez azt jelenti, hogy csak legelőit és szántóit élte a váradi káptalan, miközben a faluhely Bors tartozéka volt. A birtok déli határán egy dűlőút alakult ki, amely ma is azonos nyomvonalon halad. Eszerint az a kápolna, amit Balogh I. említ a majortól DK-re, még Nagyzomlin területéhez tartozik. Helyszínét nem tudtuk bejárni.

Ártánd-Kiszomlin

A nagyzomlini majortól DNy-ra mintegy 500 m-re, már Kiszomlin pusztai területén, partos helyen, 200–300 m hosszan 13–14. századi cserepeket gyűjtöttünk a szántásban, ahol szürke foltok talán a középkori házak helyét jelzik (2010. szept. 25.). Ez a lelőhely azonos lehet az 1966-ban már megtalált faluhellyel. A nagyzomlini határon futó, több száz éves dűlőút, amely egy 1795-ös kéziratot térképen már szerepel, bizonyossá teszi, hogy faluhelyünk Kiszomlinnal azonos. A terület legmagasabb pontján vascsövekből összeforrasztott háromláb áll, amely egy vasrudat fog közre. Ezen egy fatábla áll kereszt alakban. Jelen alkalommal téglatöredékeket nem találtunk, mert a legmagasabb pont a dűlőút alatt és az út füves szegélyén, valamint a gázos kukoricatáblában van.⁶⁸ Kiszomlin azután önállósult, hogy Nagyzomlin káptalani birtokká lett, Kiszomlin pedig Septellyel együtt a Zomlini család birtokában maradt. 1478-ban Mindenszentek tiszteletére szentelt temploma volt, amelynek nyomait 1966-ban a helyszínen megtaláltuk. Ugyanebben az évben említene egy Naghreth pratum határnevet, ami azonos lehet az Ártánd felé eső, nagy réttel.⁶⁹

⁶⁴ Balogh István jelentése a MMOK Múzeumi Osztálya számára 1952 nov. 15-én. MNM Régészeti Adattár 25.N.I.; KRALOVÁNSZKY 1964, 34; már Kápolnadombot említ, melyet én is átvettem, de ezt a nevet Zomlinban senki sem ismeri, csak az iskola épületében levő kápolnára emlékeztek. A teljesen lepusztult iskolaépületet egy román család vette meg (Costescu Victor); több más épülettel együtt románok és romák lakják a települést. MESTERHÁZY 1973, 101.

⁶⁵ ÁMF I. 691.

⁶⁶ BUNYITAY 1883/2001, 282; JAKÓ 1940, 389.

⁶⁷ EMÓDI 2007, XL, 157, No. 604.

⁶⁸ EMÓDI 2007, XL; MESTERHÁZY 1973, 101. II. t; MESTERHÁZY 1974, 225.

⁶⁹ JAKÓ 1940, 66, 398.

Csörsz-árok

A szarmaták védelmi sáncrendszere vidékünkön Patay Pál felmérése szerint négy párhuzamos vonalban húzódik É–D-i irányban. Nyomát ma már elég nehéz kutatni, mivel a tép az országhatár miatt még mindig alig járható. A Hajdú-Bihar megyei levéltárban őriznek egy kéziratot, 1809-ben készült térképet, amely Ártánd határát ábrázolja. Ezen a térképen a falu keleti határában áll egy csárda, feltehetőleg a később bisztróvá átalakított, de a köznyelvben következetesen határcsárdának nevezett pihenőhely (a jelenlegi határátkelő kiépítésénél elbontották, helyén kb. a WC áll). Ettől keletebbre a térkép jelzi a Csörsz-árkát.⁷⁰ Ez a vonulat Patay P. szerint a külső, amelyet Bors határában is meg lehetett figyelni. Ha ma egyáltalán érzékelhető, akkor vagy az országhatáron, vagy attól közvetlenül keletre húzódhatott Ártánd keleti határában.⁷¹

Irodalom

- ADAM 2002 Archäologische Denkmäler der Awarenzeit im Mitteleuropa. Hg.: Szentpéteri, József. VAH 13/I–II. Bp. 2002.
- BIERBAUER 2006 BIERBAUER, Volker: Gepiden im 5. Jahrhundert – eine Spurensuche. In: Miscellanea romano-barbarica (Ion Ionița Festschr.) ed. V. Mihailescu-Bîrliiba, C. Hriban, L. Munteanu. Bucuresti 2006. 167–216.
- BÓNA 1971 BÓNA, István: Ein Vierteljahrhundert der Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969). ActaArchHung 23 (1971) 265–336.
- BÓNA 1990 BÓNA, István: Beiträge zum asiatischen Ursprung der awarenzeitlichen partiellen Pferdebestattungen. WMMÉ 15 (1990) 43–124.
- BUNYITAY 1883/2009 BUNYITAY Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig I–III. Nagyvárad 1883. (Reprint 2009).
- CSALOG 1955 CSALOG József: Ártánd-Zomlin. ArchÉrt 82 (1955) 95.
- CSÉPLŐ 1896 CSÉPLŐ Péter: Ártándi sírlelet. ArchÉrt 16 (1896) 412–416.
- EMÓDI 2007 EMÓDI András: Bihar megyei kéziratok térképek (1754–1888). Partium Kiadó. Nagyvárad 2007.
- ERDÉLYI 1978 ERDÉLYI István: Egy szkíta fejedelem kincsei. In: Árkádia. Antológia a Déri Múzeum baráti köre fennállása 50. évfordulójára. Debrecen 1978 (1981) 287–297.
- GABLER – VADAY 1986 GABLER, Dénes – H. VADAY, Andrea: Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. Bp. 1986. (FontArchHung)
- GALLUS – HORVÁTH 1939 GALLUS Sándor – HORVÁTH Tibor: A legrégebb lovassép Magyarországon. DissPann Ser. II. No 9. Bp. 1939.
- HAMPEL 1905 HAMPEL, József: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I–III. Braunschweig 1905.
- ISTVÁNOVITS – KULCSÁR 1999 ISTVÁNOVITS, Eszter – KULCSÁR, Valéria: Sarmatian and Germanic People at the Upper Tisza Region and South Alföld at the beginning of the Migration Period. In: Tejral, J. – Pilet, Ch. – Kazanski M., L'Occident romain et l'Europe Centrale à l'époque des grandes migrations. Spisy Archeologickeho Ústavu AV ČR Brno 13 (1999) 67–94.

⁷⁰ Hajdú-Bihar megyei levéltár, Bmt 31-es jelzettel, Ártánd határának mappája...1809.; MESTERHÁZY 1970, 194.

⁷¹ PATAY 1983, 40: szerint Nagykerekinél elhagyja Magyarország területét ez a vonulat.

- p>ISTVÁNOVITS – MESTERHÁZY – M. NEPPER 1996 ISTVÁNOVITS, Eszter – MESTERHÁZY, Károly – M. NEPPER, Ibolya: Hunnenzeitliche Gräber von Ártánd. In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen+Awaren. Red. F. Daim. Eisenstadt 1996. 113–114.
- JAKÓ 1940 JAKÓ Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település és népiségtörténeti értekezések 5. Bp. 1940.
- KEMENCZEI 2009 KEMENCZEI, Tibor: Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld-Gruppe. Inventaria Praehistorica Hungariae 12 (2009).
- KÉZIKÖNYV 1998 KÉZIKÖNYV. Hajdú-Bihar megye kézikönyve. Magyarország megyei kézikönyvei 8. Főszerk. Süli-Zakar István. Bp. 1998.
- KRALOVÁNSZKY 1956 KRALOVÁNSZKY Alán: Az Ártánd-zomlinpusztai kora vaskori sírlelet. ArchÉrt 83 (1956) 222.
- KRALOVÁNSZKY 1964 KRALOVÁNSZKY Alán: Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944–1961 (leletkataszter). DMÉ 1962–64 (1965) 31–45.
- KRALOVÁNSZKY 1994 KRALOVÁNSZKY Alán: Az Ártánd-Kapitány dűlői késő avar temető. DMÉ 1994 (1996) 37–102.
- MESTERHÁZY 1965 MESTERHÁZY Károly: Beszámoló az 1965. évi Biharkeresztes-ártándi ásatásról. DMÉ 1965 (1966) 61–67.
- MESTERHÁZY 1966 MESTERHÁZY, Károly: Die Ergebnisse der Ausgrabung von Biharkeresztes-Ártánd im Jahre 1965. Acta Antiqua et Archaeologica 10 (Szeged 1966) 99–102.
- MESTERHÁZY 1968 MESTERHÁZY Károly: A Déri Múzeum régészeti tevékenysége 1966–68 (leletkataszter). DMÉ 1968 (1970) 61–77.
- MESTERHÁZY 1970 MESTERHÁZY Károly: A kéziratok térképek régészeti hasznosítása. In: Hajdú-Bihari kéziratok térképek. Szerk. Komoróczy Gy. Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei I (1970) 193–96.
- MESTERHÁZY 1973 MESTERHÁZY Károly: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX–XIII. századi településtörténetéhez I. (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9–13. Jahrhunderten). DMÉ 1973 (1974) 95–173.
- MESTERHÁZY 1974 MESTERHÁZY Károly: Régészeti Adatok Hajdú-Bihar megye területének IX–XIII. századi településtörténetéhez II. DMÉ 1974 (1975) 211–261.
- MESTERHÁZY 1976 MESTERHÁZY Károly: Az Ártánd- Zomlin pusztai új sírlelet. DMÉ 1976 (1977) 69–80.
- MESTERHÁZY 1980a MESTERHÁZY Károly: Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980.
- MESTERHÁZY 1980b MESTERHÁZY, Károly: Ein landnahmezeitliche Sattel aus Ártánd. ActaArchHung 32 (1980) 295–308.
- MESTERHÁZY 1982 MESTERHÁZY Károly: Honfoglalás kori nyereg Ártándról. BiMé 3 (1982) 51–66.
- MESTERHÁZY 1984 MESTERHÁZY, Károly: Beiträge zu den gepidisch-thüringischen Beziehungen im 5–6. Jahrhundert. FolArch 35 (1984) 77–85.
- MESTERHÁZY 1987 MESTERHÁZY Károly: Korai avar részleges lovastemetkezések Ártándról és Biharkeresztesről. FolArch 38 (1987) 219–42.

- MESTERHÁZY 1989 MESTERHÁZY, Károly: Ethnische und Handelsbeziehungen zwischen der Weichselmündung und der Ungarischen Tiefebene in der römischen Kaiserzeit. *Archaeologia Baltica. Peregrinatio Gothica* 8 (Lodz 1989.) 185–202.
- MESTERHÁZY 1990 MESTERHÁZY Károly: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben. *ArchÉrt* 117 (1990) 50–55.
- MESTERHÁZY 1996 MESTERHÁZY Károly: Ártánd-Nagyfarkasdomb. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor I. Bp. 1996. 211–14.
- MESTERHÁZY 2005 MESTERHÁZY, Károly: Ártánd-Lencsésdomb (Kom. Hajdú-Bihar). In: Cseh J. – Istvánovits E. – Lovász E. – Mesterházy K. – Nagy M. – Nepper I. – Simonyi E.: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II. *MGH 2. Bp.* 2005. 54–56.
- MESTERHÁZY 2007 MESTERHÁZY, Károly: Bemerkungen zum gepidischen Corpus. *ActaArchHung* 58 (2007) 265–293.
- MESTERHÁZY 2007A MESTERHÁZY Károly: Sírlelet Ártánd-Zomlin-pusztáról (Hajdú-Bihar megye). In: A tatárjárás 1241–42. Szerk. Garam É. – Ritoók Á. Bp. 2007. 35–36.
- MESTERHÁZY 2009 MESTERHÁZY, Károly: Eine Gräbergruppe mit nordsüdlicher Grablegung im gepidischen Gräberfeld von Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdomb. *ActaArchHung* 60 (2009) 73–95.
- N.N. 1953 Kelta és szkíta sírokat tártak fel Balmazújváros határában. *Hajdú-Biharmegyei Néplap*. 1953. VIII. 14.
- M. NEPPER 1965 M. NEPPER: Rézkori tűzhely Biharkeresztes-Nagyfarkasdombról. *DMÉ* 1965 (1966) 431–440.
- M. NEPPER 1967 M. NEPPER Szkíta kori leletek a Déri múzeumból. *DMÉ* 1966–67 (1968) 53–64.
- M. NEPPER 1981 M. NEPPER Ibolya: Császárkori szarmata telep Biharkeresztes-Ártánd-Kisfarkasdombon. (Die Siedlung aus der Kaiserzeit, gelegen auf dem Kisfarkas-Hügel, Biharkeresztes-Ártánd). *DMÉ* 1981 (1983) 67–118.
- M. NEPPER 1982 M. NEPPER Ibolya: Császárkori szarmata telep Biharkeresztes-Ártánd-Nagyfarkasdombon (Eine sarmatische Siedlung aus der Kaiserzeit, gelegen auf dem Nagyfarkas-Hügel, Biharkeresztes-Ártánd). *DMÉ* 1982 (1984) 101–249.
- M. NEPPER 2005 M. NEPPER, Ibolya: Hunowie, gepidzi, awarowie, madziarzy i ich skarby. (Katalog) Lublin 2005. 7–21.
- M. NEPPER – MÁTHÉ 1977 M. NEPPER Ibolya– MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1972–1976 (leletkataszter). *DMÉ* 1977 (1978) 175–193.
- PÁLÓCZY-HORVÁTH 1994 PÁLÓCZY-HORVÁTH András: Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag 1994.
- PÁRDUCZ 1965 PÁRDUCZ, Mihály: Graves from the Scythian age at Ártánd (Counti Hajdú-Bihar). *ActaArchHung* 17 (1965) 137–231.
- PÁRDUCZ 1974 PÁRDUCZ, Mihály: Tscherniáchow-Sintana de Mures und frühgepidische Kulturen in Ungarn. *ActaArchHung* 26 (1974) 187–201.
- PATAY 1983 GARAM, Éva – PATAY, Pál – SOPRONI, Sándor: Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. *RégFüz Ser. II. No. 23* (1983).

- SÓREGI 1930 SÓREGI János: Régészeti kutatások és ásatások 1930-ban. DM Jel. 1930 (1931) 79–85.
- SÓREGI 1934 SÓREGI János: Az évi gyarapodás. IV. Érem és Régiségtárnál. DMÉ 1934, 46–54.
- SÓREGI 1939–40 SÓREGI János: Az évi gyarapodás. IV. Érem és régiségtárnál. DMÉ 1939–40, 100–102.
- STIBBE 2004 STIBBE, Conrad M.: Eine Bronzhydria mit menschlichen Protomen. Bull. Mus. Hongr. Beaux Arts 101 (2004) 31–55, 145–158.
- SZILÁGYI 1956 SZILÁGYI János György: Görög bronzlelet Magyarországon. AntTan 3 (1956) 333.
- SZILÁGYI 1965 SZILÁGYI, János György: Trouvailles grecques sur le territoire de la Hongrie. In: Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures peripheriques. Paris 1965. 386–90.
- TEJRAL 1988 TEJRAL, Jaroslav: Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donauraum. ArchAustr 72 (1988) 223–304.
- B. TÓTH 1993 B. TÓTH Ágnes: Gepida régészeti hagyaték. In: BÓNA István – CSEH János – NAGY Mihály – TOMKA Péter – TÓTH Ágnes: Hunok, gepidák, langobardok. Magyar őstörténeti könyvtár 6 (Szeged 1993.) 58–60.
- B. TÓTH 1994 B. TÓTH Ágnes: Kora népvándorlás kori sírok Tápé-Széntégláégetőn. In: A kőkortól a középkorig – Von der Steinzeit bis zum Mittelalter (Trogmayer Festschr.). Szerk. Lőrinczy G. Szeged 1994. 285–309.
- B. TÓTH 1998 B. TÓTH, Ágnes: Gepiden. In: G. NEUMANN – Á. B. TÓTH – M. NAGY – W. POHL: Die Gepiden. Hg.: H. Beck – H. Steuer – D. Tieme. RGA 11 (Berlin–New York 1998.) 115–140.
- B. TÓTH 1999 B. TÓTH Ágnes: „Gothiscandza”-tól a Tisza vidékéig. A gepidák eredete, vándorlása, korai régészeti emlékanyaga. In: A gepidák. Szerk. Havassy P. Gyulai Katalógusok 7. Gyula 1999. 11–27.
- B. TÓTH 2000 B. TÓTH Ágnes: NAGY M. – NEUMANN, G. – POHL, W. – B. TÓTH Á.: A gepidák. MFMÉ StudArch 6 (2000) 165–189.
- B. TÓTH 2006 B. TÓTH, Ágnes: Gepidische Siedlungen im Theissgebiet. MGAH 4. Bp. 2006.

KUTAK, VÍZMŰVEK

KIEGÉSZÍTÉS BUDA VÁROS KÖZÉPKORI HELYRAJZÁHOZ

VÉGH ANDRÁS

Kulcsszavak: Buda, középkor, várostörténet, városi régészet, helyrajz, vízvezeték, kút, ciszterna, Duna, forrás, Sváb-hegy, Vár-hegy, Víziváros, Várnegyed, Zsigmond király, Mátyás király

Keywords: Buda, Middle Ages, town, urban history, urban archaeology, Topography, water supply system, well, cistern, Danube, spring, Sváb Hill, Vár Hill, Víziváros, Castle District, King Sigismund, King Matthias

Schlüsselwörter: Ofen, Mittelalter, Stadt, Stadtgeschichte, Stadtarcheologie, Topographie, Wasserleitung, Brunne, Zisterne, Donau, Quelle, Sváb-hegy (Schwabenberg), Vár-hegy (Burgberg), Víziváros (Wasserstadt), Várnegyed (Festung), König Sigismund von Luxemburg, König Matthias Corvinus

Buda város középkori helyrajzáról írt munkámban nem tértem ki a város vízellátásával kapcsolatos ismeretekre. Az alábbiakban ezt a hiányt szeretném bepótolni. Elsősorban tehát a helyrajz szempontjából fontos részletekre fordítom figyelmemet és kevésbé a technikai részletekre. A témával egyébként is a szakirodalom már többször részletesen foglalkozott.¹

Buda város természeti adottsága, hogy a Duna mentén fekszik, ezért a folyó partján elterülő városrészek lakói különösebb gond nélkül juthattak mindenkor vízhez. Ráadásul a Gellért-hegy és a Rózsadomb lábainál, ugyancsak a Duna-parton természetes hévforrások sora is a felszínre tör különleges lehetőségeket biztosítva a vízfogyasztáson felül mind a fürdőzés, mind a malomipar számára. A hegytetőre épült Várnegyed, középkori nevén a *castrum*, vízellátása már bonyolultabb feladatot jelentett a középkor emberének, amelyet többféle módon próbált megoldani.

A budai Vár-hegy rendelkezik természetes karsztvízzel, amely adottság feltehetően fontos szerepet játszott a város alapításánál a helyszín kiválasztásában.² A hegy különleges geológiai felépítésének köszönhetően a felszínt alkotó mészkőréteg repedésein beszivárgó vizeket kavicsréteg szűri át, és vízzáró agyag- és márgarétegek tárolják. Ezt a karsztvizet a pincerendszerekbe hamarosan belefoglalt barlangokban, vagy a kemény sziklát átvágva a felszínen készített kutakból lehetett felhozni. Azonban a víztartó rétegek nem találhatók meg egyenletesen mindenütt, lencseszerű képződmények, a hegy déli részén például csak szórványosan fordulnak elő. Másrészt a kutakból nyerhető vízhozam feltehetően elég kevés volt már a későközépkorban is a sűrűn lakott városközpont számára. Ezért esővizet egybegyűjtő ciszternákat is nagy számban készítettek. A háztetőkön összegyűlő vizet mesterséges nyílásokon keresztül a talajba vezették, ahol tölcser formájú, sóderes, kavicsos szűrőrétegen áramoltatták keresztül. A tölcser középpontjába kőből épült, általában palack formájú víztartó medencét helyeztek, és mind a tölcser oldalfalait, mind pedig a medence alját vízzáró agyagréteggel bélelték ki.³ A fent leírt kutakat és ciszternákat az

¹ GARÁDY 1998, 245–265; ZOLNAY 1961, 16–55; ZOLNAY 1974, 337–353; KUBINYI 1984, 636–643; FÉNYES 2007, 193–227; MAGYAR 2010, 189–206.

² HORUSITZKY 1939.

³ Ilyen szerkezettel épült ciszternákat eddig a következő helyszíneken tártak fel: Királyi palota, Télikert (Mátyás és Bearix címerével ellátott kútkávéval) – Gerevich László ásatása; Ferences kolostor, kerengőudvar – Altmann Júlia ásatása; Szt. György tér, a volt Főhercegi palota és a Lovarda köz határán – B. Nyékhelyi Dorottya ásatása; Szt. György utca 4. – Végh András ásatása.

írott forrásokból is ismerjük, pontos formáikat az utóbbi évtizedek ásatásain figyelhettük meg.⁴ Az oklevelek ugyan csak néha említik meg a telek részeként a kutat – természetesen a szóhasználat sokszor nem engedi meg, hogy kút és ciszterna között különbséget tegyünk⁵ – a régészeti ásatások tapasztalata azonban azt mutatja, hogy gyakorlatilag minden telekhez tartozott kút vagy ciszterna.⁶ A kutakat általában a telek belsejében helyezték el, kisebb részüket a házak homlokzata előtt közvetlenül. Ez a jellegzetes típus már szerepet játszhat a helyrajzi megnevezésekben is, hiszen a közterület és magántulajdon határán helyezkedett el mindenki számára jól látható módon. Ennek ellenére egyelőre nem nagyon ismerünk olyan írott forrást, amelyet ilyen típusú kutakkal lehetne összefüggésbe hozni. Esetleg ilyen lehetett az a fedett kút, amelyet 1397-ben az esztergomi főkapitány egyházlátogatási jegyzőkönyvében említettek meg, amellyel szemben az esztergomi székesegyház Szt. Margit oltárának nagy háza emelkedett.⁷ Ásatási tapasztalatok mutatnak ma már arra is, hogy a kutak jelentős részének rendeltetésszerű használatával már a középkorban felhagytak, belsejüket szeméttel töltötték fel, illetve emésztővé alakítva használták tovább őket.⁸ Ennek okát csak találgathatjuk, talán a vízhozam apadása, vagy a víz elfertőződése játszhatott ebben szerepet.

A természetes karsztvíz és az összegyűjtött esővíz mennyisége sem lehetett azonban elegendő a nagyszámú lakosság számára, ezért fontos szerep jutott a vízfordásnak: a vizet hordókban, tömlőkben szállították és árusították. A Jogkönyvben a piaci rendtartás után közvetlenül említik meg a kutasok, más néven vízfordók jogait, ebből következtethetünk az árusítás helyszínére, a piacra. A vízfordás 16 pint űrtartalmú, ún. kishordóban történt, amelynek az árát 1 dénárban állapították meg.⁹ Mintegy száz évvel később az 1522 körül készült árszabás a „dob”-nak nevezett hordó víz árát húsvét és Szt. Mihály nap (IX. 29.) között két dénárban, azon kívül pedig három dénárban állapította meg.¹⁰

A 15. század elejétől ismerünk adatokat arról, hogyan próbáltak mesterséges úton vizet vezetni a hegytetőre. A rendelkezésre álló forrásokat sokan sokféleképpen magyarázták már, mégis részben máig tisztázatlan az az alapvető kérdés: vajon a királyi udvar reprezentációs igényeit szolgálták-e ezek a maguk korában technikai csodának számító szerkezetek, vagy a város közössége is részesült a mecénás uralkodók ajándékából. (Azt ugyanis egyik forrás sem mondja, hogy a város készítette volna a költséges vízvezeték.)

Zsigmond király 1416-ban az angliai Leeds várban kiállított oklevelében megígérte Hartmann nürnbergi rézművesnek, hogy Nürnberg város adójából fizetteti meg 1000 rajnai aranyforint tartozását azért a munkáért, amellyel a mester Budán a hegyre felvezette a vizet.¹¹ 1434-ben megemlégették a néhai István herceg tornya melletti ciszternát.¹² Ezeket az adatokat a királyi palota

⁴ Evlia Cselebi leírása szerint a Középső várban (Orta hiszár) hét víztartó és a házakban kétszáz kút volt 1663-ban. EVLIA 1904, 250; HOLL 1966; I. MELIS 1973, 195–210; BENDA 2002, 535–548; B. NYÉKHELYI 2003; SZEBENI, 2003, 321–341.

⁵ Fa építésű ciszternát említenek 1412-ben a Garai testvérek Olasz és Mindszent utcai házában felosztásakor: VÉGH 2008, 167. sz. Egy Olasz utcai ház ciszternájának felújításáról értesülünk pl. egy 1507. március 24. keltezésű oklevélben: VÉGH 2008, 517. sz. 1515-ben Perényi Imre ad át egy házat Somi Józsnak, amelynek kútját is megemlézik: VÉGH 2008, 582. sz.

⁶ Például a Szt. György utca mentén feltárt négy középkori telek mindegyikéhez tartozott kút vagy ciszterna. VÉGH 2003, 167–190.

⁷ 1397. V. 24.–VI. 28.: „ex opposito putei cooperti” VÉGH 2008, 126. sz. Elképzelhető azonban az is, hogy ez az adat már az alább ismertetendő valamelyik közkútra vonatkozik.

⁸ A Szt. György utcában feltárt három kútból kettőt eltömtek a Zsigmond-korban, illetve emésztőként használtak. A Szt. György utca 4-es számú telken feltehetően a kút eltömése után újabb helyszínen ciszternát létesítettek. Hasonló sorsra jutott a B. Nyékhelyi Dorottya által feltárt kút is.

⁹ „prunerr, dy do wassertrager genant sein”: Mollay 1959, 156. sz.

¹⁰ KEMÉNY 1889, 373.

¹¹ „uns das wasser zu Ofen in unser stat uf den berg zuleiten” – A mondat értelme körülbelül úgy adható vissza, hogy a (mester) a vizet a mi hegyen épült Buda városunkba számunkra felvezette. ZsO V. 2086. sz.

¹² 1434. I. 17.: „in tauarnicali nostra domo, circa cisternam cis turrin condam ducis Stephani in castro nostro Budensi situata” MOL DL 12573.

díszkútjaival szokás összekapcsolni, mivel ismerünk gótikus szökőkút faragványokat a királyi palota környezetéből.¹³ (A királyi palota díszkútjaival jelen tanulmányunkban nem foglalkozunk.¹⁴) Ugyancsak a királyi palotára vonatkozik Antonio Bonfini adata, aki történetiművében megemlékezett arról, hogy Mátyás király a nyolc stádiumra lévő források vizét szurkos fa- és ólomcsöveken vezette a királyi palota kútjába.¹⁵ Végül az 1525-ből fennmaradt királyi számadáskönyvben olvashatunk a vízemelő gép javíttatásáról, amelyet a jégzajlás megrongált.¹⁶ A középkori királyi palota vízművének leírását Vincenzo Scamozzi építészeti traktátusában olvashatjuk.¹⁷ A korabeli források tehát kétféle mesterséges vízvezetékéről is tudósítanak: az egyik malomkerekesszivattyús rendszerű vízemelő szerkezet segítségével a Duna vizét juttatta fel a hegytetőre, míg a másik a közlekedőedények elve alapján működött, a Nándor-hegy (vagyis a mai Nagy Sváb-hegy, azaz közkeletű nevén a Svábhegy) magasabban fekvő forrásainak vizét vezette el ide.¹⁸

További ismeretekkel a régészet szolgál. Az utóbbi évek jelentős ásatási eredménye volt a királyi palota középkori vízművét tápláló Zsigmond-kori forrásfoglalás feltárása a Lánchíd utca 19–21. számú telken.¹⁹ A szerencsés lelőköörülményeknek köszönhetően a kváderfalazatú aknában az ott működött egykori szivattyú szerkezetének elemei is előkerültek. Bár az innen a hegytetőre tartó vezeték nyomvonalát egyelőre nem ismerjük, a királyi palota alatt közvetlenül elterülő helyszín alapján jogosan tételezhetjük fel a kapcsolatot magával a palotával. A feltárt építmény keltezése jó alapot szolgáltat arra, hogy a maradványokat a nürnbergi Hartmann mester oklevéllel adatolt itteni tevékenységéhez köthessük.

A Svábhegy forrásait Garády Sándor kutatta. Bebizonyította, hogy a mai Városház utca forrásháza középkori eredetű, amelyet a 18. században megújítottak. A Béla király kút esetében nem sikerült igazolni középkori eredetét.²⁰ A 20. századra már eltűnt Sváb kutat vizsgálni már nem lehetett. Ezen kívül a Svábhegy oldalában számos helyen (Óra utca, Nógrádi utca, Istenhegyi út) tártak fel cserépcsővekből készített vízvezeték szakaszokat, amelyeket ugyan nem könnyű keltezni, de egy részük bizonyosan a középkorból származik.²¹ Ezek a régészeti leletek feltehetően kapcsolatba hozhatók Bonfini adatával, de máig nem ismerjük a középkori vezeték teljes nyomvonalát, és főleg azt nem, hogy hová vezetett a városban. A város visszafoglalása után megújított vízmű a forrásvizet a Városháza északkeleti sarka előtt (vagyis a Szentháromság téren) lévő kútba vezette. Az első, barokk formájában Loyolai Szt. Ignác szobrával díszített közkút az 1710-es években készült el.²² Ennek a helyét pontosan kijelölik a térképek (pl. Johann Matthey – 1740-es évek, Francois Langer – 1749). Ám a legkorábbi térképek (a Marsigli-féle török térkép és a Hauy-féle felmérés 1687-ből) azt is elárulják, hogy a város visszafoglalása idején volt itt már közkút. Jól látható a Fontana-Nessenthaler-féle látképen is, amelyen kicsiny négyzetes kútház épület magasodik föléje. Evlia Cselebi a 17. század közepén azonban nem tudott róla, tehát ekkor biztosan nem működött

¹³ Újabb felmerült az a lehetőség is, hogy a vizet a palota konyhájához vezették. MAGYAR 2010, 189–206.

¹⁴ BALOGH 1966. I. 90–92, 145–147; PATAKI 2005.

¹⁵ „In fontem regie per octo fere stadia pixidatis tubis fistulisque plumbeis aquam subduxerat.” BONFINI 137.

¹⁶ „Magistro Urbano Cathornas pro emendis plumbo, ferro, asseribus et aliis attinenciis, simul cum labore carpentariorum pro refomacione molendini siue aqueductus, ex quo per glacies confractum erat”: FRANKÓI 1876, 86.

¹⁷ SCAMOZZI 1615, 357.

¹⁸ A Várhegy másik szivattyús elven működő vízművével, amely a török kori Istálló-torony mellől nyomta fel a vizet a Pasa dzsámi előtti csorgóba, nem foglalkozunk. Bár egy 1690-ből származó olasz forrás ezt Ulászló király művének nevezi, mégis inkább török kori alkotásnak tartható, részint elhelyezkedése, részint pedig törökkori írásos említései okán.

¹⁹ Lánchíd utca 19–21. FÉNYES 2007, 193–227; MAGYAR 2010, 189–206.

²⁰ GARÁDY 1998.

²¹ A Svábhegyi vízvezeték egyes szakaszainak feltárásáról a következő ásatási jelentések találhatók a BTM Adattárában: XII. Istenhegyi út (NAGY 1951) – 701–76; XII. Istenhegyi út 32. házzal szemben (SZILÁGYI 1951) – 695–78; XII. Nógrádi utca 18–22. (CSORBA 1979) – 1234–80; XII. Városház utca (ZOLNAY 1981) – 1359–82.

²² ZAKARIÁS 1956.

itt csorgó.²³ Az 1960-as években távfűtővezeték fektetése közben beleástak a kút ciszternájába, amely kváderkövekből készült, feltehetően középkori építmény.²⁴ Ebből azonban nem következik automatikusan, hogy a középkorban vagy a török korban is idevezették volna a forrásvizet, mint a későbbiekben a 18. században. Egyelőre nem lehet kizárni azt a lehetőséget, hogy egy meglévő középkori eredetű ciszternát használtak fel a 18. században a vízvezeték fogadására, a csorgó elhelyezésére, a középkori vízvezeték pedig a királyi palotához vezetett. A kérdés egyelőre további kutatásokat kíván.

Bizonyos, hogy nem a fent leírt kút volt az egyetlen középkori építmény, amely a város piactereit szolgálta. Valamivel délebbre a fenti helyszíntől, de még mindig a középkori Szent György piac területén ismerünk egy másik, hasonló jellegű építményt is. Az Hauy térkép az előzőhöz hasonló jellel ábrázol egy kutat az Orta dzsámi előtt, vagyis a középkori Szt. György kápolna szentélyének északi oldalánál. Láthatjuk jelzését a Marsigli-féle török térképen, Marcel de La Vigne térképén és Fortunato Prati 1717-es térrajzán is, továbbá ezt a kutat megfigyelhetjük a Fontana-Nesenthaler metszeten. A látkép szerint ezen kút fölött szintén kicsiny, négyzetes kútház emelkedett. Egyéb helyrajzi utalások segítségével a kutat kapcsolatba hozhatjuk középkori okleveles forrásokkal. Matthias Harber budai bírónak a Szt. György kápolna szentélyével szemben, a keleti házsorban emelkedő házát ugyanis több alkalommal Édeskút háznak, vagy Édeslik háznak nevezték.²⁵ Véleményem szerint ez az elnevezés a fent leírt nyilvános kúttól eredhetett, a piactéren álló jellegzetes építmény adott nevet a szomszédságában álló háznak. Az édes jelző nyilván a kút vizére vonatkozott.

Nem volt közkút híján a város másik piactere, a Szombatpiac sem. Első írásos említését az 1505-ös dézsmajegyzékben találhatjuk meg, bár ennél nyilván régebbi építmény lehetett.²⁶ Helyét a de La Vigne-féle térkép jelöli ki a Szt. Mária Magdolna plébániatemplom (ekkor már Győzelem dzsámi) É-i oldalán, a piactér közepén.

Végül meg kell emlékeznünk a Váralján, csak írásos forrásokból ismert Csorgókútról.²⁷ A helyrajzi utalások szerint ennek helyszíne – az egyébként máig szintén nem azonosított elhelyezkedésű vásártér – a Kisasszony-napi országos vásárok helyszíne közelében volt, már a hegyoldalban. Így az is elképzelhető, hogy ebben az esetben nem mesterséges kútról, hanem foglalt forrásról van szó, mivel a Vár-hegy oldalában ismertek természetes vízfolyások, például a Donáti utca 24. szám alatt.²⁸ Feltételezen számolhatunk azonban azzal a lehetőséggel, hogyha a Svábhegy forrásainak vizét szállító vízvezeték már a középkorban is elérte a Várnegyed piactérét – ahogy arról fentebb megemlékeztünk – akkor ennek vizét tovább vezethették a hegy keleti lejtőjén a Váralján lévő csorgóhoz. Az újkorban erre is találunk példát, a megújított vízvezeték a Vizivárosba is átvezették.

Irodalom

BALOGH 1966	BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában I–II. Budapest 1966.
BENDA 2002	BENDA Judit: A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga. BudRég 35 (2002) 535–548.

²³ Egyetlen bizonytalan adat utal arra, hogy a város főterén esetleg már a középkor végén csorgókút állt. 1501-ben Tommaso Dainero modenai követ szerint a főter közepén bor folyt a kútból Úrnapján.

²⁴ ZOLNAY 1973, 276.

²⁵ 1501. II. 22.: „Edeskwth” VÉGH 2008, 478. sz; 1504 IV. 10.: „Edeslyk” VÉGH 2008, 503. sz; VÉGH 2006, 168–169.

²⁶ 1505: „in Zombathel prope fontem” SZAKÁLY – SZÜCS 2005, I/358.

²⁷ 1479. IV. 30.: „Chorogkuth” VÉGH 2008, 361. sz., 1505: „Chorgokuth” SZAKÁLY – SZÜCS 2005 I/486.

²⁸ VÉGH 2006. Zolnay László mutatott be egy látképrészletet, amelyen a Váralján látható szökőkút látható. A teljes látkép azonban meglehetősen pontatlan helyrajzi tekintetben, éppen ezért a szökőkút rajzát sem tudjuk hiteles információként elfogadni.

- BONFINI Antonius BONFINIUS: *Rerum Ungaricarum decades. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Saec. XV. Ed. I.* Főgel, B. Iványi, L. Juhász. Lipsiae 1936.
- EVLIA 1904 EVLIA Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660–1664. Török-magyarországi Történelmi Emlékek II/3. Kiadta Karácson Imre. Budapest 1904.
- FÉNYES 2007 FÉNYES Gabriella: Középkori vízmű maradványai Budapest Lánchíd utca 19–21. alól. 1/A lelőhely. *BudRég* 41 (2007) 193–227.
- FRAKNÓI 1876 II. Lajos király számadási könyve. Közli: FRAKNÓI Vilmos. *Magyar Történelmi Tár* 22. Budapest 1876.
- GARÁDY 1998 GARÁDY Sándor: Buda középkori és újkori vízművei, különös tekintettel a Svábhegy-Városház utca kutatására. *BudRég* 32 (1998) 245–265.
- HOLL 1966 HOLL, Imre: *Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda.* (StudArch 4.) Budapest 1966.
- HORUSITZKY 1939 HORUSITZKY Henrik: Budapest dunajobbparti részének (Budának) hidrogeológiája. Budapest 1939.
- KEMÉNY 1889 KEMÉNY Lajos: Buda város árszabása II. Lajos korában. *Történelmi Tár* 1889. 372–385.
- KUBINYI 1984 KUBINYI András: Városi vízellátási problémák a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 636–643.
- MAGYAR 2010 MAGYAR Károly: A középkori budai vízművekről. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Budapest 2010. 189–206.
- I. MELIS 1973 I. MELIS Katalin: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. *BudRég* 23 (1973) 195–210.
- MOLLAY 1959 Das Ofner Stadtrecht. Hg. Karl MOLLAY. MHB 1. Budapest 1959.
- B. NYÉKHÉLYI 2003 B. NYÉKHÉLYI Dorottya: Középkori kúttelep a budavári Szent György téren. MHB 12. Budapest 2003.
- PATAKI 2005 PATAKI, Zita Ágota: „nympha ad amoenum fontem dormiens” (CIL VI/5, 3*e) Ekphrasis oder Herrscherallégorie? Studien zu einem Nymphenbrunnen sowie zur Antikenrezeption und zur politischen Ikono-graphie am Hof des ungarischen Königs Matthias Corvinus. Band 1: Text, Band 2: Anhänge und Abbildungen. Stuttgart 2005.
- SCAMOZZI 1615 Vincenzo SCAMOZZI: *L’idea della architettura universale.* Venezia 1615.
- SZAKÁLY – SZÜCS 2005 SZAKÁLY Ferenc – SZÜCS Jenő: Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából. *História Könyvtár – Okmánytárak* 4. Budapest 2005.
- SZEBENI 2003 SZEBENI, Andrea: Ein Mittelalterlichen Brunnen auf dem Budaer Szent György tér. *Antaeus* 26 (2003) 321–341.
- VÉGH 2003 VÉGH András: A Szent György utca 4–10. számú telkek régészeti ásatása (Előzetes jelentés). *TBM* 31 (2003) 167–190.
- VÉGH 2006 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza I. MHB 15. Budapest 2006.
- VÉGH 2008 VÉGH András: Buda város középkori helyrajza II. MHB 16. Budapest 2008.

- ZAKARIÁS 1956 ZAKARIÁS G. Sándor: Adatok a budavári kutak történetéhez. *BudRég* 17 (1956) 299–324.
- ZOLNAY 1961 ZOLNAY László: Buda középkori vízművei. *Történelmi Szemle* 4 (1961) 16–55.
- ZOLNAY 1973 ZOLNAY László: Szentháromság tér. In: *A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1966–1970. években*. *BudRég* 23 (1973) 276.
- ZOLNAY 1974 ZOLNAY, László: L'approvisionnement en eau des villes et château-forts. *Acta Technica* 76 (1974) 337–353.
- ZsO V. Zsigmondkori Oklevéltár V. 1415–1416. Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Budapest 1997.

DOMBÓVÁR-GÓLYAVÁR

GERE LÁSZLÓ – MIKLÓS ZSUZSA

Kulcsszavak: műemlékvédelem, régészet, középkori várkutatás, felmérés, terepbejárás, műemléki értékelés

Keywords: scheduled monuments, archaeology, medieval castle research, survey, field survey, monument assessment

Schlüsselwörter: Denkmalschutz, Archäologie, mittelalterliche Burgforschung, Vermessung, Geländebegehung, Bewertung der Bauelementen der Baudenkmäler

A vár a város D-i szélén, a Kapos folyó déli partján, az ártérből enyhén kiemelkedő dombon található. Tengerszint feletti magassága 117 m, relatív magassága kb. 6 m. (1. ábra 1.)

Fényes Elek adattára szerint a Kapos bozótjánál most is látni a régi dombói vár romjait, „melly vár ama híres jogtudós Dombay Pál birtoka vala, kire II. Ulászló alatt a Hármaskönyv megvizsgálása bizatott.”¹ Vázlatos alaprajzot és távlati képet készített a várról Rómer Flóris. Eszerint a négyzetes alaprajzú erődítést nyugat, dél és kelet felől árok határolta: „Elöl széles térség – melyet árok környez – talán paliszádokkal volt védve.” Rómer idejében az északi fal még 1,5 öl magas volt. A vár vízszintes kiterjedését sajnos nem mutatta, de az épületegyüttest négyzet alakúnak ábrázolta. Az északi oldalon 3 helyiséget jelzett, amelyeknek falai 1,5 öl magasak voltak. Középtájon két, már akkor is a gyeplát alatt húzódó helyiség falait észlelte. A vár déli oldalán ábrázolt egy derékszögű falrészletet, amely az országúttól haladt nyugat felé, és a várárok vonalában kanyarodott be É felé. Ehhez Rómer a „talán kertfal?” megjegyzést fűzte.² (2. ábra)

Wosinsky – a Tolna megyei erődítmények elhelyezkedésével kapcsolatban – említi a várat: „Ott találjuk a Kaposvölgy közvetlen mentén a dombovári több holdból álló szigeti sánczot...”³

Gerő Lászlónál a kisebb vármaradványok között szerepel a vár, amelyet az 1699. évi karlócai béke szerint – más várakkal együtt – le kellett rombolni.⁴ Genthon Istvánnál valamivel részletesebb leírást találunk: „Várrom, a régi dombói váré, két téglából rakott falrész, a községtől délre. A várat a töröktől 1599-ben Pálffy foglalta vissza.”⁵

Kiss Gábor röviden ismerteti az okleveles adatokat. Szerinte 1699-ben Caprara tábornok más császári vezérekkel egyetértésben a vár lerombolását határozta el, és ezt 1702-ben végre is hajtották. A többi követ a lakosság hordta szét. A vár jelenlegi állapotáról csak annyit ír, hogy csak egy téglából rakott, elhanyagolt falrész látható.⁶

Terepbejárások során tett megfigyelések

1968-ban Rosner Gyula végzett terepbejárást a várban és környékén. Megfigyelései szerint a várat a délnyugati oldalról patkó alakban település veszi körül, amelyet a felszíni kerámia alapján a 14. sz. elejétől a 17. sz. elejéig használtak.⁷

1981-ben Miklós Zsuzsa a falcsonkok, omladékok helyzetét rögzítette. 1988-ban Nováki Gyulával és Sándorfi Györggyel felmérték a várat. Ekkor a terület erősen gázos, bozotos volt: a

¹ FÉNYES 1851, I. 274.

² RÓMER Jkv. XIX. 53–54.

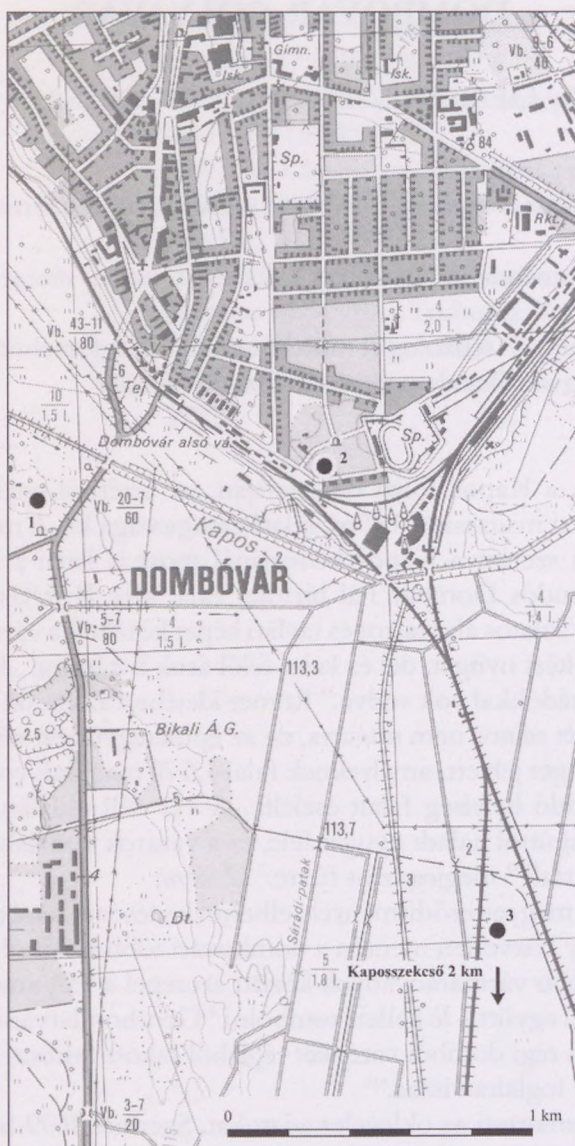
³ [WOSINSKY] 1886, 3.

⁴ GERŐ 1955, 438, 407.

⁵ GENTHON 1953. Hivatkozik Bonbardius, Michael: Topographia magni regni Hungariae. Bécs, 1750, 262. oldalra.

⁶ KISS 1984, 409.

⁷ ROSNER 1969.

1. ábra: Helyszínvázlat. Dombóvár és környéke.

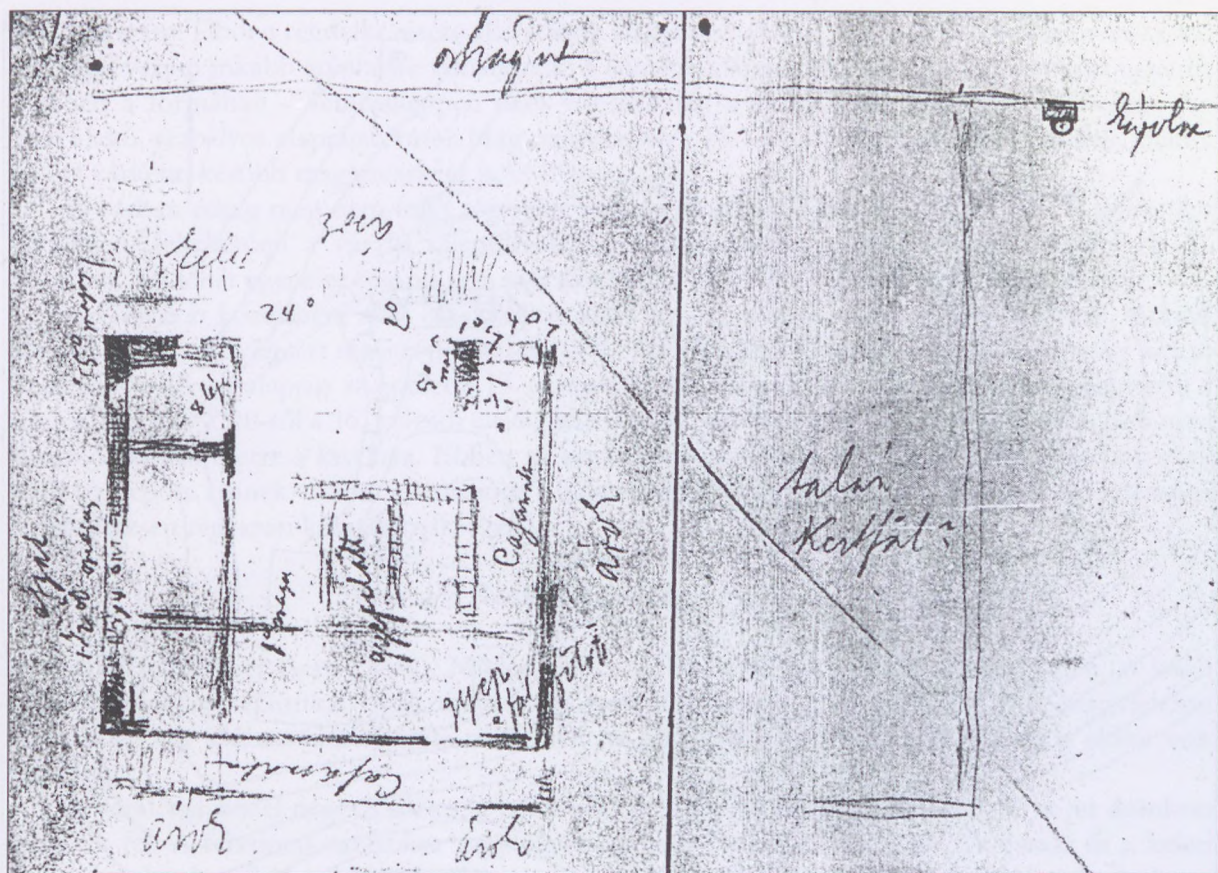
1. Dombóvár-Gólyavár; 2. Dombóvár-Szigeterdő; 3. Kaposzekcső-Leányvár.

vár középső és Ny-i részét áthatolhatatlan bozót fedte, itt nem is lehetett mérni. A Kapos felőli, enyhébb lejtőt már akkor művelték. A szántott részekben a domb pereme alig látszott. (3. ábra)

2000-ben Miklós Zsuzsa újra bejárta a vár környékét: a durva, száraz mélyszántás ellenére sok volt a lelet: a hamus foltokban és környékükön nagy mennyiségű késő középkori, török kori edénytöredéket talált. Az egész, az ártérből kiemelkedő dombon, a megművelt területen gyűjthetők leletek. Néhány vastárgy is előfordult. A vár belsejében a fű, illetve a bodza miatt részletes megfigyeléseket nem lehetett tenni. Az É-i oldalon álló kő falcsontok állapota már akkor elég rossz volt. Bolygatásnak nem találta nyomát.⁸

2004-ben Szajcsán Évával és B. Kohári Gabriellával járták be a várat és közvetlen környékét. Akkor az északi, keleti és déli oldalon is szántott volt a talaj. Az északi részen a kiemelkedésen (kb. a kőfallal egyvonalban) szürke a talaj és sok a lelet. A déli oldalon a jelek szerint túl mélyen szántottak: szétromboltak egy kályhát (helyére kályhaszemek, két mázas csempetöredék utal). Környékén fél edények (fazekak, talpas tálak) heverték. Kiemelkedő lelet egy zárt előlapú csempetöredék, amelyen

⁸ MIKLÓS 2003, 125.

2. ábra: Rómer Flóris vázlata.

Zsigmond négyelt címere látható a sárkányrenddel. A csempe 1408 után készülhetett. Találtak egy ólom plombát is.⁹

Történeti adatok

A Tolna megyei castrum Dombo 1310-től szerepel az oklevelekben. Kőszegi Henrik fia Jánosé volt, valószínűleg 1316-ban került királyi kézre.¹⁰ I. Károly 1326-ban cserébe adta Csák István fiainak, Péternek és Istvánnak.¹¹ A tőlük származó Dombai családé volt a vár a 16. századig.¹² 1453: castrum Dombo.¹³

Az 1692-ben készült latin nyelvű leírás szerint a várat 1520-ban a Dombaiak építették.¹⁴ 1523-ban Dombai Pál fia János és Dombai Miklós fia Farkas megállapodtak, hogy a várban kettejük birtoklásának jegyében mindegyikük tart egy-egy várnagyot, ugyanúgy Nyék várában is.¹⁵ Dombai János és Farkas halála után (János 1536-ban halt meg) János kiskorú leánya Werbőczy gyámsága alá került, aki ennek ürügyén vette kezébe a családi várakat és uradalmakat. 1538-ban azonban a vár már Török Bálinté volt. 1541 után Werbőczy fia Imre birtokolta 1543-ig, a vár török kézre

⁹ KOHÁRY – MIKLÓS – SZAJCSÁN 2004, 145. A csempe meghatározását Holl Imrénének köszönjük.

¹⁰ ENGEL 1988, 112.

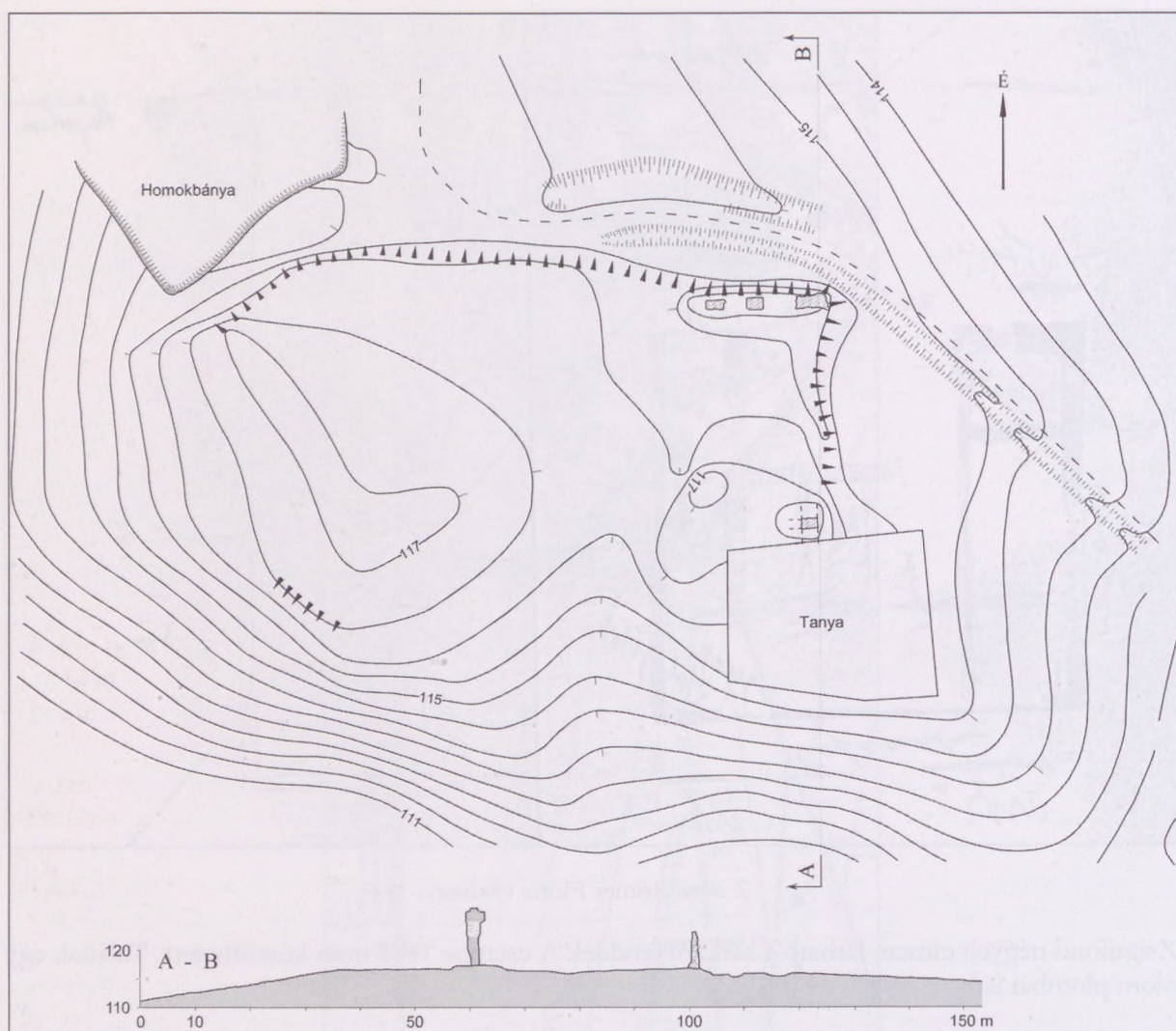
¹¹ Veszprémi regeszták 172. sz.

¹² ENGEL 1996, 304.

¹³ CSÁNKI III. 104.

¹⁴ MOL A hg. Esterházy család levéltára 248. cs. Fasc. E. No.124. p. 1–3.

¹⁵ KOPPÁNY 1994, 163; MOL Seilern lt. X-377, or.

3. ábra: Szintvonalas felmérés (Nováki Gyula – Sándorfi György). Rajz: Réti Zsolt.

kerüléséig.¹⁶ 1544-ben már török őrsege volt a várnak.¹⁷ A török korban 1552–1601 között szerepelt a defterekben.¹⁸

A várat és a hozzá tartozó uradalmat 1691-ben kapta meg Esterházy Pál herceg, Simontornya, Ozora, Tamási, Kaposvár és Koppány várakkal együtt.¹⁹ Dombóvárra már ez év végén elküldte a szolgálatában álló Kelcz Mihályt, hogy készítse el az uradalom urbáriumát. Ezen belül található a várra vonatkozó rövid leírás.²⁰ Ehhez kapcsolódik egy latin nyelvű leírás és egy korabeli metszet is.²¹ Mindezek felhasználásával, és a helyszíni tapasztalatok alapján készítette el Koppány Tibor a vár vázlatos rekonstrukcióját.

¹⁶ SZAKÁLY 1969, 17, 19–27.

¹⁷ SZAKÁLY 1969, 27. Hegyi Klára legújabb kutatásai szerint a vár 1546 januárjában még magyar birtok volt; az 1545–1546-ra keltezett mohácsi szandzsák összeírásában viszont a török már két falut Dombó építésére rendelt. Eszerint a vár 1546-ban vagy legkésőbb 1547 elején került török kézre: HEGYI 2007, 1216.

¹⁸ Defterek I.

¹⁹ KOPPÁNY 1994, 159; MOL A hg. Esterházy család levéltára 247. csomó, Fasc. D. No. 87. p. 2–5. és No. 90. p. 26–35.

²⁰ KOPPÁNY 1994, 159; MOL A hg. Esterházy család levéltára 248. cs. Fasc. E. No. 130. p. 22–55. A szöveget először Szőke Sándor közölte (Szőke 1971, 42–52.).

²¹ KOPPÁNY 1994, 159; MOL A hg. Esterházy család levéltára 248. cs. Fasc. E. No. 124. p. 1–3.

Koppány Tibor a rendelkezésére álló adatok alapján feltételezi, hogy a vár építésére vonatkozó 1520-as évszám inkább átépítésre vonatkozik: a leírások alapján készült várrekonstrukció ugyanis – ebben a formában – semmiképpen nem vonatkozhat a 14. század elején már álló várra. Az ilyen alakú, szabályos alaprajzú várak Magyarországon a 14. század második felétől épültek, eleinte királyi várként, később magánvárként is.²²

A várban eddig még nem folyt régészeti feltárás és felszíni lelet sem került elő. A közvetlen közelében, feltehetően a váralja településen szántásban gyűjtött leletek pedig zömmel 16–17. századiak. Itt tehát egyelőre semmi sem utal arra, hogy ez a vár a 13. században épült volna.

A Gólyavár közelében, attól északkeletre kb. 1 km-re található a szigeterdei, árokkal, sáncsal övezett vár. Az itt végzett régészeti feltárás (1996–2000) során 13. századi téglalakótorony került felszínre. A leletek alapján az épület a 13. századtól a 16. század első feléig működött. Felmerül a kérdés, hogy az 1310-től a 16. századi elejéig keletkezett, a dombói várra vonatkozó oklevelek nem vonatkozhatnak-e erre a kisvárra. Ebben az esetben elképzelhető, hogy a Gólyavár valóban csak 1520-ban épült. Ennek viszont ellentmond a Zsigmond-kori kályhacsempe. A kérdés eldöntéséhez természetesen régészeti kutatás szükséges.

A vár álló falainak műemléki vizsgálata és felmérése

A téglafal felmérését Gere László, Miklós Zsuzsa, Terei György készítette el 2001-ben. A kőfal felmérését akkor technikai okok miatt nem tudtuk elkészíteni. Ezt a 2006. évi állagvédelmi munkákkal egy időben Gere László mérte fel. Az álló falak műemléki vizsgálatára is ekkor volt lehetőség.

A várat egy közel négyszögletes, a berekből enyhén kiemelkedő, 110 × 60–70 m-es dombon építették fel. A felszínen várárokra vagy egyéb védműre utaló jel alig van. Az északi és a keleti oldalon a domb erős lejtése, a domb peremén fennmaradt falmaradványok arra utalnak, hogy egykor egészen idáig terjedt a vár. A mocsaras terület adta stratégiai előnyt egyébként is csak a domb teljes beépítésével lehetett kihasználni. Mindebből természetesen nem következik az, hogy a ma látható romok egyetlen építési periódushoz tartoznak.

Az építőanyagok eltérő volta is óvatosságra int: az északkeleti L alakú falmaradvány tört kőből készült, amelybe helyenként tégladarabok is kerültek. Ettől a faltól nyugatra, a domb északi peremének közelében levő, két kisebb magasságú falcsonk azonban már téglából épült, hasonlóan a domb keleti peremének középső részén levő, építészeti részleteket tartalmazó magas falcsonkhoz.

Északkeleti, L-alaprajzú falcsonk: A vár északkeleti sarkából mára csak az északi fal keleti végének egy nagyobb részlete és a hozzá kapcsolódó keleti fal északi végének, egy az északi fal belső falsíkjától mérve 15–16 cm kiülésű csonkja maradt meg. (4. ábra)

A közel 8 m magas falcsonk alsó részének középtengelyében a mai felszíntől mérve 4,3 méter hosszú falelválás figyelhető meg. Ez a falelválás a fal északi és déli oldalán egyaránt jól látható. A falak felső harmadánál azonban falelválásra utaló nyom nem látható, csak egy vékony repedés, ami feltehetően statikai eredetű.

A falelválás építési periódusra utalhat; az északi és keleti fal nem egy időben készült, a korábbi, észak déli irányú keleti falhoz építették hozzá az északi falat, majd ezekre a falakra később egy emeletráépítés készült.

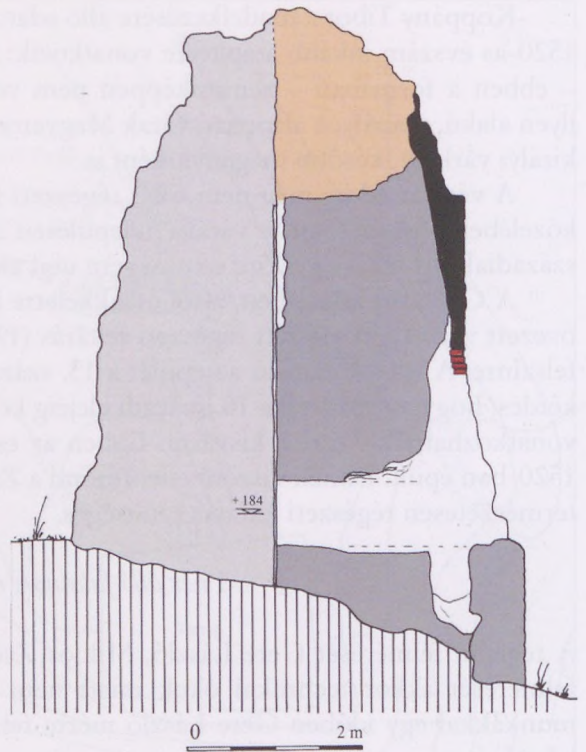
A fal keleti síkjánál jól látható, hogy nagyobb méretű kövekből készült, a külső, nagyméretű kősorok között, a kiegyenlítő sorok – vagy inkább szakaszok – téglából. A falmagban is nagy mennyiségű vörös anyagú téglát lehet találni, ezekben azonban rendszert nem lehet felismerni.

Az északi fal déli oldala – a falelválástól nyugatra levő falszakasz – sima, egyenes felületű, helyenként még eredeti vakolatmaradványokkal. Az 1. rajzon ez a rész világosszürkével van jelölve. (5. ábra)

²² KOPPÁNY 1994, 163.

4. ábra: ÉK-i falcsonk (Fotó: Gere László).

5. ábra: ÉK-i falcsonk (Felmérés: Gere László).

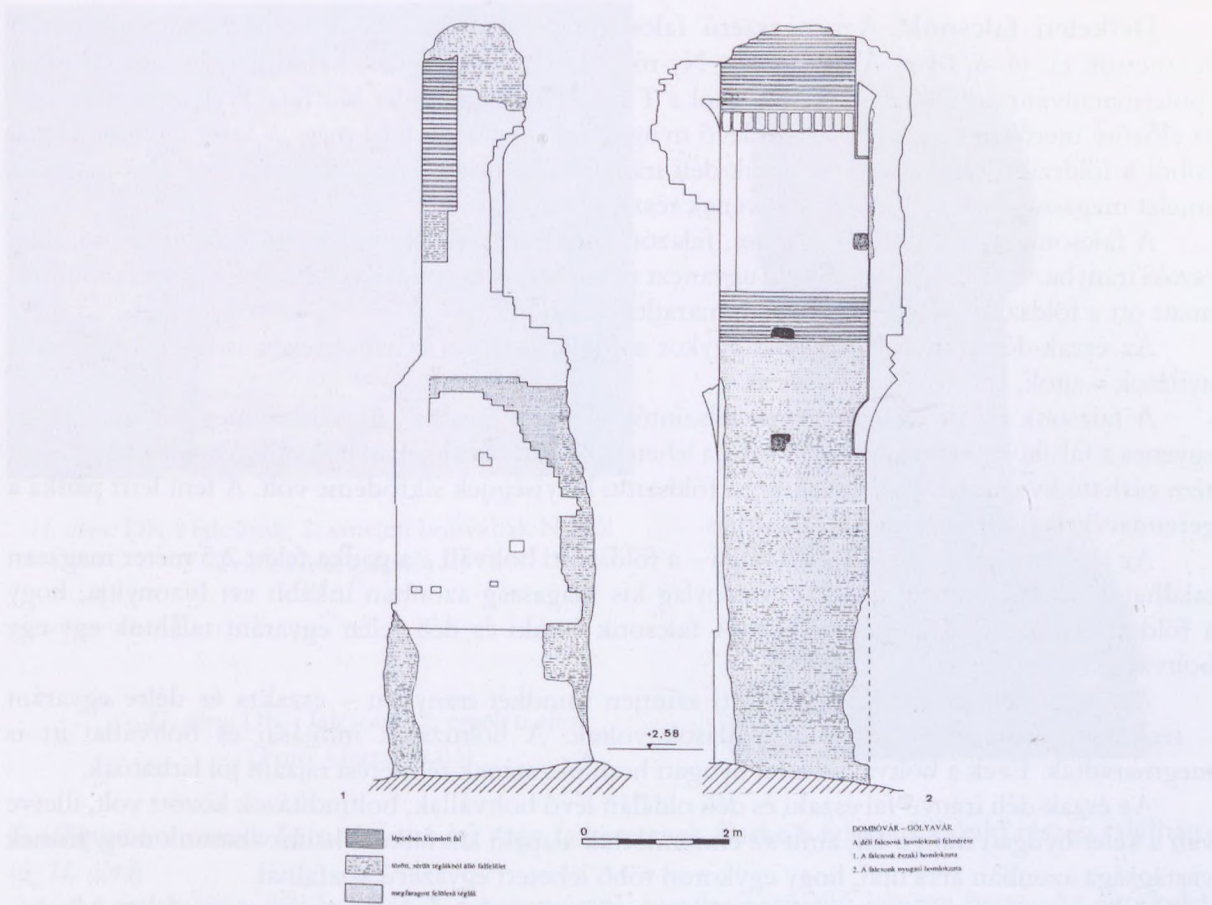
A falelválástól keletre lévő falszakasz – amely valójában a keleti fal metszete – alsó kétharmad része közel függőleges, de kissé egyenetlen felületű. Elképzelhető, hogy itt egy, a falba utólagosan betört nyílás északi kávéját figyeltük meg. Az 1. rajzon ezt a részt sötétszürke szín jelöli. A falszakasz felső része csorbázott, egyenetlen felületű. Ilyen falfelület bontáskor, pusztuláskor keletkezik. Az 1. rajzon ezt a részt világos vörös szín jelöli.

A falszakasz alsó részén egy vízszintes gerendafészkét lehetett megfigyelni, ami az északi fallal van egy síkban. Az 5. ábrán ezt a részt fehérén hagytuk. A vízszintes gerendafészekhez a fal keleti végének közelében egy függőleges szakasz csatlakozik, ezt a függőleges részt azonban nem lehet egyértelműen gerendafészekként meghatározni.

A fal keleti végének alsó része mintegy 1,5 méter magasan teljesen függőleges, sima, egyenes felületű. A felette lévő fal 2 méter hosszan csorbázott felületű, majd ismét egy 1,8 méter magas, szintén egyenes felületű szakasz következik. Ezeket a függőleges részeket nyílások nyugati kávéjának meghatározni nem lehet, vagy az legalábbis nem valószínű, hiszen a fal keleti síkja nagyon közel van a várak széléhez. Nagy valószínűséggel a fal egykori külső falsíkját figyeltük itt meg. Az eltérő falsíkok arra utalnak, hogy a keleti fal alsó része rézsűs vagy lépcsős kialakítású lehetett. Az 1. rajzon feketével jelölt faldarab az állagvédelmi munkák során a fal északi felén lévő kúszónövényzet eltávolítása közben leomlott. A munkák megkezdése előtt készült fotón is jól látható, hogy ez a falrész már szinte teljesen elvált a falmagtól.

A fent leírt Ny-K-i irányú falnak mára az északi fele hiányzik. A felső részen 50–60 cm vastag, míg alsó részén a falvastagság eléri az 1,5 métert is.

Azt nem tudjuk, milyen kapcsolatban volt az L alakú falcsonk és a vele egy síkban, a domb É-i peremén levő, vörös téglából készült vastag, tömör – jelenleg több részletben látható – falmaradvánnyal. Tekintve, hogy ezek a vastag falak a domb peremének közelében találhatók, elképzelhető, hogy ezek képezték a vár külső falát. Feltevésünket alátámasztani látszik az, hogy az L alakú falon nincs ablakra vagy ajtóra utaló nyom.

6. ábra: A DK-i falcsont rajza (Felmérés és rajz: Gere László).

7. ábra: A DK-i falcsont Ny felől
(Fotó: Gere László).

8. ábra: A DK-i falcsont ÉK felől
(Fotó: Gere László).

Délkeleti falcsonk: A pengeszerű falcsonknak az É-i és Ny-i homlokzatát (metszetét) készítettük el. (6–8. ábra) A falcsonkot Ny-ról nézve egyértelműen kiderül, hogy egy T alakú épületmaradvánnyal állunk szemben, ahol a T felső szára az épület K-i fala. A T alsó szára egy, az előzőre merőleges, azzal kötésben levő nyugati irányú falnak felel meg. A kelet-nyugati irányú falból a földszinti részen csak az észak-déli irányú falba bekötő tégláinak csonkja, és a második emelet magasságában egy nyílás boltívének részlete maradt meg.

A falcsonknak észak felől egyenes, falazott síkja van, amelyből azonban boltvállak indulnak északi irányba. A falcsonk déli feléről ugyanezt mondhatjuk el, azzal az eltéréssel, hogy a falkiomlás miatt ott a földszinti helyiségekről nem maradtak adataink.

Az észak-déli irányú keleti falat egykor a földszinten és az emeleteken is nagyobb méretű nyílások – ajtók, ablakok(?) – törték át.

A falcsonk északi oldalán a mai felszíntől 1,7 m-re „padka” figyelhető meg. Ez alatt sima, egyenes a falsík, ami ajtó vagy kapu kávája lehetett. A padka valójában boltváll. Annak a lehetősége sem zárható ki azonban teljesen, hogy a földszinti helyiségnek síkfödeme volt. A fent leírt padka a gerendavégek alátámasztására is alkalmas.

Az első emeleti helyiségek boltvállai – a földszinti boltváll – a padka felett 2,5 méter magasan találhatók. A két boltváll közötti viszonylag kis magasság azonban inkább azt bizonyítja, hogy a földszinti helyiség síkfödemes volt. A falcsonk északi és déli felén egyaránt találunk egy-egy boltvállat.

Az észak-déli irányú fal 2. emeleti szintjén mindkét irányban – északra és délre egyaránt – téglaboltozatos helyiségek vagy nyílások voltak. A boltozatok indításai és boltvállai itt is megmaradtak. Ezek a boltvállak a fal nyugati homlokzatának felmérési rajzain jól láthatóak.

Az észak-déli irányú fal északi és déli oldalán lévő boltvállak, boltindítások között volt, illetve van a kelet-nyugati irányú fal, amit az elmondottak alapján közfalként határozhatunk meg. Ennek vastagsága azonban arra utal, hogy egykoron több lehetett egyszerű közfalnál.

A 2. emelet szintjén egy széles, boltíves nyílás törte át a kelet-nyugati irányú falat. A boltív vállát az észak-déli irányú falban alakították ki. A fent leírt boltív egy ajtó lehetett, ami az észak-déli irányú fal melletti helyiségeket kötötte össze. Az ajtó keleti kávája és áthidalásának indítása

9. ábra: A DK-i falcsonk földszinti boltvállja
(Fotó: Gere László).

10. ábra: DK-i falcsonk, 1. emeleti boltvállak Ny-ról
(Fotó: Gere László).

11. ábra: DK-i falcsonk, 2. emeleti boltvállak Ny-ról
(Fotó: Gere László)

12. ábra: DK-i falcsonk, 2. emeleti ajtó
(Fotó: Gere László)

jó állapotban maradt fenn. Az ajtó kő vagy fa keretének fészke a falcsonk északi részén található. (6, 11. ábra)

Az északi és a déli helyiségeket nagyméretű, íves lezárású ajtó kötötte össze. Az ajtó keleti kávája és áthidalásának indítása jó állapotban maradt fenn. Az ajtó kő vagy fa keretének fészke a falcsonk északi részén található. (6, 12. ábra)

Az ívek, ill. boltozatok vállait vagy utólag törték be a falakba, vagy – ami ennél valószínűbb – a fallal egy időben építették. Bármelyik feltevés igaz, tény, hogy a falmag boltozattal érintkező tégláit a boltozat ívének megfelelően megfaragták. (13. ábra)

A falcsonk déli felén lévő ív felett megfigyelhető falelválásnak nem tudjuk az okát. Figyelembe véve, hogy a falelválás feletti téglasorok kötésben vannak, valószínű, hogy itt egy tervmódosításnak vagyunk a tanúi. (14. ábra)

A falcsonkon megfigyelhető építészeti jelenségek alapján itt egy nagyméretű, többszintes palota részlete maradt fenn.

Falszerkezet: a földszinten igen vastag fal minden szinten 35–40 cm-rel lett vékonyabb. A fal külső homlokzata így lépcsős szerkezetű lett. Az egyes szintek határain ezeket a

13. ábra: DK-i falcsonk, 1. emeleti boltváll
(Fotó: Gere László)

14. ábra: DK-i falcsonk, 2. emelet, K-i nézet
(Fotó: Gere László)

vezetett a várat övező vizesárkon át. A mezőgazdasági művelés és az erózió miatt a vizesárok helyét ma már nem lehet egyértelműen megállapítani. A vár nyugati oldala pedig még annyira sem mérhető fel, mint a keleti rész: a domb nyugati felén egyrészt sűrű bokrok nehezítik a megfigyelést, másrészt ezen a szakaszon nagy kiterjedésű – felhagyott – homokbánya található, amelynek művelésével igen nagy károkat okozhattak.

A toronytól északra és délre húzódó falak már 1692-ben is ledőlt állapotban voltak. Észak felől „szép házak voltak, de az bolt hajtások mind ledültenek.” Ez az északi épület háromszintes volt, lent egykor boltozott pincével, a földszinten és az emeleten négy–négy nagyméretű, síkfödemes helyiséggel. Az épület két végén – a vár udvara felé, Ny-i és K-i irányban is – egy-egy újabb, alapincézett torony emelkedett.

A bejárati toronnyal szemben, a keleti oldalon „nincsen semmi ház, hanem erős fal és azon fálnak az tetején egy folyosó kübül, es faragott kü gerendákra vagyon rakva.”

A déli oldalon is háromszintes épület állt, amely alatt kétszakaszos, boltozott pince volt. Földszintje és a felette levő szint padlás nélküli. Ebből az épületből a leírás a „vár piacza” felé nyíló két „ház”-at említ még, amely az udvarba nyúló két rövid szárny lehetett.²⁶

A fentiek alapján tehát feltárás nélkül igen kockázatos egy-egy jelenleg is látható falcsonkot az 1692-es összeírásban szereplő valamelyik épülettel vagy épületrésszel azonosítani.²⁷

A vár egyetlen, ismert ábrázolását Greischer Mátyás készítette, aki – mint Esterházy Pál nádor udvari rajzolója – készített sorozatot a család várairól, kastélyairól.²⁸

falvékonyításokat rézsűkkel zárták. A földszinti rézsű és a falsík nagyon rossz állapotban maradt meg. Az 1. és 2. emelet közötti rézsű viszonylag jó állapotú. (6. ábra)

Az 1692-es összeírás szerint a vár viszonylagos épségben vészelt át a török hódoltságot. Az 1702. évi várrombolási rendelet alapján azonban az Eszterházy-uradalom által kirendelt jobbágyok lerombolták. Johann Ernst Heher, a Budai Kamarai Adminisztráció kaposvári provizora beszámolt arról, hogy Dombóváron az aknászoknak egy 40 öl magas tornyot kellett felrobbantaniuk. Utána a jobbágyoknak a romok eltakarítását és az árkok feltöltését is el kellett végezniük.²³ A 18. században a vár folyamatosan pusztult, az 1720-as összeírás már elpusztult várként említi.²⁴ Végső pusztulása a 18. sz. közepére tehető, amikor Esterházy herceg új magtárat építtetett, amelyhez a vár anyagát használták fel.²⁵

A felszíni nyomok alapján igen nehéz egyeztetni a jelenlegi állapotot az 1692. évi összeírással. Az összeírás szerint a négyszögletű vár bejárata a nyugati oldalon levő „igen magas és erős” tornyon keresztül nyílt, amelyhez híd

²³ OROSS 2005, 98.

²⁴ KOPPÁNY 1994, 164.

²⁵ KOPPÁNY 1994, 164.

²⁶ Az 1692-es összeírás értelmezéséhez KOPPÁNY 1994. cikkét használtuk fel.

²⁷ MIKLÓS – GERE – TEREI felmérési dokumentációja 2001. MTA RI Adattára Dok. 13/01; MIKLÓS – GERE – TEREI 2001.

²⁸ Eredetije a Magyar Történelmi Képcsarnokban található (T 4555). Legutóbb, a többi, Tolna megyei vonatkozású

Az utóbbi évek légi felvételein több alkalommal megfigyelhető volt a vár egy-egy részlete: elsősorban szántásban mutatkozott, de időnként növényjelként is észlelni lehetett törmeléksávot, egyéb elszíneződést, a növényzetben növekedési eltérést. Ezek értelmezése és a felszínen is látható falnyomok egyeztetése, összemérése folyamatban van. E vizsgálatoknak az elvégzésével várhatóan újabb adatokat tudhatunk meg a vár kiterjedéséről, esetleges belső épületeiről.

Váralja település

Az 1692. évi leírás és a korabeli metszet szerint is kisebb település volt a vár alatt. Lakói 1692 elején Bedekovics Kristóf várkapitány vezetése alatt fegyverrel szolgáló rácok voltak. Ezen a településen kívül, a mai város helyén, a folyó felett emelkedő dombokon is állt már akkor egy kisebb település.²⁹

Irodalom

CSÁNKI 1897	CSÁNKI Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. köt. Bp. 1897.
DEFTEREK I.	VELICS Antal – KAMMERER Ernő: Magyarországi török kincstári defterek. I–II. köt. Bp. 1886–1890.
ENGEL 1988	ENGEL Pál: Az ország egyesítése. I. Károly küzelmei az oligarchák ellen (1310–1323). Századok 122 (1988) 89–146.
ENGEL 1996	ENGEL Pál: Magyarország világi archontológiája (1301–1457). Bp. 1996. (Historia Könyvtár)
FÉNYES 1836	FÉNYES Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben I–VI. Pest 1836–1840) I.
GAÁL 1984	GAÁL Attila: Az 1686 őszi felszabadító hadjárat grafikai lapjainak Tolna megyei vonatkozásai. BÁMÉ XII (1984) 123–155.
GENTHON 1963	GENTHON István: Magyarország műemlékei. Bp.
GERŐ 1955	GERŐ László: Magyarországi várépítészet. Bp. 1955.
HEGYI 2007	HEGYI Klára: A török hódoltság várai és várakatonasága. I–III. köt. Bp. 2007. (Historia Könyvtár Kronológiák, Adattárak 9.)
KISS 1984	KISS Gábor: Várak, kastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp. 1984. (Panoráma útikönyvek–Utazások a múltban és a jelenben)
KOHÁRY – MIKLÓS – SZAJCSÁN 2004	KOHÁRY Gabriella – MIKLÓS Zsuzsa – SZAJCSÁN Éva: RKM 2004 (Bp. 2005.) 145.
KOPPÁNY 1994	KOPPÁNY Tibor: A Tolna megyei Dombó vára. In: Tanulmányok Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Bp. 1994. 159–168. (Művészettörténet–Műemlékvédelem VI.)
MIKLÓS 2000	MIKLÓS Zsuzsa: 93. Dombóvár, Gólyavár. RKM 2000 (Bp. 2003.) 125.
MIKLÓS – GERE – TEREI 2001	MIKLÓS Zsuzsa – GERE László – TEREI György: 74. Dombóvár-Gólyavár. RKM 2001 (Bp. 2003.) 157–158.

ábrázolással együtt Gaál Attila közölte 1984-ben, GAÁL 1984, 124. old., 1. kép.

²⁹ KOPPÁNY 1994, 161.

- OROSS 2005 OROSS András: Az 1702. évi magyarországi várrombolások (tervezet és valóság). *Castrum* 2005/2. 89–100.
- ROSNER 1969. ROSNER Gyula: *RégFüz* Ser. I. No. 22 (1969) 76.
- RÓMER JKV. RÓMER Flóris kéziratos úti jegyzőkönyvei a KÖH Irattárában.
- SZAKÁLY 1969 SZAKÁLY Ferenc ifj.: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566) In: *Tanulmányok Tolna Megye Történetéből* II. Bp. 1969. 5–85.
- SZÓKE 1971 SZÓKE Sándor: *Dombóvár*. Bp. 1971.
- VESZPRÉMI REGESZTÁK KUMOROVITZ L. Bernát: *Veszprémi regeszták 1301–1387*. Bp. 1953.
- [WOSINSKY] 1886 [WOSINSKY M.] *Leletek a lengyeli őskori telepről*. *ArchKözl* XIV (1886) 1–50.
- WOSINSKY 1896 WOSINSKY Mór: *Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig*. I–II. köt. Bp. 1896.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae (Budapest)
ADAM	Archäologische denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. Szerk. Szentpéteri József. Budapest 2002. (Varia Archaeologica XIII/1-2.)
ÁMF	Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Budapest 1963–1998.
Antaeus	Antaeus – Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungariae (Budapest)
AntTan	Antik Tanulmányok
AquFüz	Aquincumi Füzetek
ArchAustr	Archaeologica Austriaca (Wien)
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)
ArchSlov-Cat	Archaeologica Slovaca – Catalogi (Bratislava)
BÁMÉ	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BiMÉ	A Bihari Múzeum Évkönyve (Berettyóújfalu)
BMMK	A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
BTM	Budapesti Történeti Múzeum
BudRég	Budapest Régiségei (Budapest)
ComArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
DissPan	Dissertationes Pannonicae (Budapest)
DMÉ	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
FolArch	Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Hidr. Közl.	Hidrológiai Közlemények
HMRK	Heves Megyei Régészeti Közlemények (Eger)
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
MBAEU	Mitteilungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte (Berlin)
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
MFMÉ StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve Studia Archaeologica (Szeged)
MGAH	Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae (Budapest)
MHB	Monumenta Historica Budapestiensia (Budapest)
MhkkÁ-ks	Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei. Szerk.: KOVÁCS László – RÉVÉSZ László (Budapest–)
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der UAV (Budapest)
MKCsM	Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)
MNM	Magyar Nemzeti Múzeum
MOL	Magyar Országos Levéltár
MOL DL	Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltár
MRT	Magyarország régészeti topográfiája (Budapest)
MRT 1.	BAKAY Kornél – KALICZ Nándor – SÁGI Károly: Veszprém megye régészeti topográfiája. A Keszthelyi és Tapolcai járás. (szerk. Sági Károly) Budapest 1966. (Magyarország régészeti topográfiája 1.)
MRT 2.	ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. (szerk.: Éri István) Budapest 1969. (Magyarország régészeti topográfiája 2.)
MRT 4.	DAX Margit – ÉRI István – MITHAY Sándor – PALÁGYI Szilvia – TORMA István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. (szerk.: Torma István) Budapest 1972. (Magyarország régészeti topográfiája 4.)

MRT 5.	HORVÁTH István – KELEMEN Márta – TORMA István: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. (szerk.: Torma István) Bp. 1979. (Magyarország régészeti topográfiája 5.)
MRT 6.	ECSEDY István – KOVÁCS László – MARÁZ Borbála – TORMA István: Békés megye régészeti topográfiája. A szeghalmi járás. (szerk.: Torma István) Budapest 1982. (Magyarország régészeti topográfiája 6.)
MRT 7.	DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – LOVAG Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TOPÁL Judit – TORMA István: Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás (XIII/1. kötet). (szerk.: Torma István) Budapest 1986. (Magyarország régészeti topográfiája 7.)
MRT 8.	JANKOVICH B. Dénes – MAKKAY János – SZŐKE Béla Miklós: Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás (IV/2. kötet). (szerk.: Makkay János) Budapest 1989. (Magyarország régészeti topográfiája 8.)
MRT 9.	DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – KVASSAY Judit – MIKLÓS Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TORMA István: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és váci járás (XIII/2. kötet). (szerk.: Torma István) Budapest 1993. (Magyarország régészeti topográfiája 9.)
MRT 10.	JANKOVICH B. Dénes – MEDGYESI Pál – NIKOLIN Edit – SZATMÁRI Imre – TORMA István: Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke I–II (IV/3. kötet). (szerk. Jankovich B. Dénes) Bp. 1997. (Magyarország régészeti topográfiája 10.)
MRT XIII/3.	DINNYÉS István – KÖVÁRI Klára – KVASSAY Judit – MIKLÓS Zsuzsa – TETTAMANTI Sarolta – TORMA István: Pest megye régészeti topográfiája. Az aszódi és gödöllői járás (XIII/3. kötet). (szerk.: Torma István) Kézirat.
MΩMOΣ	MΩMOΣ Debrecen 2001 – („Fiatal őskoros kutatók első összefüggésének konferenciakötete”)
NÉrt	Néprajzi Értesítő
PamArch	Památky Archeologické (Praha)
PBF	Prähistorische Bronzefunde (München)
PmM I/1	Pest megye monográfiája I. kötet, első rész. A kezdetektől a honfoglalásig. Szerk.: Fancsalszky Gábor – Torma István. Bp. 2007.
PmM I/2	Pest megye monográfiája I. kötet, második rész. A honfoglalástól 1686-ig. Szerk.: Zsoldos Attila. Bp. 2001.
PRK	Pannonia régészeti kézikönyve. Szerk. Mócsy András, Fitz Jenő. Bp. 1990.
PW-RE	PAULI-WISSOWA: Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart
RégFüz	Régészeti Füzetek (Budapest)
RégTan	Régészeti Tanulmányok (Budapest)
RGA	Reallexikon der Germanischen Alterthumskunde (Berlin – New York)
RGyNy	Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán. Szerk.: Almássy Katalin – Istvánovits Eszter. (Nyíregyháza)
RKM	Régészeti kutatások Magyarországon. – Archaeological Investigations in Hungary. (Budapest)
SML	Somogy Megyei Levéltár (Kaposvár)
SMMK	Somogy Megyei Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
StSl	Spisy Archeologického Ústavu AV ČR
StudArch	Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
StudCom	Studia Archaeologica (Budapest)
	Studia Comitatus (Szentendre)

TBM	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
VAH	Varia Archaeologica Hungarica (Budapest)
VMMK	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ	Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)

„FÉL ÉVSZÁZAD TERPEEN”

KC-101.484